2 ПАНАС МИРНИЙ

П. Гудим

Панас Мирний

ВИДАВНИЦТВО
«НАУКОВА ДУМКА»

ПАНАС МИРНИЙ

(П. Я. РУДЧЕНКО)

ЗІБРАННЯ ТВОРІВ
У СЕМИ ТОМАХ

КИЇВ — 1969

Редакційна колегія:

М. Д. БЕРНШТЕЙН,
Н. О. ВИШНЕВСЬКА, С. Д. ЗУБКОВ,
Н. Л. КАЛЕНИЧЕНКО, Є. П. КИРИЛЮК,
М. Є. СИВАЧЕНКО (голова)

ПАНАС МИРНИЙ

ТОМ ДРУГИЙ

ХІБА РЕВУТЬ ВОЛИ, ЯК ЯСЛА ПОВНІ?

У1
М63

Редактор тома
М. Д. БЕРНШТЕЙН

Упорядкування та примітки
М. Л. ГОНЧАРУКА

7—3—1
279—68М

Панас Мирний. Фото 1871 р.

ПОДОРІЖЖЯ ОД ПОЛТАВИ ДО ГАДЯЧОГО

СЛІВЦЕ ДО РЕДАКЦІЇ

Я — невідомий, та ще й жіночого роду, бо я — душа. А се велика заручка для мене: невідомій душі можна брехати скільки схоче, не соромлячись; можна й правду гірку казати, не боячись нічого; звісно, як невідомій, та ще й душі.

Через се я й засилаю до Вас своє «Подоріжжя», нефамузно написане; бо скільки я (душа) не бачила жіночок, дівчаток, паніїв, панночок,— усі такі гарні-хороші, найпаче панянки, такі білі-рум'яні, з веселими очима, котрими видивляється на світ божий тільки одно щастя людське; такі тоненькі, як оси; з рученьками — як мушачими ніжечками, з ніжечками — копотятками, а тендітні які? а хрупкі та ломучі? Здається, одно легесеньке повітря маєвого пахучого ранку зломле їх, як лепістки з тендітної квітки... Так, кажу, скільки я не бачила таких панянок, хороших, чепурних, а коли діло приходиться до писання... о, лишенько! (де того тільки лишенька не буває?),— ніжні тоненькі пальчики виводили такі нефамузні каракулі, які тільки зуміють написати грубі сорочі лапи... Так вони усі нефамузно пишуть, так нечепурно!.. Десять раз затирають одно й те... Не так, мов,— візьме та й замаже пером усе написане, та знову пише.

От так оце і я (душа),— де не літала, у кого не набиралася сили красиво писати,— позичала й у легеньких метеликів їх хороших кольорів, брала й у комарів тоненьких замахів їх тонкого голосу,— але все-таки вийшло нефамузно, нечепурно: там ціла стрічка затерта, там слово замазане, а замість його інше написане... Вибачайте! На те я жіночого роду.

Се ж одно; а друге ще! Лихо мені з тим другим!.. Як душа без тіла, без обличчя, я не боюсь палиці дозорчого...

А який він злющий, коли б знали? Та ще й горілку, як воду, дме!.. Я його боюся: а то не його й не його палиці, а боюся його зітхання... Як дихне, бува, на мене,— учадію ж я, омлію!.. та й понесуся геть у небо... А мені, ще молодій душі, як не хочеться туди, ох, як не хочеться!.. І що я там буду робити? Літатиму од зірки до зірки та буду їм дзвеньчати пісні про кохання... Ні! не проміняю я своєї землі на ясне небо. Воно хоч і ясне, і безкрає, та пустісіньке — холодне... а земля така люба, хоч і чорна, так гарно розмальована ланами, лісами, бистрими та ясними річками... Вона мене споїла своїми сльозами, згодувала тяжкими зітханнями, колихала мене малую солодкими голосами своїх пісень любих, купала мене у вітрі буйнім. Як же мені її кинути?.. Ні!..

Я не боюся дозорчого, не боюся й його палиці, а боюся його зітхання!..

Не дбаючи про те, я наказала Вам у своїм «Подоріжжі» багато гіркого... Краще гірка правда, чим солодка кривда!.. Коли не страшна вона — то надрукуйте. Може знайдеться таке, що викличе зітхання дозорчого... Цур йому! замажте, закрийте від очей людських!.. Сіль їм у вічі і печина в зуби!

Сповістіть, чи «Подоріжжя» доладне до друку і чи не краще усі назви надрукувати під титлами? Для Вас воно може й без титіл добре, а для душі?.. так вона тяжко боїться хмелю!

ПОДОРІЖЖЯ

Коли лучилося вам, шановний читальниче, їздити коли по наших поштових шляхах, як тута зоветься, на «перекладних», ранньої весни або пізньої осені,— то ви, певне, знаєте, яку тяжку муку приходиться виносити проїжджому. Коли не похмурі дощаві дні та грязюки такі, що колеса по маточини ріжуться,— то колоть, од котрої перекидає вас з одного боку воза на другий, товче і молотить ваші кістки так, що, прибувши на станцію, насилу розправляєте ви свою натруджену спину, хапаєтеся за болячі боки і кленете все на світі,— од машталіра, що гнав, як скажений, коней, до своєї волі і долі, що примусила вас вирватися у таку дорогу. Природа, коли не сповита сизим туманом та дощовими тучами, якось сумно засипає,— як буває восени,— то, прокинувшись ранньої весни, ще не розвертає

зеленої краси перед вашими очима, а, потемнівши, розвертається, як марюка, половіє розлогими ланами, горовіє глибокими глинищами та ярами або стає перед вами сумним лісом, котрий задира своє галуззя угору, немов просить теплої дощової години.

Сумно у такі часи їхати... Сонце мов і любо сяє, а проте холодний і гострий вітер віє полем, і ви й не думайте вириватися у легкій одежині, а загортуйтеся добре у теплий кожух та й будьте безпечні. Кожух та свита, та й душа сита,— кажуть люди. Коли лучиться вам балакучий машталір, то й добре. Розбалакаєтесь ви з ним то про се, то про те; розкаже він вам то про свої згоди, то незгоди; пожалкує на свою лиху долю, що привела його ганяти, як вітер, од станції та до станції часом і голодному. Заведе він іноді вам і пісню... Завзята хлоп'яча натура сміється в тій пісні над дурною, нерозумною дівчиною, що полюбила «Іванюшу-падлеця»; часом плач на свою безталанну долю, що привела «в чужих людей служити, чужим дітям годити», неначе у жмені здавлять ваше серце,— так воно заболить од тяжкого машталірського співу. Просите ви тоді перестати співати, а поганяти боржій коні і сидите, як у рот води набравши, аж до самої станції. А там знову на коні, знову в дорогу і знову те саме; іноді по шляху прийдеться переїхати яке село або містечко, де по проїжджій улиці над дашками хат стоять жерстяні або ж і дерев'яні вивіски з намальованими шклянками та чарками, а часом і половина пляшки бовтається, високо прив'язана на хворостині,— ознака, де шинки. З одхилених дверей тих хат або в розбите вікно виглядає жидівська борода, в забовтаному драному балахоні. Приязно вона дивиться на вас, а побачивши, що коні прямо простують шляхом, ховається, зачиняючи двері або затикаючи розбиту шибку ганчіркою. Далі ви бачите: крадеться попід тином високо підперезана боса дівчина, несучи на плечах двоє відер води; там чоловік повагом переходить улицю; там молодиця, розтьопана коло порання, біжучи за чим-небудь з хати в комору, стає серед двору, становить над очі руку од сонця і дивиться на вас, буцім хоче пізнати.

Ось ви минули се все, минули село; у царині бачите: піднімається сизий димок з самої землі,— то землянка громадського чабана, якого-небудь старенького діда, що, не маючи ніде притулку-пристановища, став на старості літ за хліб громаді послужити. Коло землянки валяються

трухлі пеньки, сухі корячки,— на топливо; коло самих дверей гордо лежить який-небудь Сірко або Жучко, котрий, не допускаючи вас ще далеко до землянки, спрожога кидається до кінських морд, забігає з усіх боків, гавкає, як у дзвін б'є, проводжає вас аж за ворота; погавкає ще, погавкає вам услід та й перестане... Ось ви знову у чистому полі, знову пішли стусани од нерівного шляху, сум од мовчання машталірського, котрого ви ніяк не викличете на розмову — такий уже вдався; і тільки один дзвінок, як навіжений, дзвонить-завиває, та гуркоче біг воза у ваших ухах.

Се ж коли стоїть година. Коли ж замажуть небо сірі тучі, укриє поле сірий туман та важка пара, піде дощ густий та холодний, немов крізь сито сіє,— лихо тоді подоріжньому! Коні ледве-ледве плугоняться по розбитому шляху; од машталіра, опріч посвисту та лайки до коней, нічого не почуєте; мовчить він, сидячи до вас спиною, як німий, і віддає на вашу волю шукати собі поради навкруги себе. Шукати її — даремна праця: природа така ж сумна й мовчазна, як і він; ховається вона під заслоною туману та дощу; заривається-загортується сама в себе. Поневолі приходиться й собі загорнутися у себе; заглянути у своє давнє, перебирати різні випадки. І встають вони перед вашими очима, немов на долоні; та тільки на самоті, при похмурому небі, нічим не звеселять вашого серця... Сумно... важко... Хоч би лягти, задрімати, так дощ, що прямо сіє на ваш вид, не дає. Смалите ви раз по раз люльку та кленете у душі дощову годину.

Оце недавнечко прийшлося мені проїздити од Полтави до Гадячого. Їхав я і в добру і в дощову годину і звідав усього.

Збираючись у дорогу, мав я умову думку роздивитися народний побут, познайомитися з народною таємною думкою, якою він живе; з його «слушним часом», яким він себе тішить і береже задля свого сина або онука; з його вдачами й невдачами; з його злигоднями і щасною долею... Малась думка, та подоріжжя приборкало її. Їхати на поштових і знайомитися з народом — зовсім не підхоже діло. Провівши півгодини на станції, поки вам перепряжуть коней, ви не вспієте ще й розбалакатися з незнайомим чоловіком, не те щоб прилучити його до себе так, щоб і висповідався він вам у своїх гріхах і таємних думках. Проїздячи ж село або містечко, ви хіба тільки оком накинете,

чи побільшало, люду, чи поменшало; тобто, чи прибавилося нових хат, чи й ті, що стояли, розвалилися. Зостаються одні машталіри. Правда, вам приходиться сидіти з кождим дві-три години; ви їх питаєте-розпитуєте скільки хочете; та все ж, як люди незнайомі, вони криються од вас. Хіба вже наскочите на балакучого, та ще й такого, що в його й душа наопашки,— тоді вже ви щасливі, залізете аж у саму душу його; витягнете таки з його ту таємну сповідь, котра, хоч не зовсім, а все ж, як людей близьких до народу, показує вам, чим живе він, чим болїє і які надії має. Але се дуже рідко буває.

Одначе подоріжжя моє надало мені і дещо цікаве побачити і почути, з котрим я, як чоловік, маючий язик не на прив'язі, й хочу з вами, читальники, поділитися. Люди кажуть, що то лихий чоловік, котрий сміття виносить на шлях; та що ж уже його робити, коли сміття набралося стільки, що не дає вже дихати вільно?

Виїздив я саме у страсну п'ятницю. Надворі стояла ясна година. Весняні дощі давно вже перестали; земля загускла, закаменіла, порепалася,— буйний вітер мів шляхом сіру пилюгу.

Узявши з станції коней, сказав я машталірові поганяти їх до моєї кватирі, бо треба було дещо ще узяти в дорогу. Машталір на мою долю випав здоровенний чолов'яга, літ під п'ятдесят, у драному під рукавом кожусі, у вибійчаних штанях, здоровенних чоботях. По обличчю він видавав себе за кацапа. Довге, засмалене вітром лице, рідкі уси, рідка клином борідка, спорошена вже просіддю, ніс грецький, горбатий, очі глибоко запали під насупленими бровами. Чорне тільки волосся давало ознаку, що коли се і кацап, то полудневої сторони; а на ділі він виявив себе таким же хахлом окацапленим, яких ви часто й густо стрінете тута.

— Увійдіть лишень в хату,— кажу я йому, коли коні стали коло моєї кватирі,— та випийте чарку горілки.

— Спасибі, паничу! — одказав він.

— Чого? хіба може боїтеся гріха, що сьогодні страсна п'ятниця? Так се ж у дорозі, а подорожньому все можна.— І почав йому розказувати, як одна баба на великдень, ще як тільки задзвонили до утрені, ухопила паску в руки, вибігла на улицю, снувала по ній то вдовж, то вшир та, знай, убирала паску. А тут люди ідуть. — А що се, бабо, хіба вже посвятили? — питають.— От іще кажіть!

хіба ж ви не знаєте, людечки добрії, що подорожньому чоловікові все можна,— одказала баба.

Машталір лиш усміхнувся.

— Ні, я зовсім не п'ю, паничу,— одказує.

— Зовсім не п'єте? і не пили ніколи? — здивувавшись, знову питаю його.

— Ні, я пив колись,— одказує він мені, розмощуючи солому на возі,— і здорово пив! Бувало, цілими тижнями по шинках сновигав; місяцями люди не бачили тверезим; аж поки одного разу не приснився дивний-предивний сон. Сниться мені, що буцім сиджу у себе в хаті, на лаві, на похміллі. Голова болить, як не розвалиться; за серце — ссе-тягне. От би, думаю, коли б хоч півчарочки, похмелитися. Коли — де не візьмись дівчина, вся в зеленому і сама зелена. Держить буцім пляшку і чарку в руках і наливає мені в чарку; ллє, а воно біжить щось густе, як олія, зелене, як рута. Налила.— Випий, каже.— Що ж се, питаю, таке? — Горілка.— Що ж воно за горілка, зелена та густа така? — Се, каже, не наська горілка; здалека ся горілка, аж з самого Єрусалиму, настоювана на персиках.— Я взяв і випив. Як випив — так мені увесь світ і пішов ходором. Крутиться мені усе в очах та й крутиться; сиджу й нічого не бачу. Не знаю, де й дівчина ділася... Прокидаюсь, аж сонце вже високо; жінка коло печі порається.— Спи, каже мені, спи, ще не доспав! — Мовчу я, тіло у мене дрижить, руки трусяться, голова — туманіє. Сяк-так підвівся, став; кістки, як поламані, болять. А проте взяв шапку та мерщій у шинок, щоб поправитися. Випив чарку та як почав «рвати», то трохи кишок не вирвав. І от з того часу — як рукою зняло! На горілку й дивитися гидко, а як зачую тільки дух її — так щось і підступить під серце, та давить-давить, поки не викидаєш з себе.

— Що се,— питаєте ви самі себе,— чи правда, чи брехня? Чи справді се чоловік, котрого сам запій вилічив від запою; чи се одні тільки «шалопудські побрехеньки, один туман, котрий вони пускають свіжому чоловікові в очі?

— Шалопуди, шалопудці!.. Що за кумедне слово? — спитаєте мене.— Звідки воно? Чи се назва людська, чи назва звіряча, і що під сією назвою криється?

Шалопуди — се тутешні розкольники. Дехто прирівнює їх до кацапських «скопців», «безпоповців», «людей божих». Але по правді, що се за така секта — ніхто не скаже. Її

форми і її принципи — коли й має вона ще їх — ще не дойдені. Люди сі різняться од православних тим, що горілки не п'ють, люльки не смалять, з жінками не живуть, бороди не голять. Зберуться іноді де в хаті, а ні — то й у лісі, моляться — святі пісні співають... Тільки всього знають тута про їх і величають — шалопудами.

І шалопуди сі дедалі більшають, ширяться й іноді накидають хлопоти тутешній адміністрації, котра в грізному образі станового набіжить на смиренних бородоносців, накричить, нарепетується, загляне в кишені матнистих штанів,— чи нема там тютюну? Дознається та й знову поїде надовго, надовго... А іноді (не знайшовши тютюну) назбира цілу низку і чоловіків і жінок та й жене батавою аж до міста «свідітельствувати», чи справді вони чоловіки та жінки, чи, може, звірі які заморські? І—дивно! Як лікар не роздивляється, як їх не бадає, що з ними не робить, а виходить на ділі все ж одно й те, що се чоловіки та жінки. Чому ж у їх дітей нема з того часу, як стали вони шалопудами? — А тим, що шалопуди!.. — одкажуть та й розпустять людей по домівках; і знову слух про шалопудів затихне надовго.

Одначе як же сі шалопуди пустили коріння в такому безсектаторському народові, як народ України? Пустили, вкоренилися й дедалі розрощуються?

Щоб хоч трохи вияснити се питання, треба глянути ясними очима на народне життя, роздивитися дуже неодрадну картину його побиту. А задля сього покиньмо на час чудного машталіра з його чудовними ліками.

Перше всього, що вам кидається в очі, так се поділ народної маси на два стани, де народний тип, гартований не в однакових побитових постановах, вилився у дві різні форми. Се — горожани і селяни.

Перші, живучи під напливом у городи різних ненародних елементів,— людей уряду, омосковленого панства, людей торгу й ремісництва,— й не маючи освіти, постановленої на народній основі, почали збувати свої народні типічні ознаки; стали з них глузувати, як з мужиччини, нехтувати — як лишню вагу на своїх плечах, і вироділися у перевертнів. Мова стала пародією московської мови; дроп, сукна та ситці виперли з одежі сірячину, китайку, полотно. Може хто подума, що, кажучи за одежу, я шкодую заміною? — ні,— я тільки малюю вам перші ознаки зокола. Спустімось тепера всередину, загляньмо у душу.

Що там? Може хоч там пораду знайдемо? Де вам! Гній, калюка невилазна; страта честі, правди, віри на слово; ошукування одного одним, хвастощі сим і до сього всього — п'яництво й п'яництво. Гірке заливне п'яництво! П'ють не тільки чоловіки, жінки,— п'ють дівчата, діти. Чоловік несе од жінки до Гершка свою зароблену плату; жінка урве з свого убогого хазяйства — й теж несе; наймит або наймичка — й казати нічого. Все п'є, все заливає очі й не соромиться одно одного. Батько не соромиться дітей підняти п'яний бучу у хаті, побити вікна, миски, ложки, лави, скалічити свою жінку; жінка — п'яна валятися у рові; дочка — пригортати при батькові чи матері москаля; син — часом побити того й другу... Чи не здурів, чи не збожеволів, бува, народ? — питаєте ви себе. Постійте. Ось виступають перед вашими очима два чисто городянські типи: «халамидник» і «боска». Перший — завсіди обірваний, обшматаний, всього його од горілки роздуло, скалічило; очі, як у божевільного, мутні, болізні, ніс — розбитий, пика — подряпана. Живе він день, зиму й літо геть за городом, у пустці, як звір у берлозі. Спить там він, поки сонце зайде. Як сіло сонце, розправля він тоді свої задерев'янілі ноги і плететься у город... Стережися тоді, пізній гуляко, тримай зигарка або верхньої одежини якомога; бережися й ти, наморений їздою «Іванько», не спи; а то як раз та два — прийдеться вести у руках коня додому без уздечки.

А ось і «боска». Сидить вона день у свого хазяїна, найбільше жида-шинкаря, і куняє. Пика її споєна, висмоктана, у синяках; очі попідпухали. Сидить вона і теж дожидає, поки сяде сонце; а там — причесалася, прибралася, вмилася, вибілилася й понесла своє грішне тіло на широку улицю... Стоїть або ходить, не минає стрічного й поперечного, співає своїм охриплим голосом спрошні пісні, аж таки знайде свого знайомого, якого недоїденого... «чиновника-шибайголову», котрому все одно, чи жити, чи вмерти, або викравшогося з казарми москалика-джигуна. Ось зійшлися, пішли... Трохи перегодя чуєте плач, крик: «...халамиднику, [сучий] сину! ой, рятуйте! халамиднику! нащо ти мій платок береш? рятуйте!..» Далі гуп тіла на землю, ляскання важкої руки по щоках, плач, лемент, крик — мов ріжуть кого... І все те несеться по сонних улицях города і не викликає нікого на поміч. Всі добре знають, що то й хто то. Іноді на той крик обізветься свисток дозорчого

(ознака, що ще не спить він); болізно він уріже ваше ухо, промчиться й затихне десь далеко-далеко на вигоні. Трапляється часом, що й тихо обходиться се. Тоді боска, як тінь яка, швидко крадеться темними улицями за город, до самого крайнього шинку якого-небудь Гершка або Лейби; несе свій убогий заробіток. Тут уже й подруги зійшлися; і вони принесли свої заробітки. Ось суне Іван або Грицько; й вони несуть — хто згарок, хто уздечку, шальку з вівсом... І все оце предобрий Гершко приймає й розплачується дурманом настояною горілкою, гнилою рибою або цвілими ковбасами. І Гершкові добре, і людям добре: Гершко купив усе за безцінок, люди — напилися й наїлися... Пішли співи, танці, вихиляси, викрутаси, лайка однакова що між чоловіками, що жінками. І тільки перед світом все те тікає у свої нори, у свої берлоги. Люди ночі, вони бояться дня, як сови, і чим дужче тікають од ясного світу. Буває часом, зморена боска або халамидник не зможе добратися до свого кубла, і вранці ви бачите, як колоди порозкидані у захистку під тином або ж під деревиною у бур'яні, лежать сонні люди,— то вони. Йдуть люди на базар — минають, не дивляться, не плюють і не сміються... З усяким таке буває!

Коли на городян, на синів зовсім інших людей, начатки іншого побиту, інших звичаїв, інших хвиль побитових накладали свої сліди, вибивали й виковували свої зразки, і вироділася з того така неодрадна форма народного перевертня-городянина,— то селяни як стали на одному місці після козацької завірюхи, як уляглися ті лихі чвари у тихе незамутне життя, то так і досі зосталося; і досі, у неосвітньому мороці, б'ються вони з своєю злиденною долею, холодом та голодом, а часом запивають те все «живицею-ледащицею». Ціле літо на роботі, або ж серед свого поля, або чужого — на заробітках; цілу зиму то по печах лежачи, то по шинках сновигаючи. Гершко, носом чуючи свою поживу, підсунувся і сюди з своєю порадою та одрадою. І добре йому,— за безцінок має він і курей, і гусей, і масло, й яйця, і всякі огородні овощі, і всяке польове зерно; а часом закине удочку у чужу будочку та й тягне, не кожух, так свиточку,— і все те незабаром помарширує у місто на базар... А Грицько або Іван, виспавшись добре під лавою, устане, оглянеться кругом,— ні свити, ні кожуха, а іноді й грошей з гаманом (коли були) кат має; почухає свою нечесану голову, удариться руками

об кишені та й поплететься додому слухати лайки жіночої або ж репету дитячого.

— Оттак-то мене зла личина обмарудила! — похвалиться через тиждень-другий, добре вилежавшись на печі, викачавшись од хмелю, своєму сусідові.

— А може б ми тій личині та очі залили? — сміючись, одказує питанням сусід.— Одначе сьогодні празник.

— Та воно б то й я не од тих грошей,— каже неборака, чухаючи потилицю,— та...

— А що там та?.. От потурай їм!.. По маленькій! — лукаво грає по живій струнці сусідовій сусід.

І дивися — побралися попідтинню прямісінько до Гершка. Там зберуться ще три-чотири. Випили, заїли, розбалакалися. Скаржаться на життя, смалять люльки.

— Трудно стало жити,— ох, як трудно! — оце скаже один і сплюне.

— Бо людей наплодилося, що й землі важко,— уверне другий.

— Та й порядки!..— процідить крізь зуби, не випускаючи люльки з рота, третій.

— Ще хоч би не маштаки; а то ті нас підсікли!..— забубонить четвертий.

По слові четвертого вам зараз робиться відомо, хто то розмовляє: козаки, казенні, тільки не колишні кріпаки. Між тими й другими йде своя хатня ворожнеча; один одного ненавидить. За що? — спитаєте. За те, що історичний потяг, розв'язавши руки кріпакам, круто повернув, як колесом переїхав, економічний побит народу і почав трощити його патріархальний склад. Настало зразу тисяча тисяч вільних рук, без хати-оселі, без хліба, без грошей. Треба було щось ротам жувати, треба щось робити? Й от сі роти й руки розбрелися по своєму й чужому краї, то в найми, то на заробітки: маючи надію незабаром стати й собі такими ж хазяїнами, як стали їх брати вільні. От тута-то й почалася та боротьба за шматок хліба, за оселю, за сім'ю, за господарство. Усяк добре знає, що се за боротьба. Багато пропало люду з чесними замахами, з добрими замірами; життя учило, що без кривих і таємних шляхів не можна було вискочити. Й от кріпацький норов, уже й без того скалічений самим кріпацтвом, став ще дужче калічитися, зробився скучний, прониристий і шкодливий. Се все й дало їм більшу силу над козацтвом та казенними, котрі привчені були робити все повагом, по дав-

ньому споконвічному звичаєві, по батьківським показам,— і стали вони побивати свого вільного брата у всячині, хоча й кривими та таємними шляхами. Чесна козача душа, вирощена на волі, не знала такої зневаги,— й от вони ворогують між собою.

Через те козаки, як тільки зійдуться, зараз і беруться за те, що багато нашого брата наплодилося, трудно стало жити; маштаки світ зав'язали,— скаржаться на життя й ідуть шукати простору за Кубань.

Кріпаки теж скаржаться, тільки інше. У їх першими припонами їх щастя не те, що багато нашого брата наплодилося, а самий склад громадянського побиту!

— Що то земство? — розмовляють вони.— Тільки лишня драчка! А мирові? Коли добрий пан — то добре й нам, він і розкаже і перекаже; а як лихий — то все рівно, що плюнь! Те ж і волосні. Набіг посередник або справник, а в старшини й язик одібрало; про писця вже й казати нічого,— той норовить тільки на нашу кишеню, як би з неї сороківку витягти за пашпорт. П'явки! Що ж ми зробимо, що ми скажемо — люди темні?

Як бачте, життя не веселе. Де ж шлях той, яким би можна вилізти з-під гніту його?.. Козаки знайшли — за Кубанню, й потягли; бо їм можна туди — спродав своє — та й на всі чотири сторони. Кріпакова доля не такої співає: у його ще нема нічого свого, у його казенне, за котре ще треба гроші сплатити. Через се йому й не можна за Кубань... І от хиріє собі так народ, крутиться на однім місці, в одній ковбані. А душа? Й вона просить їсти, і їй хочеться хліба. А де ж ти задля неї хліба виломиш? куди її приткнеш, щоб не стирчала серед пустині, як та билина, одна самотою? От тута-то й [за]ковика, та ще й не абияка... Потроху — Гершко залива ту душу своєю заливкою, потроху — життя надсаджує молоду силу; а потроху сама в себе заривається, шука утіхи не навкруги, а в собі; то, шукаючи, й окунеться у шалопудство...

Через се то й став для мене таким цікавим мій машталір. Сама борода його; такий чудовний випадок, од котрого перестав він й у рот брати,— малювали у моїй голові не кого іншого, як шалопуда, хоча я й помилився.

Як сів я й минули ми місто з його казенними будівлями, з його невеселими чорними плотами, почухравши, тільки видно, твердим засохлим шляхом, то перше слово моє було:

— Нащо ви, діду, бороду носите?

— А так. Ніколи голитись. День у день їзда.

— А я думав, чи не старовір, бува? (Я не назвав шалопудом, боячись уразити діда, бо слово се між своїми за лайку сливе).

— Хто? Я?

— Еге.

— Ні. Ось, бачте, зараз люльку буду курити; а вони ж сього зілля не вживають.

Й почав накладати люльку, пустивши коней тихою ходою.

— От і добре,— кажу я,— покуримо, щоб дома не журились.

— Хм! — усміхнувся дід.— Не журяться!

— Чому?

Дід тільки хитнув головою.

— Ви самі тутешні? — питаю трохи перегодя.

— Я такого-то (запам'ятав прізвище) пана.

— Сього ж таки повіту?

— Ні. Костянтинівського.

— Хата є, сім'я є?

— Є.

— Що ж вас одірвало од сім'ї? Хіба землі немає?

— Та яка ж у нас земля? Звісно, общеська!

— А все ж за неї треба платити?

— То й платимо ж. Жінка там трохи обробля, а я тута служу.

— І воно не кортить часом додому?

— Байдуже.

— Та все ж таки жінка, діти?

Дід здихнув.

— Та як їздиш на той край, то й забіжиш.

— Хіба недалеко од шляху?

— Недалеко. Зараз біля станції.

— А діти ж великі?

— Дочці од першої жінки 17-й пішов, а то ще малі.

— То ви на другій уже жонаті?

— На другій,— глухо вимовив дід. А трохи помовчавши: — Е-е, якби мені син був, та й ще од першої жінки, то я б і горенько покотив. Оце б йому двадцять третій пішов,— та господь прийняв.

— А великим умер?

— Ні, малим. А се, що од сеї, невелика надія: синові

восьмий тільки пішов. Куди ти його приткнеш? А в мене, як самі бачите, борода вже сивіє. А все ж другу жінку дівку брав,— усміхаючись жартівливо, вимовив, придавивши на слові д і в к у.

— Еге! то ще й тепер жеребця загнуздаєте? — жартую я.

— Ні вже... Хіба отакого,— та й указав пужалном на сухореброго коня на пристяжці, що йшов собі, голову похнюпивши.

— Ану! чого зажурився,— гукнув він на його, стьобнувши батогом. Кінь рвонув, другі собі підхопили й понесли нас по шляху, гуркотячи, як по камінню.

— Жид у вас держить станцію? — питаю.

— Жид.

— А що платить?

— Кому? мені?

— Еге.

— Шість рублів на місяць.

— На своїй чи його одежі?

— Його тільки оце сірячина,— показав на місце, де сидів.

— А харчі?

— Харчі його.

— А добрі ж хоч?

— Та за харчі гріх слова сказати.

Поки курили, розмова наша стихла. Коні підтюпцем бігли, вітер ніс попереч їх шпарко сіру куру. Я оглянувся навкруги: поле, сумне і чорне, лежало за нами; у праву руч, на Шведській могилі, стояла невеличка церковця; у ліву — над самим шляхом корчма. Білобока церковця, як дівчина у празниковій одежі, стояла собі коло високої могили (свідка колишнього побоїща) й приязно кидалась у вічі. Зате корчма, як жидівська наймичка, обшпугована дощами, з побитими вікнами, болізно дивилася на проїжджого, немов милостині просила.

— І, мабуть, жид шинкує? — питаю діда.

— Не знаю. Я од такого захисту тікаю.

— І краще.

— Правда ваша. Що як подивлюсь я тепереньки на п'яного, хоч і свого брата, то аж верне.

— Та воно вашому братові,— кажу йому,— не можна й не пити. Часом зимою хуртовина та лиха година заскочить в дорозі,— то ще й змерзнути можна.

— Отже ж то все вигадки, паничу. Пив і я колись — то так казав; а перестав — то й байдуже. А то, що змерзнути, кажете, то то таке: яку кому господь смерть положив. Чи так умерти, чи змерзнути,— того й возом не об'їдеш. А що наш брат п'є — то побий його лиха година! От не дальше, як учора. Приїхавши так перед обідом — зараз і пішли. То так нализалися, що ледве глупої ночі до хати долізли. До хати то долізли, а в хату — ні, не найдуть дверей. Почали гукати: діду! діду! відчини. Відчинив я їм, та вже й каявся; хай би надворі вихмелилися; отже пожалів, а вони до самого білого світу не дали й очей зімкнути. Сказано, ірод у їх поселився,— свистять, кричать, гукають, лаються; та так цілісіньку тобі ніч. А тут ще одному й черга прийшла їхати. Куди ж йому коней запрягти, правити, коли він язика в роті не поверне? Перемінив уже його трохи тверезіший. Зате ж і досталося йому од хазяїна на другий день.

— Як, бив?

— Та бити то не бив, а тільки лаяв, як [сучого] сина.

— Ну, то ще нічого.

— Та все не гаразд. Гульня гульнею, а служба службою.

— То так.

Проїхали з півгодини мовчки.

— А коли, діду, вам краще було,— питаю,— чи як були у пана, чи тепер — на волі?

— Та воно, бачте, тепер і краще, що ніхто над шиєю не стоїть,— та тоді було краще.

— Чого ж так?

— А так. Тоді було одробився, та й лежи цілу зиму, нічого не знаючи.

— А тепер же?

— А тепер за цілий вік діла не переробиш. То, що на себе, то на себе, а то ще й на подушне, земське, рекрутське. Все то те, знай, тягнуть. А де його взяти? З коліна не виколупаєш.

— Так тоді ж було таке, що оце не злюбили чим вас — зараз у двір, а там звісне життя — то лайки, то бійки, а часом і голодом попоморять, на цепу поподержать.

— Та в лихого, та ще задля лихого, то воно таки такеньки й було; тепер, звісно, того немає.

— То-то ж. Тепер, що не заробили ви, то все на вас і йде, на користь вашу; а тоді панові йшло.

— Та воно, паничу, ось що я скажу: що на волі добре,— чи пішов куди, чи зробив що — нікого не питаєш, сам себе знаєш; та одно біда — хліба голо, а подушне тяжко насіло. Притьмом уже дуже налягло.

— Потривайте трохи, ось як розложать на зе́млі, то тоді вага ся спаде з вас.

— Чи воно ж таки коли буде се?

— Пишуть, та вже ж до чогось допишуться.

— А чи не чули ви, бува, паничу,— у нас там на хуторі чутка йде,— що либонь цар одбере усю землю од панів й од усіх, хто її багато має, та й поділить порівно на душі.

— Ні, такого не чув.

— То-то я й казав, що брехня. А у нас усі слебезують об сьому та ждуть — не дождуться.

Такеньки ми з дідом цілу дорогу розмовляли, аж поки не доїхали до станції. Станція стоїть собі серед поля, насупроти — гостиниця, а більше кругом — ні хатинки.

Пересидівши трохи у непривітній холодній хаті, поки перепрягли мені коней, я вийшов сідати. Коло ганку стояв мій дід і нова тройка з новим машталіром. Я сів у віз, подавши дідові плату. Машталір уже прибрав було й возжі, щоб поганяти, як дід його зупинив:

— Тимофію! — гукнув він.

— Чого? — озвався Тимофій, обертаючись до діда й показуючи мені свою сувору пику з білими усами.

— Ти ж мені сього панича он як вези! Чув? Не жалуй жидівської худоби, бо се панич добрий!

Тимофій, не сказавши на се ні слова, підобрав до рук коней і погнав їх щосили.

Їхали ми дуже добре, тільки Тимофій випав не балакучий. На скільки моїх питань він нехотя якось одмовляв, а іноді й з серцем: не лізь, мов, у мою душу, я ж у твою не лізу! Прийшлося більше мовчати й роздивлятися усяку всячину по шляху.

Ось стоїть капличка: хрест похилився, капличка почорніла, заросла пліснявиною. З дверей виходить чернець з чорним капшучком, кланяється вам, дзвонить дзвоником, що коло держална висить.

Тимофій погнав коней.

— Не люблю я оцих ченців, тільки даремно хліб їдять,— сказав, як од'їхали з добру версту.

Далі показався коло небоспаду сизотемний пояс. Оддалеки — мов що куріло, туманом засноване здавалось.

— Що то? — питаю,— ліс?

— Ні, то Будища, містечко.

Пояс той, чим далі ми їхали, все більшав і більшав. Ось показалася білою плямою церковця, далі будинки панські, а там хати й хатки. Стояли вони перед нами, немов виведені з карт. Де з яких димарів виривався сизий димок.

Ось ми в'їхали й у село. Проїжджа улиця пряма й широка. Хати всюди вибілені, попідводжені коло вікон і знизу приспи жовтою глиною. У шинках же вікна були всюди червоні, а постоялі двори давали ознаку своїми розчиненими воротьми і віхтями сіна, що моталося на ломаці, застромленій у лісу над воротьми.

Минули ми се все, минули село. Пустилися в поле. Де-не-де шлях наш перерізували невеличкі гірочки, з котрих цвітними поясами збігали поорані ниви у долини. Спустимося кус в долину, вихопимося на гору,— й уп'ять рівнина; проїдемо — знову забовваніє невеличка гірочка, що заслонює од наших очей небосклон. По шляху манячать то голі дерева, то мальовані версти. Сумно. Природа нерозбуркана спить, а тільки поверх неї холодний вітер віє.

Ось з'їдемо на гору, й перед нами знову засиніє пояс. То Опішня з своїми хуторами та недалеко лежачими селами синіла.

Опішня — здоровенне містечко, укрите садками, де ростуть добре знайомі Полтавщині опішнянські сливи. Сливи ті з породи венгерок, або, як тут (та й краще ж) зовуть їх, угорок, великі, м'ясисті і пригодні для солива. У кождому повіті Полтавщини є своє село, котре славиться своїми сливами — то роди сушні, то роди наливок. Так, у Гадяцькому — Сори, у Миргородському — Попівка, у Лубенському — на увесь наддніпрянський край —Мгар. Коли викинути Мгар, то зостанеться Опішня, уславлена на всю Полтавщину. Її кожен знає. Знає й її людей високих, моторних, що з здоровенними бочками солоних слив роз'їжджають усюди по ярмарках. Уславилася Опішня ще й своїми горшками, майже більше, чим сливами. Горшки її й посуду розвозять гончарі у своїх заплетених возах по всьому чорноморському склоні: знають її Херсонщина, Єкатеринославщина і інші понадчорноморські краї. Коли Рашівка, Гадяцького повіту, розпускає по всьому краї сво-

їх щетинників, свої хури з ночовками, лопатами, днищами й гребенями, коли Грунь, Зіньківського повіту, настачає усіх своїми груньськими возами,— то Опішня своєю глиняною посудою. Розкинувшись по глинястих горах з здоровенними залежами глини, годящої для ремесла, вони почали ритися у тих горах, почали викопувати ситну глину, обертати її у горшки, миски, покришки, поставці і таке інше, а випаливши й іноді й поливом обливши, розвозять їх по всьому полудневому краї.

Весело їхати Опішнею. Було чим очі порадувати, серце звеселити після трьохгодинного мовчання. Усюди видно достачу: хати рублені, високі, ясні й білі; огорожа скрізь добра, улицею — з острішками; в огорожах — сіріють кошари, чорніють загороди, хліви, хлівці; садки, двори виметені, чисто. Рука достачі чепурить містечко; по шляху видно де-не-де й шинки, але не так вони примітно кидаються у вічі, як по других селах; тута вони немов ховаються од людського ока.

У Опішні й станція, котру держить жид. А право, то й станція краща од других зокола і зсередини.

Як увійшов я у хату, то у грубі розводило огонь підпарубча у сірій козачці і таких штанях.

— Що се ти, хлопче, топити збираєшся?

— Еге ж, бо нахололо в хатах.

— А коні є у вас гулящі?

— Є. Вам зараз?

— Та хоч і зараз; тільки хай там не дуже шпарко, бо трохи бажається спочити.

Я оддав подорожню; хлопець вийшов, а я розлігся на канапі.

Незабаром він вернувся назад.

— Стільки-то з вас,— каже, оддаючи мені подорожню.

Я розплатився. Хлопець, сховавши гроші, присів до груби.

— Так ти тута за писаря, чи що? — питаю його.

— Та я так, бачте. Тута в нас є смотритель, а мене жид наймає йому у поміч.

— Хіба багато діла, що смотритель сам не впратиться?

— Багато. По пошті. Тута ж і пошта приймається.

— Що ж тобі жид платить?

— П'ятдесят на рік, ще й на моїй одежі.

— Мало.

— То-то й є, що мало. А роботи багато. Ще поки нас два було, то й нічого. А то як одійшов один, або не як і одійшов — прогнали, то на мене самого й накладно.

— Як прогнали, за віщо?

— А за те, щоб не крав грошей з пошти.

— Як з пошти?

— Так. Записував пошту та двоє писем і підцябрив. А там аж півтораста рублів. От він їх гаразденько взяв та письма — в грубу, а гроші — в кишеню. Та як був тут батько у ярмарок, то він йому й віддав. Каже — знайшов. Батько за 75 і волів зараз купив. Коли так через тиждень приходить бомага — немає двох писем. Де письма? де письма? А люди бачили, як він ходив у лавку, міняв сторубльову бумажку, та й сказали смотрителеві. Смотритель до його. Він тоді ні в сих, ні в тих,— батькові, каже, віддав. Тоді смотритель до батька. Той 75 віддав, а на 75 розписку дав. Так його вистрамили добре та й прогнали, а я тепер сам зостався.

— А ти ж сам звідки?

— Та я не здалека — з Будищ, з-під самого монастиря.

— Козак?

— Козак.

— А вчився де?

— Тута ж у Опішньому... А ось вам уже й коні дали,— перервав він розмову, зачувши дзвінок.

Як не хотілося мені ще їхати, як не хотілося полежати й побалакати з хлопцем, але не можна було; коні дані — треба їхати.

На моє щастя випав тепер не машталір, а машталіреня, хлопчик літ 15, невеличкий ростом, швидкий, шпаркий, з рожевим, як у дівчини, личком, з ясними очима, говіркий, веселий. Як тільки я усівся, він миттю підхопив у руки вожжі і шпарко погнав трояк ситих коней.

Чорт його й думав,— кажу йому,— щоб ти, такий невеличкий хлопець, та зумів так добре кіньми правити?

— Та я, паничу, ще з малих літ привчився на їх ганяти, то тепера мені з сим трояком тільки гратися, а не правити.

— Де ж ти змалку привчився?

— А в свого пана. У його цілий табун, та не таких миршавих, як оці. А ну же ви, біси! — гукнув він, цвьохнувши праворучого,— коні ще дужче помчалися...— Там

то були коні! Он які жеребці! Та й на тих ганяв, мов на хортах; а се що? погань!

— Скільки ж тобі плати?

— Плати? 30 рублів на рік.

— Чого ж так мало?

— Як мало? У нас ніхто більше й не бере. Один дід Онисько, що на платі прикажчика, сорок бере, а то всі кучери по тридцять; є, правда, й менше.

— То ти, бач, ще на кращому місці?

— А ви думали?! — гордо запитав він мене. Я був ні в сих, ні в тих.

— Та я,— кажу,— нічого не думав; я тільки питаю.

Тоді мій хлопець защебетав, як соловейко. У голосі його хоча й почувалися хвастощі, але видно було в йому багато розумного, хоч свого, хатнього, з усякими забобонами, вигадками та видумками, а все ж розумного. Далеко він відкочувався від своїх не тільки однолітців, а й старих людей: своєю розсудливістю, своїм побитовим розумом. До того ще надія на себе, віра у свої сили і геть-то були за його.

— Хіба як здоровий, то й путній,— ви думаєте? — запитав він.— Здоровий, кажуть, дуб, та дуплинатий! Іноді і здоровий, і старий чоловік, а не справиться й за мене. Він не так і коло коней упада, і грішки водяться за ним — попива. А я то нічого того не знаю. Мені тільки аби добрі коні були,— а там гуляй собі! А погуляв, приїхав,— треба й скотині передихнути дати, треба її й нагодувати й пожалкувати, бо вона, хоч і скотина, а все рівно що й людина: і їсти треба, і пити треба, і передихнути треба. Он кажуть: пошануй худоби раз, вона тебе десять раз пошанує. Так і се. Через те в мене й коні найситніші і найкращі од усіх; а я ще більше своїми ганяю, ніж другі. Бо я знаю, де треба придавити, а де з повагом пустити. Е-гей, ну! гей ви, уда-ні! — гукнув він зичним молодим голосом, замахнувши батогом по всіх трьох, і поніс, тільки видно, глухою й кривою улицею.

— Чого се така крива й глуха улиця? — питаю.— Хіба не поштова?

— Ні. Се на Заїчинці. Сюди ближче, хоч і гора буде та ще й добра.

«Заїчинці, Заїчинці...» — вертиться на умі.

— Се де Гнидка жив? — питаю.

— Вони самі.

Гнидка — се трохи чи не на всю Полтавщину звісний розбишака, років два назад як засуджений на каторжну роботу. Гнидка дуже цікавий суб'єкт як задля етнографа, так і психолога.

Як такий мирний пахарський побит з його поетичним почуттям, з людяністю викинув з себе такого злющого зарізяку, котрому нічого проткнути ножем горло маленькій дитині, коли воно, прокинувшись, начало у колисці кричати; котрого організаторські сили були такі, що зумів за невеликий час згромадити цілу ватагу усякого люду і за півроку вирізати з нею до двадцяти душ в Зіньківському, Полтавському, Миргородському, ще либонь й у Переяславському повітах? Питання, на котре повинен одповісти наш етнограф. Які почуття водили руками сього розбишаки, коли він мив їх у гарячій людській крові, так щиро кохаючи свою молоду жінку? Хай скаже наш психолог.

На мій погляд, Гнидка — безталанна дитина свого віку, скалічений виводок свого побиту,— пригніченого усяким панством, зубоженого жидовою,— де все стало і стоїть нерухомо на однім місці, стояло, поки зачало гнити у самому корні. Де одно зогнива, там починається інше заражатись, і при вонючій духоті, яку розносить усе гниле, тяжке стає життя народженому, гірке воловодіння з цвіллю. І от починає вона боротьбу за своє місце, за своє право на життя; почина розшукувати шляху. Де ж ти знайдеш його без освіти, де ти знайдеш його у тому непроглядному мороці, який сповива усе й усіх? А тут устає таке питання: не я задавлю — мене задавлять!.. І кидається чоловік, як звірина, на все, купається у крові людській і знаходить в тім свою утіху, пораду для свого серця. Коли що кохає, то кохає усею силою своєї мочі (як Гнидка жінку); що зненавидить — як вітер змете з свого шляху й дивує людей своїми божевільними вчинками.

І справді Гнидка здивував собою усю Полтавщину, сполохнув тихе пахарське життя од корня до самої верховини; іменння його начало переходити од села до села, од міста до міста; а переходячи, почало нарощувати собі таку славу, якої Гнидці, може, і не снилося. Так, одні розказують, що Гнидка ще змалечку, як підпасачем був, привчав себе до сього ремества. Пійма, бувало, ягня, обдере живцем з його шкуру та й почне батіжком підганяти... Другі,— що як з своєї матері знущався,— постановить на гарячу сковороду та й пече, щоб нікому нічого не розказу-

вала... Треті — як свою жінку кохав, що при їй тільки й зміг розказати свої перешкоди; розказує, а сам рясно-рясно плаче.

Так народна фантазія почина обвивати хоч грізним, а все ж поетичним словом свого лютого ворога. І хто знає, хто поручиться, що років через 20—30 Гнидка-розбишака не займе рядом місця з яким-небудь Гаркушею, Засориним і іншими розбишаками післягайдамацької пори, котрі уславилися по всій Україні, яко боронителі убогих і безталанних од заздрості і пригніту багатих і щасливих?.. Народ глибоко чує; він вибачає своїм самим лютим зарізякам, часто й густо величає їх нещасними-безталанними; не вибачає тільки він своїм давнім ворогам, що гнітять та розорюють його беззахисне життя,— то панству та жидові. Про се голосно свідчить задніпрянське побоїще 1863—4, Одеське — 1871 і Харківське — 1872 року.

Одначе, що ж кажуть люди про сього Гнидку?.. Ось як розказував мені про його мій машталір.

— Бідова голова сей Василь Гнидка був! На все вдатний, до всього здався, чи до ремества, чи до роботи якої — його пошли, йому дай. Сам чоботи шив, у млині знав діло, і стрілець з його запалéнний був! Отута в долині (ми тоді саме спустилися з гори у глибоку долину, уже покриту споришем чи болотяною травою, тоді як гора з обох боків чорніла ще своїми гноїщами та жовтіла глинищами,— перед нами на горі стояли Заїчинці, а за нами синіла чагара з колись рослого й густого лісу) туди далі є озеро; то він, бувши, кожен день бродить з рушницею понад водою. І вже коли забачив що, те не втече його рук. Меткий стрілець! Тут він схожувався з своїм товариством і на раду, коли й де їм погуляти.

— Хто ж його товариші були?

— Тутешні ж козаки. Тута їх у його ціла зграя була, а то й три москалі пристали. З Опішньої — пушкарі, що з пушок палять.

— І заможний він був?

— Та чорт його не взяв! Дві хати там такі збудував, що хоч нехотя задивишся. Тепера їх попечатано, то там ніхто й не живе. Стоять собі — валяться. Одна сова серед печі кричить.

— Як же й де його зловлено?

— Аж ось як: недалеко від Заїчинець,— от як будемо їхати, то і побачимо,— жив собі хутором уже здавна один

козак. Заможний і грошовитий. Скоту в його — повна загорода, а грошей — то й свині не їдять. При йому жили його й сини, аж три. Двох він уже й поженив; у старшого й дитинка була, а менший ще парубкував. Сього він уже у москалі готував і грамоти навчив, щоб не так важко у службі було. Ще й дочка у його, так півдівка, була; ото вона одна й зосталася тільки жива. Гнидка добре його знав, знав, що туди так удвох починати нічого; та різдвяних свят, зібравши дванадцять самих найздоровших товаришів, і скокнув до того козака празникувати.

— Як празникувати? вони ж їх, кажуть, вирізали?

— То то ж і празникувати. Змовилися вони, а як стемніло, то й рушили. Приїздять, аж уже на хуторах і спати полягали. Звісно, святки, повечеряли та й рано спати лягли.

От сі до вікна, стукають, просяться в хату. Їх не пускають; вони просять хоч шлях показати. Дорога тоді була забитна, недавно сніг увалив. Батько й послав парубка. Той тільки що одсунув двері — вони так прожогом усі в хату, аж дванадцять душ. Та й почали правитися. Парубок хотів у вікно вискочити, так хтось з їх як бебехнув з рушниці та прямо у спину так кулю й увігнав,— та й так у вікні й застряв. Вони тоді до жонатих, хто з ножем, хто з сокирою,— повбивали. Зостались невістки, дід та баба; та ще дочка, що як побачила ту баталію, то непримітно залізла під під та там і сиділа, дух притаївши. Зостались ото ті; вони їх пов'язали гаразденько та й питають: де гроші? Питали, питали,— мовчать; вони тоді давай у печі огонь розводити; розвели; та возьме жменю соломи, зверне верчик, запалить та до ніг,— отак і пече. Пекли, пекли, та чи то вже так їх запекли, чи може вже ті затялися,— ні слова та й годі. Стара одначе знемогла, сказала, що в пічурці 50 карбованців замазано.

Виколупали та знову до неї. Більше, каже, немає. Вони знову пекти, мучити; так ні, не сказала. Тоді вже вони взяли гаразденько усіх, поскладали в рядок, зайшли з-за голови та обухом у голову; так голови й попровалювали. Тоді ото й дитина прокинулася; або воно, може, й давно прокинулося, та мовчало, а то почало кричати. Кричить, як не розірветься; так Гнидка узяв та й простромив його ножем, як галушку. Коли його питали на слідстві: нащо ти, Василю, хоч дитя убив? Що воно тобі заборонило? — Я його, каже, не бив, поки воно не кричало; а як підняло

лемент такий, хоч безвісти тікай,— я тоді взяв та й простромив ножем.— Як упоралися зовсім, тоді зачали грошей шукати. Шукали, шукали, все перерили, не знайшли та з тим і поїхали. А та дівчина, що під подом була, як побачила, що вже нікого немає, та як була гола й боса й простоволоса, то так і майнула аж до села. Прибігла до першої хати, а то хата самого Гнидки. І як вона вже тута не піймалась, то вже, видно, сам господь так їй судив. Прибігла, а вже було удосвіта; правда, всі спали, і Гнидка спав з товаришами, тільки у другій хаті, що од двору, а в сій, що од улиці,— мати Гнидчина. Вона до сеї то стука у вікно, добивається. Мати слуха: щось стука — вийшла. Коли гляне — аж дівчина ув одній сорочці і уся в крові. Що се? — питає.— Відкіля ти, дівчино? — Я, каже, бабусю, з хутора... розбишаки набігли... батька, матір... братів... усіх, усіх побили, тільки я й зосталася... утекла... — Як утекла? — Поїхали розбишаки, так я й утекла.— Коли ж се сталося? — Оце недавнечко... вони тільки що поїхали... багато їх...— Цить же, цить, дівчино,— каже мати,— мовчи, то мій син! — А вона бачила, як син увіходив у її хату й без світла руки мив. Та за дівчину, накинула на неї яку там одежину та тихенько до волості. Там усіх зразу на ноги підняла та прямо по сина й справила.

— Хіба він матері так уже дозолив, що вона на його виказала?

— Та вже ж, видно. Уже б яка мати на сина сказала? Вона, кажуть, не раз його й просила й молила; раз і жалілася, так ще її винуватою зробили, а син ще й вибив.

— Ну, так далі?

— Ну, ото ж як справила, то їх усіх так сонних і забрали. На другий день до нас в Опішню дали знати слідователеві. Я тоді саме з ним і їхав. Як увійшли у хату, то по кісточки крові було; так усе у крові й плавало; аж страшно дивитись. Таки не абизна-що — вісім душ положити! Записали ото там усе. Почали їх питати. Так куди? не знали: і духом не знаємо, й не відаємо. Так раз мати доказує, а вдруге дівчина пізнала деяких; уже щось через тиждень, чи що, усе по правді розказали, як там було; побачили, що не викрутяться. А як вели Гнидку у Полтаву, то нахвалявся втекти та матір порішити. А тепер, кажуть, либонь і з ним уже порішили.

— Як порішили? Я чув, що він утік аж з Москви.

— Утік же був, та піймали. Та він хотів ще удруге втекти, так москаль узяв та й застрілив.

— Як застрілив?

— З дороги, значить, втікав. Гнидка одбіг, а москаль вистрілив та й положив.

— А де ж мати та жінка живе?

— Матір прийняв до себе тутешній таки козак. А жінка хотіла було йти за ним, та як розпиталася, що там не можна удвох жити, то й залишила. Живе тепереньки тута з одним чоловіком, тягається. У чоловіка й жінка є, а вона одбила та й живе з ним. П'янують вдвох, розпутствують.

— А та дівчина, що зосталася жива?

— Е-е, та дівчина тепер уже велика дівка і, кажуть, либонь уже засватана за благородного. Та де їй і не вийти за благородного, коли десятин двісті поля та грошей щось тисяч з десять.

— Так і гроші знайшлися?

— Знайшлися. У скрині в холодній хаті, у полотні були заховані.

— Як же гроші переберегли й де живе дівка?

— Гроші у касу положили; а дівчина живе у дядини своєї, батькової сестри. Така хороша дівчина вийшла, висока, брава й хазяйка добряща.

Ми виїхали геть од Заїчинець.

— Ото, дивіться: у долині верби сивіють, ото той хутір. Там їх і поховали усіх. Хотіли саме коло Заїчинець хрест постановити і на хресті написати, коли, як і ким вони побиті. Та громада Заїчинська одпрохала, що, мов, худа слава об нас піде. Так їх там у хуторі поховали і хрест постановили.

Далі я вже не пам'ятаю, що ми балакали з машталіром; знаю тільки, що цілу дорогу балакали, але все те Гнидка собою затер, зарівняв у моїй пам'яті; тільки сам зостався, як здоровенний іржавий цвях, забитий у білу гладеньку стіну мого спомину; ломив він мою голову і поривав думку розгадати його чудовну появу.

Далі ми доїхали до станції. Там, пересівши, попхався я до Зінькова, де й заночував.

Зіньків розлігся по долині річки Груні, котра літом зовсім пересиха, та по надгір'ях. Лежить він на нездоровому болотяному місці, через віщо, тільки піде маленький дощик, вже він і кальний, і смердячий.

Зіньків місто тихе, мирне, хліборобське, і якби не об-

лупана мурована тюрма, що стоїть над шляхом і сумно зазирає у вічі проїжджому, то подумав би, що сам господь оберігає спокій сього краю.

Одно, що тільки запримітив я в обличчі людей, то се невеличкі носи у жінок і дівчат, схожі на сливи-угорки, та невисокий їх зріст. І се не тільки в самому місті, але і в повіті. Одначе такі носи, трошечки підняті вгору, не тільки не калічать самої вроди, а ще надають їй якусь красу особну: рум'яне личко з блискучими карими очима викликає симпатію.

Рано вставши, я зараз виїхав. На моє питання у машталіра: що у вас доброго-нового, він одказав грубим голосом:

— Немає нічого. Кажуть, либонь, що у Павлівці (містечко в верстах семи від Зінькова) щось біга за звірюка: сама на собаку схожа, а ноги, копита — кінські. І кого стріне де, зараз розірве, серце та печінку вирве та й покине; так у двох хазяїнів собак порозривало; на приспі лежали, так воно їх там і порозривало. А то в ліску й чоловіка знайшли пошматованого. Пізно звечора вийшов з Зінькова, так воно, видно, його й зустріло.

— Що ж воно за звір такий?

— А господь його знає! Кажуть, що само на собаку схоже, а копита кінські.

— Чому ж його ніхто й досі не вбив?

— Бояться. Звісно, вже кара господня! — закінчив мій машталір та й замовк.

Що справді за звір? Видно, з звірятника якого вирвався, як не раз уже бувало.

Далі станція ще. Там бір, піски; Будища красуються на горі, видивляються на свою красу у Пслові води. Піднявшись на круту гору — уже й Гадяче видно. Чим далі ми наближалися до рідного місця, тим я дужче благав машталіра поганяти коней. От уже з-за гори та лісів і піски, по котрих ріжеться Псло, забіліли; от і сам він своєю синьою хвилею залелів; далі Заяр'я (одна сторона Гадячого) видно, у садках воно ховалося; ще далі — й своя хата, з високою солом'яною оселею, манячила у віччю і, як магніт, тягла до себе. Ось і улиці пішли, знакомі будинки. Деякі вже постаріли, деякі валяться, а деякі знову побудовані. Знайомі стріваються, той шапку скидає, той слово замовить.

— Додому?

— Еге...

Коні побігли, знайомий зостався далеко ззаду... А ось, ось розчинились ворота з свого двору, і на ганку, видно, товпляться рідні: батько радісно усміхається, мати з сльозами на очах, сестра хапається руками за груди, і незабаром усі обняли мене, радіючи та цілуючи...

Далі? Годі!.. Іншим разом, кращим часом може я розкажу вам дещо й про Гадяче, а тепера буде й сього!

Панас Мирний та Іван Білик. Фото 1881 р.

ПАНАС МИРНИЙ
ІВАН БІЛИК

ХІБА РЕВУТЬ ВОЛИ, ЯК ЯСЛА ПОВНІ

РОМАН
З НАРОДНОГО
ЖИТТЯ

ЧАСТИНА ПЕРША

І

ПОЛЬОВА ЦАРІВНА

Надворі весна вповні. Куди не глянь — скрізь розвернулося, розпустилося, зацвіло пишним цвітом. Ясне сонце, тепле й приязне, ще не вспіло наложити палючих слідів на землю: як на великдень дівчина, красується вона в своїм розкішнім убранні... Поле—що безкрає море — скільки зглянеш — розіслало зелений килим, аж сміється у очах. Над ним синім шатром розіп'ялось небо — ні плямочки, ні хмарочки, чисте, прозоре — погляд так і тоне... З неба, як розтоплене золото, ллється на землю блискучий світ сонця; на ланах грає сонячна хвиля; під хвилею спіє хліборобська доля... Легенький вітрець подихає з теплого краю, перебігає з нивки на нивку, живить, освіжає кожну билинку... І ведуть вони між собою тихутаємну розмову: чутно тільки шелест жита, травиці... А згори лине жайворонкова пісня: доноситься голос, як срібний дзвіночок,— тремтить, переливається, застигає в повітрі... Перериває його перепелячий крик, зірвавшись угору; заглушає докучне сюрчання трав'яних коників, що як не розірвуться,— і все те зливається докупи у якийсь чудний гомін, вривається в душу, розбуркує в ній доброту, щирість, любов до всього... Гарно тобі, любо, весело! На серці стихають негоди; на думку не лізуть клопоти: добра надія обгортає тебе добрими думками, бажаннями... Хочеться самому жити й любити; бажаєш кожному щастя. Недаром в таку годину — аби неділя або яке свято — хлібороби виходять на поле хліба обдивлятись!

Отакої саме пори, в неділю, після раннього обіднього часу,— тим шляхом, що, звившись гадюкою, пославсь од великого села Пісок аж до славного колись Ромодану,— ішов молодий чоловік. «Не багатого роду!» — казала проста свита, накинута наопашки.— «Та чепурної вдачі»,—

одмовляла чиста, біла, на грудях вишивана сорочка, виглядаючи з-під свити. Червоний з китицями пояс теліпався до колін, а висока сива шапка з решетилівських смушків, перехиляючись набакир, натякала про парубоцьку вдачу...

Ішов справді парубок. На перший погляд йому, може, літ до двадцятка добиралося. Чорний шовковий пух тільки що висипався на верхній губі, де колись малося бути вусам; на мов стесаній борідці де-где поп'ялось тонке, як павутиння, волоссячко. Ніс невеличкий, тонкий, трохи загострений; темні карі очі — теж гострі; лице довгобразе — козаче; ні високого, ні низького зросту,— тільки плечі широкі та груди високі... Оце й уся врода. Таких парубків часто й густо можна зустріти по наших хуторах та селах. Одно тільки в цього неабияке — дуже палкий погляд, бистрий, як блискавка. Ним світилася якась незвичайна сміливість і духова міць, разом з якоюсь хижою тугою...

Парубок плівся повагом, позакладавши руки назад себе; позирав навкруги своїми блискучими очима; іноді зупинявся й довго розглядав зелене нив'я. То знову йшов; то знов становився де-небудь на згірку — і знов оглядав поле. Ось перейшов і драний місточок посеред лук, на низині, у балці. Під ним ще не висохли весняні калюжі — аж зацвіли, позеленіли: кумкають в них жаби рано й вечір. От опинивсь на невеличкім горбку по той бік місточка; став, обернувся лицем до його; глянув на рудку, перевів погляд на крайнє жито. «Отже тут кращі хліба, ніж під селом,— подумав сам собі,— тут, мабуть, сильніший дощ пройшов...» Знов повернувся і рушив далі.

Спустившись в долину, повернув з курного шляху на обніжок — і пішов поміж зеленими житами. Ось підійшов до однієї ниви, нахилився, вирвав при самім корені пучок жита, глянув на його, далі глянув на ниву,— і лице засвітилось одрадою: «От де моя праця,— немов казали його очі,— не марно потрачена: вона зробила з мене чоловіка, хазяїна!..» Повертівши в руках вирване жито, він скинув очима на другий бік межі; знову глянув на свою ниву, наче рівняв дві ниви між собою,— і промовив вголос: «Бач... на нашому полі жито краще, ніж у дядька Кабанця: моє таке густе та гонке, а в його — ледве од землі одлізло — низеньке, жовте, засмоктане...»

Не вспів доказати останнього слова,— чує: недалеко, з-за жита, хтось співає... Він притаїв дух; насторошив уші, слуха... Голос тонкий, гнучкий, дзвінкий, так і розходився

на всі боки: то розлягався в високім просторі; то славсь по землі, по зелених житах; то замирав оддалеки на полях розлогих; то вливався в душу якимсь несвідомим щастям.

Парубок стояв, як зачарований. Йому здалося — він зроду не чув такого свіжого, гнучкого голосу. У його в очах засвітилась одрада; лице прояснилося, наче хто збризнув його свіжою водою; серце затіпалось, немов хто доторкнувся до його. «Хто б це?» — подумав він та й пішов на голос.

Не встиг ступить десяти ступнів, як пісня стихла,— тільки одна луна її бриніла ще над головою у його. Ще ступінь, ще... зашелестіло жито, заколихалося, немов у йому щось борсалось, билось... Ще хвилина — і з жита заманячила дівоча постать... Парубок став. Дівчина, як перепілка, знялась — і помчалась вподовж ниви. Низенька, чорнява, заквітчана польовими квітками, вона й трохи не схожа була на селянок, часто запечених сонцем, високих, іноді дуже неповоротних дівчат. Маленька, кругленька, швидка й жвава, одягнена в зелене убрання, між високим зеленим житом,— вона здавалася русалкою...

Парубок спершу, мабуть-таки, чи й не прийняв її за ту польову царівну, бо стояв, як укопаний, розтягши й без того довгобразе лице, широко розкривши здивовані очі...

Дівчина одбігла трохи і собі стала. Озирнулась, глянула на його веселими очима, усміхнулась свіжим, молодим личком. Тут її краще розглядів парубок. Чорне кучеряве волосся, заквітчане польовими квітками, чудовно вилося коло білого чола; тоненькі пасма того чорного, аж полискуваного хмелю спадали на біле, рум'яне личко, як яблучко наливчате; очі оксамитові, чорні,— здається, сам огонь говорив ними... Дві чорні брови, мов дві чорні п'явки, повпивалися над очима, злегенька прикритими довгими густими віями. Сама — невеличка, метка й жвава, з веселою усмішкою на виду, вона так і вабила до себе. Зелена байова керсетка, з червоними мушками, червона в букетах спідниця, на шиї дорогі коралі, хрести, золоті дукати — усе гарно пристало до хорошої дівоцької вроди.

Вона стояла навпроти парубка, як намальована,— наче манила своєю дивною красою. Не спускаючи з очей, він підходив до неї.

— Чого ти тут ходиш? — обізвалась вона перша.

— А ти чого хліб толочиш? — не зовсім ласкаво одказав він.

— Хіба се твій хліб?

— Не чий же... А що?..

— Цур тобі, як мене злякав!..— та й замовкла. Парубок і собі мовчав.

— А ти хто така? — трохи згодом питає він, ковтаючи слова.— Де ти взялася? звідкіля сюди прийшла?..

Дівчина почула, як тільки чують дівчата, чого в його запнувся голос: очі в неї заіскрили, заграли...

— Навіщо тобі? — прядучи ними, вона питає в його.

— А чого ж ти прийшла сюди, на чуже поле? — каже він.— Хто ти така? чого тобі тут треба?..— Чутно — аж дух спира йому в грудях од кожного слова.

— Не ск-а-ж-у! — одмовила вона нарозтяг, осміхаючись, і подалася трохи личком вперед, згорнувши пухкі білі руки попід ліктями.— А прийшла сюди, бо недалечко живу... А ти хто?

— Сюди йди! — каже він, усміхаючись і разом запрохуючи очима.— Посідаємо тут... побалакаємо... я тобі й розкажу — хто я...

Як стрель стрельнув у дівчину. Сплеснула в долоні, зареготалася та й помчалася буйними житами... Далі — вискочила на зелену луку, що красувалася польовими квітками; потім — повернула круто наліво, почесала яриною; як білочка на деревину в лісі, так вона збігла прудко на згірок; стала, перевела дух, озирнулася, осміхнулась, махнула правою рукою: «сюди, мов!» — та наче мана яка, спустилася униз — і скрилася за горою.

Парубок ні з місця. Стоїть та дивиться вслід їй ще дивнішими очима — мовби — переглянув через гору!.. У вухах його ще вчувався її голос свіжий, тонкий, її сміх молодий та дзвінкий; перед очима, як та причуда, манячила її постать метка, жвава; йому усміхалося її личко, біло-рум'яне, з ясними очима, з чорними бровами; уся вона, з зеленою керсеткою, з червоною спідницею, привиджувалась йому, як жива... «Що це? — думав він.— Чи справді, чи ввижається? ...І відкіля б це?.. чи не москалівна?.. так же, казали, у москаля дочка вмерла... гм... мов, бачся, на хуторах нікого такого й немає... Хіба Хоменкова? — так же не блигий світ од Хоменкового хутора сюди теліпатися... А видно — хутірська: на селі, окрім попівни, здається, нікого підхожого... Оже й не попівна: попівну я знаю — попівна не така, та й не піде за п'ять верстов од села... Чия б же це?..»

Не розв'язавшись з такою думкою, він вийшов на згірок — подивитись, куди пішла дівчина. Було уже пізно. Дівчини не видно,— тільки зеленіли то там, то там, обложившись полями, хутірські сади, як розкішні квітники, а між зеленою листвою вишняку, груш, слив та яблунь біліли чепурні хаточки. Парубок постояв на згірку, помилувався красою околиці, задивився на один хутір, на другий; пригадував хазяїнів їх, перебирав у пам'яті їх дочок,— та, теряючись в догадках, і повернув назад — додому.

Ішов він такою ж тихою ходою, як і сюди, а може ще й тихшою,— та все думав та думав... А в серці — почував він — прокидалось щось невідоме, чудне: і важко мов, і легко, і сумно, й весело, і хочеться співати й хочеться плакати... Сльози не ллються, а голос рветься; несподіваний сум обіймає голову; думка думку гонить: нігде пристати, ні за що зачепитися — так і ганяє за маною... А перед очима — зелена керсетка, червона спідниця, знадний з усмішкою погляд, червоні, як кармазин, уста, з котрих виглядає рядок дрібних, як перли, зубів... У його аж мороз пішов поза спиною... «Оце так!! — промовив він уголос.— Чи не здурів, бува, я, чи не збожеволів?.. Дома худоба не напована, а я блукаю тут — і думати забув!» Та, піднявши вгору голову, чимдуж придав ходи в ноги.

Ось незабаром і Піски. На самому краї села, од вигону, стояла невеличка хатка, вікнами на широкий шлях. З-за хатки виглядали невеличкі хлівці, повіточки; трохи далі — тік; за током — огород; а все кругом обнесено низенькою ліскою. Зразу видно було, що то плець не дуже заможного хазяїна. Не достатки, а тяжка праця кидалась в вічі. Хата хоч старенька, та чепурна, біла,— видно, біля неї ходили хазяйські руки; двір виметений, чистий; огорожа ціла, хоч і низенька, а ворота дощані, хрещаті.

Недалечко від хатнього порогу стояла немолода вже молодиця, бідненько зодягнена,— і, розсипаючи з миски зерно, голосно скликала курей. Натомість з хлівця прожогом вискочила невеличка свинка й кабанчик — і давай похапцем хламати зерно, не підпускаючи курей. Молодиця спершу кричала на непроханих гостей: «аря, гладкі, аря!», потім того плескала в долоні й штовхнула кабанчика ногою; а як побачила, що нічого з такими ненажерами не вдіеш ні криком, ні бійкою,— вона висмикнула з мітли держалко — і давай потягати «ненаситну про-

жир» і вздовж, і впоперек,— аж поки не хруснуло держално... «От, прокляті! каторжні!.. Через них знівечила держално...» — на весь голос гукала молодиця — й кинула в свиноту надтріснутим держалном.

Саме на цей крик у двір повернув парубок. Не вспів він ще гаразд і воріт причинити за собою,— як уже на його напустилась розсерджена молодиця.

— І де ти, Чіпко, ходиш? де ти бродиш? — докоряла вона.— Ось до якої пори виходив! Ні корова, ні кобила не наповані, а він блукає...

— Я, мамо, на полі був... до ярини довідувався,— одказав він.

Мати пильно подивилася йому в вічі, наче вивіряла — чи правда тому? Та син уже повернувся — пішов прямо до загороди, а вона з порожньою помийницею — в хату.

— Не гайся ж, жени корову напувати, бо треба ж ще колись її й доїти! — усе-таки з докором гукнула з сінешніх дверей мати.

Син уже не чув того докору. Він випустив з загороди корову, одв'язав од ясел кобилу — погнав до водопою. Хутко погнав, хутко й назад вернувся. Позаганяв у загороду худобу, набрав оберемок свіжої трави. Зелена трава нагадала йому зелену керсетку; заманячила ніби знайома постать; він мерщій кинув у ясла оберемок... йому здалося, що з-під трави заблищали, мов дві углини, двоє чорних очей... «Згинь ти, марюко! — скрикнув він, випростуючи з трави руки.— От, причепилася!!»

Швиденько зачинив загороду, пішов у хату. Повечеряли мовчки. Полягали спати.

— Чи ви, мамо, не знаєте: у москаля є дочка? — пита він трохи згодом.

— У якого москаля, сину?

— Що живе коло нашого поля хутором.

— Не знаю, моя дитино. Знаю, що була,— та, казали, либонь умерла. А що там?

— Та я так питаю... нічого.

Розмова увіовалася. Мати заснула на полу. Син лежить на лаві. Сон не йде йому в голову. Душно йому, млосно, пече попід боками, а в віччю — вона та й вона. «Пропади ти, навіжена!» — шепче він. Перевернувся з боку на бік, натяг на голову ряднину,— не спиться та й годі... «Ні, вже: не швидко ти діждеш, щоб я пішов на поле!»

II

ДВУЖОН

Літ за двадцять до кріпацької волі, з того самого Ромоданового шляху, яким ішов парубок, у село Піски вступав якийсь несвідомий захожий. Видно — з далекої дороги. Сорочка на йому чорна; штани вибійчані, підсукані аж до колін; за спиною вірьовкою навхрест перев'язана одежа; через праве плече, на палиці, перекинута торба — мабуть, з харчю, та пара шкапових чобіт. На взір — чоловік середніх літ. Чорні, як гайворон, уси починали вже по краях рудіти; борода стирчала чорна, остюкувата, давно, мабуть, не бачила скіска.

Ішов захожий тихо, нога за ногою, й роздивлявся на всі боки. Сказати б — з заробітків, коли б не така рання пора. А то тільки що весна настала. Постікали води, зазеленіли трави, зацвіли садки, городи; сонце ще не пекло, як серед літа, а приязно сяло та гріло.

Дійшовши до одного двору, де серед нечистого городу влізла в землю старенька хата, захожий став. «Оце ж, мов бачся, й Окунева хата!» — каже він сам до себе.

На той час з низеньких хатніх дверей вийшов молодий парубок.

— Здоров був! — обізвався до його захожий.

— Здоров.

— Чи це Окунь живе?

— Який Окунь?

— Карпо Окунь, старий дід.

— Ні: це Лимар, а не Окунь.

— А де ж Окунь?

— Та який Окунь?

— Дід старий, що з бородою ходив.

На їх розмову нахопилася з-за хати старенька жінка. Видно, поралась коло городини,— бо очіпок подався трохи набік, лице в поту, руки в землі.

— Та кого ти, чоловіче, питаєш?

— Окуня Карпа.

— Е-е-е... його вже давно й сліду нема... Знала я того Окуня, знала... Уже, мабуть, літ з десять буде, як помер... А тобі ж навіщо він?

— Та треба... Так умер, кажете?

— Умер, умер.

— А хто ж після його зостався?

— Та хто ж після його зостався?! — каже жінка, задумавшись...— Зосталася Ганна-небога, що вийшла за Соломенка. Та й та уже вмерла. Оце ми у неї й дворище купили. Та ще зостався Грицько — був йому якийсь далекий родич... торік його у некрути взяли. Та, здається, вже й немає нікого такого...

— Так... А волость же ваша далеко?

— Волость? — глянула жінка на його і, перегодя трохи, одказала: — на тім боці села. От як підеш сією улицею, та й вийдеш прямісінько. Спершу будуть гамазеї, а там — зараз і волость.

— Ну, спасибі вам. Прощайте.

— Щасливо.

Пішов собі чоловік тою тропою, що розказала жінка. А жінка й парубок ще довго стояли — дивились услід, аж поки не скрився захожий з очей у кривій вулиці.

— Ти не питав, Грицьку,— тоді жінка до парубка,— хто він такий? навіщо йому Окунь?

— Ні, не питав.

— Гляди, лишень, чи не родич який... Там у його, в Донщині, багато, кажуть, всякої рідні... Там і брат його жив. То чи не по худобу, бува, прийшов і сей?!

— Бог його зна.

— Треба б дознатись, Грицьку. Чи не збігав би ти, слідом за ним, у волость та розслухався б: що́ воно за чоловік.

— Добре, мамо,— каже парубок. І обоє пішли в хату.

Жінка справді догадалася, навіщо захожому здався мертвий Карпо Окунь. Той, що розпитував, об'явився у волості небожем Окуня — Остапом Хрущем, що літ, може, з п'ятнадцять, як пішов на Дін. Уже його й з ревізії викинули, не тільки з думки. Тільки старі люди пам'ятали ще — коли бородатий та білий Окунь виряджав на Дін до дядька свого хлопця-небожа. А тепер оце він назад повернувся й просився у піщанську громаду.

— Чого ти звідтіля вернувся? — пита його голова: — Хіба там недобре стало жити?

— Та трудно вже й там,— кланяючись, каже Остап.— Не ті тепер порядки пішли: багато вже й там нашого брата... пропадає...

— А тут хіба краще? — пита писар.

— Та все ж, бачте — рідна сторона.

— Як же ми тепер тебе приймемо, що в тебе ні виду ніякого, нічого? — знову голова.

— Та в мене ось є старий пашпорт.— Та, витягши з гамана шматок засмальцьованого паперу з обтіпаними краями, й подав голові.

Подивився той на папір, розправив, прочитав — і знову зложив.

— Що ж з сього?! — каже.— Чому хоч ти не обзивався, як ревізія писалась?

— А бог його знає — чому... Не знав.

— Відколи пашпорта не переміняв!! — не випускаючи з рук паперу, дивувався голова.

— Та там мене й по цьому всюди приймали.

— Гм... Що ж тепер, Василь Васильович, будемо робити? — пита голова писаря.

— А що? Треба громаду збирати; та хай поставить громаді могоричу, то, може, й діло буде,— одказав писар.— А то, як бродягу якого, ще в тюрму запруть.

— Зділайте милость.— каже, кланяючись, Остап,— уже поклопочіться! Я вже вам, коли так не маю чого дати, то хоч одслужу за те.

Писар тільки покрутив свого рудого уса та разом з головою й пішли у другу хату.

Через три неділі Остап косив у писаря сіно. Та такий з його косар: такий жвавий, такий робочий — невтомний! Усьому лад дає, усім перед веде — отаманує. А через місяць йому об'явлено, що тепер він піщанський громадянин — козак, Остап Макарович Хрущ.

Аж перехрестився Остап, як почув це. Та восени прямісінько й почвалав у город наймати. Недовго й місця шукав: зараз жид злебенив його та заправив у поштарі.

Добре Остапові. І одежа й хліб жидівський, і плата добра, та й од проїжджих перепада. Послужив він рік, а на другий уже грунт і хату купив. Якраз на край села, на белебні, стояла собі осторонь чиясь сирітська пустка: необмазана, невкрита, город не обгороджений; звісно — сирітське, та ще й за селом.

Купив Остап хату та, не довго думавши, і шле старостів до Мотрі Жуківни — бідної, некрасивої дівчини, уже таки й літньої, що жила у сусідах, удвох з старою матір'ю.

— А що ж, Мотре,— каже їй мати,— іди! Хоч хата своя буде, хоч не тинятимешся на старість, як от я, стара...

— Та чи йти, то й іти! — одказує дочка.— І так натерпілись усього!

Обмінили хліб, а в неділю й весілля заграли.

Як уступила Мотря в свою хату, то немов знову на світ народилася. Чепурить її, прибира. Діждали весни,— огород одкопала, скопала, засадила; хату вимазала, оббілила; приспу жовтою глиною підвела; коло хати віником обмела. Чисто кругом — любо глянути, і огородина зеленіє...

Та й тільки ж то, що огородина своя, а більше землі — ні ступня. Приходилось у чужих людей косити, хліб заробляти, спини не розгинаючи, спочивку не знаючи... Оже як не працювала Мотря з Остапом та з Оришкою — старою своєю матір'ю, а все бідно жили. Іноді зимою ні з чого було й галушок зварити,— приходилось сухим хлібом давитись...

Остап — спершу був повеселів: такий балакучий, такий щирий,— Мотрю жалує, коло тещі ласкавий; а далі — все хмурнішав та й хмурнішав. Стала нудьга виглядати його очима, журба невимовна гнітити його душу і серце... Ходить, бувало, восени або зимою по двору, опустить на груди голову та за цілий день і слова не промовить ні до кого...

Так минув рік; минає і другий; а вони — всі тройко (дітей не було) — похмурі, невеселі... Немає долі — немає й радості!

Лягла зима. Падав дрібний сніг, як була у холод; буйний вітер крутив заметами і вив, як звір у лісі, у димарі Остапової хати. Ніч уже спустилася на землю. Мотря й Оришка сиділи на полу; перед ними на стільчику неясно блимав каганець — от-от збирався погаснути. Вони пряли мовчки; кожна про себе думала якусь тяжку думку. Остап лежав на печі... Тихо,— тільки веретена сюрчать...

— О-ох! — важко зітхнув Остап.— Обридло вже мені по цих краях горювати,— промовив він, наче сам до себе.— Діжду весни, піду на заробітки. Там, може, знайду добре місце, то й вас переведу...

— А як же не найдеш? — на це йому Мотря.— Літо втратиш... а я одними руками що тут зароблю?..— додала вона журливо і скривилася.

— Та вже ж ви тут з матір'ю то сим, то тим боком настягаєтесь на зиму... А я, коли що, то там і зазимую. Так мені тут остогидло!

Діждали весни. Порадився Остап з жінкою та з тещею, узяв пашпорт, пішов собі. Мотря з старою матір'ю зосталися самі собі на хазяйстві.

Вирядили Остапа на Дін у великий піст, а так — к зеленій неділі — приходить з Дону бумага: чи є, мов, у вас такий і такий козак Остап Хрущ? і де він у вас взявся? Що тут він прозивався не Хрущ, а Притика... що він кинув у нас жінку і троє дітей, пропадав був — не знать де — три роки без малого... А ось тепер — у пашпорті він уже Хрущем пишеться та ще й жонатим... Що се воно за знак? з якої це речі така плутаниця?..

Так оце запитувала якась Донська станиця Піщанської волості... І задала ж роботу волосним оця несподівана бумага!

Як прочитала її козацька старшина, то голову й руки опустила.

— Оце так! — скрикнули в один голос і голова й писар.— Буде ж тепер від окружного... І як-таки повірити такому волоцюзі?! Прийшов — чорт його зна й відки, сказавсь — біс його зна й ким; а ми — на тобі, та цить! — і лапки поклали... Окунів небіж та й Окунів,— нестеменно Окунів... Чому не прийняти?.. Аж воно — он який небіж!!

— Егеж... Недаром я казав,— вибріхувавсь писар,— підождемо трохи, спишемось... Не послухали?..

— Що ж тепереньки робити? — мов не чув, питає голова в писаря.

Той мовчав, потупивши в землю очі. Видно було — щось пригадував.

— Недурно мені сю ніч чорна собака снилася,— похвалився голова.— Жінка одгадувала: напасть... Так воно й є!

— А мені руда свиня,— увернув писар.

Порадившись, мерщій послали за Мотрею десятника. Мотря прийшла.

— Чи не розказував тобі чоловік чого про Дін? — стріли її волосні.

— Ні, не розказував,— одказала Мотря, здивувавшись такому питанню.— А що там? Хіба яка чутка прийшла?..— запитала вона зляканим голосом.

Так і так — кажуть; таке й таке диво...

Як почула таке Мотря, то й лиця на їй не стало: побліднла, як крейда, затряслась, як лист на осичині; хотіла

щось сказати, та не вимовила й слова,— тільки раз по раз тяжко зітхала і якось чудно дивилась мутними очима...

— Чого ти здихаєш? — гримнув на неї голова.— У чоловіка навчилася?.. Той теж, як прийшов, то такого Лазаря скорчив... Прокляті! Через вас на Сибір ще підеш...

Мотря нічого не одказала,— тільки жалібно дивилася. Коли б хто заглянув тоді у її душу,— що там робилося! Якби зазирнув у серце,— що в йому поверталося!

— Іди собі! — гукнув голова, бачачи, що в неї й річ відтяло.

Мотря повернулася, вийшла. Ішла по улиці,— не бачила світа перед собою; прийшла додому,— як п'яна, мов чмелена...

— Що там, дочко? — стріла її мати.— Чого тебе кликали?

Пожовкло в Мотрі у віччю, заколихався світ, пішло все ходором... Не пам'ятала вона, як опустилась на лаву — так не роздягнена, не розбута і впала опукою. Сльози, як горох, полилися з очей.

— Чого ти, дочко? Чи, не приводь господи?..— Оришка не доказала. У неї в думці пробігла смерть Остапова.

Мотря не озивалася; плакала мовчки. Оришка пильно дивилася на неї. Серце почуло якесь лихо; перед очима вже стояла біда... У Оришки затіпались челюсті, забігала по виду мишка.

— Та кажи!.. чого ти плачеш? — аж скрикнула вона.

Мотря утерла рукавом сльози і простогнала... А далі натужилась і, схлипуючи, перериваючи слова, стала казати:

— О-о, боже мій!.. недурно він все сумний був... мовчав... журився... та все через сон про Дін викрикував... про Хіврю та Грицька... недурно ж це воно!.. Ой, пропала ж моя головонька бідная!!

— Що ж там таке? кажи вже,— не мороч моєї голови! Про яку се ти Хіврю плещеш?

— Про жінку того сучого сина, щоб йому... ні добра, ні життя!..

— Кого?

— Остапа...

— Чи ти не збожеволіла, дочко?

— Поневолі збожеволієш, коли таке...

— Мотре! не тумань ти моєї голови: розкажи по-людській — що там таке?

— Отой волоцюга, блудяга... покинув на Дону жінку з дітьми... приплівся сюди на мою голову... Господи! і за що ти мене отак караєш на сім світі? — скрикнула Мотря і знову залилась сльозами.

Тепер тільки Оришка розібрала своє лихо. Образа, гора тяжкої образи дочки, людські поговори та сміхи,— усе разом піднялось у голові матері, налягало їй на старе серце важким жалем... Вона глянула ще раз на Мотрю, поступилася назад, простогнала, сіла мовчки на піл, узявшись холодними руками за крайню дошку, щоб не впасти. Старе тіло тремтіло, колихалося; стара голова не здержувалась на в'язах — хилилася на груди. Оришка болізно піднімала її і тяжко стогнала... Мотря не переставала плакати. Гіркий її плач, стогнання матері зливалися вкупу, носилися по хаті, слались по білих стінах. І темніли вони для дочки й для матері: здавалась темною хата, і світ, що вривався в вікна, чорнів у віччю в них... І стояла в темноті тій ще темніша доля їх — чорна, темна, страшна, з худим, з'їденим нуждою лицем, з злими од голоду очима...

Таке лихо скоїлось перед обідом. Страва давно стояла у печі: ще як у волость ішла Мотря, то засунула, щоб упрівала. Тепер ніхто й не згадав про неї. Горе без страви нагодувало обох. Ніхто з них не кидався до печі. Обидві навіть забули про обід.

Так день настав, так і минув. Одходячи на спокій, сонце обдало землю блискучим промінням; земля на прощання усміхнулася — і потемніла. Спустилася ніч; викликала собі на втіху зорі; викотився з-за гаю місяць — і став оглядати околицю... Усе кругом спало, мов зачароване, в тихім забутті теплої ночі,— не спав тільки один соловейко, виспівуючи в зеленім садочку свою любу пісню,— та не спало ще лихо в Орищинім та в Мотринім серці... Завело і воно свою пісню — гірку, журливу, безнадійну... І не розходилась та пісня по світу, не окликалася луною в лузі, як соловейкова; а, як важкий камінь, налягала на душу, морочила голову цілим роєм темних гадок, пекла серце нерозважною тугою... Мотря й Оришка не спали, не плакали,— тільки то одна, то друга зітхала... І відкіля це лихо взялося? і чого воно до них вчепилося? чим була Мотря Остапові?.. чим вона тепер осталася?.. Мотря й Оришка роздумували, розгадували... Жінка жонатого чоловіка?.. покритка-дівка?.. Ні жінка, ні дівка, а замужня вдова... Гріх перед богом,— чим його замолити? Сором перед

людьми,— чим його змити?.. А ще ж, може, і каратись за це прийдеться — хоч не на сім, то на тім світі... Непевний той Остап,— він щось лихе, страшне... Страх справді після таких думок закрадався їм в душу — і вони обидві тихо молилися.

Як не мучились вони цілу ту ніч, що вже не думали, а все-таки не видумали нічого для себе утішного.

Не вигадали поради й волосні. Судили, рядили — та окружному, а окружний — та губернаторові. Пішли писати та одписувати...

Незабаром наїхало у село чиновного панства. Питають-розпитують, пишуть-записують. Натерпілася страху Мотря од тих хитрих спросів та переспросів; набралася горя Оришка, глядя на свою дитину.

А в селі — тільки й мови, тільки й речі, що про Хруща. Наче все на світі для Пісок провалилося, один Хрущ зостався, а через Хруща — й Мотря... Хто її зроду не знав,— став допитуватись: де вона й що вона. Не можна Мотрі нікуди очей показати, щоб на неї пальцями не тикали. Вийде Мотря на улицю,— малі діти слідком за нею; порається Мотря на вгороді,— бачить: дві жінки стоять коло тину, дивляться на неї й перешіптуються. Немає Мотрі спокою і в церкві: і там її не спускають з очей.

— Ото... ото вона! низенька, чорнява... чорним платком голова пов'язана,— чує Мотря позад себе в бабинці.

— Ота чорнява, що хреститься?

— Еге ж, еге... Ото вона сама... за жонатого заміж пішла...

Чує Мотря, та боїться озирнутись: їй чогось соромно, страшно. Вона впаде навколішки, приникне головою до помосту,— шепче молитву щиру, просить у бога ласки, одмолює свій гріх — і разом сльози ковтає.

Тоді тільки люди трохи забули про Хруща, як жнива настали. Свої клопоти, праця, утома трохи заціпили язики людські.

Коли це — перед другою пречистою — ведуть Хруща у ланцюгах через Піски. Як зачули люди, то за малим не все село вибігло з хат, мов на ведмедя, дивитись. «Хрущ... Хрущ іде!.. Хруща... Хруща ведуть!..» — викрикують з усіх боків по селу. І біжить на Хруща дивитись старе й мале.

Повели Хруща у Гетьманське; засадили в тюрму за залізні штиби; давай випитувати та розпитувати. Піднялися знову спроси та перепроси... Зовсім загубила спокій Мотря: водять її то в город, то з города... А тут — друге лихо: Мотря почула — щось заворушилось під серцем...

Помітили люди — та як у дзвін задзвонили:

— Чи чули?.. — питає молодиця другу, стрівши на улиці.— Заваготніла...

— Чула, серденько, чула... І скажіть: од такого!!

— Це вже, видно, не перед добром, моя матінко!.. Чи не кінець, бува, й віку швидко буде... Там: торік хвостата зоря світила, а це знов проява якась вирискалась...

— І я кажу: не перед добром таке на світі коїться!

Та як підуть отак цокотати,— не переслухаєш.

А під неділю або свято збереться де-небудь чоловіків купа, надійдуть жінки, парубки, дівчата — назбирається чимала юрба людей та й давай перетирати на зубах у сотий раз того чудного Хруща.

Аж ось — не знать звідкіль — узялась на селі чутка, що він ні Хрущ, ні Притика, а прямісінько-таки Іван Вареник — кріпак пана Польського, що панував у Пісках.

Така чутка збила з пантелику судових і громаду. Що з ним робити? Як тепер його судити? Кинулись до пана,— пан одсахнувся: робіть, мов, з ним, що хочете, як знаєте... Тоді громада розв'язала діло. Як голили хлопців у москалі: «У некрути його!.. лоб йому! лоб!..» — закричала громада. Поїхав голова у Гетьманське, пішов, куди треба, одніс, що годилось,— і «перевертня» прямо з тюрми повели до прийому. Заголивши лоб, перевернули його ще вчетверте — і став він з Вареника Хрущовим. Незабаром його кудись погнали,— та більше він ні вертався, ні озивався.

Оддали Остапа в москалі перед покровою. А так, перед пущенням, породила Мотря сина,— та ще й породила неабияк. Роди були тяжко трудні: потугувала ними Мотря два дні і дві ночі, не своїм голосом викрикуючи... Що вже не робила «довгоп'ята» баба-повитуха,— ніщо не помагало. Ледве Мотря на той світ не переставилась. Уже й не кричала й не стогнала — лежала мертвою колодою... Аж на третій день «господь її помилував»: серед тихого плачу Орищиного почувся голосний дитячий крик...

— Єнерал!..— зрадівши, скрикнула «довгоп'ята баба».

Оришка підняла руку, перехрестилася... Мотря важко зітхнула — і розкрила сплющені очі... Хату обняла тиха одрада.

Як же почули люди про такі роди,— знову загомоніли. Пішло знов по селу шушукання, глум, таємні страхи... Дійшло до того, що ніхто вже Вареника не щитав і за чоловіка, а так-таки за самісінького куцого... Дехто помітив і невеличкі ріжки на голові в його, як стригли в приємі. А Кирило Кнур — недалечкий сусіда — Христом-богом клявся, що як купались з Остапом укупі, то й хвостика бачив... Не при хаті згадуючи — куций та й годі!

А тут ще дитинка знайшлася, та ще при т а к и х родах!!

Щось воно таки непевне, моя матінко!..— цокочуть жінки, похитуючи головами.

І не одна й не дві нарошне забігали у хату до Мотрі — довідатись: чи немає на йому яких ознаків? Одна якось забачила на лівім колінці невеличку родимку... «Оце ж воно й є!» — подумала та мерщій з хати.

— А що?? — стріва її кума.

— То ж воно, кумонько, саме!..— каже кума, перехрестившись.

Незабаром ціле село слебезувало про ту пляму. Усі в один голос: «чортеня» та й годі!

Прийшлось кумів брати,— ніхто не хоче. Що тут робити? Уже три дні як дитина нехрещена... Не дай боже якого случаю — і вмре, не уведене в закон!..

Кинулась Оришка по сусідах... Всяк дякує, сторониться... Ходить вона по хаті — сама не своя: світить сідим волосом, ломить сухі руки... Мотрі вже й не хвалиться: вона й без того ледве дише.

На той час лучились у селі перехожі москалі. Оришка до них: «Москалики-лебедики, охрестім дитя!» Купила москалям кварту горілки. Тоді один якось згодився. Москаль за кума, сама Оришка за куму.

Понесли до батюшки. А панотець і собі: «Як його такого виродка у хрест уводити?!»

«Боже мій!.. що його робити на світі?!» — плаче Оришка — та до попаді: «Матушка!.. я вам сього й того... я вам моток пряжі напряду,— умовте панотця!..»

Попадя зглянулась. Охрестив дитину батюшка: назвав Нечипором.

III

ДИТЯЧІ ЛІТА

Не судилося Мотрі щастя. Не зазнала вона його змалку; не бачила дівкою, жінкою; не сподівалася замужньою вдовою...

Не тільки її, а й її матір стару стали цуратися люди. Саме те місце, де вони жили, зробилося якимсь страшним,— стали його оббігати... Казали, що до Мотрі кожної ночі змій у димар літає: якийсь захожий чоловік застав його у хаті та насилу з душею вирвався... Непевне місце! Бувало, уночі ніхто не пройде повз їх хату, не перехрестившись; а дітям — то й удень забороняли туди бігати...

Місцина справді стала пустирем одгонити. Лежить за селом, на самому белебні, неогороджена, необкопана — так рівець невеличкий прокопаний та й годі... Іде скотина — нема перепону — через грядки так і чеше; собаки так і гніздяться — кубла повибивали... Пустир пустирем! Хата хоч стара була, та як полагодив був Остап, поки ще не женився, то вона, мов, і бадьорилася; а як піднялась лиха година, що замчала не тільки лад в хаті, а й самого Остапа,— то й хата осунулась... Стріха місцями повигнивала, покрівля де-где провалилася, вікна побиті: замість шибок — ганчірки світять; ще до того дощ та хуртовина оббила, обшмарувала... Пусткою аж воняє! І всередині не краще. Стіни чорні, аж цвіллю взялися од води, що дощі поналивали крізь лиху оселю; черевата піч потріскалась,— диміла, куріла; замість лав якісь кривоногі ослінчики — і сісти на них страшно; стіл — ходором ходить; піл — на п'ядь дошка од дошки: Мотря під холод дві дошки спалила, бо не було чим у хаті прокурити... Бідота несказанна, злидні невилазні!

Неодрадне життя Мотрине. Невеселим оком дивилася й її стара мати на ту оселю, на лихий той захист, через який вони стільки горя прийняли, стільки клопоту звідали... Вони б його давно кинули, якби було де притулитися. Та де його при недостачах, при убожестві?! Коли на роботу приймали Мотрю з опаскою...

Літом Мотря стає жати. У Пісках ніхто не приймав,— бо помітили, що в кого Мотря жне — уся нива закрутнями унизана. У сусідньому селі Байраках Мотря хліб заробляла — на жнива становилася.

Що за літо заробить Мотря, те за зиму й проживуть... коли ще й ставало! А було так, що ні дрібка солі, ні пилини борошна... Де вже думати про одежину!! Що, дівуючи, придбала Мотря, то все позношувала — саме гноття та рам'я висіло... Як заробить конопель,— то й добре. Помочить їх, висушить, витіпа: костриця на топливо, волокно на прядиво. Напряде отак літ за двоє, оснує, витче, та й сорочка є; виб'є — спідницю пошиє, юпку... У вибійчаному і в свято ходила. Другі у плахтах та запасках, голови шовковими платками повив'язують, а Мотря з вибійчаної юпки та спідниці не вилазила. Біленькою хусткою зав'яжеться та й шмарує... Ото буденне й празникове! А що старе, дране,— позшиває, позаштопує,— матері старе тіло прикриє або дитині — штанці, куцину... Нужда!! На зиму на всіх одна юпка була. Піде куди Мотря,— сиди, мати, з хлопчиком дома — і не рипайся! Піти треба матері,— сиди, Мотре... бо й чоботи одні!

Робота не страшна, як сила є. Мотря день і ніч в роботі та в роботі; літом — на полі, зимою — дома. А Оришка — стара вже,— нездужала — тільки й того, що доглядає дитини... Як літком немає Мотрі дома,— баба зварить йому їстки, догляне, й нагодує, й спати положить, котка співає...

А й дитина ж то вийшла — на славу! Повновиде, чорняве, головате, розумне... Тільки якесь невеселе, вовкувате, тихе. Другі діти жваві,— як дзига крутиться, на місці не всидить... Скажеш йому: дай те! дай друге! — як стріла пуститься... Чіпка, як його звали,— не такий, ні! Оце, було, Мотря чи Оришка скаже: «Подай, Чіпко, води! — або — ножа, або — веретено!..» То він і почне: «А де ж воно лежить, чи стоїть?» Отак розпитає, повагом устане, повагом піде, підніме й повагом подасть... Мотря за це не любила Чіпки.— «Десь Чіпка у нас буде дуже велике ледащо! — жаліється Оришці: — Йому як що робити, то треба за тиждень загадувати, щоб роздумався...» А іноді, було, й буханця уліпить Чіпці у спину, щоб довго «не роздумував»... Тоді Чіпка руки опустить, реве на всю хату... Є, значить, робота бабі! Оришка справді душі не чула в Чіпці: так його любила й жалувала! І цяцьок йому надає, й іграшок яких там — полив'яного півника, свистілочку; а їсти — сама не доїсть — йому зоставляє...

Як підріс Чіпка — став бігати, то вибіжить, було, з двору на вигін та прямо до дітвори так і чеше. Так же й

дітвора його не приймає. Зараз почнуть з його глузувати, щипати, а іноді поб'ють та й проженуть... Недурно пани своїм родом величаються. На селі теж розпитують — хто якого роду. Тільки те неоднаково, що в городі питають: чим той рід уславився — чи давністю, чи боями, чи послугами? А село знає одну славу — честь. Тим на селі й питають: чи «чесного» роду? А тоді вже й братаються... Чіпка був «виродок»... Як же Чіпку прийняти дітям до іграшки?! Хіба, щоб поглумитися...

— Виродок іде! — кричить, забачивши здалека Чіпку, білоголовий, миршавенький хлопчик.

— За́порток! — підхопить другий... — Ходім до його!

Побіжать, оступлять кругом. То це ззаду хто-небудь і скубне Чіпку за чорне волосся. Окрутнеться Чіпка, насупить брови, скривиться, тільки очима світить... Злі Чіпчині очі, та недобрі й діти, що довели до того. Понуро й гостро дивиться на них Чіпка. А ті — за боки беруться зо сміху...

— Чіпко! де ти взявся? — смикнувши Чіпку за полу, питає хто з хлопців.

Мовчить Чіпка — сопе.

— Ти з яйця вилупився?! — знову другий...

Усі зареготались. Чіпка похнюпить голову, потупить в землю очі, копирсає нігтем під нігтем.

— Ні!.. мене бабуся на вгороді піймала... в бур'яні,— одмовляє понуро та все копирсає під нігтем.

Регіт — аж вигін розлягається.

— Так ти, Чіпко, з бур'яну взявсь?..

— Ні...

— А де ж твій батько, коли ти не з бур'яну?

— Не знаю...

— То-то й є... ти байстрюк!..

— Брешеш!..— зиркнув, як той вовк, Чіпка.

— А хто ж ти?

— Я... Чіпка.

— Ти — Чепіга, а не Чіпка! — крикне хто з середини — і вскубне Чіпку...

— Чого ти скубешся? — з плачем вимовля Чіпка. — Постій, я бабусі скажу,— вона тобі дасть!

— Боюсь я твоєї бабусі,— куди ж пак! — одказує хлопець та й знову вскубне.

За ним другий, третій. Повертається Чіпка на всі боки в крузі, як ведмідь на цепу, а хлопці регочуться та за чуп-

рину смичуть — аж поки не розплачеться Чіпка. Тоді візьмуть та й проженуть його геть.

Іде Чіпка додому,— іде та й плаче.

— Чого ти, Чіпко, плачеш? — стріва Оришка.

Чіпка жаліється, плаче... Бере його Оришка за руку, поведе у хату, почне умовляти:

— Не ходи туди, сину! Не ходи, моя дитино! Бач, які то лихі діти: б'ють тебе, малого, зобижають... Не ходи!..

Утишиться трохи Чіпка, сяде на колінах у баби або приляже голівкою. Щоб забавити дитину, почне йому баба казочку про рябеньку курочку або про горобця — доброго молодця... Чіпка слухає — й дума: «І чого отой дід з бабою плаче? чого тая курочка кудкудаче?.. І чому тій билині зразу не поколихати горобця — доброго молодця?!.»

Дуже любив Чіпка казки слухати. В казках його зроду розумна голова знаходила немалу роботу. Казка була йому не вигадкою, а билицею. Не раз хлоп'я рівняло казку до життя, а життя до казки — і само собі міркувало, дивувалося... В казці звірі та птиці те саме й так само говорять, як і люди... А так — птиці щебечуть, воли ревуть, собаки гавкають... І ніхто не знає, що вони кажуть... «А добре б — дознатись: що то каже скотина, як іде ревучи з поля додому? яку пісню співає пташка у лузі?.. І чого — одні пташки так гарно щебечуть, а от горобці — тільки цвірінькають?! І про що то розмовляє травиця між собою, коли, мов жива, шелестить малими листочками?..»

— Чи воли, бабусю, говорять?..— питає Чіпка в Оришки.

— Бог їх зна, сину... Кажуть би то, що говорять.

— А птиці?

— І птиці говорять...

— Як же вони говорять? Про що вони говорять?..— допитується.

І розказує баба, як уміє, про все те Чіпці. «Скот, мов, ніколи не реве без нужди... Як вертається додому та реве — то він радіє, що скоро дома буде та спочине... А може, голодний, то поїсть, підживиться... А птиці щебечуть так, як сам господь дав: одній сказав гарно щебетати, а другій — ні. От соловейко — як гарно співає? Він був колись людиною, та став пташкою...» Та й зачне розказувати, як одна мати та прокляла своїх діток,— сина й дочку,— що вбили її мужа-ужа... «Синок каже: «Не вбивай, сестро!» А сестра не послухала — вбила. За те мати й

прокляла їх. Синові ж каже: «Лети ти, сину, сірим соловейком та щебечи людям і пізно й раненько: щоб тебе люди слухали — й не наслухались! — А ти,— каже,— дочко, стань жалкою кропивою: щоб тебе люди проклинали, щоб тебе з городів викидали!» — От син полетів соловейком, а дочка стала кропивою... То-то: як соловейко щебече, то увесь мир його слуха — так гарно! А кропиву завжди виривають, як погане зілля,— щоб і городини не глушило, й людей не жалило!»

Такі казочки бабусині, при самотньому житті, осторонь од товариства, пластом ложилися на дитячий розум, гонили в голові думку за думкою, гадку за гадкою... Глибоко западали вони у його гаряче серце, а в душі підіймали хвилю горою — з самого споду до верху... Як рій той, гули в дитячій голівоньці; як завірюха, крутились, вихорились... Од билинки перелітали до птиці; од птиці до скотини; од скотини до чоловіка — поки не засягали усього світа! І здавався він йому увесь живим, балакучим. І скот, і травиця, і навіть каміння — все те мало свій говір, свою мову, тільки вимовляло якось інакше... А колись усе те було — люди, і все балакало однією мовою... А тепер — ніяк і довідатись, що то за розмова!! А через віщо?.. Через людей... Все то винні люди! То вони так наробили. Вони і в травиці, і в пташки, і в худоби — одібрали людську мову! Вони людей — своїх рідних — повернули у все те... І за людей жалкував Чіпка на людей. Здавалися вони йому лихими, недобрими... І прокидалася невеличка злість у його невеличкому серці, росла, виростала — і сторонився він людей далі та далі... Та й люди його не жалували.

— Бабусю! — питає раз Оришки.— Чи в мене батько був?

— Був, сину.

— Де ж він тепер?

— У москалі пішов.

— Бач, а хлопці казали, що в мене батька не було... байстрюк! — кажуть.

— То — дурні хлопці!

— А хіба що..? Що то воно — недобре що?

— Старий, сину, будеш, як усе знатимеш. Не думай про се: то погане слово! Викинь його з голови... То тільки злі діти так кажуть...

— Я не буду злий, бабусю!..— одказує Чіпка — та й задумається.

Трохи перегодя знову питає:

— А чого ж мій батько пішов у москалі? навіщо він покинув матір?

— Люди оддали.

— За віщо ж вони оддали його?

— Так треба було... Виростеш, сину, тоді все сам збагнеш, а тепер ще не годиться тобі розказувати.

— Чому, бабусю?

— Так. Малий ще ти дуже...

Така розмова велась у них не вряди-годи. Чіпку усе зачіпало, усе торкало. Він про все баби розпитував. Баба розказувала. Їй любо було одкривати світ його очам,— утішно думати: з якою натоптаною головою виросте її онуча́.

Щедрою рукою перекладала баба з своєї старої в молоду Чіпчину голову усе, що заховала її шестидесятилітня пам'ять. А Чіпка не брав — гарбав усе те!

Оце, було, літком, як зайде вже сонце й спуститься вечір на землю, вийде баба з Чіпкою з хати (бо в хаті душно), простеле рядно перед порогом; дожидають Мотрі з роботи. Оришка сяде, а Чіпка — коли сидить, коли лежить... Та отак собі й давай розмовляти... Чіпка більше слухав,— іноді й засне, слухаючи бабиної мови, що як струмінь тихо журчала... А іноді й сам розщебечеться... Уже й ніч настала: засвітили зорі, замиготіли, заіскрили... Задивився Чіпка на небо.

— Що то, бабусю? — указує на зорі.

— То? — Зорі.

— Що ж то за зорі?

— То — янголи дивляться! У кожного є свій янгол: то-то він і пильнує за душею, стереже її, щоб, бува, що лихе не спіткало. Ото ж — як зірочка покотиться, то душа переставиться... Душа переставиться — й зірочка покотиться — щезне...

— І моя там, бабусю, є зірочка? й ваша? й мамина?

— І твоя є, і моя, й мамина.

— А де ж моя, бабусю? — пита Чіпка, положивши голову на бабині ноги й не спускаючи очей з цілого рою зірок, що, здавалося, ворушилися на темно-синьому небі.

— Бог його знає, сину! Чоловікові туди не досягнути... То боже діло, то він і знає...

— А й бог там?..

— Там, сину...

— А що то за бог, бабусю?

— Бог?.. Бог — батько. Він усе держить на світі: усяку комашину, усяку скотину й усяку людину... Він за всім ходить, до всього додивляється, од злого береже... Ото, як побачить, що сатана умішується у його святе діло,— почина світом каламутити,— то й шле святого Ілію на вогняній колісниці убити сатану... Ото як Ілія котить, то грім гримить; а як стрільне вогняною стрілою — то блискавка заблище... Отакий-то бог! Він страшний задля злого, а для доброго — й він добрий. Бог-батько... на світі нас держить і хлібом годує...

Загадається Чіпка. І встає перед його очима розгніваний бог, обгорнувшись чорними хмарами... і гукає на Ілію — карати злого!.. Котить Ілія — небо й земля двигтять, як од вітру перина, од його бігу... Ось шкваркнуло... вогняна стріла розпанахує небо... Страх обіймає Чіпку! Надворі зовсім темно; місяця не видно; біліє, миготить Чумацький Шлях через небо; блищать, миготять зорі... Тулиться Чіпка до баби та стиха шепче:

— Я, бабусю, буду добрий... я злого не робитиму, то й бог мене не поб'є... А отих дітей, що мене били та проганяли — тих бог поб'є, бо вони злі!.. Я буду добрий, бабусю...

Замовк Чіпка — дух притаїв: думає про Ілію страшного, про бога доброго... Трохи згодом питає баби:

— Ви казали, бабусю, що бог нас хлібом годує?

— Він, дитино,— він нас годує...

— А чого ж мама хліб заробляє,— ось досі з роботи нема... Каже, якби не робила, то нічого б було й їсти?..

— Дурний ти, хлопче! — каже баба.— Чоловік на те й уродився, щоб робити, а не лежати. То тільки, кажуть, спершу, поки ще люди в раю жили, то нічого не робили — як святі були... Там, кажуть, було всякої всячини — і їсти, й пити! От вони ходили собі та їли... А сатана й заздрив на їх щастя,— та давай підбивати, щоб согрішили... Вони й переступили слово боже... Тоді ото господь вигнав їх з раю огняною різкою — й рай зачинив, і сказав робити самим на себе... Отож з того часу й почали люди робити. А то — нічого не робили,— як святі були!

— І навіщо ті люди согрішили, бабо?.. От би тепер і мама дома була, не плакала б так часто... і хліб би був: коли здумав, їв би!..

— На те божа воля, моя дитино!..

Недурно Чіпка жалкував про хліб: він був у них, як розважений... Одними руками що заробиш? Тільки що з голоду не мерли... Сказано — убожество! Раз була чудасія з-за того хліба.

Мотря була на полі. Оришці треба на грядках полоти. Як на те Чіпка розвередувався: «їсти та й їсти, бабо!» — в одну шкуру: «їсти!» Взяла Оришка окраєць хліба, одломила шматочок, дала йому, а останній положила на столі: «Не бери ж цього,— наказує Чіпці,— бо он дивись: дивиться бозя! Прийде мати, спитає: — хто хліб поїв? — То бозя вкаже пальцем, мати й виб'є... Гляди ж, не бери!» Та й пішла собі. Сів Чіпка серед хати; дивиться на образ — очей не спускає — їсть. З'їв той шматочок, що баба дала,— ще їсти хочеться! Хліб на столі лежить,— кортить його. Гляне в куток — бозя дивиться! От став він крадькома до хліба руку посилати, а на образ — все дивиться... Посилає руку, не спускає очей — здається йому, що й бозя глядить на його, хоче посваритись пальцем... він і прийме руку назад... Оце приляже до столу голівкою (забрався на лаву), знову підкрадається. Гляне на образ — дивиться бозя та й годі! І їсти хочеться, і хліб перед очима,— та бозя дивиться!.. Задумався Чіпка. А це, зразу, як кинеться од столу... Очі горять, губи оддулися... Та до стільця, що баба підставляла під ноги, як пряла. Ухопив стільця, стеребив на лаву, знайшов ножа, зліз на стілець та й повидовбував очі у образа! Тоді взяв — увесь хліб з'їв та й побіг на грядки до баби. «Бабо! бабо-о!» — гукає.— «Чого, Чіпко? ходи сюди!» — озивається з бур'яну баба. Прибіга Чіпка.— «А я, бабо, і той хліб з'їв!» — хвалиться.— «Нащо ж ти, сину, з'їв? А як мати прийде та спитає: «хто хліб поїв?» — то бозя й скаже...» — «Е...е... бозя, бабо, не бачила... Я повиймав очі, щоб не дивилася!..» І байдуже собі, забулося. Коли так, перед різдвом, прийшлося хату білити, образи мити. Зирк! Мотря на образ — аж очей немає! Вона так і отетеріла. «Хто це очі повиймав?» — питає в Оришки.— «Де?» — Глянула — справді без очей... Тоді до Чіпки: «Ти очі повиймав?» Сміється: — «Я... Щоб не бачила, як хліб їстиму!» Згадала тоді Оришка, що їй хвалився Чіпка. Та що? Звісно — дитина: дурне, мале!.. Погримала на його Мотря, налякала, що бозя битиме, коли таке буде робити, та й годі.

А були такі часи, що не бозя, а Мотря била Чіпку — і добре била! Синяки іноді по місяцю не сходили. Не мож-

на сказати, щоб вона не любила Чіпки. Ні. Вона його любила — як кожна мати свою дитину. Чи, не дай боже, занедужає Чіпка,— Мотря сама не своя. Цілу ніч очей не заплющить: сидить над ним, плаче, молиться... «Тільки ж й утіхи й надії! Все-таки виросте своя дитина, стане хоч на старість у помочі... Може, хоч на старість не прийдеться до кривавого поту робити, терпіти од холоду й голоду та од літньої спеки палючої!..» Така в Мотрі думка. І не досипляє вона ночей, прислухається, як дише її єдина «надія й утіха»... А нехай, здоровий, зробить що Чіпка,— нехай з'їсть лишній шматок хліба чи покачається в калюжі... Лишенько! То не огонь паше, то лице Мотрине; то не іскри сиплються — то її кльони й прокльони та духопелики... Інша мачуха здержує руку над пасинком, а Мотря, розпалившись, не вміла здержувати над рідним сином.

Та не такий же й Чіпка вдався, щоб його можна було бійкою спинити. Спершу-таки боявся матері, а далі — звик уже й до бійки, хоч як вона глибоко іноді в серце впивалася, до живих печінок доходила... Ой, злий же він був тоді! Ой, лютий! Він би — зміг — матері очі видрав або сам собі що заподіяв, якби не баба... А то вона, її тиха мова гасила його лютощі. Як почне, бувало, його умовляти,— та словом, як повивачем, зів'є... За те Чіпка любив бабу; душі не чув у їй. Що баба не скаже, усе послухає. А матері не любив і не слухав... Од бійки то сховається, то втече; а послухати — не послуха. Не раз Мотря з серця гірко плакала...

IV

ЖИВ-ЖИВ!

Отак жив Чіпка, ріс, виростав у голоді та у холоді, у злиднях та недостачах. І все сам собі, як палець. Другі до дітей, до гурту, а він знай самотою, самотою... Забереться, було, у бур'яни, нарве квіток, назбира кузьок та й грається ними нишком. А до людей, до дітвори — ні! Чіпка мав добру пам'ять: з неї ніколи не виходила думка, що він «виродок»; він ніколи не забував бабиної ради... Собі на лихо, рядом з добрими думками, у малому серці ворушилося щось недобре, невпокійне... Розбуджене, воно не давало йому забутися, ніколи не прощало нікого, коли бачило яку помилку... І росло лихо в його серці — і виростало до гарячої відплати, котра не зна ні впину, ні забо-

рони... Не було тоді нічого, перед чим би він оступився; яка б страховина перед ним не вставала — не злякати їй його відважного духу, упертої думки, палкого серця... Такому нема на світі нічого такого, чого б він злякався. Ні бог, ні люди не страшні йому... Бог страшний злому, а Чіпка дума, що він добрий, а лихі люди його дратують...

Ось йому минуло дванадцять літ. Восени радиться Мотря з матір'ю:

— Чи не найняти б нам Чіпку хоч за харч служити?

— Я вже й сама думаю,— каже Оришка.— Тільки куди він годний? Якийсь нелюдний, неговіркий, якась тума з його... І з дітьми він не поводиться, як другі,— усе самотою, усе собі дома...

— Що ж його на світі робити? — журливо одказує Мотря.— Уже ж всяк баче, як я працюю... Та що моя праця? Силу витратила, здоров'я збавила, а тільки що з голоду не мремо... Якби його найняти,— хоч би менше з'їжі... все б таки хоч на одежину зосталося!

— Як знаєш, дочко.

Пішла Мотря питати місця. Незабаром і знайшла. Багатий козак Бородай шукав хлопця до скоту. З ним вона й умовилась.

— А збирайся лишень, Чіпко, на завтра у найми,— каже, вернувшись увечері, Мотря.— Годі дома сидіти та хліб переводити — пора й самому заробити!

Чіпка — руками й ногами! Та вже Оришка — давай його умовляти: стала йому вичитувати їх гіркі недостачі та нужди. Послухав Чіпка, пішов. Прийняв його Бородай на зиму за харч та одежу. Вернулася Мотря додому рада та весела.

— А що, дочко? — стріва її Оришка.

— Зоставила... Коли б то шанувався!

— А може, звикне... Дай-то боже! — потіша й молиться Оришка.

Зостався Чіпка у Бородая. Хазяїн коло його спершу миром та ласкою, показує й розказує — як і що, й коли робити... Так же Чіпка нічого й знати не хоче! Хазяїн приказує: «Піди, Чіпко, загороду почисть». А Чіпка піде на тік, забереться у ожеред соломи та й давай з неї то верчики крутити, то хрести вив'язувати...

Раз якось розсердився господар, що не послухав Чіпка,— узяв його та й вибив. Розсердився й Чіпка... та трохи за малим не спалив хазяїна! Як не було в хаті нікого, він

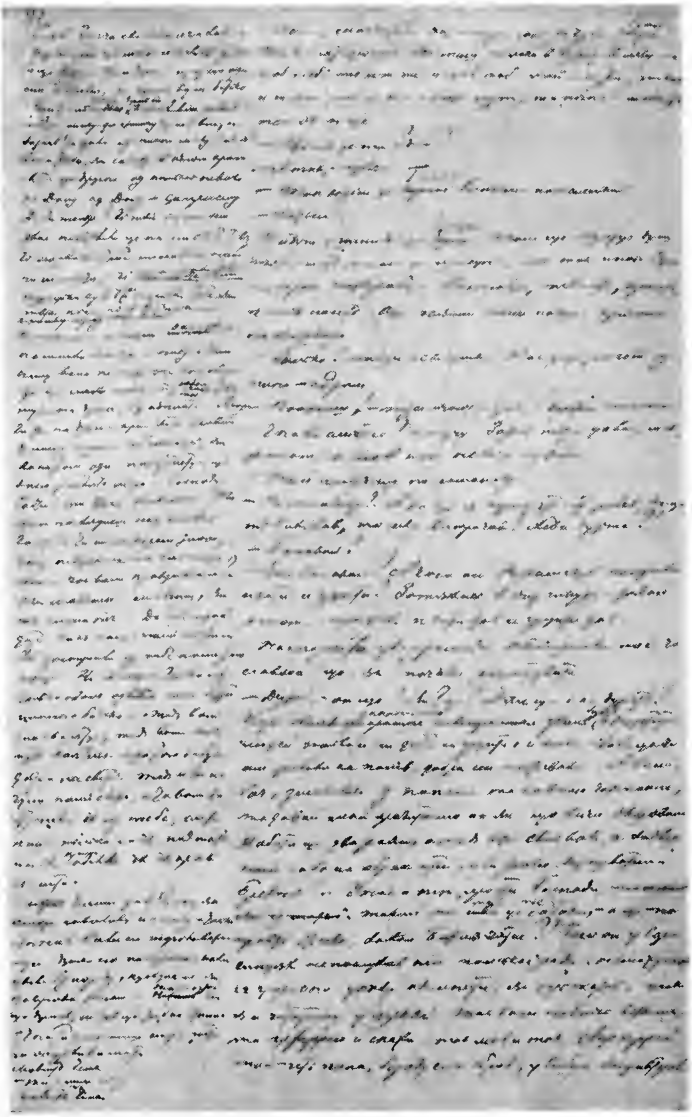

Автограф сторінки повісті «Чіпка» з правками Панаса Мирного (аркуш 13, зворот).

поліз у піч, витяг жару у покришку та й виніс у хлівець... Добре, що люди побачили — залили.

Прогнав його Бородай. Пішов додому Чіпка, насупившись, поніс у серці гірке почуття ненависті на долю, що поділила людей на хазяїна й робітника... Мотря плаче,— уже не б'є, плаче... Страшно їй, щоб, бува, не позивав Бородай... Оришка умовляє Чіпку, а Чіпка тільки понуро дивиться, мовчить, мов йому у рот води налито... Так і зостався дома зимувати.

На весну знову радиться Мотря з матір'ю.

— Найняти б Чіпку?

— То й найми.

Знову йде Мотря шукати хазяїна — і знову швидко вишукала. Дід Улас, вівчар, що пас громадську отару, зашукував хлопців у поміч.

Дід Улас — сам панський, ходив у пана Польського за скотом. Оже як став старий, немощний, та ще захорував до того,— так його й витурили з двору, щоб не переводив даремно панського хліба... Ледве виліз Улас за ворота та й загадався... «Куди його?!» До роду — близького нікого, а далекий — у панській роботі... Прийшлося Уласові — хоч під греблю! Та вже громада зжалилась: вибудувала йому землянку у царині та й наставила чабаном.

До його ото став Чіпка підпасачем. І — диво! згодився відразу... Робота прийшлася йому по душі.

Устане він рано, ще до сонця, набере хліба у торбу, візьме малахай, що дід дав завертати овець, та й іде у царину, до землянки, дожидати, поки збереться отара. Приходить. У діда усе ще позапирано. Тільки Лиско лежить коло дверей, простягши передні лапи, положив на них голову... Дріма ранком.

— Лиско! — гука Чіпка.

Лиско підведе, нехотя, голову, подивиться на Чіпку — і знову кладе її на ноги, позіхнувши на все горло... Тобто: «рано, хлопче, ходиш: ще дід спить!»

Сіда Чіпка коло землянки, виймає черствий хліб з торбини — починає снідати. Тим часом люди зганяють овець до царини. І розійдуться вони понад ровами, щипаючи зелену травицю.

Ось приходить і другий підпасач — Грицько, Чупрунів син, хлопчик однакових з Чіпкою літ, та не кращих, видно, й достатків... На йому сорочка чорна-чорна, полотна не

знать, та ще й порвана; штаненята — саме гноття висить на очкурі — позасукувані аж за коліна.

Грицько — козачий син, сирота. Після смерті батька та матері (вони під холеру померли обоє одного-таки й року) громада оддала сироту далекій родичці — вдові Вовчисі; а як піднявся хлопець на ноги, то дід узяв його до себе в поміч коло отари.

Сідає й Грицько коло Чіпки, розв'язує свою торбу, виймає з неї сухарі — чорні, як земля, і снідають обдива разом, коли-не-коли перекидаючись словом...

От рипнули двері — показався дід на порозі.

— Уже ви, хлопці, тута?

— Тута.

— А що ж це овець так мало?

— Згонять.

— А ви снідаєте?

— Снідаємо.

— Ну, снідайте ж, поки овець позгонять. А я тим часом умиюся та зберуся, та й рушимо!

Іде дід у присінки; набира води кухоль — умивається...

Тим часом — світ, як день, тільки сонце щось забарилося... Закрасивши увесь східень палкорожевим цвітом, воно ще не рушало з-за гори, ще не блиснуло ні одним променем над землею... А земля вже налагодилась його стріти: зелені трави порозправляли свої дрібненькі листочки, повмивалися свіжою ранньою росою... Як дівчина, дожидаючи свого милого, умивається й прибирається, тремтить, мов у лихоманці, й палає, наче у огні,— замирає, довго ждучи, й оживає, не терплячи,— так земля дожидає ясного сонця... і міниться, не дождавшись. Повіне тихий вітрець — потемніє й насупиться її зелений убір; затихне вітрець — убір заясніє, усміхається...

Уже й овець позгонили, і дід зібрався. Вийшов з землянки. На голові солом'яний бриль; на плечі, на герлизі, висить торба з хлібом та свита — на случай негоди; у руці — малахай.

— А що, хлопці, будемо рушати! — каже дід.

Хлопці підводяться, ховають у торби своє чорно-хлібне снідання й біжать згонити овець, що розтеклися по всій царині, натщесерце смакуючи росяною травою... От уже й овець позгонили до гурту.

— А-г-у-у... тю-у-у! — гукнув дід.— Треш-тереш-треш!

Свиснув малахай у руці... Одчиняє Чіпка або Грицько

ворота у царині — і тихо-помалу, посхилявши униз голови, потягли вівці шляхом у поле... Хлопці по боках, дід ззаду, а Лиско, піднявши свій хвіст і голову вгору, гордо виступає за дідом, мов вірний джура за отаманом.

Отара суне помалу, викрикує — то «бе-е!», то «ме-е!»— кахикає, як зимою старі баби на печах, коли почнуть прядиво м'яти... А курява, як хмара, слідком за вівцями...

— Агу-тю-у-у! — гукнув дід, ляснувши малахаєм.

— А куди, руда? — кричить Грицько на овечку, що одрізнилась од отари й прожогом почесала з шляху до зеленого обніжку. Вівця не слухає Грицькового покрику: біжить швиденько до зеленого моріжку ухопити свіжої травиці та хоч капельку проквасити душу од тієї страшенної пилюги, що до самих печінок добиралася, давила-душила.

Грицько бачить, що за рудою й другі повертають з шляху,— пустився підтюпцем, раз по раз вигукуючи «тереш! тереш!» та виляскуючи малахаєм. Блудяги нехотя повернули до гурту.

Сонечко почало з-за гори випливати — грало, усміхалося... Як легенькі блискавочки, забігали по землі його пароси,— і кришталем заіскрила роса по зеленій траві... За сонцем усе живло прокинулось. Там коники кричали та сюрчали, як не порозриваються; там перепели хававкали та як у забій били; тут вівці бекають, мекають, кахикають... Легенький вітрець подихає — і скрізь розносить тепло раннього літнього ранку... Хороше так, весело!

Чіпка йде з боку отари, похнюпивши голову... Об чім він думає? що гадає? — Нічого він не думає, не гадає... Він прислухається, що діється у його в серці, в душі... Хоче збагнути — і забуває... все забуває... Йому так гарно, весело; йому так вільно, просторо... Чвала собі помалу. Торбина на плечі, малахай у руці... Байдуже йому!.. Посилає уперед ногу за ногою — не думає: де він, і що він, і як він... Легко трепече його серце; дивні якісь радощі — не то сон, не то дрімота — сповивають його душу...

Догнали отару до становища. Дід свиснув малахаєм — вівці розскочились, розсипались по зеленому полю...

— Отепер, хлопці, спочинемо!

І сідають наші вівчарі утрьох під деревом. Дід виймає шматок хліба та дрібок солі, починає й собі снідати...

Грицько, чи присів, чи ні — вже, дивись, опинився гін за двоє, скочив верхи на барана, трендикає та висвистує...

Чіпка лежить на спині, дивиться в блакитне небо. Небо синє, чисте — ні хмарочки, ні плямочки — глибоке, просторе та широке. Не продивитися його глибини, не досягнути оком до краю! Погляд тоне у тій синій безодні, як у сивому тумані... тільки думка росте та ширша...

«Що там? — дума Чіпка.— Там, мабуть, гарно так... Ач, як синіє!.. як сонечко сяє!..»

— Діду!

— А що, сину?

— Що там?

— Де?

— У небі?

— Бог...

Задумається Чіпка... Дивиться у небо,— йому так гарно дивитись у його...

— Чи воно, діду, є там люди?

— Де?

— На небі...

— Нема, сину! Там бог святий, янголи його та душі праведні...

— А хіба хто там був?

— Так кажуть. Батюшка так і в церкві читає.

— А гарно, мабуть, там... Бачте: яке синє, гарне!..

Дід, поснідавши, молився богу.

— Гарно, сину! — прошептавши молитву, одказав Чіпці.— Гарно!.. Не те, що тут, на землі... Там усе добре, святе... А тут — усе грішне та зле...

Замовк дід. Трохи згодом прокашлявся та й знову почав:

— То ще тільки один бог милосердний держить нас на світі; а то б нас давно треба виполоти, як твар нечестиву. Дивись: вівця!.. Що вона кому заподіє?.. Нікому нічого!.. Ходить собі, щипле травицю зелену... вівця, та й годі!.. А ми й її ріжемо, ми їмо її, як вовки голодні... І чого ми тільки не їмо?.. А воно то все — гріх! Усе нам оддячиться на тім світі, усе... Грішні ми, прокляті душі! Ми не тільки над скотиною знущаємося,— ми й свого брата часом черкнемо... Бач! У брата — он те й друге, а у мене ні сього, ні того... заріжу, мовляв, брата,— добро його поживу! І ріже чоловік чоловіка... Ріже — забув і думати, що йому на тім світі буде!.. Лихий його путає— він і ріже... Ох, грішні ми, прокляті душі!

Чіпка слухає — і проходить по його душі страх, холод... і шепче він стиха за дідом: «Грішні ми, прокляті душі!.. І мати моя грішна,— думає він,— бо вона мене била малого, вона мене серед зими на шлях викидала, щоб не просив хліба... А баба не грішна: вона мене ніколи не била; вона мені усього давала, жалувала мене, вговорювала, от як дід... І дід, мабуть, не грішний... А Грицько? Грицько — грішний: он як він верхи на барані пре!..»

— Грицьку! Грицьку! — скочивши на ноги, крикнув Чіпка: — не їдь на барані — гріх!

А Грицько гика та тпрука на все поле...

— А він на барані їздить? — питає дід.— Бач! Я й не туди, чого він так вигукує... Ось я тобі, я тобі!! — свариться на Грицька дід здалека герлигою.

Грицько скочив з барана, побіг до верб, що росли над шляхом. А дід, понюхавши табаки, розіслав свиту, розвернувся проти сонця та грів старе тіло. І Чіпка біля його примостився.

Незабаром Грицько вернувся з повною пазухою горобенят.

— А я, діду, ось скільки горобенят надрав! — хвалиться.

— Навіщо ж ти їх надрав? — питає дід, не підводячи голови.

— А щоб оця погань не плодилася!

— Хіба вона кому зробила що?.. А гріх! — промовив Чіпка, придавивши на останньому слові.

— А хто, як жиди Христа мучили, кричав: жив-жив? — одказав Грицько та й висипав з пазухи голоцюцьків з жовтими заїдами.

Чіпка подивився на діда, що лежав собі та дрімав, не слухаючи їх розмови. Горобенята почали розлазитись. Грицько ухопив герлигу.

— А куди?.. куди!.. — закричав. Та — геп! герлигою по горобенятах... Так кишечки й повискакували...

— Оце вам жив-жив!.. жив-жив! — гукає Грицько та раз по раз герлигою, герлигою...

Чіпка дивиться то на горобенят, то на діда: чи не скаже чого дід? Дід лежав собі мовчки. «Значить, правда, що вони кричали: жив-жив!» — подумав Чіпка та як схопиться... Очі горять, сам труситься...

— Стривай, Грицьку! стривай! не бий... Давай краще їм голови поскручуємо!..

Як схопить горобеня, як крутне за головку... Не вспів оком моргнути,— у одній руці зостався тулубець, а в другій — голівка.

— А що — жив! а що — жив!! — кричить Чіпка...

— А що — жив! а що — жив!..— вторує за ним Грицько...

Незабаром горобенят не стало: валялися тільки одні голівки та тулубці...

— От тепер можна й герлигою,— каже Чіпка, взявши герлигу в руки. Грицько й собі за ним. Та зложили горобенят у купу й почали періщити, як снопи молотили... Не зосталось горобенят і сліду: валялося тільки одно м'ясо та кишечки, перебиті, перемішані з землею.

— Ходім ще драти,— каже Грицько: — там ще є.

— Ходім,— згоджується Чіпка.

Та й побігли до верб, один одного випереджаючи.

— А куди ви? — підвівши голову, питає дід.— Підіть лишень овець позавертайте! Бачите, як порозходились... Щоб ще звірюка не зайняв...

Дід знову ліг. Скоро й заснув.

Хлопці побігли.

— А хіба жиди Христа мучили? — питає на бігу Чіпка.

— Жиди ж... А горобці сиділи та кричали: жив-жив! Щоб ото ще мучили...

— Ну, тепер же мені не попадайся ні один жид! — нахваляється Чіпка. А очі, як у того вовченяти, горять...

— Е-е! Жидам ти нічого не зробиш,— каже Грицько,— вони здорові... А жиденятам можна бебехи надсадити! Я вчора одного бив-бив та ще й пейси вирвав...

— Їй-богу?

— Їй-богу.

— От, коли б я піймав! ...Я б йому голову скрутив, як горобеняті!

Швидко вони позавертали овець і, як кошенята, дралися по вербах, видираючи горобенят. Удвох надрали ще більше, ніж сам Грицько надрав. А далі — поскручувавши голови, били герлигами... помісили чисто на гамуз!

Сонце дедалі все вище та вище підпливало. Перше ж так гарно сяло та гріло, а це вже стало пекти-палити, аж дід прокинувся...

— Ач, як угріло! — обізвався він, підсуваючи свиту під вербу, у холодок.— Ану, ще понюхаємо та заграємо... Хлопці, видно, десь горобців деруть...

Дід понюхав.

— А-а... та й добра ж! — промовив, чхнув і поліз у торбу за сопілкою.

Вийняв сопілку, послинив дірочку, свиснув раз, удруге — і зачав «Вівчарика». Гучно-гучно загула сопілка на все поле, немов хто заспівав жалібно; аж ось замира, замира,— тільки сопе... А це зразу, немов опік хто, закричало, завищало — та й стихло... вдруге... втретє... і полився тяжкий плач... Сумно зробилося, важко... Отара посхиляла вниз голови, немов слухала того плачу тяжкого... От знову сопілка замовкла. Трохи перегодя тихий регіт крізь сльози стиха веселив поле; далі — дужче... дужче... сльози сохли... регіт замирав... понісся веселий, танцюристий козачок...

— То дід гра,— каже Чіпка.— Ходім до його!

— Ходім.

Побігли.

— А, мабуть, час, хлопці, й овець напувати! — зустрічає їх дід.

Хлопці зібрали ватагу, погнали до водопою. Тут з ними трохи халепи не сталося. Як гнали отару через луг,— де не взявся сірий вовк і потяг нишком ягнятко в діброву... Отара схарапудилась, сипнула вбік — аж до Грицька повалила; Лиско майнув за вовком, Чіпка за Лиском. Вовк бачить, що непереливки,— покинув ягнятко та драла в ліс... Чіпка з Лиском за ним. Дід почув, що Лиско гавка на вовка, й собі надійшов... Так де ж ти вовка в лісі шукатимеш? Тільки й того, що дід похвалив Чіпку за те, що не побоявся вовка, одбив ягнятко...

Вернулися з водопою. Пообідали сухий хліб з сіллю; дід знову ліг спати; хлопці бігали завертати овець; Чіпка розказував, який йому вовк здався: «здоровий, а легкодухий»; Грицько, не вважаючи на гріх, на барані їздив, щоб тільки дід не бачив... Потім того вони полуднували... Чіпка діда про що-небудь розпитував; дід розказував про всяку всячину, грав на сопілці... Так — аж поки сонце не повертало навзаходи. Тоді дід завжди казав хлопцям: «Пора, хлопці, додому вертати!»

Хлопці збирали овець в отару, гнали до села. Там, у царині, стрівали їх люди, і кожне своїх овець залучало додому. Порозпускавши овець, хлопці вертали по домівках, а дід запирався у землянці до другого ранку.

V

ТАЙНА — НЕВТАЙНА

Добре Чіпці у діда підпасачем. Робота неважка, саме припала йому до вподоби — по його літах і по його душі. Та не те, щоб і без користі. Дід брав за літо по п'ятаку од вівці. Шага давав на Чіпку та Грицька, та ще хліба мішків з п'ять, та ягнят двоє або троє на рік. Чого ще? На харч він собі заробляв; гроші йшли на одежу; ягнята — на прибуток.

— Слава тобі, господи, що ти зглянувся на наше безталання! — дякує Мотря богові.— А я вже не думала, щоб з його вийшли люди...

— Став розуму доходити,— одказує Оришка,— сам побачив, що треба робити... І мені, старій, довелося його хліба з'їсти... спасибі богу!

Отак радіють та богові не надякуються, що хоч трохи втекли од тих важких злиднів, нужди, горя... І в хаті у них стало чепурніше, ясніше; і хліб не такий чорний та сухий; і каша до борщу не вряди-годи; а часом і сир на вареники... І одежа, хоч про свято, була як у людей; та й у будень не висіло та не бовталося старе гноття... І зокола хата обмазана, хоч рудою глиною, та все ж рівненько; зверху полатана — не світить гнилою, дірявою оселею; з-за хати хлівець визирає, льох чорніє... Уже завелась свиня з поросятком і овечат десяток. Уже під паску є своє поросятко й своє ягнятко, і паска — біла... Достатків більше, й достатки кращі.

А тут ще, після смерті якогось бездітного, далекого Мотриного родича, зосталося їм днів на десять поля... Після судів та пересудів,— після двох мішків пшениці та двох овечок-ярок, що Мотря подарувала волосному писареві,— одсудили Мотрі землю громадою...

— Не журись, Чіпко,— каже, радіючи, Мотря.— Тепер буде своє жито й своя пшениця, і просо, й ячмінь, і гречка... Одберу місцину, картоплі насаджу — на зиму буде!.. Ік різдву загодуємо свиню... Сало продамо, м'ясо посолимо, ковбаси начинимо... Буде з нас! Хай тепер наші вороги сміються, нехай цураються, минають!..

Аж помолодшала Мотря, весела стала.

Чи все ж то такі щасливі та ясні дні колихали Чіпку? Чи все ж то одні удачі та радощі складали його молоду

силу, котра так і пробивалася з-під його гострого погляду, смілого поступу?..

Ой, ні! Життя — що стерняста нива: не пройдеш, ноги не вколовши.

Першою такою колючкою у Чіпчинім житті була смерть бабина. Йому тоді тільки що сповнилось п'ятнадцять літ. Баба уже була стара-стара, як молоко біла, як сухар суха. Уже й літом з хати не вилазила,— хіба у палючий день вийде, було, з хати, сяде на призпі, складе свої сухі сині руки на колінах та й гріється проти сонця. А восени усе жаліється та жаліється Мотрі:

— Отже, дочко, щось мені погано... Так погано, так погано! Чую, наче у мене всередині щось застигає; руками й ногами зовсім не володію, не знаю, чи й є вони у мене... Мабуть, це вже м о я за мною приходить...

Так казала Оришка звечора, а до світа — й богу душу оддала.

Лежить баба на столі у хаті. Хрест у руках, свічка в головах... Та ж баба — тільки очі заплющила, рот зціпила... Прийшов піп, дяк, зійшлися люди, узяли бабу, однесли на кладовище, опустили в яму, загребли... Мотря плаче. Чіпка не плаче... Йому тільки чогось страшно, жалко... «Нема баби... —думає він. — Умерла баба... не буде більше баби... Смерть узяла бабусю... люта смерть... А що ж то за смерть?.. Хто знає?..»

Темна мара устала в Чіпчиній думці, як страшидло яке, холодне, непривітне... Говори, дивись — а тут... зуби зціпило, язик одібрало, очі заклепило... Кидають у землю,— темнота непривітная, німота непробудная, нерозгаданий холод та морок! Ось і черв'як плазує — холодний та слизький, аж напинається, аж звивається, поспішаючи до тіла...

Приліз, приложив свій червоний ротик — як невеличким свердликом проточив дірочку в тілі і уп'явся... По йому аж хвиля заходить, так він натужувався, точив... Ось уже дірочка... А там — дивись — і другий пнеться, третій, четвертий... Подірчавіло тіло... Чутно глухий стук. То одвалилася одточена частина тіла. Черви заворушилися, піднімаючи вгору свої хвостики...

«Ух!.. гидко... страшно!..» Чіпка здригнув. «І від кого се? — запитувала його злякана думка.— Кажуть, від бога?.. Смерть від бога?.. темна німота... черви... все від бога??! Господи боже! невже це треба?.. І для лихого його

багато, а то ж для доброго?.. А баба така добра була, до всіх добра... І так каратися?.. Чи для всіх воно однаково?.. Де ж тоді правда?.. Ой, ні, ні! тут щось та не так,— тут щось друге, інше...»

Задумався, загадався Чіпка... Зробився — аж страшний, помарнів, похнюпився, дивиться якось чудно... Зведе оце на тебе очі — і нічого не бачить; клич його — не чує... Аж занепав. Уночі схопиться — одягається, озувається...

— Чіпко! куди ти? — пита здивована мати.

— Га-а?

— Куди ти?

— Баба кличе... піду до баби...

— Та господь з тобою! Баби немає — умерла...

— А що ж ото?.. слухайте!..— Та й наставить ухо,— слухає... — О-о-о-о! «Чіпко!.. Чі-п-ко!..» Чуєте?.. — Зараз, зараз, бабусю... я зараз!..

Хапається, чоботи набуває, рядном напинається...

— Господь з тобою! куди ти? — хрестить і перейма його Мотря.

Почне його умовляти; роздягає його, роззуває... То він трохи й утишиться, сяде на лаві.

— Ляж, сину.

Чіпка поворухнеться, посунеться трохи — сидить... Трохи згодом затіпалась його постать, схилилася голова на груди, почулися важкі заводи плачу...

— Чого ти, сину, плачеш?

Мовчить Чіпка, плаче.

Напала його пропасниця. На велику силу одходила його Мотря. Оже хоч він одужав, а з літами убирався в силу, та вже ніколи не теряв свого сумного погляду, понурого виду. Бабина смерть загадала йому загадку, котру він ніяк не міг розгадати... Він все хмурнішав та хмурнішав...

Не вспіло одно гаразд забутися — друга приключка приключилася, котра обізвалась на всім останнім житті Чіпчинім.

Чіпці минуло сімнадцять літ. Того самого року вікові-чні кріпацькі кайдани розбилися... Стояла рання весняна пора надворі. Рано-рано схопилося сонце, вираючи та висвічуючи червоним світом...

— Е-е, щось дуже рано прокинулось сонце,— каже дід Улас, дивлячись на небо: — коли б ще дощу не було!..

Коли так: не встигли вони отари й за верству од села одігнати, як почали хмари з усіх боків стягатися та й заслали, замазали небо... Незабаром воно й розплакалось... Зарядив дощ — дрібний-дрібний та густий, мов крізь сито... Спершу вівці наче зраділи — розкотилися по толоці, щипаючи попаски низеньку, приземну травицю; а далі — як став дощ допікати — збилися докупи, посхиляли голови між ноги та так цілий день і простояли. Гнати додому ніяк не можна: що з ними дома робити? А дощ — одно пере, одно пере... Не зосталося на наших вівчарах ні рубця сухого, а він і не думає переставати.

Посідали вони усі три під вербою. Сидять — пережидають дощ. Лиско й собі звився коло них бубликом. Сумні усі.

— Так оце, діду, й вам воля прийшла? — питає Чіпка діда, щоб хоч словом розважитись.

— Кому воля, а кому неволя! — сумно одмовля дід.

— Як саме?

— Так... Багато казати, а трохи слухати!.. Ще ми мало робили, ще з нас мало сліз та крові точили... хай ще два роки поточать!.. Ох, боже, боже! коли твій суд правий настане?..

— Та вам же все рівно, діду: ви давно вже вільні,— примовився Грицько.

— Вільні?.. Були вільні, поки волі не було... Ох!.. Робив, доки силу витратив та зуба в роті не стало... Тоді й з двору — геть на виступці! Не переводь даремно панського хліба!.. Спасибі, люди добрі зглянулись, а то б прийшлося тинятися, пропадати, як собаці під тином,— христа ради руку простягати... А от тепер знову завадило: плати десять карбованців на рік!.. За віщо?.. з чого?.. Ти, кажуть, громадську отару пасеш,— рублів з півсотні виробляєш... Яких? де? Я — старець, нищий... Спасибі, люди змилосердились... Так — ні! І те їм оддай... а сам з голоду пропади... Прокляті! і суду на вас немає, й права!.. — гірко закінчив дід.

У Чіпки аж мороз подрав по спині: він ніколи не чув такого дідового голосу... Думка його закаламутилась, завихорилась; кров прилила в голову; він мовчав, боявся словом перервати дідове горе... Він сам не знав такого, а почував з дідової мови, що воно тяжке-тяжке...

Хвилин з десять мовчали, наче води понабирали в рот. На душі важко, на серці сумно — аж мов нудно... Так бу-

ває тоді, як серцем чуєш якесь лихо, а назвати його не вмієш. Хвилини тоді здаються за часи, часи — за дні, дні — за роки... Черв'як швидше плазує, ніж такі хвилини... І хочеться вперед заглянути, подивитись — що з того буде, і страх обіймає, аж волосся на голові підіймається, серце каменіє.

Дід знову забалакав, наче сам до себе: «Ще мало людей забили, на той світ позагонили? Ще мало у мандрах пропало, мов їх земля проглинула?.. А з живих — трохи юшки поповарили?!. Так ще й до старця... Що ж з мене візьмеш?!. Я людям служу, громаді служу — за хліб, за спасибі... от що! Ну, беріть знову у двір, лежатиму та даремно хліб їстиму та й годі... Беріть?.. Легко сказати — беріть! А степ?.. а вівці?.. Я привик до цього, як до рідного... Прощайте?! Щоб ви з своєю силою попрощалися!.. Вівця для мене — все одно, що людина: і їсть, і п'є, і боліє... тільки не скаже нічого, не вимовить!.. Хіба я не бачу, хіба я не знаю, як їм оцей дощ дозоля?.. Мені він не так дозоля: я вже стара собака, натерпівся всього... А он — ягня? Зігнулося, тремтить, змерзло... Бачу, бачу... Я б тебе коло свого серця обігрів, як дитину... Та не обігрію! Ворог наш бере мене од вас, щоб замучити... Йому ще трохи... Ще, бач... ще...»

Дід не зміг далі говорити... Дві гарячі сльози викотилось з його старих жовтих очей і розлилося по карбованому старістю та негодами виду.

Грицько сидів, рота роззявивши,— сам не знав, що йому казати...

Чіпка пильно дивився на діда — очей не спускав... Лице аж пополотніло; поза спиною мурав'я лазила; верхню губу мишка тіпала, а очі сухі-сухі — горіли, налиті сльозами пополам з кров'ю.

— Хто? хто?! — затинаючись, скрикнув він.— Хто одбере у нас діда?.. Ні!.. Ми діда не дамо — поки нас не вкладе!

Дід глянув — і стрівся очима з палкими Чіпчиними.

— Пан одніме, Чіпко!.. він одбере, мій сину!.. У двір піду — старого недовгого віку коротати у неволі... покину вас... Усе покину: степ, овець... Ліска-сердегу...

— Не одбере він... ні! Хай тільки одбере... Я йому такого пущу півня!! — грізно каже Чіпка.

Дід аж не стямився.

— Що це ти кажеш, сину? Чи ти маєш бога в животі, а царя в голові?! Схаменись! Його спалиш, а через його й другі погорять... Йому ж тільки шкоди наробиш,— він собі швидко знов вибудується; а то — убогі погорять, що, може, тільки й щастя, що свій захист є... Оханись, господь з тобою!

Ще сумніше, ще важче стало. Дощ, як із відра, линув. Кожен поворухнувся й на самі очі насовував кобеняка. Лиско ближче підсунувся до діда; ліг у самих його ніг. Дід мотнув головою: «А той же батько! як дві каплі води...» — промовив уголос.

— Хто? — поспитав Грицько.

— Отой! — дід указав на Чіпку.

— Хіба ви знали батька? — пита понуро Чіпка.

— Чому ж не знати, коли ми з одного двору.

— Хіба мій батько панський був? Адже він — москаль! — каже, здивувавшись, Чіпка.

— То що, що москаль... Хіба москалі родяться москалями?.. Тобі ще, видно, ніхто не розказував за його...

— Ні.

— Отож-то й є! Люди ще й досі не забули...

— А що ж там? — пита Чіпка, насторочивши уха й не зводячи очей з діда.

— Гм... бач! — дід вийняв луб'яну табатирку, понюхав табаки.

— Розкажіть, діду! — пристає Чіпка.

— Добре. Коли ніхто не розказував, то я тобі розкажу... Давня то річ,— зачав дід.— Мені було тоді літ з двадцять, як привели твого батька у горниці лакеєм до панича... Розказували, що твоїй бабі старий пан хотів ласку зробити,— та взяв та й приставив до свого сина твого батька... Він був собі якийсь малий, пуздракуватий, болізний... та шкодливий такий, як кіт! За паничем ходить — не ходить, слухать — не слуха. Панич якось його чи вскубнув, чи вщипнув... А той як виважить руку, як удере його з усього маху по пиці... так паненяті носа й розтовк! Прибігла на крик пані; увійшов сам пан... — «На стайню його!..» — Узяли його лакеї на стайню,— та так оджарили, що ні лягти, ні сісти... Тоді йому уже нікому було й пожалітися: батько у винниці в казані скипів,— упав якось у казан,— а мати з холери вмерла... Ото, як одшкварили його, то вже він ніколи не бився — тільки пустився на хитрощі. Усе дурить панича та видурює з рук усячину...

аж поки його й за це не вибили! Як провчили, він хотів утопитись, та люди не допустили... А пан знову вибив, щоб не топив кріпацької душі, бо за неї треба подушне платити! Так він ото, як мандрував Шамрай,— таки з двору кучер,— то й він за ним потяг аж у Донщину. Тамечки виріс, оженився й оселився... Та лихий його попутав провідати про Хруща, козачого сина, що одних з ним літ поплентався на Дін до дядьків,— та там би то, кажуть, і вмер... Та не так про Хруща, як про рідну сторону... Як згадає її, здається, зараз би таки знявся та й полетів, коли б не неволя... А тут, як на те, підскочив Хрущ. От він роздобув десь Хрущів прашпорт та покинув жінку, дітей й оселю — приплівся сюди. Його прийняли у козачу громаду. Хрущ та й Хрущ! Козак, вільний... А може, він думав худобу Хрущеву посісти, та добрі люди до його ще по шматках рознесли... Так він став у службу, заробив грошей, купив хату та й одружився з твоєю матір'ю. Літ зо двоє, може, пожив,— та й знову потяг на Дін до першої жінки. Отам його й злапали! Привели сюди... суди та пересуди... Хто він такий?.. Що це він зробив?.. Та, кажуть, на ш-таки шепнув комусь там: спровадьте, мов, його, куди знаєте,— мені його не треба! Так до його дуже не чіплялись, а в перший прийом і завдали у москалі... Бач! Он він який москаль! Знаєш тепер?!

Чіпка слухав, слухав та й голову схилив на груди, слухаючи... Незчувся, коли й вечоріти стало... Дід удвох з Грицьком й отару зайняли.

— Ану, рушай! додому час! — гукнув дід уже з шляху.

Чіпка глянув на діда, підвівсь і поплентався стороною, позад отари, немов п'яний, наче учадів... Голову на груди звісив, очі в землю потупив... Нічого не чув, не бачив... Не знав, коли й у село прийшов, як і додому достався... Очумався уже в хаті...

— Так отакий мій батько був, мамо?

— Який?

Чіпка почав розказувати...

— Такий же...

— Чому ж ви мені давно цього не казали?

— То що б було, сину?

Замовк Чіпка. Щось думав...

— Нічого...— нешвидко вже одмовив та й знову замовк.

Сумно стало у хаті, як у льоху... Чіпка сидів на лаві, ноги звісив, голову спустив трохи не до колін... Якби його

так намалювати,— сказали б: то не чоловік сидить, то — сам сум! Мотря, дивлячись на його та вгадавши давнє, тихо плакала...

— Ні! Недобре зробив батько,— глухо якось, з протягом, почав Чіпка...— Ні ... негаразд!.. Чому він їх не вирізав, не випалив?..

— Кого, сину?

— Панів! — одказав твердо Чіпка.

— Що це ти, сину, кажеш? Хай їм господь за те оддячить, а не люди!

Чіпка мовчав. Мотря перехрестилась та й знову заплакала. Тихо носився той плач по хаті під темний вечір; тихо слався по долівці, по стелі, по білих стінах та давив, як обценьками, серце і в матері і в сина.

Він сидів зажурений, німий, як стіна. У його думці, перед його очима, носився чорним вороном батько...

«Бідний мій тату! — думав він.— Не знав ти долі від самого малку — може, аж до смерті... Ганяла вона тебе з одного краю світа на другий; од панського двору до Дону, од Дону — до прийому... Де ж тепер ти? Що тепер з тобою?.. Чи тліє під землею твоє наболілеє тіло? чи порвала його московська нагайка на шмаття? чи пронизала тебе вража куля у бої!.. І загребли твої кості з кінськими кістками в одну домовину, у одну високу могилу?! І нікому вона не скаже, не повіда, що під нею лежить твоя мучена душа без одплати... А може, тебе доля занесла куди у далеку чужину, на інший край світу, ти думаєш-гадаєш, не досипляючи ночей, про матір: як вона тут, бідолашна, повертається, що з нею виробляють люди... Ой, боже наш, боже! Ти — всесвітній царю: ти все бачиш, все знаєш... Ти один наглядаєш над землею — і маєш волю над нею... Чому ж ти не скараєш злого — хай не карає доброго?! Чому ти не вдариш на злочинця своїм гнівом праведним?.. Ні... ти мовчиш... мовчиш, як глупа ніч... До тебе не доходить плач наш... наші сльози... Їх заступили от тебе вороги наші... Ти не скараєш їх... ні?!»

Знемігся Чіпка. Як колода, повалився на лаву та тільки стогнав. Силу його під'їхала важка, несподівана туга; думки помутилися, куйовдились у голові без порядку, як завірюха зимою... Не пам'ятав він, що думав; не почував, як тяжко стогнав...

— Чого ти стогнеш, сину? — питає журливо Мотря.

Мовчить Чіпка.

— Чи ти нездужаєш?

Мовчить.

— Ти спиш, сину?

Мовчить.

Дощ давно вже перестав; хмари розійшлися; виплив ясний місяць, заглядав у вікна, а на долівці й по стінах розмальовував чудні якісь виводи-узори. Мотря тихенько підвелась, підійшла крадькома до лави, де спав Чіпка, заглядає у його бліде лице. Очі йому від знемоги закрилися, зуби зціплені, вид — страшний, грізний. У матері аж серце боляче повернулося од того виду страшного...

— Хай тебе криє мати божа від усього лихого,— шепче вона.— Спи, сину, може, переспиш.

Та, прокинувши на полу ряднину, лягла й сама хоч задрімати.

Тепер Чіпку не напала пропасниця, тільки помарнів на виду трохи. Зате сум обняв його голову. Такий сум та журба, що аж дивно: як-таки такий молодий парубок, та такий сумний!

Сяк-так добув Чіпка підпасачем до осені. Восени почали з діда правити гроші. Дід не давав, бо десяти карбованців не було, а п'яти не прийняли. Потягли діда, як до різниці вола, до пана Польського у двір... На Чіпку налягла ще гірша журба, ще міцніше сповивав його смуток. То, було, хоч з дідом одведе душу, розважиться, а тепер — діда нема... і в двір не пускають!

VI

ДОЗНАВСЯ

Лягла зима. Вийшов Чіпка за царину, ходить коло землянки, голову повісивши. Дідова оселя снігом прикрита; мороз малі віконця позамуровував; двері замело, забило. Розгріб Чіпка ногами сніг, одкинув трохи, одхилив двері, увійшов у землянку. Пусто та холодно! — «Нема діда,— думає Чіпка,— і землянка, така ще недавно привітна, тепла, стала холодною та неодрадною... От що робить сильний з немічним! Пани — з кріпаками... Вони й з моїм батьком таке виробляли... одібрали його від мене... я його не знаю, не бачив... покрили мою голову соромом, докорами... Прокляті!»

Вертає Чіпка у село. Іде вулицею мимо шинку; роздивляється, прислухається. Там люди сновигають; там чоло-

віки бідкаються своїм убожеством та лютими морозами; там молодиці сваряться через тин... Коло шинку кріпаків ціла юрба, позбивалась у купу. Крик, гук, спірка, змагання...

Одні викрикують:

— Що вони нас дурять?.. що вони над нами знущаються? Ще якісь два роки видумали?.. ще трохи?!

— А видно, що трохи,— одказують другі.— Так вони, бач, намовились, щоб не зразу свої панські руки покаляти...

— Кат їх бери, з їх руками! — озиваються треті: — вони звикли чужими жар загрібати...

— Егеж... А тепер прийшлося своїми, так вони: хоч ще два роки!

— Так-то, видно, їм наші руки подобались,— зарішає сивоголовий дід.

— Ну, стривай! — кричить знову хтось з гарячіших: — Тільки дійде до царя чутка, що вони й його й нас дурять,— знатимуть вони! Він їх зараз у кріпаки поверне, а нас панами поробить...

— Це тоді буде, як на долоні волосся виросте,— охолоджує неймовірний.

— Чого волосся виросте? — кричить гарячий. — Скаже цар: будьте панами... ну, й будемо!

— От тоді-то буде!! — глузує неймовірний.

— Авжеж... не те, що тепер!

— Я б с в о г о зараз, як бовкуна, запріг у санчата — та по дрова... а то тепер у хаті така холоднеча, що аж вовки виють,— каже хтось з гурту.

— Ну, вже й морози! Ще таких сю зиму й не було...— загомонів гурт.

— То чи не підемо гріться до Гальки?

— Ходім, ходім! — одказало разом кілька голосів.

Юрба посунула в шинок. Чіпка пішов додому, повісивши голову, про все, що чув, роздумуючи... Прокльони клекотали в його серці, пекли його, мучили.

На весну радиться Чіпка з матір'ю:

— Що, мамо, робити? дід у неволі... чи не взятись мені з ким овець пасти?

— Знаєш, сину, яка моя рада? — каже мати.— Ось покинь ти свої вівці,— не вік же їх тобі пасти... Приймайся краще коло землі. Не все ж чужим та чужим її робити. Може, як-небудь розгорюємось на скотинку: свій хліб буде. Сам хазяїном станеш. А на осінь, як бог приведе діждати,

треба й об чому іншому подумати. Я вже стара, нікчемна стала... хто в хаті порядок дасть? Слава тобі господи, і ти вже немалий... Другі твоїх літ дітей мають...

Та не слуха Чіпка материної ради. Степ, привілля,— от що йому сниться! «Я зріс, викохався коло овець... коло них і посивію»,— дума він.

На другий день пішов радитись з громадою.

Не прийняла його послуги громада. «Молодий ще, ненадежний... Нам треба вівчаря старого, щоб овець не порозгублював».— Так одказали Чіпці хазяйські голови і наставили вівчарем якогось діда з другого села.

Тяжко образила Чіпку громадська неправда. «Чи я не служив? чи я не годив? чи за мене яка пропажа сталася?.. І де правда? де вона? І громада, бачу, живе кривдою... Скрізь однаково...»

Вернувся він додому, трохи не плачучи. Волею-неволею треба було за плуг братись.

Закипіла в Чіпки у руках робота. Найняв плуг, волів, зорав поле, засіяв, заборонив; зійшло — як щітка! У косовицю став за косаря,— викосив дванадцять копиць сіна. Є чим овечок узиму годувати. Настали жнива — місячної ночі жне. Розгорювався десь на десять рублів; купив у заїжджого цигана стару кобилу; звозив хліб, поставив у току: отакі скирти понавертав!

Дивуються люди, що Чіпка до хазяйства такий удатний! А Чіпка, дивись, уже й хліб вимолотив, сама солома стоїть — завалив увесь город ожередами. Скоту нема. Продав Чіпка більшу половину соломи, кілька мішків хліба та восени купив корову на ярмарку.

Радіє Мотря. Коло тієї корови, як коло дитини, ходить. Ось і телятко знайшлося. І молоко своє, і сир, і маслечко. Чого ще? Є для себе, є й для людей. Продає Мотря молоко глечичок по глечичку, складає копійку до копієчки. Настягалася рублів на кілька грошей та к різдву справила Чіпці парубоцьку одежу: купила добру сиву шапку, червоного пояса, чоботи добрі юхтові. Дякує богові, що з Чіпки вийшли люди.

Ось знову весна-красна. Чіпка так і припадає до хазяйства. Рано встає, пізно лягає,— та все в полі та в полі. Хоч не дуже радіє, та й не журиться: за роботою ніколи. Сам на себе, на свою працю всю надію покладає. Припадає до того поля, наче закохався у його... Не тільки в будень — і в свято...

— Чого се ти, сину, так унадився у те поле, що й у неділю не посидиш дома? — питає Мотря.— Чи ти, бува, не наглядів чого там?

— Егеж, наглядів,— сміється Чіпка: — там така перепеличка!

— Ти б собі пошукав, сину, хазяйки, а мені — помочі...

Чіпка нічого не одказав; узяв шапку, вийшов з хати

Неділя. День випав якийсь хмурий. Дощу не було,— тільки десь сонце заховалося, небо сірими хмарами обмазалось. Стали благовістить до церкви. Чіпка убрався, пішов з матір'ю. Вернулися з церкви, пообідали. Напоїв Чіпка корову, кобилу. Рано ще. Ходить він по двору, нудиться. «Хіба піти? — дума.— Піду... її не побачу,— на поле налюбуюся...»

Знявся й пішов. Перехопивсь через місток, доходить до луки. Коли чує — знову той самий голос. Він увесь затрусився, а серце — отак заходило!

— Ні, постривай... тепер не так! — прошептав він: — тепер незчуєшся, звідкіля й лихо складеться!..— Постояв ще трохи, послухав та присів у борозну і тихо, як той злодій, порачкував на голос.

Дівчина сиділа на обніжку, на зеленій траві, та плела вінок з ромену, сокирок, трав'янок і других польових квіток, що тут же недалеко на луці розстилались чудовим цвітним килимом, напували пахощами обітря. Вона сиділа спиною до того місця, звідкіля підкрався Чіпка. Кругом неї обсипано було квітками, натрушено травою; повна фартушина того польового добра розстилалась на колінах. Дівчина знай опускала туди то одну, то другу руку, витягала квіточку по квіточці, підбирала один колір до другого, сплітала докупи, перев'язуючи гнучкими петровими батогами. Одначе робота ця забрала не всі її думки: дівчина стиха співала... Тихенький подихав вітер, шевелив її невеличкими чорними кучерями, що повибивались на висках з товстої та довгої коси, маяв червоною широкою стьожкою, заплетеною в косу, і розносив по полю журливу пісню... По сумному голосу, по задуманому личку можна було помітити, що дівчина не жила без лиха...

— Здорова була! — гукнув їй на саме ухо Чіпка, скравшись з-за спини.

Дівчина кинулась, затряслася; схопилась, щоб утікати, та, висипавши на землю квітки з фартушини, похопилася; знову опустилась на траву і стала обома руками гарбати й кидати назад у фартушину польове добро.

— А куди ти тепереньки втечеш від мене? — пита її Чіпка.

— Я й тікати не буду... — перевівши дух, одмовила вона та й підвела на його свої оксамитні очі.— О-ох.. та й злякав же ти мене... хай тобі!

Од іскристого погляду, од її голосу, свіжого та дзвінкого,— так і звився Чіпка. «А хороша ж яка!.. а люба та мила!..» — промелькнуло у його в думці. Він стояв перед нею мовчки та милувався такою вродливою красою. Мовчала й вона, підбирала квітки. Він осмілився — сів поруч з нею.

— Що це буде? — обізвався перший, показуючи на недоплетений вінок.

— Хіба не бачиш? — вінок! — аж скрикнула.

Знову замовкли обоє. Він схилився біля неї трохи на лікоть та скоса поглядав на її личко, що від такої несподіваної тривоги зашарілось, здається — пашіло полум'ям. Вона підбирала квітки та зв'язувала у невеличкі пучечки одномасних кольорів. Навкруги тихо, гарно, зелено; тільки буйні жита стиха шурчали довгими колосками, мов розмовляли з собою; од квіток пахощі разом з повітрям втягались грудьми — і легко й мило було дихати...

— Се твоє поле? — трохи згодом, якось боязко, спитала вона Чіпки, не одриваючи очей од вінка.

— Моє.

— І хліб твій?

— Мій.

— І то, під гаєм, твоє?

— Моє.

— А я ту місцину найдужче люблю... Бач, які на ній гарні квітки ростуть.

Чіпка не потрапив, що їй одмовити,— та замість того уставивсь на неї очима. Розмова перервалася. Хвилина... дві... Чіпка не спускає з неї очей.

— Чого ти дивишся на мене? — обізвалася вона, скинувши на його погляд.— Дивись — яку моду вигадав... мов з'їсти хоче...

Чіпка не одриває очей. Так йому мило дивитися на неї!

— Не дивись! — скрикнула вона та й затулила йому очі своєю рукою.

Чіпка — сам не свій... так йому любо, що вона доторкнулася до його виду своєю біленькою, пухкенькою рукою... Здається, якби можна, так би й гамкнув за мизинчик-пальчик, що світився навпроти світа, як рожева квітка... Вона в одну мить прийняла руку. Він знову, осміхаючись, уп'яв свої очі.

— Не дивись! чуєш?.. а то повернуся! — Та взяла справді й повернулася до його спиною.

Чіпка, як мала дитина, переліз на другий бік,— та все-таки заглядає в вічі.

— А-а-а, осоружний... причепа! не дивись, кажу! не дивись! — Та давай його вінком по голові й по виду бити.

«Бий,— дума Чіпка,— бий дужче... бий хоч цілий вік так, тільки не прогонь від себе... Мені так любо та мило з тобою!»

Вона тріпала об його вінок, а він тільки осміхався... Вінок швидко розсипався; голівки од квіток поодлітали; бадилля вона кинула геть у траву і зацокотала:

— Бач, що ти наробив? Бач, що? Бач?!.— Та, згорнувши попід ліктями свої білі руки,— сама вже послала йому бісики очима...

Чіпка не видержав. Як кіт на мишу,— так він кинувся на неї; міцно-міцно здавив її цупкими руками, вліпивши в щоку такий поцілунок, що аж виляски роздалися, наче хто ударав долонею з усієї мочі.

— Пу-у-сти... п-у-у-ст-и-и! — закричала дівчина, пручаючись. Він її ще міцніше пригортав, поки вона, випручавши руку, не мазнула його по виду...

Тоді він випустив.

— Ну, та й удрала ж,— аж закрутило в носі! — каже він, скривившись.

— А чого ж ти лізеш, безстиднику? Рад, що саму дівчину застукав на полі, то вже й лізе!..— каже вона. А в самої очі — так і сміються, так і грають!

— Дурна ти... хіба що?

— Як що? Он, послинив... ве-е! — та й стала витирати рукавом щоку.

— Не одкусив же,— сміється Чіпка.

— Ото б добре, якби одкусив... Тоді б я тобі й очі видрала.

— Якби подужала.

— Тоді б побачив...

Розмова знов унишкла. Вона кудись геть-геть дивилася, а він — на неї. Повінув вітрець; розірвав димчасту хмарку, що застувала сонце; воно з-під неї виплило у своїй пишній красі і обдало їх хвилями блискучого світу, наче гарячим золотим дощем осипало. Жита зашамотіли, піднімаючи догори свої похилені колоски.

Дівчина прямо глянула Чіпці у вічі; якраз стрілася з його очима та, спустивши вниз довгі й густі вії, запитала:

— Де ти був, що так довго тебе не видно було? чому ти сюди не приходив?

— Ніколи було,— не признається Чіпка, а сам собі подумав: — чому я її не зустрічав тут?

— Що ж ти робив? — вона йому.

— Коло хазяйства...

— А в тебе земля ще де є?

— Ні, нема.

— А хата є?

— Є.

— А батько та мати? брати та сестри?

— Одна мати.

— Де ж ти живеш?

— У Пісках. А ти де?

— Тобі навіщо?

— А ти ж мене питала...

— Нащо ж ти розказував?

— Скажи хоч: як тебе зовуть?

— Так, як хліб жують...

— Чия ти?

— Батькова та материна...

— Чудна ти!

Він приліг грудьми на землю, підпер своє лице обома руками під щоки та пильно-пильно задивився на неї.

— Чи ти справді налагодився мене з'їсти?.. Чого ти витріщив очі?

— Бо хороша дуже...

Вона осміхнулася, навела на його свої чорні очі — гладила ними, вабила...

— Іди вже собі додому... Чого ти прийшов?.. ковтнуть хоче! не дав вінка доплести...

— Нащо ж ти побила?

— Чого ж ти ліз, безстиднику? Геть собі!..— та як пихорне його руки своїми,— так Чіпка й клюнув носом у

зелену траву. Вона зареготалася молодим та дзвінким сміхом, мов хто срібло розкотив по золотій тарілці.

Не вспів Чіпка підняти голову, коли чує, щось гукає: «Галю!.. Галю!.. Галю!..»

Дівчина кинулась, стрепенулася. Чіпка дивиться то на неї, то в той бік, звідкіля вчувся голос.

— Хто то? — питає він.

— Не знаю! — промовила вона. Та як сполохнута перепелка, разом зірвавшись з гніздечка, прожогом пурхає вгору,— так вона одскочила від його, і — тільки оком моргнути — майнула подовж жита.

Чіпка підвівся, встав, випрямився, не спускав її з очей... Вона, як вихор, мчалася густим житом — воно тільки розлягалося за нею, як розлягаються хвилі під натиском дужої руки, що керує човном. Далі та далі, пролинувши через квітучу луку, вона піднялась на гору, стала з очей зникати... Чіпка підтюпцем побіг собі в догóню за нею... Вона скрилася за горою. Він напружив ноги, наче доганяв злодія; мчався стрілою; миттю вискочив на гору, перевів дух, глянув на долину — і йому в вічі кинулось ось що. Коло хутора, гін, може, зо двоє від гребеня того самого згірка, на котрім стояв він, під двором стояла натоптувана жінка, наставивши руку над очима від сонця, та на всю околицю гукала Галю. Дівчина бігла прямо до жінки та ще здалека озивалася: «Чого ви? Я — ось! Ось-осьо — за-раз!.. зараз...» — Незабаром вона опинилася коло жінки, та разом обидві й пішли у двір.

— Ну, тепер же і я знаю, чия ти! — промовив голосно Чіпка і весело повернув назад.

Після того — не пізнати Чіпки: з лиця спала давня туга, очима не виглядав смуток; став він веселіший, привітніший; іноді можна було й пісню почути від його... Щастя його манить до себе, пестить, голубить доброю надією; світ йому любо усміхається, хоч і бачить він у йому лиха багато, плачу, лементу... Він тепер дивиться на його не злим оком; прислухається чутким серцем; хочеться йому увесь мир обняти, втерти йому сльози, утихомирити горе...

Повернеться він до себе думкою, чує, як у голові борюкається острах з надією: то надія подужує острах, то острах — надію. Оже надія все-таки зверху! «А може... всього на світі буває! Часом убогий покохає багачку, а ба-

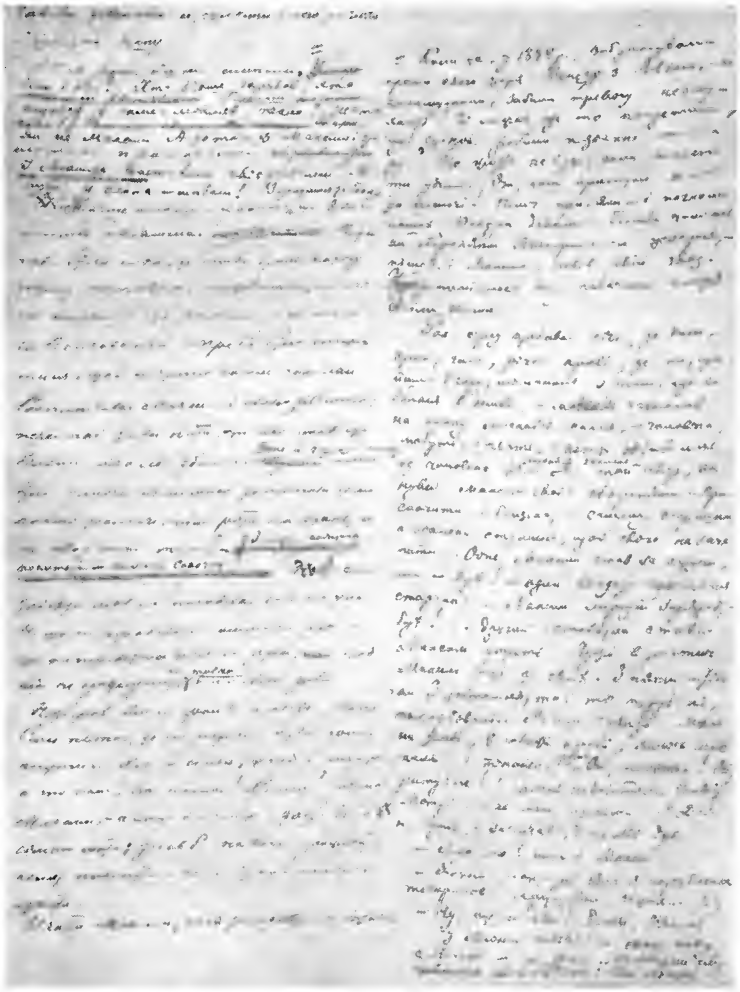

Автограф сторінки II редакції роману з правками Івана Білика (аркуш 51).

гачка убогого, та й поберуться...» А страх знову сполохне надію: «Може, москаль її панові судовому кохає... не пустити, боже! зав'яне, помарніє свіжий квіт її вроди під холодним, жовтим поглядом судовика... погаснуть ясні очі, поблекнуть рожеві уста... захляне душа... Не доведи, господи! не одна душа згине, а разом аж дві! А може...— прориває́ться наверх-таки надія: — щастя, як трясця...» — І очі в його засяють радістю; серце затрепече в грудях вільніше...

З того часу — поле як причарувало його. Перебуде день, два,— та й іде... «Може, хоч здалека побачу, коли не доведеться побалакати...» Ходить по полю, з ниви на ниву, від шляху до гори, від гори до шляху; всюди никає, до всього додивляється. «Отут її вперше забачив... осьдечки вінок плела... ось та місцина, де сиділи... сюди тікала... а це, видно, недавно ходила, бо свіжий слід...» Дивись — не стямився й звідки — вихопилась та й почимчикувала житами — тільки одежа матнається. Чіпка помітив — берегтися стала.

— Ач, утекла!..— мовить він голосно.— Ген-ген уже... за горою... Ну, та й дівчина ж!!

І вертає він назад у Піски, радий та веселий, що хоч здалека побачив.

VII

ХАЗЯЇН

Ну, а Грицько що?

Грицько — непромах. Як тільки почув, що діда у двір беруть: «Е-е, коли так, мабуть, годі на баранах їздить, годі за вівцями ганяти,— бо невелика з них користь... Ось служив-служив, та тільки й того, що на мені... Час, мабуть, про хліб подумати». Подумав,— та тієї ж таки весни й покинув діда. Виходили на заробітки піщани,— потяг і Грицько з ними, скинувши через плече косу, а за спину — торбину з сухарями, лихеньку свитину та не кращі й чоботи.

Невідомі місця, котрі довелось Грицькові вперше переходити, люди, яких їм лучалося стрічати,— усе це мало незвичайний пошиб на парубка. На все те він дивувався, рота роззявивши.

«Ач, як люди живуть! Ач, як будови помурували!.. які двері, вікна повставляли... всього тебе, як у воді, видно! І що то воно коштує?.. Адже, якби узяв цеглину та по-

шпурив у шибку, мабуть би, й за рік не одслужив за неї!.. Таке багатство, такі розкоші!» — думав він, проходячи широку улицю величезних магазинів.

Улиця — справді на диво. По обидва боки сплошним муром витяглись у струнку височенні палаци: і білі — як сніг, і зелені — як рута, і блакитні — як китайка. Пістрота кидалась в вічі. Парубок не знав, на чому зупиниться, на віщо подивуватись: чи блискучими проти сонця, як кришталь, дверима, над котрими висіла або стояла по боках здоровенна червона або блакитна дошка з золотою наковкою або з гарним малюнком усякої всячини — машинерії, окулярів, хліба, ковбас, свинячих окост; чи дзеркальними, у чоловічий зріст, вікнами, з котрих визирали на улицю до ладу розставлені різні золоті й срібні виробки, пістріли всякими кольорами ситці, шовкові саєти блищали, м'які оксамити сизіли, червоніли, ціле море роблених квіток, як живі, вабили носа понюхати... По улиці, з одного й з другого боку, снували лавами люди; по середині, битій каменем, гуркотали карети, коляси, фаетони, деренчали звожчицькі дрожки...

Заробітчани проходили мимо магазина з дитячими цяцьками.

— Дядьку Остапе! — обернувсь Грицько до одного з своїх: — Що то?

— Ляльки.

— Навіщо?

— Панам на гіграшки...

— А дивіться, що то за звір роззявив так страшенно рота, немов тебе з'їсти хоче? Гляньте — як в роті червоно!.. А зуби які?! От, якби такого випустити та піймав він кого на зуби!..

— Хіба, ти думаєш, він живий? То зроблено з чогось.

— Невже? Де ж таки?! Ви гляньте: он як у його очі блищать!

— То що, що блищать? І очі йому скляні повставляли...

— А чого ж він такий страшний? І навіщо робити таку страшну іграшку?! — допитувавсь Грицько, приглядаючись крізь скло на неї.

— Та хай йому цур! Ходімо... а то ще тут по гамалику заробимо.

Пішли. Одначе у Грицька з ума не сходила та страшна лялька. «І що воно за звіряка? — думав він.— Грива тобі — як у коня; а само — бог його знає, на віщо й схоже!

А люте, мабуть?.. Лютіше вовка!.. Недаром так рота роззяпило, зуби вишкрило... А чи воно то можна такого чоловікові зловити? Навряд чи зловиш! Воно, мабуть, дужче від найдужчого чоловіка... А чи я б то його подужав? Ні, мабуть... І Чіпка б, мабуть, не подужав... а вовка він раз сам на сам одігнав від овець... Цього навряд чи одженеш... І де воно заведеться таке!.. Господи ти мій милий...»

— Дядьку Остапе!

— Чого?

— Що воно таке за звіряка ото? — питає знову Грицько, як перейшли вони улицю з магазинами та йшли трохи глухішою.

— Та я й знав, як його звати, та забув!

— Кого там звати? — питає третій чоловік.

— Звіряку... Там ми бачили у вікні одного: грива біла, само руде, голе, рота роззявило, немов тебе проглинути збирається,— одмовляє Грицько.

— А хвіст довгий?.. на кінці з китицею?

— Еге-ге!

— То — лев.

— Лев?! — вимовив здивовижений Грицько.— Що ж то воно за лев?

— Звір такий... Цар над звірами...

— Цар?! Так ото той цар!! А нестеменний тобі цар! Уже, мабуть, що тільки він не скаже, то кожен послухає. Бо де його такого страховища не послухати?!

— А звісно. На те він і цар,— одмовля чоловік.

— Та, мабуть же, він і здоровий дуже, сильний?

— Авжеж сильний: сильніше від усякого звіра!

— Як же його ловлять такого? — пита Грицько.

— Як? Звісно — якось-то ловлять... прирозуміли якось, коли, кажеш, держать у хаті.

— Його, мабуть, один наш цар тільки й зможе піймати; а нашому братові — не сікайся! — каже Грицько.

— Так! цар тобі ловитиме! — увернув дядько Остап.— Пошле таких, як ти... от і лови!

— А як покуса? як з'їсть?!

— То що, що з'їсть?

— А як я не хочу?

— То голову зітнуть...

— Та як же його таке піймати, коли на його й глянути страшно? Вовк який,— та й того боїмося... а то ж таки таке страховище, господи!

— Цареві до того діла немає. Сказано: лови! то й лови...

— А що ж у нас нігде такого не чутно, щоб ловилося?

— Та воно у нас не водиться.

— А де ж воно водиться?

— Десь за морем.

— А хіба й за морем є земля?

— Бог його знає. Видно — є, коли цей звір з-за моря...

— А чого ж старі люди кажуть, що за морем уже землі немає, а тільки три коти... на них і земля держиться...

— То, може, воно там, між тими котами, й водиться! — одказав третій чоловік. Розмова на цім обірвалася.

Ішли уже заробітчани мовчки, нога за ногою, кожен сам — з своєю думкою.

Вийшли з міста у поле на битий шлях. Тут уже інші речі клопочуть Грицькову голову; інші думки захоплюють його серце.

Серед широкого й просторого степу, рівного, як долоня, над котрим носився тільки буйний вітер та чорний ворон коли-не-коли скрикував над головою, прорізуючи дзвінко обвітря своїм дужим крилом, або степова чайка кигикала, з купини на купину злітаючи, мов за дітками плакала мати,— тут йому думка розмальовувала картину за картиною... То перед його очима виводила обстави городського життя, бучного, шумливого, клопітливого. Усе те ревло та клекотіло, як вода в прірві, й лякало його своїми розкошами, біганиною, вигуками та викриками. Заквилила чайка — і разом перенесла його думку на село. в тиху сільську хатину, нагадала про жінку, про діток... Жіночка така маленька, чепурненька, швиденька — усе в неї до ладу якось, не тільки в хаті, а й у роботі: швидко вона повертається, діло горить у неї в руках,— чисто, гладко... Дивиться він на її роботу, а самого жаль бере, що вона так працює. Він аж розривається, щоб найбільше зачепити, найважче самому зробити, а жінці щоб менше зосталося, щоб вона не натрудила своїх білих ручок. Хай коли й робить, то так, ненароком, мов для іграшки, а не від нужди. А прийде свято, неділя, підуть вони у парі до церкви; з церкви — обідати; після обіда — полягають одпочити... А тут — дивись: Івась або Василько прилізе, стає дибки коло матері, спинається їй на руку, не дає задрімати.

— Піди, Івасю, піди гратися,— каже мати,— поки тато задрімає...

— Ді-ма-ю... ма...— лепече дитина.

А тато чує це, дивиться на дитину крізь вії й серцем радіє...

Син одступив од матері; дибає малими ногами до його. Він умисне повернув набік голову — скоса поглядає на дитину.

— Бач, бач! збудив батька,— каже мати,— не дав спочити...

— Бу-див... ци-ти...— одно лепече дитина.

— А батько візьме прута та — аж-аж-аж-а!

Дитина стоїть, пильно дивиться то на батька, то на матір.

— Жа-жа!.. жа-жа! — промовило й собі за матір'ю, замахуючи малою ручкою коло батькового виду.

— Ой, ти, сучий сину! за що ти б'єш батька? Ось постій: я тебе закину,— обізвався він; підвівся, бере на руки дитину — гойдає. Дитина лежить-усміхається. Жінка любо-приязно поглядає то на дитину, то на чоловіка...

— Нічого б я у світі не хотів,— шептав він серед таких думок,— тільки б хату теплу, жінку-любку та малу дитинку! А то б — усе мав... Хліба б ми заробили за літо та й зажили б цілу зиму!

Голублячи таку думку у серці, непримітно переходив він безкраї степи без утоми, безводні довгі шляхи без пекучої згаги; тільки й бажав, щоб швидше стати на місце, заробити грошей, вернутися у село, купити дворище, оженитися та й зажити тихим сільським громадянином.

— У місті дуже багато крику та галасу, а в селі найкраще — і тихо й вільно...

Прийшли вони на місце. Грицько не кидався своїх. Цілою громадою стали вони на косовицю сіна, а потім і хліба.

Легка тому робота й сама найважча, сама найзабарніша, хто її робить по своїй волі, залюбки, хто пестить у серці надію, що немарно вона піде, що через ту роботу він засягне свого щастя, котре ще й не видне, ще не чутно його й шелесту, котре десь далеко-далеко, ген за скількома роками праці, нужди, всякого горя, малює його думка рожевими квітками надії... Легко тому за всячину братись,— робить він, як віл, без утоми; працює, як хазяїн, завжди веселий, покійний.

Так робив Грицько весну й літо. За цілий день випускав косу з рук тільки тоді, коли треба було попоїсти та виспатись. І спав він ту коротеньку літню нічку мертвим сном, яким тільки спить чоловік, виморений важкою роботою. А тільки що світова зоря займалася, починав жевріти схід сонця,— знову у Грицькових руках звивалась коса, як та гадюка, по рівному степу. Хазяїн зглянувся на його щиру працю, похвалив його і набавив трохи плату.

— Либонь ти, Грицьку, маєш думку городи та села закупити, що так налягаєш на роботу! — казали йому земляки-селяни.

— А що? — усміхаючись, питав Грицько.— Чого тут дивиться? Узяв косу — чеши!

— Гляди лиш, щоб очкур не урвався,— хто-небудь щипне.

— Не бійсь: не твоєї натури! — одкаже Грицько та й знову за косу.

Одначе, як не щиро налягав Грицько, як з мочі не рвався, а прийшлося під осінь лічити заробітки,— тільки сотню й налічив!

«Воно й добре,— дума сам собі,— оже все-таки трохи. Що ти з сотнею вдієш? Поганенький грунт можна купити,— так же до грунту ще багато треба. Де ти, об віщо руки зачепиш?.. Хіба на зиму зостатись?»

І справді Грицько зостався. Селяни пішли назад додому, а він потяг далі — до Ростова. На дорозі зустрів він таких, як і сам.

— А куди? — завжди питали його подорожні.

— До Ростову.

— Не ходи до Ростову, ходім до Херсону! —раяв йому один з них.

— Чому?

— Там малий заробіток, а в Херсоні на кораблях дуже добрий.

— Зате ж далі.

— На півтижня... То що? Ходім!

— Та чи ходімо, то й ходімо,— подумавши одказав Грицько та й пішов з людьми.

Прийшли вони у Херсон ще зарані; обійшли город; роздивилися; пішли на пристань.

Лиман перед їх очима — скільки засягнути — лелів; по йому, мов великі палаци, ходили судна, берлини, баркаси, плоти, а між ними й пароходи снували. Люди на пристані,

як черва, ворушилися, бігали, усяку всячину виносили, кричали, гвалтували.

— По полтинику од сотні дощок! — кричав хазяїн з плоту. Народ біг туди.

— По три семигривеники! — кричав з другого — і народ, як хвиля, кидав цей плот, перебігав до другого.

— По карбованцю день! — кричали з судна.

— По карбованцю з четвертаком!.. По півтора!

Усяк викрикував свою ціну, усяк бігав, як несамовитий, од одного судна до другого, де більше давали; од плоту до плоту... Сторгувавшись в ціні, робітники злазили на плот або на берлину, виймали звідти усячину і нерідко, по пояс у воді, виносили на головах дошки, бочонки, качали на вірьовках сорокові бочки.

Став і Грицько до одного плоту. За день — мало не три карбованці заробив.

«Еге! — подумав він,— та це місяць отакої роботи, то й багатирем станеш!»

Оже — ба! Раз — така робота не щодня й трапляється, а вдруге — з кожним днем міняється й плата за роботу: то більшає, як багато товару присуне, то меншає, коли дві чи три берлини... Одначе плата за день ніколи не падала від карбованця; зате більшала іноді й до п'яти. Все-таки далеко корисніше косовиці!

Грицько радів, дякував у душі порадників. А робив — як той віл, цілий день; спав на голій землі або на колоддях; уставав тільки що на світ благословилося та знову за роботу брався; навіть мало що й їв, та й то все на ходу: пильнував, надолужав, як би більше заробити!

Пізньої осені, як уже плоти перестали пригонити, а барки та судна коли-не-коли приходили, роботи треба було дожидати днями, а не часами, Грицько полічив свої бариші: дві сотні з лишкою лежали у його в кишені...

Грицько радів, як мала дитина. Тепер його надія, що, як виходив на заробітки, ще тільки мрілася, стала виразніше виступати перед очима: й огород з садком, і нова тепла хата мов уже лежали у його в кишені...

«Воно б таке, що й додому час», — подумав Грицько, та зима застукала.

— Які тут у вас заробітки зимою? — питав він знайомих херсонців.

— Очерети косити,— раяли ті.

Пішов Грицько очерети косити.

— Все ж таки хоч на ті гроші проживу та одягнуся, а весна настане — зараз і потягну у Піски!

Минула зима; наступила весна. Знову закипіла робота то на пристані, то в полі.

Залишив Грицько думку вернутись повесні додому: одіклав на осінь. «А може, тим часом хто надійде з своїх, то тоді уже разом!»

Грицько не помилився: прийшли весною піщани; розпитують — як, що, до чого; розказують за Піски — хто оженився, хто заміж пішов, хто умер; розказують, як трохи кріпакам позначилося неволі, які податки...

— А Чіпка як зажив, коли б ти знав, Грицьку! — хваляться йому.

— А ще не одружився?

— Ще. Та дурний буде, як не ожениться... Мати щодня гризе голову; так усе одкладає та й одкладає; немає, каже, по мені пари!

Грицько й тому радий.

— Ми з ним пасли вівці. Він парень добрий, та тільки чудний собі. А тепер, кажете, зажив? От і добре!

Витрудив Грицько руки ту весну і те літо; а восени — вернувся з своїми у Піски.

Як тільки прийшов, зараз кинувся вишукувати грунту. Тоді їх не труднація була купити: козаки, почувши за кубанські пустоші, що казна оддавала виселенцям, шарахнули на Кубань. Грицько швидко купив величезний огород з новою хатою, з повітками, погребом, колодязем. За все те щось півтори сотні, чи що.

Купивши грунт, почув себе Грицько зараз іншим, немов на аршин виріс, на корх потовщав. І люди заговорили у селі: «От парубок! от хазяїн!» Батьки та матері гострили на його зуби, як на корисного жениха, особливо убогші. Та Грицько тепер зовсім іншими очима дивився на людей: до багачів горнувся, а на голоту дивився згорда.

Між парубками він поводивсь звисока. Як же лучалося йому вийти на улицю або піти куди на вечорниці, він зараз пускав їм ману у вічі. Де, мов, ви бували? що видали? Що ви знаєте?.. Ось як я був... отам і там!.. Та іноді почне верзти таке, як той москаль, що вернувся в рідне село по білету. Хлопці слухають, уха розвішавши, роти пороззявлявши. А він — таке плете, що й на голову не

налізе! Правда, дівчата, постерігши відразу такі баляси, по своїй жартівливій натурі часом і геть-то сміялися з його, пришивали квітки йому прилюдно; а проте на самоті кожна думала: «От би за Грицьком бути! Хата є, огород є, та й грошенята, мабуть, водяться... не треба б на перший раз дуже й працювати... От би добре!»

Оже Грицько, хвастаючи своєю буваліcтю, пишаючись своїми достатками, сам тепер думав не про убожество. Йому бажалося до свого добра приточити ще й жінчине, щоб вийшло одно, та велике! Отак поміркувавши сам з собою, засилає він старостів до найбагатшого козака Лози, котрий щороку посилає в дорогу паровиць по десять за сіллю та за рибою. Так же й Лоза Грицькової натури. Він думав мати зятем не простого козака, не такого, що колись у драних штаненятах за вівцями бігав.

— Ще моя дочка небагато хліба переїла, сидячи дома,— одказав Лоза старостам.

Це трохи збило пиху Грицькові, осадило його наниз. Він притих, присмирів, навіть зайшов якось раз до Чіпки, котрим почав був гордувати, та не застав дома.

Оселився Грицько на зиму у чужій сім'ї, у котрої купив город з уговором, що вони житимуть до весни у проданій хаті. Пристав у сусіди, хоч і в своїй хаті, та й почав роздумувати: яку собі жінку брати. Хочеться й багачки; хочеться, щоб була й уродлива... Довго він міркував собі, перебирав у думці всіх дівчат на селі,— та сам незчувся: як і коли закохався у сусідчину наймичку — веселу, моторну й робочу дівчину, хоч і невелику красулю.

Христя — так її звали — зосталася малою після батька-матері. Родичі, що можна було, рознесли; осталося тільки днів на п'ять поля, та й тим орудував дядько, у котрого спершу вона й жила. Як піднялась на ноги, бачить: скільки не роби на дядька, нічого собі не придбаєш. Так вона кинула дядька, а сама пішла у найми. Перепелиха, заможна козачка-удова, що жила недалечко од Грицькової хати, найняла Христю. Зажила вона у Перепелихи, як у себе дома. Перепелиха була вже стара людина, добра, жалісна. Вона жила великою сім'єю — з дочками, сиротами-онуками, за котрими треба було приглянути, нагодувати, напоїти. Христя — молода, весела, щебетуха, працьовита дівчина — дядина ще змалку не давала ногам та рукам її одпочивку, призвичаїла до роботи. Хазяйка уподобала

наймичку, наймичка — хазяйку. Збоку дивлячись — Христя не наймичка, а дочка рідна.

Так оця-то Христя, низенька, чорнявенька, не дуже хорошої вроди дівчина, якось ненароком запала Грицькові в серце. Забув Грицько про великий посаг, який думав затягти за жінкою; годі думати про якусь незвичайну красу,— давай лицятися та женихатися з Христею... Недовго й тяглися їх любощі: після водохрестя заслав Грицько старостів до Христі, а через тиждень наші молоді й побралися.

На весну одібрав Грицько у дядька Христину землю, купив парку биків та корівчину за останні гроші, які заробив, плоти розбираючи, очерети б'ючи, та й став тую землю орати, спрягшись з таким же, як і він, небагатим козаком — сусідом. Зажив Грицько тихим пахарським життям — хоч не таким, яке йому за парубоцтва думка висновувала, а все-таки гаразд — так, як і люди.

З жінкою Грицько жив мирно, люб'язно: ні лайки, ні сварки не чула їх простора, весела хата. В будні — обоє вони працювали; у свято — ходили вкупі до церкви; по обіді — спочивали або куди в гостину ходили, або в себе гостей приймали... І стали вони між людьми поважними хазяїнами, чесними, робочими людьми, добрими сусідами, навдивовижу парою...

— От з кого беріть, дітки, примір, як у миру жити! — не одна, не дві матірки радили своїм дочкам з зятями або синам з невістками: — з Грицька та Христі... Він зостався сиротою й вона сиротою. А що з них вийшло? Чесною працею он скільки надбали! Чесно вони й поживуть його... у миру та в ладу, як брат з сестрою... ніхто з них і не замутить... Одна в них думка, одна рада... Отак, дітки, треба на світі жити!

VIII
СІЧОВИК

Велике село Піски. Розкинулось, розляглося і вздовж, і вшир, і впоперек на рівній низині, в балці, а перед самим селом мов хто борошна насипав — білого піску серед чорної землі. Так, наче хто білий килимок прослав, щоб витирати ноги, вступаючи в село. Посеред села стоїть невеличка старенька церковця, трохи перехилилася на один бік і вросла в землю. Не тільки покрівля, де-где й ребра поросли зеленим мохом. Проти церкви, на невисокім згірку, величезний палац світить дверима-вікнами... І палац оже, видно, давній, та ще й запущений. Стіни пооблупувані — де-где вивалюється цегла; покрівля поржавіла; у вікнах шибок не долічишся. Мабуть, ніхто не живе в тому палаці, бо й двір нерозчищений — заріс густою муравою. Тільки дві протоптані узенькі стежечки тягнуться через увесь двір до двох невеличких будинків — по один і по другий бік палацу. Все те осунулось, опустилося... Так виглядали Піски перед волею.

А літ за півтори сотні не тільки цього палацу, а й самих Пісок і сліду не було. Там стояло невеличке сільце, або краще — невеличкі хутірці розсипались по балці, як стоги сіна зимою по степу. Мазанок було всього, може, хат з п'ять, а то все — землянки при самій землі, як могилки, повіддималися. Тільки один димар нагадував, що то не берлога звіряча, а людська оселя, що берегла людей од звіра і од лихої години. Землянка була з присінок, схожих на рів, та хати — льоху. У хаті була піч, де можна зварити їсти та погрітися; одним одно віконечко — мале, як оддушина у бджоляниках, виглядало збоку на шлях. Недалеко від землянки стояли кружком верби, мов зачаровані дівчата, а посередині — чорніла яма, обставлена очеретом. То — копанка для води. Огорожі — ніякої. То тепер тільки ста-

ли городи обгороджувати, а тоді — ніхто цього і в думці не мав. Зайвої землі лежало неозорно перед тобою й за тобою... Приходь, заори, скільки хоч — ніхто тобі й слова не скаже. Хіба тільки сусідній пан полковник або сотник подумає: «Ловись, мов, рибко, мала й велика!» Поки там пан налагодиться сплести невода, рибка собі в затишку плодиться, прибуває, виростає... Серед пустих степів красуються, як квітники, веселі хутори, присілки, села; де-где вже, посеред села, й церква біліє,— ще здалека горить хрест на сонці...

Так уродилося багато сіл і хуторів кругом Гетьманського. Де був колись бір — стало велике село Бірки; серед ярів та байраків, мов з землі виросли, Байраки — малі й великі; там, де колись на лощині вовки вили та лисиці нори рили,— красується село Вовча Долина. Тоді заснувалися й Піски.

Оже, як не давно́ Піски настали, що вже почала вивітрюватись і людська пам'ять про їх настання, та людська пам'ять не сховала того: коли і як оселився у них захожий січовик Мирін Гудзь. Заховала тільки людська спомка, що цей Мирін був уже немолодий чоловік, коренастий, з довгими усами, з закрученим за ухо оселедцем та що він ще довго після того, як оселився, не кидав свого запорозького звичаю — воювання. «Воював,— казав він,— з ляшнею, воював з башею, воював з татарвою, а тепер воюватиму — з звіром!» І дивись: скинув рушницю на плече та й потяг подовж поля — скільки оком зглянеш... Немає день, немає два, іноді й на третій не видно. А там — глянь! і несе шкур п'ять або шість вовчих.

Отак Мирін доки воював, доки бився, рубався, поки й сам не набіг на свого звіра, що й його звоював. І ніхто другий звір той, як Марина Зайцівна — з піщанських-таки хуторів козача дочка.

Ішов якось раз Мирін з полювання додому. Сонце стояло на вечірньому прузі, а ще як огнем пекло. Вітер подихав гарячий-гарячий... «Доходжу я,— каже Мирін,— до Зайцевого хутора — виморений, змочений потом. Пити — аж душа горить. Коли — зирк! — вискочила ласочка з земляної нори з відерцем у руках та скік у кружало верб, до копанки! Як забачив я відро, то у мене аж закипіло всередині... Піду, думаю, нап'юся води холодної... Іду. А дівчина нахилилась над копанкою, бере воду та стиха співає... Та таким же то любим голосом, таким важним

співом — аж за серце хапа... Підходжу я... «Дівчино! — кажу,— дай лиш води напитися!» — Вона глянула на мене — любесенько так... та й співати годі... А мені вже тоді й пити перехотілося... В її чорних, блискучих очах втопилася моя згага! Подає вона мені відро; нахилився я... «А бодай тебе,— кажу,— з такою водою... яка мутна та нечиста!» Та вже хотів був напитися... Вона — хвіть відро... Води — як не було,— тільки калюжка на землі стала. «Стривайте, стривайте,— зацокотала дівчина,— я друге витягну!» — Та за відро, та до копанки... Прихилилась, витягла. Та вже ж і вода! холодна та чиста, як сльоза... Напився я,— трохи чи не цілісіньке відро видув; подякував та й пішов... Приходжу додому. Що́ за знак?.. з ума не сходить моя дівчина:• так перед очима й вертиться... «Що́ за нечиста мати? — думаю.— От тобі й напився води!..» Переходить день,— все одно, що вчора. Минає другий,— не забувається... Піду на полювання,— вона мені, наче мара, з-за бур'янів привиджується!! Раз на вовка хука́ дав; удруге схибив; за третім разом заряд у пеньок всадив... Овва! зовсім здурів...

— Так воно ж, бачу, тільки на Січі добре козакувати, а на займанщині — хліб робити! — сказав сам собі та, діждавши неділі, і пішов до Зайця на хутір. Розказую йому свою пригоду та разом, ніби шуткуючи, й дочку сватаю. Гомонимо собі удвох... Кликнув Заєць Марину,— старої не було, за рік перед тим умерла... «Отак і так,— каже дочці: — сватає тебе Мирін. Чи підеш?» А вона — звісно, молода, сором'язна: «Не знаю»,— одказує... «А хто ж зна?» — питає батько.— Мовчить вона. Так ми удвох з Зайцем випили добре та й справу зробили. Узяв він та й поблагословив нас. А через тиждень, у неділю, пішли ми до попа на Побиванку та й повінчалися...»

З того часу заржавіла січова рушниця, злігся порох, розгубилося кремінння. Став Мирін Гудзь поле орати та хліб пахати, а Марина — сина Івана колихати...

Серед широких та розлогих степів, на вільнім просторі, вирощував Івась свою молоду силу. Кров батьківська, січова, ще змалку обізвалася у жилах малої дитини. Найлюбішою забавкою було йому будувати та розоряти землянки, вали, окопи, шанці... Чуючи од батька страшні приповісті про війни та походи на Туреччину, на татарву, на

панів-ляхів,— Івась перекладав усе те у дитячі іграшки. Оце зробить окіп та й давай його розвертати — буцім з бою бере... Батько дивиться, сміється. Любо старому рубаці згадати на своїй дитині свої молоді літа! Він, було, Івася й підохочує: «Ану-ну, синку! учися змалу: на старість — як нахідка буде!»

Зате мати не дуже втішалася тими страшними іграшками. Івась у неї був одним один. Їй тяжко й страшно було подумати, що, як виросте її одинчик, а тут — не дай господи! схопиться яка завірюха з башею або з татарвою та замчé її ясного сокола бóзна за який край світа,— вона його, може, більше й не побачить... Там десь, в чужій стороні, серед кривавої січі, зложе він свою русяву голівоньку, а вона, мати, не закриє очей своїй рідній дитині: їх хижі орли з граками повикльовують, голодні вовки-сіроманці порозносять жовті кості... Хіба тільки зозулька, неутішна віщуня, принесе вісточку, що її син бідолашний поліг серед чистого поля!.. Важко матері, таке згадуючи: гірко та сумно на душі, боляче в серці — так, наче хто шматочок одриває од його... І Марина падала навколюшки, молила матір божу, щоб велика заступниця наслала мир на її рідну сторону і захистила від напасті! Жахаючись тії страшної хуртовини, яка тоді часто й густо підіймалася, материне серце боялося, щоб Івась у іграшках, бува, не привчився до неї. І, коли батько ті іграшки підхвалював, Марина гримала на батька й на сина, що збив таку кептюгу коло землянки.

А ввечері, як не спиться Івасеві, візьме мати його русяву голівоньку у свої руки, цілує, милує і стиха, любим голосом, малює йому картину іншого життя... життя тихого пахарського побиту: літньої праці на своїй добрій ниві; зимньої лежні у теплій хаті, що як повна чаша; серед малих діток, що одно говоре, друге белькоче, а третє у колисці мугиче; серед добрих сусід, що — не дай, боже, хвороби — і одвідають, і провідають... не то, що січове товариство, котре всюди несе смерть за собою!

Івась після того хилився на материну руч. На другий день уже він не рив ровів, не копав шанців, не висипав окопів, не брав їх з бою, а ходив собі по городу або по полю та весело виспівував.

Такі речі разом врівалися у Івасеву голову. Дитина сама не знала: що робити, кого слухати. Оце батько розкаже про наїзди на Туреччину. На другий день Івась і

воює з нею. А тут мати, увечері, своїм пестливим голосом нашепче дитині про любов до всього живого: Івась кидає свої боїща та руйнування, любується красою світовою, квітучими рослинами, живлом усяким — пестить козачків, сонечко, коників, слухає дзвінку жайворонкову пісню... Гляне батько на дитину: той Івась, та не той! — не висипає окопів, не риє шанців, не бере їх боєм...

— А що ж ти, Йване, не береш свого Берестечка? — питає батько.

— Не хочу!

— Чому?

— Мати не велять...

— Чому?

— Кажуть: грішка змалечку привчатись, як з людьми битись... Треба з ними у миру жити!

— Бреше мати! То з добрими, то й у миру; а з лихими — коли їх не вкладеш, то вони тебе уложать...

Оже важчим здається Івасеві тихе, люб'язне материне слово, ніж суворе та грубе батькове. Так що, як повернуло Івасеві на шістнадцятий рік, то він зовсім покинув іграшки у бої та став ходити біля волів, додивлятися до плуга, до борони. Спершу й це все було хлопцеві за іграшку, а далі — увійшло у його щоденні клопоти, близько припало до серця. Став він уже більше нудьгувати тоді, коли підласий або сірий віл захворіє, ніж од приповістки батькової за татарський набіг...

Мати раділа. Та й батько — не то, щоб легко було його січовому серцю дивитись, як замирала в синові лицарська вдача, а все ж і батько не дуже горював від того... Кругом уже старе лицарство розтавало. Не стало рівності — не стало братства. Козацька старшина, що колись, вибираючи, на її голови груддям кидали, щоб не зазнавалася,— позадирала тепер голови вгору, а прості козачі до самої землі понагинала... Дряпіжники, сутяжники, всякі військові товариші розкинули свої тенета — і, як зайців, ловили в них просту темно́ту... Не стало уже й гетьмана. Та й навіщо він тоді, кому він тоді здався?! Кругом Україну облягло панство, позалазило в саме серце — і, як те гайвороння, шматувало її полумертвий труп... Зажурились наші левенці — та вже було пізно!.. Та сама земля, котру вони довгими списами скородили, своїми кістками засівали, обороняючись од лютих ворогів, стала для них ворогом, од котрого приходилось тікати... Піднявся струс, бі-

ганина... З одного місця переходили люди на друге, шукаючи волі, бажаючи панів здихатись — не чужих, а своїх уже кревних панів! Од панів тікали у козаки, давали військовим дряпіжкам басаринки, щоб записали у «компут козачий»; а козаки не вряди-годи шукали ласки у панів — бігали од козацької старшини, просилися «під протекцію»... А пан і старшина — як брати рідні! Ворон ворону ока не виклює. А часто — сам пан, сам і старшина... Хто сам собі ворог?

Правда, піщани ще були вільні. Та що́ з того, коли приходилось дожидати, що от-от і їх залигають... А кругом неволя, кругом сум людський — нікому порадоньки дати. Піднялись були за Дніпром гайдамаки, та й ті повернулись у розбишаки, а не справжніх лицарів. А тут уже чутка: Текеля на Січі попорався!! Розтеклося товариство — хто́ куди... Одні — в землю; другі — до турка; а треті — на Вкраїну, до плуга. Придибало їх щось два чи три й у Піски — та незабаром і померли. Тільки й пам'ятки, що церков почали будувати...

Все це переживав старий Мирін, за плугом ходячи; все це переболіло його гаряче серце, коло хазяйства нудячись... Зостався Мирін сам собі, як палець. Як дуб серед осичок в лісі, так він серед піщанської громади. Один одинцем! І син, його кревная дитина, цурався батьківського духу!! Сумне й недоладне прийшлося січовикові волочити життя на старість... І скрізь вороги — і ворогів немає, бо люди пониділи: ніхто не хоче прямо мірятись силою! Всюди тихо, хоч умирай... А ще козача вдача гучно одкликалася у старому серці; рука шукала потягатись з ворогом... Так же й ворога, окрім свого хатнього, немає... Сумно й глухо!

— Пустіє, глухне наш край! Незабаром й запліснявіє серед такої каламуті! — казав іноді Мирін, згадуючи давнє.

— І порядки які тепер настали!? Що воно за порядки?.. Свій свого у неволю правторить... Старшина козацтво унівець повернула... Усі землі посіла... Недаром у пісні співають: «Ой, дуки ви, дуки, позабирали ви наші степи й луки!..» А тепер на них чужими руками роботизну справляють... Ой, не так колись було у нас на Січі —у нашому козацькому краї! Усі рівні, усі вільні... Сьогодні

ти отаман, а завтра — я! А землі — скільки хоч... Ори, сій, жни, де любішу місцину вибереш... Сказано: воля... А тепер?.. тепер що?.. Скажіть мені: до чого це йдеться?! Ні! немає добра... немає — та вже, мабуть, його ніколи й не буде! — додасть, як гвіздком приб'є, та й замовкне.

Люди слухають, похнюпившись. Інші — потилицю скребуть...

Трохи згодом, оддихавши, Мирін знову розчинає:

— З ляхами-панами ми билися, рубалися, вставали, як один чоловік... Навіщо? На те хіба, щоб нас нашою ж старшиною побито, у неволю повернено?! Це на те й вийшло: нашим салом та по нашій шкурі! Ну, й носіть її, здорові, поки ще ціла... поки не здеруть... А через віщо все? Усе через те, що кожне само про себе дбає... Братове лихо — чуже лихо! Немає єдності — чорт має й волі! А якби гуртом забрали коси та шарконули всю кропиву... От би — так! Чого дивитесь? Косіть, кажу! Косіть, а то гірше буде!..

Отак не раз і не два вигукує, було, розпалившись, п'яненький Мирін своїм сусідам, як посходяться де на гулянку, під неділю або під свято.

Піщани слухають, міркують... Дехто з давніших хліборобів і заспорить з Мироном: як і в старину добра та ладу не було, а були тільки бучі, колотнеча та сваволя.

Що ми тоді од ляшні та од татарви наруги прийняли! Що ми терпіли від турка та від москаля!.. Та часом і свій брат запорожець, як, було, убереться у хату, то й ладаном не викуриш... Розор був!

— А тепер? а тепер?? — кричить Мирін.

— А тепер — що? Тепер, спасибі богові, хоч тихо... У нас і хліб є, й скотинка прибуває, і захист безпечний... Живемо, як і люди!

— Живете? — кричить Мирін.— Нидієте, а не живете! цвітете... Та постойте, постойте трохи. Буде й вам те, що ведмедівцям! Попомнуть і вам боки, як подільцям!.. Тоді знатимете: чи живете, чи ні! Побачите... Видно вже — відкіль вітер віє...

— Поки хвалько нахвалиться — будько набудеться!

— Бевзні! нікчемники!.. пеньки головаті!! — закричить наостанку Мирін та й затихне...

Ті, що недавно виселились звідкіль-небудь до вільних Пісок, потягнуть руку за Мироном. Почнуть на всі боки кастити теперішні порядки, а найбільше — панів. Стануть

розказувати, як у Гетьманському не тільки пан полковник над людьми знущався, а як пані полковниця черевиками зуби й очі вибивала, як по цілому тижню у колодках морила сердешних дівчат, як їм коси різала, голову дьогтем мазала і пір'ям натикала, як ніхто ні женився, ні заміж не йшов, не заплативши куниці...

— Та воно й правду каже дядько Мирін,— процідить хто-небудь крізь зуби.— Воно б то й викосити... та нікому!

Мирін сидить, насупивши брови, червоний, як жар,— мовчить. Видно тільки, як у його груди то підіймаються, то опускаються та як іноді з-під густих брів блискає блискавка...

Отак поспорять, покричать; одні поблагословлять, другі прокленуть тодішні порядки та й розійдуться. А на завтра — і ті, й другі знову за щоденну хліборобську працю.

— Хто таки нас займе?.. Вже коли за гетьманів не зайняли, то тепер — байдуже!

І порпливться кожен собі в господі, як курка на гнізді. Вимощує, підмощує, смиче, обсмикує, курчат висиджує... Ростуть Піски — і багатіють... Не вряди-годи — дивись: ні відсіль, ні відтіль, та й вирветься який захожий: або з нової Січі, з-під турка (бо там віра турецька, земля бусурманська!), або з-за Дніпра, від ляхів — та все на вільні степи, все на вільні степи... Зопне курінь, викопає землянку, візьме жінку та й заживе тихим хліборобом. Глянь: землянка по землянці, мазанка по мазанці — з невеличких хутірців набралося хаток на ціле село, з улицями, з городами, з садками, з левадами! Спасибі запорожцям, і церков своя. Не треба вже до чужого попа йти ні дитини хрестити, ні шлюб брати.

Уже Івасеві за двадцять років минуло. Парубок літній — час би вже й про жінку подумати. Так же батько — не хоче про невістку й слухати. «Молодий ще!» — було каже. У сина вже уси позакручувались, а Мирін, аби згадали про невістку, каже: «Ще молоко не обсохло коло губів!» Усе ще, мов, чогось дожидав старий: не раяв синові женитись. Тільки тоді вже, як почув Мирін, що зруйнували Очаків, кликнув Марину (синові старий січовик соромився про це нагадувати) та й каже:

— Нічого вже тепер дожидати... Годі! Не так уже поцвіло все — хліборобським ледарством припало... Не козакувати вже ні нам, ні дітям нашим... Не треба нас!! Ми-

нулося козаче царство, настало хліборобське господарство... Пора й синові хазяїном стати... Час йому пошукати дружини — своє кубло звити!

А мати — давно вже й дівчину нагляділа. У заможного козака Кабанця була одним одна дочка Мотря. Уродлива, моторна дівчина; працьовита і невсипуща хазяйка. Мати синові: так і так — оте й те казав батько. У Івася аж усміх пробіг по лицю. Рає мати синові Мотрю. А в сина давно вже серце он як тіпається, як де зустрінеться з Мотрею.

Порадились отак; поблагословив батько з матір'ю святим хлібом Івана; важко здихнув старий; мати заплакала — і вирядили старостів до Кабанця.

Кабанець добре знав старого Мирона, знав Марину і рід Маринин. Все люди чесні, роботящі, не волоцюги, не п'яниці. Чого ще?

— Як знаєш, дочко! — каже Мотрі.

А Мотря стоїть коло печі та в за́пічку колупає... Почервоніла, розгорілася — ще краща стала, ніж була.

— Як мати скажуть...— одмовляє батькові.

— А що, стара? — Кабанець своїй жінці: — Кажи ще ти!

— Та що ж мені казати? Марина жінка добра... Мирін трошки крутенький... Та хіба їй з Мироном жити?.. А Іван парубок — хоч куди!

— Ну, то й будьмо сватами! — одказав Кабанець старостам.

Пов'язали молодим руки, поблагословили їх святим хлібом з сіллю. Вернувся Іван з великою радістю: принесли старости обмінений хліб в батькову хату.

Через два тижні повінчали молодих.

Зажив Іван Гудзь з своєю молодою дружиною тихо та мирно, люб'язно — спокійним хліборобським життям. Землю паше, добро складає. Мотря порядкує з свекрухою в хаті. Живуть — як мед п'ють... А тут уже й дітки пустилися. Породила Мотря за три роки трьох синів, як соколів. Є бабі на старість утіха й забавка! А хлоп'ята справді вдалися — ніврокy: один Максим, другий Василь, а третій Онисько — здорові, червонощокі, повні! Раділо серце батькове та материне, на їх дивлячись; раділа й стара Марина, гойдаючи онуків... Один тільки Мирін на все чогось понуро дивився... Одначе й він частенько садовив на коліна до себе Максима — і, поки дитина забавлялася

його здоровенними сивими усами, він йому розказував грізні приповісті про давні чвари...

Од тих переказів січова кров голосно загомоніла у серці малого онука. Максим полюбив діда більше батька, матері; прийшлись йому до вподоби його розкази страшні, а іноді й смішні; полюбились йому дідові вичити — розумні, правдиві, добрі... Уподобав і дід свого цікавого й моторного онука. На крайнім порозі життя оддав старий своє, літами та негодами побите, серце малій дитині! Старість побраталась з молодістю,— молодість прилипла до старості. Жили одним життям; тішились однією втіхою; сумували одним сумом... Старий січовик натхнув свою душу в молодесеньку душу онука!

IX

ПІСКИ В НЕВОЛІ

Та недовго прийшлося Миронові втішатись своїм малим онуком; недовго й онукові — дослухатись до дідових переказів. Життя круто повернуло своїм важким колесом — та й закрутило Піски... в неволю!

Їхала недоля до ляхів у гості, та завернула в Піски. Пронеслася, як грім грянув, чутка: піщан оддали генералові! Під той саме час ляхи закуйовдились. Затіпалось розшматоване тіло Речі Посполитої, як тіпається індик після того, як голова одрубана. Як не рвався, як не кидався гарячий Костюшко, щоб розбудити чоловічу душу в панському тілі,— нічого не вдіяв... Він прокляв тоді вельможне шляхетство, що довело о́тчину до смерті, наткнувся з горя на свою смерть, швиргонув геть від себе, як більше не потрібну, гостру шаблю — і закричав не своїм голосом: «Капу́т Польщі!..» Одгукнувся той крик далеко-далеко — аж у самих Пісках... Достались Піски панові Польському...

Що́ ж то за пан? Хто він? де він узявся?..

Кажуть би то, що то був небагатий шляхтич — з тієї «голопузої шляхти», котра у Польщі, за панування магнатів, кишіла по їх дворах, пила їх меди, вина, оковиту, їла хліб, надбаний «хлопством», танцювала під панську музику, вибирала вельможного магната — свого патрона — в уряд, у сеймові посли, їздила з ним по сеймиках та сеймах, кричала, коли хотів її владика: згода! а підчас готова була за свого хлібодара витягати з піхов гострі шаблі —

і розливати братерську кров... Гультяї, свавольники, дармоїди, вони іноді зраджували пана, перебігали до другого, котрий більше викочував їм п'яного трунку, котрий розкидав їм зароблені хлопськими руками гроші... Магнат лютився, розсупонював свою калитку, кидав п'яній зграї золоті червінці, переманював ними щирих прислужників від третього магната, заводився з тим, що переманив його, бажав помститися... і знову розливалася, шуміла річка братньої крові... Та так не раз, не два — таке життя тяглося цілі довгі віки шляхетського панування, аж поки Польща впала, розшатана руками свого безпутного вельможного шляхетства... Магнатам же — байдуже!.. У них було землі неміряно: були хутори, села, навіть цілі городи — не десятки, а сотні сел по нашій розкішній Україні, скрізь — скільки оком зглянь — од Сяну аж до Дніпра широкого; у тих хуторах, селах та городах жило десятки, сотні тисяч люду, з здоровими до праці руками, котрі, наче сам бог, розгнівавшись, присудив трудити на одного вельможного дармоїда... Магнатам було — байдуже! Зате урвалася нитка «голопузим»... То було у пана в дворі — і ситий він, і п'яний; а тепер — не треба вже панові конниці, пікінерів, жовнірства: він тепер розкошує у Парижі, в Римі, в Бадені... Що ж було робити тим голодним ротам, котрі призвичаєні до гулянок, до сваволі, а не до праці?.. Чим його й де його годуватися, обуватися?.. «Голопузі» сипнули по всіх усюдах... Поробились економами, управителями, посесорами невеличких маєтків, а деякі побрались на службу до сильного — колись ворога, а тепер владики — москаля! Подрибзав піхтурою і пан Польський з бистрої Стирі аж до самої холодної Неви... Заліз у якийсь полк, терся по передніх вельмож, поки таки дотерся до генерала... і до Пісок!

Не вспіли піщани одуматись, як приїздить сам вельможний у Піски,— та ще й не сам, а з якимсь жидком — обтіпаним, обсмиканим, у довгополому, зайолзаному балахоні, у ярмулці на голові, у патинках на ногах... Хто зроду не бачив жида, не знав, на кого більше дивитися: чи на генерала, чи на його жида, що ходив за ним слідом — мов пришитий до генеральських хвостиків...

Генерал прочумав піщан перший.

— Тепер уже ви не козаки,— сказав він, зібравши громаду.— Годі вам гайдамацтво плодити! Тепер ви мої... За мої щирі послуги сама цариця пожаловала мені Піски...

— Як це? що це? з якої це речі?? — загула громада, як гуде море перед бурею.

Мирін одрізнився од громадян. Виступив з лави, підійшов до генерала.

— То це,— каже,— так?! Це вже й до нас руки простягаєте?.. Уже й на вільні степи пора?.. Помагайбі!.. А хіба т а м забули, який уговор мали? га?.. забули??.

Генерал трохи подався назад, пильно дивився на Мирона; з-за генеральської спини виглядала перелякана жидівська пика з пейсами... Люди поторопіли... Тихо... ніхто ні пари з уст... Генерал чув, як тіпалось серце в Мирона...

А Мирін проказав ото генералові та до громадян:

— А що, люди добрі? Не я вам казав? Не я вам пророкував?.. Отже — радьте тепер!

Селяни, як жуки, загули...

— Не діжде! Довіку не діжде!.. Щоб ми робили?.. щоб ми йому служили?.. Не діждеш, ляше!!

Генерал не витерпів.

— Молчать! — закричав він, ще й ногою тупнув.

Жуки притихли... Посунулись назад трохи... Мирона не видно... Мирін під шарпанину десь дівся...

А генерал, мов по команді, викрикує:

— Земля моя!.. і ви мої!.. і все моє!!.

— Брехали твого батька сини, та й ти з ними! — хтось йому зсередини...

Як хто приском кинув на вельможного! Підскочив до лави, зацідив по уху переднього — той аж стовбура став, закричав на звощика, пхнув у повозку жида, що вже давно вертівся коло повозки, вскочив сам — і тільки курява встала...

Крайній підвівся, покректав, підняв з землі шапку, почухав за ухом і обізвався до товариша:

— Оце так!.. Оце поздоровкався!!

— Чом ти йому зубів не полічив? — загомоніли кругом, з усіх боків.

— Еге... чом! Коли він — біси його батькові — не вздрів, звідкіля й вихопився!..

— Чому ж ти його хоч на повозку не підсадив? — жартує хтось зсередини.

— Тому, що за твоєю спиною не ховався! — одказав з обидою крайній.

— Зате ж він тебе й охрестив, що ти наперед лізеш!

— Охрестив!!. о-го-го... го-о, го-о!.. То справді — охрестив!..— регоче громада.

З того часу крайнього прозвали Хрещеником: Хрещеник та й Хрещеник.

— Та буде вам! годі! — гукав чоловік з чорними усами, а з сивою, як лунь головою.— Є чого реготатися!.. Кажіть краще: що́ робити?

Регіт затих. Громада загомоніла:

— Та ми й до Києва... ми й у столицю... ми до самої цариці!.. Що це за напасть? Де ця проява вирискалась?..

Приходять до Мирона радитись: що робити, як би краще...

— Чи не з'їздили б ви, Мироне, у столицю розвідати... Що́ це за причепа така звідтіля вирвалася? Чи не перепросили б там кого?

— Щоб я їздив? щоб я просив?? — закричав Мирін не своїм голосом.— Та краще я всю свою сім'ю під турка виведу! Легше в бусурманській землі зогнити, ніж у себе дома, в панській неволі, пропасти...

Громада пішла від Мирона ні з чим, міркуючи та сумуючи...

Зажурився й старий січовик. Не їсть, не спить... «Син... онуки... своя кров... своє добро... земля... худоба... усе, усе в неволі!..» Так шептав старий, по двору ходячи. Не знає, де місце знайти!

Коли це — одного вечора пропав старий. Немає ночувати, не приходить уранці, не йде обідати, не вертає й надвечір... Де він? Де старий січовик Мирін Гудзь?.. Чи не бачили? чи не чули?.. Ніхто ні чув, ні бачив. Переходить день; минає другий, третій... як крізь землю провалився! Марина — плаче. Син — сумує. Невістка — як з хреста знята. Діти — і ті притихли, мов їх і в хаті немає...

А генерал тим часом не сидить, зложивши руки, не дожидає, поки піщанська громада самохіть підставить під ярмо шию: «Ори, мов, вельможний пане!» Генерал знає, що вола треба добре призвичаїти, щоб, коли скажеш: «ший!» — він шию підставив... А поки то він обходиться, треба його силою неволити... Генерал своє робить...

То немічний дбає за силу, а генералові —що? Покотив у Гетьманське, розказав, який «бунт» підняли піщани, як неуважно прийняли царицину милость, обізвав їх за це бидлом, гадюками,— нех їх дзябли візьмуть!.. А на дру-

гий день знову приїхав у Піски,— та тільки вже не вдвох з жидом. Ще чуть зоря займалася, у Піски вступала москалів рота. Налетіла москва на Піски, як сарана на зелене поле, та й кинулась усе жерти, усе трощити...

Піщани т а к о г о не сподівалися. Поторопіли, самі не знали, що почати... Повиходили з хат; збились у купу, як отара під дощ, коло церкви; послали за батюшкою, щоб одправив молебень. Батюшка побоявся — не пішов. Трохи-потроху піщани закричали, загвалтували, що вони ляшкові довіку не покоряться, що від ляхів діди та батьки їх тікали сюди на сло́боди, а тепер ляшків сюди насилають панувати! Може б ще довго гвалтували, коли б прикладами ротів не заціпили...

Порозганяли їх по домівках. Як схарапуджена отара, кинулись вони врозтіч... хто куди! Дехто в другі села; інші в ліси та болота; а деякі аж на піч позалазили... Такий сум, наче на село божа кара впала або татарва́ найшла... Надворі більше жінок видно; а чоловіки, які були дома, боялися з хати й носа виткнути. Кожен сидів — як той кріт у норі...

Такий переполох — генералові на руку ковінька. Він безпечно ходив з хати в хату — робив усьому своєму добру пере́пис. Лейба на пальчиках тихо слідкував за паном, як вірний собака за стрільцем. На ніч поїдуть у Гетьманське, а на ранок — знову у Пісках. Пише та й пише...

Поки генерал переписував своє добро, справився й Мирін. Тижнів там через два, чи що, вернувся він додому — засмалений сонцем, увесь прибитий пилом.

— Не журись, сину! — скрикнув старий, увійшовши в хату,— забув і поздоровкаться.— Ось тобі — на! Поки світа-сонця, козаком будеш... А ті, що не слухали мене, дурного,— хай тепер, як самі знають! — та й віддав синові до рук бумагу.

Мов сонце вступило у хату. Такі всі раді, веселі... І Мирін вернувся, й волю приніс! Тепер їх ніхто не присилує ні панщиною, ні чиншем...

Як же довідались про бумагу піщани,— давай увечері, крадькома, до Мирона бігати: розпитувати, дивитись...

— А що́?.. А я́к?..

— А так — як бачите! — каже Мирін.— Хто записаний «в ко́мпут»,— той довіку вільний, і сім'я його, нащадки його навіки вільні; а хто не записаний,— тому генераловим бути...

Як почули таке піщани... батечки! Що б його дати, як би його зробити, щоб тільки записаним бути?.. На людях і смерть красна. А то — як-таки: одного села люди, однаково жили, вкупі хліб-сіль ділили, вкупі робили... а тепер: одні — вільні, другі — невільні!!! Одні записані в якийсь «компут», другі записані (недаром він писав!)... за генералом!.. Хто ж туди записаний? хто сюди? Хто розбере?.. Біда та й годі!

Генерал розібрав. Недурно ж він терся щось з місяць у Гетьманському — оббивав у старшини пороги; недаром своїми ногами обходив кожну хатку у Пісках...

Що це за знак: то піщан розгонили, а це вийт по селу біга — загадує на завтра усім хазяїнам до церкви збиратись? «Уже вп'ять якась новина!» — міркують піщани. А проте — посходились.

Рано ще. Сонце тільки що схопилося, та таке пекуче, сердите, мов хто не дав йому виспатись. Аж душно піщанам... Стоять вони на цвинтарі, гомонять... Коли, трохи згодом, на шляху щось закуріло... зателенькав голосний дзвінок. Серце у кожного на хвилиночку стало, а далі — дужче затіпалось... Попритихали усі; послали очі на шлях... «Пру-у!» Коні спинились коло брами. Громада заворушилась, затовпилась. Кожен знав, хто то приїхав, і кожен посувався вперед своїми очима побачити.

З повозки вискочив генерал, як слід генералові: у мундирі, в палєтах, срібний пояс з китицями стягував тонкий перехват. За генералом виліз з повозки якийсь панок — низенький, старенький, згорблений трохи, а за панком — Лейба, генеральський жид. Москалі вистроїлись недалеко за цвинтарем, на вигоні. Генерал перш усього підійшов до них, привітався. Москалі йому загелкали, мов індики. Далі послали Лейбу за батюшкою — молебень служити... Батюшка — як з землі виріс. Одправили й молебень. Тоді старенький панок, що з генералом приїхав, давай піщанам вичитувати: за які й за які послуги «пожалували» їх генералові та хто з них записаний в «козачий компут», а хто в генеральський «реєстр». Кожного хазяїна вичитував та викрикував... і не помилився! Козаків — тільки жменька; а генералових — повнісінькі Піски!

Як піднімуть тоді генералові баталію!.. Де той і страх дівся?!

— Ми все, усе покидаємо!.. дочиста́ усе!.. грунти, й хати, й худобу... підемо шукати іншого краю... кращої сторони... волі!!

Гвалт, лемент такий — аж у дзвіниці гуде.

Козаки тим часом стали одрізнятись. Повиходили з гурту та й потягли додому, жінкам хвалитись, що їх тепер ніхто не займе, бо вони й діти їх довіку вільні.

Зостались на цвинтарі одні генералові. Довго вони гвалтували, кричали, що от зараз же таки все покидають та й підуть... Генерал давай їх утішати, що тепер вони йому непотрібні, що він їх не буде насильною роботою морити — на панщину ганяти...

— Ви мені давайте отого й того, по скільки там, та платіть чинш за землю, а там — живіть собі, як самі знаєте! Мені з вами не жити: моє місце у столиці... Що слід, оддавайте Лейбі: він у мене на хазяйстві зостанеться...

— Служилем ясновельможнему пану,— увернув Лейба, перегинаючись,— з малих лят і бенде служіць до коньця мего жіця.

— Вєм, Лейбо, вєм! ти єстесь шляхетни жид,— одказав генерал.

— Так пристаєте? — обернувся знову до громади.

— Щоб ми платили за свою землю?.. Щоб ми давали?.. За віщо?! Ні зроду-віку! — закричала громада.

— Як знаєте... Коли не хочете платити, я вас пожену на панщину... Даю вам день — подумати: що для вас зручніше. Чуєте? Післязавтрього щоб я знав!

Та й поїхав собі. На цвинтарі піднявся гвалт ще більший... Усі викрикували, що покидають... З тим і розійшлися.

Правда, деякі, гарячіші — душ, може, з десять — позабирали торби на плечі та й потягли шукати вільної сторони... А решта — зосталася. Куди його? як його? Воно б то й тягу дати, п'ятами накивати,— та як глянуть вони на свої хати, садочками закрашені, на свої засіяні поля, що зеленіють навкруги села; як згадають, як біля них, мов біля дитини, свої руки ходили; як здумають прощатись з старим гніздом, де, мовляв, і вилупився, й вигодувався, зріс, і посивів,— з батьківськими могилами... Шкода їм стане рідної сторони; страшно невідомої, темної, як ніч, будущини... Та й зосталися — до слушного часу!

Приїздить генерал.

— А що́? я́к?

— Та ми вже вам, пане, дамо, чого там треба,— тільки не зачіпайте нас!

— Добре, хлопці! добре! Так би давно... Покірливе телятко дві матки ссе. От вам на могорич! — вийняв золотого, подав крайньому.

Лейба крутився коло пана, не знав, з якого боку підступити. Генерал помітив.

— Що тобі, Лейбо, треба? — питає.

— Нєх ясновельможни пан бенде ласкав,— жеби хлопі нє єдней горальні нє будовалі, нє теж жадней карчми не тржималі!

— Та ще, слухайте — ось що. Щоб ніхто з вас більше ні горілки не курив, ні шинкував! Ви мої — й шинок буде мій. Ось вам Лейба й горілки накурить.

Піщани почухали потилиці. Вони догадалися, що це тільки почалось — о с ь щ о!!!

Попрощався генерал з ними. Сідаючи у візок, гукнув: «Глядіть... бережіть мені Лейбу!» Та тільки його піщани й бачили.

Лейба зостався на хазяйстві. Через місяць прикотила в Піски велика-велика бу́да,— піщани зроду такої не бачили; а в тій буді — Лейбова жінка й жиденят з десятеро, одно одного менше... Генерал одібрав Лейбі, на край села, гуляще місце; за літо зоп'яв Лейба на високих стовпах будиночок і став шинкувати.

Пішло усе по-старому та по-давньому. Козаки й генералові жили собі в миру, спокійно, тихо; орали землю, засівали, жали, косили, молотили; збирали добро, худобу; діток плодили — рід ширили... Прийшло у Піски ще кілька душ захожих та й оселилось між селянами. Генералові давали Лейбі — чи то пак генералові — одсипного трохи, платили невеликий чинш, та самі собі й порядкували, як знали.

Звикли піщани до Лейби. Привик Лейба до піщан. Стали вони до Лейби в шинок ходити — могоричу пити. Козачі шинки обминали, бо в Лейби горілка дешевша... Став Лейба нужний чоловік на селі!

І Лейбі — нівроку! З довгополого, засмальцьованого, демикотонового балахону убрався Лейба в чорний ластиковий; і Сурка Лейбова ходила не такою зайолзаною, як приїхала; і Лейбові діти — не такі миршаві та шолудиві... Є в Лейби — не знать де він й узяв її — і коза з козенят-

ком; біля Лейбової корови ходить уже наймичка Гапка; завів Лейба й пару шкапійок... Зажив Лейба з піщанами... сказав би: як у Христа за пазухою,— коли б Лейба у Христа вірив... А то Лейба — «невіра»; Лейбові предки над Христом знущались... Було іноді за те Лейбі, як підоп'ють піщани! Та не так Лейбі, як Лейбовим дітям... Не раз гвалтував Лейба, що хлопці його дітям повиривали пейсики, понамазували салом губи, що — аби де встріли — зараз і насядуть, як шуліка курчат! Та сількісь! Пейсики знову одростали, сало на губах обмивала Сурка,— жиденята росли, гладшали, стали аж вилискуватись, як ситі поросята, котрими їх дражнили хлопці... Гаразд Лейбі!

Непогано й піщанам. Піски піднялися, розкоренилися, розрослися. Весело кидались в вічі серед широкополого степу квітучі огороди з вишневими садочками. Чорні, понурі землянки час од часу все злазили. Натомість, поміж зеленою гущавиною колючих груш, плакучих верб, темнозеленої вишнини, біліли чепурні мазанки, з трьома вікнами, з підведеною червоною глиною приспою, всередині — з присінками, з хижею, а часом і з кімнатою. І тини скрізь калачиком позаплетені, де-гдe й з острішком; і ворота — там і там дощані; а коло воріт, мов сторожі, виглядали на шлях довгошиї журавлі...

Миронові нічого того не довелось бачити. Як косою, скосила його думка про неволю. Захирів старий, згорбився, скарлючився... та й умер останній січовик без одного року ста літ.

X

ПАНИ ПОЛЬСЬКІ

Біда, кажуть, не сама ходить, а з дітками. Перший раз вона затесалась у Піски з генералом. А так — років, може, через десяток — як з неба впала серед Пісок вістка, що генерал умер, а генеральша їде з синами на село жити.

Піщани спершу не вірили. Чого вона сюди приїде? Що вона тут забула? Чого тут не бачила?.. Та тоді тільки поняли віри, та й то ще не зовсім, як понаїздили в Піски бородаті кацапи. Генеральша, перш ніж сама приїхала, заздалегідь понасилала з батьківщини прикажчиків. Лейба тоді, одпасшись на панському добрі, пішов на підніжний корм.

Понаїздили нові прикажчики та зараз кинулись одбирати місце для панських покоїв. Дивились, обдивлялись,

міряли, розміряли,— та звеліли Бліщенкові та Мотузці виселитись аж на вигін. Ті, як почули — руками й ногами! Та трохи не наложили головами... Так вони мусили все своє добро покидати, кинули сім'ю та й змандрували...

Піщани таке побачили та й зажурилися. Встала перед їх очима їх будуща доля — сумна, заплакана, без волі, без радості... з батогом у руках!

Дожидати страшного страшніше, ніж його переживати. «Що буде? Що завтра буде?..» — кожен думав, лягаючи. А тим часом на сьогодні роботи було доволі: кацапи розкидали Бліщенкову та Мотузчину хату... На завтра — заложили натомість палац. Десь понабували й дерева: такого понавертали, що піщани аж жахалися... На післязавтрього загадали чоловікам теє дерево обтісувати. Забрали чоловіки сокири — пішли обтісувати...

Незабаром і вродились, як з землі виросли, великі рублені палати, аж у дванадцять горниць, з погребами під низом, з бляшаною покрівлею. Дивувались піщани, що така озія стоїть серед села, оторочилась їх низенькими хаточками. А палац справді виглядав далеко краще, ніж піщанська невеличка церковця. Оже вони ще більше — не то здивувалися, не то перелякалися, як увечері бородатий прикажчик ходив від хати до хати — загадував, щоб на завтра жінки були той палац мазати.

— Ой, горенько! що ж то тепер буде?..— питали крізь сльози чоловіків жінки.

— Не що... Треба йти, щоб не було, бува, того, що Мотузці...— раяли чоловіки.

На завтра рано-рано, чуть зоря, жінки, заливаючись слізьми, прощалися з дітками, мов виходили у далеку дорогу,— перший раз потягли на панщину...

Швидко той палац й обмазали. А кацапи тим часом будували кухні, комори, сараї, стайню. Не тільки треба панам десь жити,— треба десь челядь містити, провізію складати, коней ставити... Треба поспішати, щоб довгобородому Потаповичу превосходительна й спасибі сказала!

Та й ганявся ж Потапович за тим спасибі! Кидався сюди й туди, сам бігав за тим і за другим, скрізь устрявав, всюди вештався, придивлявся, над робітниками крячкою висів... Здається, піщани не дбали так за своїм добром, як Потапович за генеральським. Таке йому смачне те генеральське спасибі!!

Ще генеральша в дорозі, а вже Потапович цілі Піски зганяє: муштрує «хохліков», як треба «гаспажу» зустрічати.

Аж ось — і сама приїхала...

Збіглись піщани — козаки й генералові — дивитись на неї, мов на яке диво. Кацапи порядкували. Козаків геть попрогонили. А генералових — чоловіків вистроїли у одну лаву; жінок — у другу; парубків — у третю; дівчат — у четверту, а малих діток — у п'яту. Сивих дідів вислали назустріч з хлібом-сіллю... «Ось, мов, вельможна — усе твоє добро припадає...» Потапович так і вчив, щоб сказали... «припадає до твоїх превосходительних ніг!»

Вийшли діди сиві без шапок, з хлібом-сіллю... Так батько та мати стрічають молодих, як ті вертаються з церкви. Генеральша за дорогу дуже втомилася,— сказала, що недужа, не прийняла ні хліба, ні солі... навіть не глянула на кумедію... Так і пішов заряд даром! Піщани тільки забачили свою «молоду» ззаду — високу, суху, як в'ялу тараню,— коли вона вилазила з пишного ридвану та сунула у горниці, злягаючи на руки двох хороше зодягнених дівок...

Діти — два хлопчики: старшенькому літ, може, дванадцять, а меншому з десять,— повискакували за матір'ю з ридвану та й побігли між народ. Не глянули вони на старих дідів, минули чоловіків, жінок, парубків... Панські оченята зразу забігали по цвітучому садочку різних квіток, що виглядали з-за чорнявих дівочих голів...

Оглядівши дівчат, перебігли вони до хлоп'ячої лави. Хлоп'ята стояли без шапок, з низенько постриженими головами, з невеличкими оселедцями. Паничі запитали, що то, полапали рученятами, поскубли злегенька. Нарізно од піщан, неподалеку, стояли кацапи — у червоних сорочках, у широких бородах — і сміялися з паничівської вигадки.

— Вишь, Афоня,— на што эфти хохлики!.. Знатна, баря, дери!.. Ану, вот таво хахлёнка!

— Какова? — пита старшенький, поглядаючи то на хлоп'ят, то на кацапів.

— А вот таво — чумазаво!

Панич узяв за оселедчик чорноголового хлопця, що стояв скраю. Той, як яструб, вирвався.

— За що ти скубешся? Дивись — який!!

— Ты... ты...ы!..— заричали на його бородаті заступники, зціпивши кулаки й зуби.

Старенька, згорблена бабуся, пов'язана білою хусткою з наміткою, висунулась з-за других жінок. Бліда, як крейда, вона крізь сльози ледве промовила:

— За віщо ви, паниченьки, знущаєтесь з хлоп'ят!.. А грішка!

Паничі весело зареготались та й побігли у горниці.

Незабаром прийшов приказ розходитись: бариня з дороги спочивати хочуть! Лави перемішалися... Потягли піщани по домівках, носи повісивши, понесли неодрадні думки в похнюпленій голові, невеселе почування в серці...

Доброго, кажуть, дожидати треба, а лихе — само прийде. На другий же таки день прийшла загадка: зносити Омелькову й Стецькову хату, що прилягали городами до панського двору: нігде було саду заводити! Знесли хату Омелькову й Стецькову, насадили садок, ставок викопали і риби напустили. Трохи згодом — улиця узька́. Треба розширити,— треба урізати людських городів! Урізали й городів,— розчистили не вулицю, а майдан... Уп'ять велено: позносити насупроти палацу усі хатки, бо за тими кривобокими хатками немає ніякого виду з панських вікон! Позносили й супротивні хатки, насадили перед двором високих та тонких тополь...

Отак що день — усе новий та й новий приказ, нова та й нова вигадка! Щодня камінець по камінчику вибивали з людської волі. Кожен час вкорочувався уривок, на котрім були піщани прив'язані до генеральші,— поки не вкоротили так, що вже можна було безпечно за чуби брати...

Піщани довго не подавалися, а все-таки генеральської сили не подужали. Тоді вони кинулись до того, до чого кидається немічний. Вони налягли на ноги,— давай тікати! Зніметься оце чоловік, майне на вільні степи Катеринославські або Херсонські, або й на Дін, оселиться, де знає, а через рік жінку з дітками викраде — переведе туди. Багато тоді накивало п'ятами і одиноких і цілими сім'ями... Тоді й поговірку зложили: мандрівочка — наша тіточка!

Такі щоденні безперестанні мандри дуже ображали генеральшине серце. Вона усім й усюди жалілася на невдячність «хахлацкава мужичья», на його грубу, звірячу натуру. Де ж пак? Прокляті «хахли», гречкосії не хотіли пахати ланів милостивої, великородної панії Польської, по

батюшці — Дирюгиної!! У неї в Бородаєві усе народ «руський» — і той слухав, а ці «мазепи» — тікали!!!

Оже як не мандрували «мазепи», а все-таки більше сотні сімей зосталося на розвід панам Польським, на послугу їх примхам та вигадливим примусам. Генеральський приказ, з нагайкою в руках, зробив до ладу своє діло. Він розім'яв грубу звірячу натуру; оббілував її, як овечку; причесав, пригладив; натворив цілу ватагу двірні; а з завзятих степовиків понаробив покірних волів, котрі вздовж і впоперек переорювали тепер уже панське нив'я та засівали зерном — на прибуток панській кишені...

А й не трохи ж то треба, щоб її наповнити! Сімейка у генеральші,— аби господи! З нею приїхало два сини — опецькуваті, швидкі, як молочні телята. Через рік синів генеральша одвезла у науку, а з науки вернулась старша дочка.

— Гей! Кто там? — гукнула генеральша.

У порога, як стовп, стояв лакей, у чорному сертуці, у манишці з брижами, при часах.

— Позвать Потапича! — приказала глухим голосом, з протягом.

Лакей вийшов. Незабаром Потапович увійшов.

— Слушай, Потапич! Вере Семеновне нужно горничную.

— Вестима, нужна,— прогув густим басом Потапович.

— Выбери красивую девушку...

— Как прикажете, ваше превсходитство!

— Маладую... лет эдак — шестнадцати... Толька паскарее!

— Слушаю-с.

— Завтра, што-ли...

— Слушаю-с.

— Ну, ступай!

Потапович вийшов.

А вранці-рано Кирило Очкур з жінкою, з малими дітками проводили до двору, як до гробу, старшу дочку Ганну — вродливу, хорошу дівчину.

На другий рік приїздить друга дочка, на третій — третя.

Хто ж буде вичісувати, заплітати їх довгі чорні коси? Хто стягатиме дівоцькі керсети? Хто буде вишивати спідниці, комірчики, рукавці?..

Не минула панського хліба Омелькова дочка Олеся; ходила за меншою баришнею невеличка дівчинка — сирота Уляна, дочка того самого хрещеника, що генерал,— нехай царствує! — похрестив. В дівочій за п'яльцями сиділи Стеха, Маруся; ткала килими Гапка. На другім кінці палацу, у лакейській, нудили світом без роботи Петро, Вареників син, та Йван Шкляр; а перед самою залою, на стільчику, сидів, у лівреї з золотими позументами, Степан Пугач — молодий, вродливий камердинер генеральшин. А в кухнях — скільки!!

Треба подумати, чим ту юрбу голодних ротів нагодувати; треба ж їх і зодягти чимсь... А своя сім'я? Три дочки — як голубочки!! Простому чоловікові треба розумом розкинути, щоб дочці скриню придбати. А що ж то за дума морочила генеральшину голову, щоб надбати добра аж трьом генеральським дочкам? Та чи одна у матері думка! Не держати ж дочок на висадки: треба й про зятів подумати. Дівчата — не росада, щоб їх ховати геть од світу. Дівчатам треба світу — багато світу... Треба, щоб і їх побачили; треба, щоб і вони бачили... Треба, щоб було чим згадати молодий, дівоцький вік!

Заклекотав генеральський палац... Музика, аж струни рве — грає; у вікнах світла-світла — здалека здається: горить усередині палац! Саме великий наїзд... Ціле чорне подвір'я каретами, колясами та повозками заставлено; під каретами, позасвічувавши ліхтарі, грають кучери у хвильки, у трилисника або в джгута; у стайні хрумають коні смачне степове сіно.

А в горницях гостей — нігде просунутись! Наїхали з Гетьманського гусари; завернув старий Кривинський з цілою меткою старих дочок; не забула й Шведчиха — і вона тут з своєю дочкою-кралею; а коло неї вертиться сотниченко Саєнко, молодий, чорнявий, веселий, танцюристий; тут же й гетьманського колись полковника Кряжа син походжає з сином полковника Кармазином, що приїхав на бенкет з молодою жінкою, аж з самого Ромна... Не тільки з Гетьманського, наїздили іноді до генеральші гості й з сусідніх повітів.

Генеральша — привітна хазяйка-хлібосолка. Кожному скаже ласкаве слово; до одного обернеться з усміхом, до другого — з повагою; кожному годить, коло кожного ходить... Гостям — привілля! Хто в карти грає, хто дивиться, інші балакають то се, то те; там зібралась купка —

розказує, які тепер ледацюги кріпаки поробилися, уверне й генеральша своє слово про своїх «мазеп»... А в гостинній — панійки скрекотять, як ті сороки: без сорома́ кожного на зубах перетирають... У залу двері розчинені, у них натовпилась ціла юрба теж панійок — ніяк пройти... Підмічаючи, хто коло якої дівчини залицяється, моторні цокотухи шепочуть одна другій свої думки про любощі, надії — про шлюби. А в залі розвернулись танці на всі боки — аж поміст ходором ходить. Тільки — круть та верть, круть та верть! Гусари недаром наїхали. По танцях — туди вже к світу, як прокричать другі півні,— вечеря. Світом тільки роз'їжджаються...

Та так справляють не одні іменини (а й тож-то чотири рази на рік!): справляють на різдво бенкет, бенкетують на масниці, на великодних святках. Це великі, прохані бенкети. А так гості — не минає дня, щоб за столом не сиділо душ три або чотири чужих.

Весело, розкішно жила генеральша. Не сумували й генеральські дочки, бо ніколи було. Та й чого його журитися панночці — молодій, непоганій, з великородної сім'ї та й не з порожніми руками? Правда, чи порожні в генеральських дочок руки чи не порожні,— про те самі вони ніколи не думали, не гадали. За них думала мати, а справджували її думку — бородаєвці та піщани... Бородаєвці привозили їй по два рази на рік «оброки», а піщани, як ті воли, робили на неї по чотири дні в тиждень та зносили у двір курей, гусей, яйця... Чому не гуляти?!

Гуло отак генеральське подвір'я щось, мабуть, років з п'ять. У старшої дочки почали вже в куточках коло очей складатись ледве примітні брижики, похмурнішав трохи вид... Коли це — приїхав здалека, аж з-за Бородаєва, сусіда-панок та й оженився на старшій. Одгуляли весілля. Піски зроду-віку не бачили, не чули такого весілля! Палац аж ревів, аж стогнав...

Почин, кажуть, великий чоловік. Як побачили гусари, що з-перед носа таке добро упливає, та ще дужче зачастили в Піски. Через півроку оддали другу дочку — за старого гусарського полковника. Осталася на утіху матері сама менша. Так же й утіхи з неї — ніякої! Меншої дочки генеральша недолюблювала. Не раз, бувало, гримає на неї, свариться і зодягала її бідніше, ніж старших. Розказували, що менша дочка прогнівила була матір: у себе в хаті раз переховала горничну Уляну, котра — капосна див-

чина! — тільки те й робила, що сердила генеральшу. Скаже грубо, гляне якось дуже вільно, мов дивиться у вічі своїй рівні. «Яка сама — така у тебе й горнишна!».— докоряє, було, розгнівавшись на дочку, генеральша. А дочка, на лихо собі, гаряча вдалася: ніколи, було, не змовчить. Піде в них спірка та змажка... Не раз материне серце щеміло від її гіркого слова.

Як на те ж: устряв за меншою дочкою «чумазий хахол» — отой самий хороший сотниченко Саєнко. Устряв та й устряв!

— Слушай, Дуня, чого він до нас їздить? Я вже сьогодні йому й руки не подала,— каже раз мати, вирядивши Саєнка.

— Незвичайно зробили... Саєнко — чоловік як слід.

— Хто? чумазий хахол?

— То що, що хахол,— одказує дочка: — хіба хахли не люди?

— Мазепи! обливанці... а не люди!

— Та хто там був: чи його купали, чи обливали,— заступається дочка.

— Гляди, справді: чи ти, бува, не вляпалась у того жучка, що так заступаєшся?

— А хоч би й так... Чим не чоловік?

— Що це з тобою?! чи він тобі рівня? Твого батька сама цариця вітала, приймала, Пісками жалувала.. А він — що? Може, його батько у гайдамаках був!.. Харциза! дігтяг!! П-ху-у!

— Яке мені діло до його батька,— одказувала дочка, вже йдучи до себе в хатину.

Через день Саєнко знову у Пісках.

— І стида й сорома немає, й честі! Я йому спину показую, а він щодня... Сказано: з хама не буде пана! — каже розгнівана генеральша.

Оже хам таки свого доїздився. Раз дочка призналась матері, що вона хама покохала, а хам її покохав, і обоє разом просять у матері «благословенія».

— З ким? з ким?? — закричала генеральша, мов хто шилом шпигонув її.— З дігтярем?!! Та рука б мені одсохла!

— Ну, як знаєте... Не хочете — ми й так поберемося... Бог з вами: ви не моя мати, я — не ваша дочка!

Як почула таке генеральша, як заллється сльозами...

— Чи я ж гадала, чи я дожидала, щоб моя рідна дитина так моє серце вразила?!

Щось з місяць ішла баталія. А далі — бачить генеральша, що дочки не переможеш,— ще, не дай господи, всьому роду наробить сорому,— взяла та й поблагословила.

Весілля не справляли: генеральша нездужала...

Повіз Саєнко свою молоду жінку до себе в Китайку,— та не повіз посагу...

Зосталася генеральша сама собі на хазяйстві. Недавно була сім'я велика, було так весело, гарно; а тепер — нікому ні розважити, ні розігнати суму. Старша дочка — десь далеко в Московщині; середня — тягається по всіх усюдах за полком, а менша, хоч і недалеко, так же краще її не бачити! Не так її, як її «мазепи», без котрого вона ступня не ступить. Генеральша довіку не простила дігтяреві того, як він осмілився зневажити «честь» її старинного роду — побратись з її дочкою!

Довелося генеральші на старості літ самотою світом нудити. А й старість же її уподобала! То була суха, а то ще дужче висохла; аж згорбилась, аж мов понижчала; голова — сивим сріблом блищала...

Будинок великий — а нікого нема! Йдеш на однім кінці — на другім ступні одгукуються... Аж сум бере! Обняв сум та нудьга й генеральшину голову. Від суму й генеральські голови не заховаються. Сама не знає вельможна — що робити. Хоч би чим трохи одвести свою самотню душу, погріти одиноке серце. Старе серце завжди шукає, де б його погрітися, кому б його посвітити на прощання своїм погаслим світом... Генеральша до людей давно охолола. Люди самі шукають тепла та світу. Де світ, там і тепло. А тепла в старім серці на макове зерно... Кому ж його оддати?

Генеральша недовго задумувалась: взяла та й оддала його котам. Лакеї й горничні скрізь ходили по селу та зносили у горниці хвостатих мишодавів. Генеральша вибрала, яких сама знала. Завелось у палаці ціле кошаче царство: коти, й кішки, і котенята. Для послуги царству генеральша нарошне взяла у двір бездітну вдову Мокрину.

Мокрина за ними дивиться: Мокрина їх завжди годує, вичісує, стеле їм постіль... То вони за Мокриною слідом.

Іде якось раз Мокрина, а за нею котятко. Вона й не догляділа, придавила якось дверима. Котятко запищало. Генеральша, як почула — наче їй пальця одрубали! На другий день котятко здохло. Що ж, так те Мокрині й минулося? Так їй те й подарувати?.. Генеральша була не з тих, що посердяться та й забудуть. Не подарувала вона й Мокрині котячої смерті. На другий день Мокрина серед села, прилюдно, цілий день мазала панські кухні зокола, а на шиї в Мокрини — за її щирі послуги — на червоній стьожечці теліпалося здохле котятко!!

Та доставалось тоді не одній Мокрині й не за одні котятка. Було всім добре! Дочку, кажуть, дай, та й за дочкою оддай. Повидавала генеральша дочок: за старшою далекий Бородаїв 'ддала — нікому «оброків» тепер платити; за середньою — уплили ті «оброки», що наскладала давніше; тільки одна «мазепиха» не поживилася... А все ж таки, що генеральша придбала, те й уплило за дочками. Треба, значить, знову складати, своє убожество полатати. Піщани роблять тільки чотири дні на тиждень. Щоб уже їм і п'ятий робити?! Загадали п'ятий. Піщани послухали: пішли на панщину й на п'ятий день... сподівалися незабаром ще й шостого... Шостий загаявся. Шостого генеральша не вспіла накинути.

— Через цю Ульку життя мені нема! Що не зробить — все не по-людській; що не скаже — то збреше!

Так не вряди-годи жалілася генеральша своїм сусідам на горничну Уляну, що з малої дівчинки на панському хлібі викохалась у справжню дівку — білолицю, чорняву, з повними веселими очима, співуху невсипущу.

Подруги в Уляні душі не чули. Любили Уляну в дворі й за двором, старе й мале. Любили в Уляні щиру душу, добре серце, а найбільше — веселу натуру. Хто кого покохає — Уляна перша знає; зажурився хто — Уляна розважить. Уляна не знає горя! Вона справді ніколи не журилася; а може й журилася, та ніхто того не знав, не бачив. Бачили Уляну — весела; чули Уляну — співає; слухали — які Уляна вигадки вигадує, квітки пришиває... Сказано: не жур-дівка!

Одно тільки лишенько: немає генеральші життя через дівку Уляну! Не доспала превосходительна: «чи то можна заснути за тією зіпакою?» А Уляни цілий ранок і в горницях не було: в кухні людей смішила, поки генеральша спить. Не дошила Стеха урочної роботи — рукавчиків,—

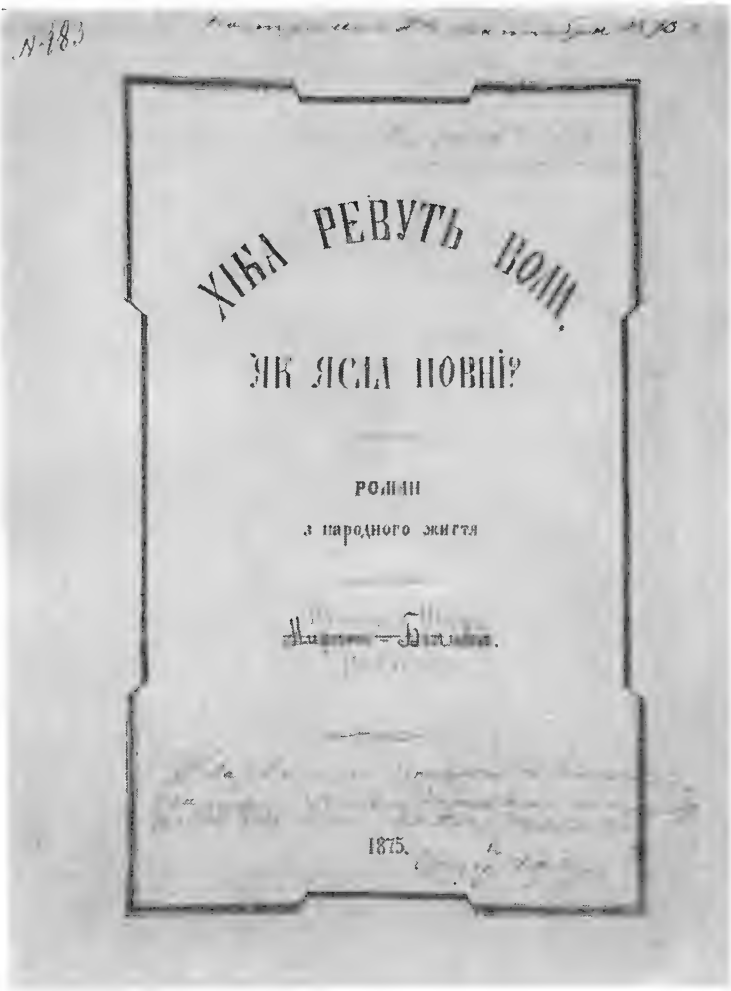

Титульна сторінка чистового рукопису роману з цензурним висновком.

Уляна винна: вона своїми реготами та теревенями не дає дівчатам діла робити! Не швидко прибіг лакей на генеральшин клик. Не де ж він був — як не лупив зуби з Уляною! Сказано: нема життя генеральші через ту Уляну!!

Одного дня — чує генеральша — у дівочій тихо. «Мабуть, уже кудись майнула, побігайка!» — подумала генеральша та й вийшла довідатись. Уляни в дівочій не було.

— Де Улька? — питає дівчат.

— Пішла, кажуть, у кухню води напитись.

— Позвать!

Приходить Уляна.

— Де ти була?..— заглядаючи в вічі, питає генеральша і на кожному слові придавлює.

«Поганий знак!» — подумали дівчата.

— В кухню ходила... води пити...— одказує Уляна.

— Хіба тут тобі води немає? — показує на графин з водою...

— Це вже давня... Я ходила свіжої напитись,— каже Уляна.

— Свіжої?.. Брешеш!.. Ти з бахурами знюхалась... Ти з Стьопкою... Стьопка! Стьопка! — гукнула генеральша.

Через увесь будинок, мов несамовитий, летів камердинер Стьопка. Генеральша Стьопку вподобала за те, що він моторний і красивий з себе. На великдень одного Стьопку підпускала до руки похристосатись... Гапка-ткаля слебезувала в кухні, що очевидячки бачила, як генеральша гладила Стьопку по підборіддю своєю сухою, кістлявою рукою... Чи правду Гапка казала, чи видумувала,— ніхто не скаже. Людям, а надто горничним, ротів не позав'язуєш!

— Ти де був? — стріла Стьопку генеральша і прямо глянула йому в вічі.

— У лакейській.

— Брешеш! Ти був у кухні... Признавайся: був у кухні?

— Був,— каже Стьопка.

— Бач, ш....! бач!.. Не я ж казала... Аж так і є!! Так ти здумала бариню обдурювати? Так ти злигалась з лакеями?.. з Стьопкою?? Так ти у моїм генеральському домі осмілилась бахурів позаводити??! Постой же!

— Петре! Йване!

Лакеї, як опечені, один одного штовхаючи, кинулись на генеральшин крик.

— Принесіть берьозки! — сказала генеральша поважно, тихо, мов звеліла хустку або води подати,— тільки очима засвітила хижо.

Лакеї побігли назад. Дівчата нижче попригинались до п'ялиць. У тій тихій говірці їм почулася грізна буря. Усе притихло, притаїлося... Так затихає чорна хмара перед тим, як має грім загуркати. У хаті зробилось душно, важко, мов стеля вниз опустилася і нагнічувала дівчатам голови. Ні одна з них не ворушилася... Їм страшно було подумати: що, не дай боже, як стрінуться їхні мутні від страху та жалю очі з *її* очима?! Вони боялися глянути й на Уляну... щоб не скрикнути!

А Уляна стояла по один бік хати, коло одних дверей... Лиця на ній не знать! По другий бік хати, коло других дверей — Стьопка... Він якось смутно дивився униз, на поміст, мов забув: де він, що він,— забув і про генеральшу, і про Уляну, думав щось друге... своє... А посеред хати, між двома винуватими, стояла генеральша. Випрямилась— висока, суха, мура, аж зелена; а очі — як у її любимчиків — жовті-жовті. Вона ними грізно поводила то на Стьопку, то на Уляну.

Вернулися лакеї з пучками у руках.

— А нуте, провчіть її... щоб знала, як бариню обдурю...

— Панійко! голубонько!! — не дала договорити Уляна — і кинулась в ноги.

— Прочь!

— Не буду!.. Я не бачилася з Стьопкою... Ой, не буду!.. Я не була в кухні... Ря-ту-уй-те!.. Я бігала до дядини... Ой, ря-ту-у-уйте!.. Ря...ту...у...у...й... хто в бога вірує!!!

Дівчата ще нижче, до самого шитва, понагинали голови. На п'яльці закапали сльози...

Стьопка — за двері.

Насилу підвели Уляну...

До Стьопки — як його лизь злизав. Що вже було Петрові та Йванові, що випустили Стьопку! Пропав Стьопка, як у воду впав... Нема та й нема, та й по сей день нема!

Перетривожилась генеральша. Де Стьопка? Де він дівся?.. Чого він утік? Чому він, дурний, не схотів обно-

вити старої на нову шкуру?! А все не через кого, як через неї... через ту дівку Уляну! Сказано: не дасть Уляна генеральші віку дожити!

Знемоглася генеральша... Увечері спать лягла, стривожена,— не попрощалась навіть і з котами; уночі посилали Дмитра кучера в Гетьманське за лікарем; вранці верховий бігав у Китайку до «мазепихи»... Біда! А на третій день товстопузий Потапович сам підтюпцем пер до отця Юхима, щоб збирав «собор» — робити маслосвятіє. Пособорували генеральшу у обідню годину, а на ранок і по душі продзвонили...

Доїхала-таки її дівка Уляна!!

Не вспіли генеральшу поховати, як приїхав з полку старший панич — тепер уже якийсь там поручик, чи що. Тонкий, цибатий, як журавель, з рижуватим, шорстким, як на ведмеді, волоссям, з великим лобом — хоч кошенят бий, з великими, розумними, сірими очима, з товстою, униз одвислою губою... Як вилита мати!

Осівся Василь Семенович на батьківськім добрі. Перш усього звелів розпудити котяче царство. Годі йому розкошувати! Старих котів з кішками роздавали піщанам, мов гостинці од нового пана; а кошенятами, яких люди не брали, велено у ставку рибу погодувати. Сказано — зроблено... Потім того одпустили за двір Петра-лакея: паничеві буде одного Йвана. Дівчат Василь Семенович не розпускав чомусь. Нерідко було сам у дівочу зайде, жартує з дівчатками. Тим тільки, було, й душу одводить, що ходить з рушницею та коли там з дівчатами побалакає. Найбільше йому подобалась Уляна. Весела, співуча, вона не давала журитись молодому паничеві.

— Десь у тебе, Улінько, соловей у голосі гніздо звив!— хвалить Василь Семенович її голос.

— А може — синиця,— жартує Уляна.

— Ти сама — синиця! — одказує панич і злегенька здавить її за носа пальцями.

Уляна зардіється, як макова квітка.

Розкіш дівчатам за молодим паном. То було — страшно лишнього слова сказати, боялися лишній ступінь ступити од урочної роботи. А тепер — робота лежить, а дівчата своє справляють... Реготи, співи — аж будинок розлягається! Уляна всім верховодить. Паничеві за носа

оддячила: стала його за носа водити. Що Уляна схоче — панич не встоїть!

Отак щось тяглося з півроку. Коли це одного вечора велить панич Іванові складати що нужніше в чемодани — завтра кудись далеко їхати.

Вранці-рано, чуть світова зоря займалася, піднялась у палаці біганина. То збирали в чемодани збіжжя Василя Семеновича. Поки встало сонце, усе вже було готове.

Прокинувся й Василь Семенович. Напився чаю, покликав до себе дівку Уляну; сказав їй, що, може, він більше не вернеться; обіцав за її щирі послуги ніколи не забути; дозволив їй покинути палац, жити, де сама знає; дав на нове хазяйство 50 карбованців грошей; подарував усе їй, яке мала, убрання; поцілував навіть на прощання у лоб, як цілують мертвого друга... та й був такий!

Вийшла Уляна од панича з червоними, заплаканими очима. Того ж самого дня забрала вона, які подарував панич, манатки; попрощалася з подругами, котрі її з плачем проводжали аж до її дядини, де вона й оселилася. Через місяць — гуляли весілля. Уляна йшла заміж за Петра Вареника — того самого колись лакея, що нашив їй нову шкуру. А через три місяці — послав бог Петрові сина Івана!

Поки все це діялось, Піськами правив Потапович. Ще ніколи піщани не зазнали такого лиха, як тоді, коли ними правила тілиста рука товстопузого Потаповича. Не одному вона виправила щелепи; не в одного вилущила зуби; не одній молодиці попідсинювала очі... Важкий був на руку Потапович та дужий!

Через рік вернувся Василь Семенович з молодою жінкою. Незабаром і брат його, Степан, приїхав — теж офіцер і теж з молодою жінкою. Взяли вони та й поділили між собою «піщанський ключ». Одному — по сей бік Чортополоху, другому — по той бік. Вовча Долина, Байраки, Побиванка — досталися меншому, а Піски, Гайдамаківка та Красногорський хутір — старшому.

Піщанам спершу начебто й поводи попустили. Пан навіть на новім хазяйстві подарував на сім'ю по дню поля. Зате трохи згодом прикрутив їх так, що ніколи було й того поля пахати.

Потапович став уже невгодний. Він викупився на волю і завів над Ромоданом трахтир. А молода бариня, замість

старого, виписала з свого села нового прикажчика — Карпа Дровиченка.

Карпо — свій чоловік; а піщани ще й досі не можуть без прокльонів згадати Карпа.

— Уже Потапович був! — кажуть піщани:— зуби тобі повибиває, очі попідсинює, щелепи зверне... а все-таки великої шкоди не зробить! А цей — іржа, а не чоловік! Уже як у кого встряне, як уїсться: точить-точить, поки-таки наскрізь не проточить!

Так його піщани й прозвали Іржею. І справді — Іржа наточив і собі не трохи, і панові... Він підбив Василя Семеновича на шостий день і поле назад одібрав.

— Розпились... зовсім розледачіли! З панщини все-таки не піде в шинок...

Піщани справді розпились, розледачіли. Забули навіть в мандри бігати. Як було хто втече, то це таке диво — на півроку розмови! Неволя, як той чад, задурманила людям голови. Уже вони й не сумували — наче так тому й треба! Стали тільки по шинках киснути... Коли не на панщині, то в корчмі. Іржа не одного вже купав і в березині від запою... не помагає!

Зубожіло село... Обшарпане, обтіпане... Тільки козачі хатки й біліють. Стали прокидатись де-где й злодіячки — новина в Пісках! Перше колись ніколи ні в кого й двері не запиралися, а тепер — і на засові страшно. Доставалося іноді й панським коморам...

Бачить Василь Семенович, що в Пісках непереливки,— ще коли-небудь вберуться прокляті п'янюги та й з душею не випустять,— та сказав будувати новий палац на Красногорському хуторі та й перебрався туди жити. Стали тоді величати хутір — Красногоркою.

Хто з гетьманців не знає Красногорки?! Хто не знає «Мекки», куди збиралось з цілого повіту панство, як на Магометову могилу бусурмани з цілого світу?.. Не в одному Гетьманському знають «Мекку», знають її й поза Гетьманським... Та як же її не знати, коли там живе такий чоловік, як Василь Семенович — голова в роді панів Польських?!

А рід же то розкоренився — великий та дужий! На новім хазяйстві у Василя Семеновича сімейка, як кукіль, покотилася. Щороку та й дитинка. Шкода тільки — всьо-

го один одним синок за десять років, а то все дочки — аж шість дочок.

Та вже ж і синок у Василя Семеновича,— сказано: якби такий розум — батько, як дві каплі води. Такий з лиця, такий з стану, така врода, така й натура. Батько, як був ще хлопцем, любив лапати за оселедчик чумазого. Синок, як зіп'явся на ноги, любив і собі лапати... А так як піщани уже оселедців не носили, то й за м'яке тіло можна полапати.

Василь Семенович — чоловік твердий на слово. Сказав Уляні: не забуду — і не забув! Як підріс її Івась, Василь Семенович звелів узяти його до панича в горниці. Так же й ледащо Улянин син, а Чіпчин батько... Ні роботи з його, ні послуги ніякої — одна шкода! Натерпівся від його синок Василя Семеновича... поки запекла душа не потягла в мандри... Так молоденький панич і не долапався: чи тверде, чи м'яке в нього тіло. Правда, незабаром кудись й самого панича одправили учитись.

Не такі дочки у Василя Семеновича: якісь циганки повдавалися! З чорними очима, з довгими, як кендюхи, носами, з циганським кучерявим волоссям, а чорні ж то, чорні, як у сажу вимазані! Нестеменно — плащуваті циганки... Зате у Степана Семеновича дочки — кожну хоч у рямця вправ! А проте і плащуватим, і в рямцях треба женихів... аж цілий десяток женихів!

Бажали б пани Польські повидавати своїх дочок за багатирів і з роду значного... Так де ж ти набереш стільки багатих та знатних женихів? А в Гетьманському — як на те усього тільки три значних роди на цілий повіт. Один рід — Гетьманський, ніколи не жив у себе дома: у столиці родився, хрестився, виріс, там і жив. Другий рід — багатий рід козачки Шведихи — Шведових баби, що зуміла провести онуків з простого козачого роду села Свинок аж у самий дворець. А третій рід — Польських.

Два коти у однім мішку не помиряться. Не помирилися й Шведови з Польськими. Василь Семенович хвастає було, що його батько у дворці був, як свій чоловік; а Петро Степанович Шведов сам камергер, сам покуштував того дива; то, бувало, хоч нічого й не скаже на ті хвастощі,— так же гляне скоса так, мов скаже: «А ти що, голубчику?!» Василь Семенович потупить тільки очі... Отак ні за що, з-за панської пихи, й ворогувати стали. А воно б і гаразд: у Петра Степановича — сини, у Василя Семено-

вича — дочки... Та ба! Така ворожнеча піднялася... крий господи!

Літа йдуть... Дочки ростуть... хоч на базар виводь! Хоч би тобі хто на сміх здумав у себе в хаті завести плащувату циганку! А то ж — нікогісінько! Степана Семеновича дочки — дарма, що молодші — уже йому й онуків подарували, а циганки — сидять у батька, як під шатром...

Нічого робити: давай Василь Семенович закликати до себе не багатих й не великородних паничів, аби тільки з дворянського кодла; давай на них накидати своїх плащуватих... Поробилися зятями Совинські, Кривинські, Борецькі, Митілі... Скрізь, по цілому повіту, позаводились хутори плащуватих циган. Дійшло до того, що у Гетьманському і кругом Гетьманського пани — родичі та й родичі. Розкоренився й рід Саєнків — жіноче коліно панів Польських,— усе-таки своя кров.

Усе то були животи, котрі притьмом бажали їсти й пити, аж роти пороззявляли. То була здавна, ще за гетьманщини, голодна, ненажерлива сарана, котра налетіла з Польщі на вільні степи розкішної України... Жерти, трощити — одна в неї здавна думка... Звикши підбирати крихти з панського столу, вилизувати тарілки після смачних панських страв, вона передала й потомкам нахлібницькі звичаї й страшенну жагу до всього смачного, солодкого. Своїми руками вона нічого не заробляла, бо шляхетські руки здались на що інше — до гострої шаблі, до легкої послуги чи королю, чи магнату... Потомки «голопузих» усмоктали з материним молоком про це думку... Було їх у війську сила,— найбільше там вони й починали свою службу. А вертаючись додому,— бо військова служба раз — нелегка, а вдруге — й небезпечна,— осідались на батьківських грунтах — і роззявляли роти... Хотілося їсти й пити, і хороше походити... З чого ж його? Де його взяти, щоб своїх панських ручок не покаляти?

От вони й поробились зятями заможних панів. Прямо сказати: попродались, сподіваючись за те нагороди.

Пани Польські не випускали своїх дочок з дому голих і босих. Та й тільки ж то, що манатки давали та по півсотні душ на завід. Що ти з такою жменькою людей зробиш? Не прийматися ж справді зятям панів Польських самим за плуга: дворянинові соромно було свої руки коло землі трудити; не копатися ж у грядках і дочкам великих

панів, котрі замолоду їх кохали у багатстві, у розкошах... Що ж його казати?

З половини двадцятих по шестидесяті роки був у нас золотий вік панського панування. Пани не тільки панували над хуторами та селами, над родовими й неродовими маєтностями; не тільки переорювали широкі й довгі лани селянами та хуторянами, іноді їх міняючи на довгоногих хортів,— панський дух витав скрізь і всюди: і в городі, і в повіті, і в губернії. Усім й усюди заправляли пани. З панів вибирали комісарів; потім того з них перероблювали капітан-справників, а далі — просто справників; панський виборний був суддя й підсудки... А головою цілого повіту бував теж-таки виборний дворянами маршал, пізніше — предводитель дворянства... Сказано: як є, цілий повітовий уряд, окрім казначея (скарбника), окружного, поштмейстра, стряпчого («царевого ока»!) та станових,— був панський виборний... Лахва була!!

Тоді саме настало царювання й панів Польських у Гетьманському. Худоба розтеклась на всі боки, по всьому повіту. Дочки не принесуть, а й що є, то рознесуть. Увірвали вони трохи добра і в Василя Семеновича, та ні самі не забагатіли — тільки його зубожили. Що ж його вбогим робити? Треба на щось жити... Треба роздобувати й добра на поживу, й честі — для піддержки славного роду... Нігде дітись: треба у службу йти... Треба — то й треба...

І пішли!

Заверховодили пани Польські у Гетьманському, як у себе на царстві. Василь Семенович — царьок; його родичі — царські слуги; а цілий повіт з панами й мужиками — піддані. Василь Семенович у себе й прийоми царські уставив. Хто б з панів не приїхав в повіт, кого б з чиновників не прислано,— не їдь на своє добро, не приймайся за своє діло, не поклонившись Красногорському владиці...

І всяк їздив, кланявся... А що вже й казати — в установлені дні... Їздили на різдво, їздили поздоровляти «з новим роком, з новим щастям, і з Василлям», у четвер на масниці там оладки їли, на другий день великодня — паску... Кожен знав, що у ці дні нігде більше не можна бути, як у Красногорці. Що б там не було, а бути треба! Жінка у постіль злягла, дитинка ледве дише,— не можна: треба їхати! На різдво іноді таке мете, що й світа божого не вид-

но, на масниці або на великодних святках така калюка, що ні пройти, ні проїхати, іноді дощ, як з відра ллє... У Василя Семеновича д е н ь — треба бути!!

Цілий повітовий уряд плівся у Мекку. Кожен підслужувався, піддобрювався, запобігав ласки, доброго слова, хоч погляду привітного... Кого було Василь Семенович «подарує» ласкою — той немов виросте... Другі дивляться, завидують: вириє чоловік од одного слова! А на кого Василь Семенович гнів положить — прямо хоч в ополонку... І ті, що були приятелями, одвертаються...

Зате ж і правив панюга Гетьманським як своєю батьківщиною. Що було скаже — так тому й бути. Як загадає — так і станеться. Йому тільки одному годили й служили,— та ще хіба орендарю його, Лейбі Оврамовичу — зятеві старого Лейби, генеральського прикажчика.

Та як же його й не служити? Свої слуги, свої й прислужники! Нехай би хто сказав слово насторч — тільки б і місце бачив! Пішло у Гетьманському так, що ніхто місця не знаходив в уряді без волі Василя Семеновича.

Сам — предводитель; родичі — урядники; справник, суддя, підсудки — все то зяті, родичі зятів, племінники... Як квочка курчат збирає під крила, так Василь Семенович прибрав до своїх лап цілий повіт...

І все кругом мовчало, терпіло, слухало й робило на коренастий рід панів Польських та все нижче, нижче нагинало голову перед його владикою. . . . . .

. . . . . .

. . . . . .

XI

МАХАМЕД

Після смерті Мирона й Марини лиха доля, зачепивши крайком слізьми змоченого крила життя Іванове та Мотрине, майнула на інші хати з більшими недостачами, злиднями — на кріпацькі хати порізнених людей... Козачі кубла обгорнуло тихе хліборобське щастя. Настали роки кохання в полі та в худобі, складання всякого прибутку, тяжкої господарської праці дома й на полі,— та втіха дітками, кого благословив господь...

Іван, ще дитиною напрямований по хліборобській дорозі, так її й держався. Орав поле, сіяв, косив, жав, молотив, складав зерно — те на посів, те на поживу, те на

продаж, або в горлаті ями — на голодні годи. Мотря, жінка хорошого господарського роду, теж допомагала Іванові у його праці.

З весни Іван щодня у полі — то оре, то засіває яриною. Зранку поїде, пізно ввечері вертається. Так до самої паски. Одсвяткують великдень — косовиця. Тут уже й Мотрі робота — громадіння. Далі настають жнива. Ціле літо, як муха в окропі, викрутяться обоє, рано встаючи, пізно лягаючи. Після жнив Іванові — возовиця; далі — оранка на зимину; ще далі — сійба; а там уже в осінь — молотіння зароблено хліба. Мотрі на осінь ніби легшає трохи: хатня робота — спочивок, а надворі — прихватком, тіпає плоскінь або матірку; скрипить терлиця під повіткою... А там уже й зима — замети навертає... Приходить вона в село страшною хуртовиною, приводить за собою своїх діток — хизи й охизи та тріскучі морози... Люди аж перелякалися. Давай матки плести; ну запинати вікна й двері, щоб не перся мороз у хату... Одначе й зимою — не сидня, згорнувши руки. Жінкам — своє діло, чоловікам — теж своє. У хаті — Мотря обід або вечерю варить, дітей пантрує й годує; а ввечері, при каганці, пряде кужіль або що голкою шиє; надворі — ходить коло корови: напуває її ситним пійлом з висівками або м'якиною, рано й вечір — доїть. Іван коло худоби порається: скотові й вівцям підкладає в ясла просяної або гречаної соломи, двічі на день до водопою гонить, сам вичищає двічі на тиждень загороду... Нема роботи біля товару — лаштує під повіткою що потрібніше до весняної справи. А ввечері плете рукавиці, бавиться з дітками — шуткує, вчить молитись, спати їх ложить або сам лежить на печі униз черевом — париться.

А в неділю або в свято Іван з Мотрею підуть до церкви; іноді, як не дуже холодно, позабирають і хлопців з собою. Прийшовши з церкви, обідають ласіше, ніж у будень; після обіду — ськає Мотря Іванові. Спочивши трохи, коли годинка, підуть вони куди-небудь до сусід у гостину або ж у себе гостей приймають. А ввечері — треба Іванові коло худібки поратись, треба її напувати, на ніч паші підкладати; Мотрі — вечерю варити, діток спати ложити...

Так і зима мине; на весну красне сонце заграє... І знову в поле та в поле... знову торішня робота... знову торішні клопоти... Та так не один, не два роки: так ціле жит-

тя, цілий вік... Робиш, щоб було що їсти; їси, щоб здужав робити. Отака-то весела хліборобська доля!

Оже, хто до неї призвичаївся, тому вона здається веселою й красною... Наші хутори, села, а часом і повітові городи, обложившись родючими полями та ланами, другої долі не знають... А проте — живуть цілі довгі-предовгі віки, копаються в ситній землі, мов поприростали до неї... Яка земля, такі й люди. Вона сита — й вони ситі; вона голодна — й вони роти пороззявляли... Селянин без поля — старець без рук і без ніг. Поле його годує, поле його втішає, на полі він виростає, на полі часом і вмирає... Поле — що воздух: нічим би дихати, якби зостався без його!

Важка хліборобська праця, а ще важче тому, хто її на селі не знає, або не вподобає. Тим-то до неї ще змалечку привчають селяни дітей, щоб вона здавалась ні нудною, ні тяжкою. Діти на селі — поміч. Аби зіп'ялось на ноги,— зараз у поле: хай змалку привикає до свого побиту!

У такому побуті бажали Іван з Мотрею своїх діток зростити-вигодувати. Піднялись трохи хлопці,— треба їх до діла призвичаїти. От і почалось завжденне, на перший раз для дітвори любе, призвичаювання. Перше-наперше — скотинку пасти, товару доглядати... Тут не треба ні сили, ні вмілості: дивись тільки за худобою, пильнуй свого легкого діла! Далі — поганяти... Гей та цоб, та цабе! — от і вся невеличка наука погонича...

Хлопці до всього того кидались з гарячим запалом, а найщиріше брався Максим. Він цілу ніч не буде спати, аби йому найраніш устати, братів побудити у поле. Зате ж йому найскоріше й надолужало. Двічі, тричі зробив що — уже йому й не хочеться, уже йому новинку подавай. Та ні заставити, ні застрахати! Таку невпокійну натуру викохав старий дід, на лихо Іванові, і загартував її своїми страшними переказами про невмируще завзяття та своїми сердитими закидами про те, як тепер на світі сталося... Січові оповістки про запорозьку вдачу, про запорозьку волю западали у гаряче серце онукове... Як у гніздечку, так у Максимовім сердечку виплодилась воля, про яку дід переказував; поривала хлопця до сваволі, до невпокою,— кидала од одного до другого, пекла ненавистю до всього, що гнітило або перечило, не давало робити, як нам хочеться, як нам здумається... Живі картини з позадавнього-давна виступали в хлоп'ячій голові: Максимові хотілось

самому битись, рубатись, розгардіяшити... З ким же його?.. де його?! Пішла ходором думка за думкою...

Ось з-за села піднялася страшенна кушпела. Вихор підхопив її високо-високо і мчав прямо на село... Максим побачив — і згадав дідову оповістку про боїще з татарвою... То не кушпела кушпетить, то татарва мчиться на наших!.. Крик, зик, галас несеться разом з кушпелою... «Стійте, братця! — кричить отаман на наших.— Ви, середні, ні з місця, а ви, бокові,— у об'їзд на Сокільні Байраки!.. Заляжте там, мов неживі, анічичирк! — аж поки голосна гаківниця не промовить: пора!..» Хлопці помчались, тільки хвостами коні машуть... А крик та галас все ближча та ближча. Ось уже і татарський баша насамперед їде, з голою шаблею наближається... Наші схибнулись,— далі... татарюги навздогін. Крик, галас, шарпанина... Ось блиснула блискавиця, гуконула гаківниця,— полетів татарський баша з коня сторчака бритою макотирею... «Бийте!.. рубайте!..» — іде лемент з краю до краю. Аж ось і збоку курява, мов чорна хмара, піднялася: то наші з-під Байраків поспішають на виручку... Летять — аж земля стогне. У Максима аж дух захопило: заграла гаряча кров, розбуджена такими думками,— Максим помчався і собі за лавою славних лицарів... Аж кура́ встає шляхом, аж ідуть виляски од бою босих ніг по твердій землі... От і майдан. Максим, як кінь, басує: то, мов схарапудившись, убік шарахне; то, як молоде теля, піде скоком та вибриком.. Ляскає батогом, свистить, гукає... Молодий крик розлягається навкруги — і деренчить по вікнах генеральського будинку...

Бачить Максим — у воротях заманячила страшенна постать заводського бугая. Немов яке страховище, з зложеною у зморшки шиєю, уставленою в землю головою з рогами, з налитими кров'ю очима, висунуло воно з генеральського двору і пішло повагом, хижо ревучи та завиваючи. Під ногами страховища двигтіла земля, дикі заводи реву розглягались по околиці... Максимів голос здавався цвірінькання горобчика проти страшого бугаєвого реву... Оже Максим не злякався. Забув і про боїще з татарвою, кинувся на незбиту дорогу, набрав груддя повну пазуху — і помчався насупроти бугая, ревучи і передражнюючи страшну звірину... Бугай став, підвів голову, ніби думав розглядіти, що воно, та знову круто повернув шию і нагнув голову до самої землі,— хотів копирснути рогом.

щоб страху завдати,— та від жиру не нагнувся. Тільки зозла гребонув страшенно ногою — і геть далеко відкинув землю від себе. Максим пошпурив грудку. Метка рука якраз піймала серед крутого лоба; грудка розбилась — і пил засипав бугаєві очі. Знічев'я страховище жахнулося... Залупало червоними очима... підвело голову, глянуло на свого ворога — та аж потемніло... Круто схиливши униз голову, воно пішло насупроти Максима. Максим не злякався і тут: груддя залітало, як ті кулі — одно поперед другим... Воно несло бугаєві гостинці то в лоб, то в ніс, то в боки... Страховище нічого того не чуло: воно навіть не чуло землі під собою. Завиваючи, воно йшло прямо на Максима — дедалі скоріше та скоріше...

— Ей, ей! — желіпнуло щось з генеральського двору:— тікай, хлопче, біда буде!

Як опечений, крутнувся Максим — і вітром помчався вподовж майдану. Бугай — за ним. Страшно було дивитися, як таке страховище, наставивши роги, неслося з усього свого страшного прожогу за невеличким хлопчиком, що, як горошинка, котився поперед його... От-от бугай настигне; от-от простромить рогом наскрізь Максимову спину... Аж ось і тин від генеральського двору... нікуди бігти... пропав Максим!.. Ні, не пропав! Він, як собака, плигнув на тин, а з тину — в бур'яни... Скочив і бугай на тин,— та на кілку й застряв. Линула кров з пробитого боку... Страховище заколихалось, ревнуло не своїм голосом, рвонулось з усієї мочі... Тин упав,— упав разом з тином і бугай додолу — і так болізно заревів, що аж слухати страшно... Кілок пройшов подовж усього живота, вимотавши геть кишки зсередини... Піднявся крик людський, збіглася двірня... Шатанина-мотанина!

— Що ж оце ти наробив?! — питає Максима один з дворакiв, показуючи на бугая, що ледве-ледве дихав — сап...

Максим сміявся.

— Чого ти, с[учий] с[ину], зуби скалиш?.. Ходім, я тебе до панії поведу.

Як з цепу зірвався Максим — так помчався додому.

Досталося б Іванові од генеральші за того бугая, якби були кріпаки не покрили Максима. А то сказали, що бугай погнався за собакою та й пробився. Правда, не погладили за те по голівці скотинщика, а вліпили, скільки здужали,— та Іван напоїв його за те добре. Так і пропав бугай. Тільки всього — Максима вибив батько. Та

що та бійка? Переплакав Максим — та й знову за своє...

Душа його прохала волі; молоді сили — простору. Сумно було Максимові серед широкого, пустого степу, серед поораної ріллі; тісно у тихій батьківській хаті; тяжко між мовчазною скотиною, котру йому, як старшому, першому довелось пасти... І хлопець видумував шкодливі ігри: то на баранах їздив, то телят лякав, то прив'язував їм до хвоста дрючки й заливався заливним реготом, як телята дрочилися. Часто й густо батько його маніжив за це; оже нічим не зміг переломити шкодливого, веселого норову Максимового. Оце, було, виб'є його батько, а через годину уже Максим на улиці з хлопцями навкулачки б'ється або братів за чуби таскає, або запряже їх у гринджолята, як зимою, сяде сам за пана й батогом поганяє... поки не вшкварне так, що реви на усю улицю...

Палкий, як порох, сміливий, як голодний вовк,— він усіх побивав, над усім верховодив... А насміятися над ким, украсти, одняти що — йому дай! Генеральша ніколи не їла овощей з свого молодого садка: він усе пообносить, усе викраде, не дивлячись ні на собак, ні на сторожів. Раз його застукали на яблуні. Що ж — він злякався? Сторожі до його, а він як почав на них шпурляти яблуками,— так ті назад... Тоді він скочив на землю; як вітер, помчався садком; як собака, перескакував через тини — і скрився у чисте поле...

Як же дійшов до літ та убрався у силу,— біда з ним та й годі! Високого зросту, станкий, бравий, широкоплечий, як з заліза збитий, а до того ще меткий, як заєць, співун-реготун... Хороший з лиця — повновидий, рум'янець на всю щоку, з чорними, веселими очима, з чорним лискучим усом,— він був перший красень на селі... Вся молодіж любила Максима за його вдачу, за веселий, безобоязний норов,— усі йому корилися... Хто напереді ставник несе, як ідуть весною святити парубоцьку криницю? Максим несе. Хто на Гудзевій улиці отаманує, улицю водить? Не кому, як не Максимові... Кому насміятись над ким? У Максима язик, як гостра бритва... Хто заніс Луценкові ворота й почепив на самім версі столітнього дуба? Хто у Тхорихи-вдови вимазав дьогтем ворота? Не хто, як не Максим... Чиїх рук не втекла Хоменкова дочка Хвеська?.. Не втекла Максимових рук! Хто пустив погану славу на багатирку Шрамченкову дочку? У кого ж язик довший, як не в Максима! Сам устряне, зведе дівчину,—

сам потім перший і насміхається... Не одна їх і не дві наробило стида-сорому батькові й матері; не одну матір, не одного батька на донинім весіллі у хомутах через село водили... Не одна й не дві матірки плакало на Махамеда, як його прозвали старі баби. Не один парубок або й чоловік, покуштувавши на кулачках Махамедового «безміна», похиріє-похиріє та через півроку і на той світ переступить... А горілку пити, гуляти — Махамед усім п'янюгам привід дає! Позаливають очі та шкоду, капості людям роблять...

Стали люди жалітися батькові, що Махамед синів їх розпоює, стали радити, щоб здержував сина. Та що батько вдіє з таким велетнем? Ні батькова грізьба, ні материна умова — нічого не подіють з таким гульвісою, шибеником...

— Дай одружу! — дума Іван і радиться з Мотрею. Знайшли й молоду; умовили якось Максима, пішов з старостами. Так що ж? На заручинах Максим так нализався, що трохи-трохи не побив свого нареченого тестя.

— Господь з вами, з вашим молодим таким! — каже тоді батько старостам.— Хоч би мені прийшлося голодною смертю помирати та сказано: як віддаси Мелашку за Максима, то живий будеш,— то й тоді б не згодився!

Вернулися люди з гарбузом; розказали батькові-матері.

— Побила мене лиха година та нещаслива з такою дитиною! — кричить батько.

— Ти нас, сину, на старість у славу ввів... нашого недовгого віку не жалуєш,— плаче мати.

А Максим — як ногу вломив: з хати та на улицю, а там — у шинок до жида. Так розледачів, розібрався, розпився, що сказано: ні до чого! Знай у шинку кисне... Аж запух, як той бугай, щодня очі заливаючи... Зовсім пустився берега: що дома не зарве,— зараз у шинок! П'є, гуляє, з жида насміхається, з кріпаками панібратається, жалкими докорами їх коле, що роблять на панів, навчає не слухатись їх приказів — мандрувати. На капості чоловік здався та й годі!

Сама генеральша знала Махамеда. І так його зненавиділа, що як приходилось проїздити або проходити повз його, то вона завжди одверталася й спльовувала. Як же

почула, що він кріпаків бунтує, то жалілася комісарові. Коли б був Максим на той час не постерігся — не змандрував кудись з Пісок, щось на тиждень чи й більше — то, мабуть би, не минути йому й тюрми, а може й самої Сибірі. Та що йому Сибір? Нічого!

Мучився отак з ним батько, мучився, та, заплакавши, й каже Мотрі: «Ні, вже нічого з харцизою не вдію! Ні тихе слово, ні просьба, ні лайка,— ніщо не помагає... Немає сили мені з ним битись... Хай же йде у москалі! Нехай його у службі попомуштрують,— може, витруть ту юшку, що набрався дома!.. Хай його другі вчать: я з ним нічого не вдаю!..»

Мотря у сльози. Жалко матері своєї дитини. Уже який там він не лихий, який не недобрий, а все ж таки своя кров... Мотря плакала гіркими, а прохати Івана не посміла: вона догадалася, що то останнє слово батькового горя. Тут уже ніяке прохання не поможе!

А Максим як почув, то ні скривився, ні поморщився. Так-таки зразу згодився та й пішов до прийому, виспівуючи та вигукуючи.

Тоді саме у столиці велике діло скоїлось. Старий цар умер, а зосталося два брати. Старшому ж не можна чомусь було царством правити,— осівся на предківському столі менший. Оже це не обійшлося мирно. Тоді саме царська гвардія з масонами забунтувала... Багато тоді лягло правих і винуватих, поки той бунт замирили... Як затихло, то новий цар, розпудивши стару гвардію, звелів нову набирати. Та щоб був один у один: високий, станкий, показний... Максим якраз підійшов під міру. Як випускали його з прийому, то не кричали й «лоб!» А якийсь усатий офіцер закричав: «У гвардію його! у гвардію!» Максим, як почув, аж засміявся... та прожогом у двері. Тут він трохи не вдарився лобом об якогось бідолашного некрутика. Недовго думавши, він його стусонув коліном під бік, закричав: «Сторонись, крупа! гвардієнець йдьоть!..» Той поточився, трохи не впав...

Не вспів Максим одягтись, як його погнало три якихсь москалі у некрутську схованку й заперли на замок. Хатка невеличка, вікна з залізними штабами, як у тюрмі, а людей — повно. Той сидить — плаче; той хоч не плаче — журиться; там купка регочеться з якоїсь вигадки...

— Прийміть, братця, й мене! — каже Максим до тих, що регочуть.

— Іди... додаси й свого слова.

— За що це нас, братця, позапирали у цю тісну хурдигу? — питає Максим, оглядаючи чорні, як сажа, стіни некрутської.

— А щоб не втік! — одказав хтось.

— Та кий його біс думав тікати... І довго вони так держатимуть?

— Та хто його зна... Кажуть би то, що три дні...

— Погано! хоч би сюди горілки, то воно б якось веселіше.

— А сирівцю з дохлими пацюками не хоч?

— Пий сам, коли подобається!

Далі Максим уже орудував бесідою: точив баляси та баляндраси; розказував про свої сільські походи; смішив усіх і реготався сам... Товариський чоловік — нічого казати! Уночі тільки сумно чогось йому зробилося, як став викрикувати часовий: «Слушáй!»

Через три дні їх справді випущено і дозволено піти попрощатись з родиною, що поназ'їжджалась до прийому, як на ярмарок... Плач, голосіння — мов мертвих виряджають до гробу. Там стара мати заливається гіркими сльозами, обнімаючи бриту голову синову; тут молода молодиця з дитинкою на руках голосить на весь майдан, однією рукою схопивши за шию молодого чоловіка; а ось сестра з братом розмовляє, сльозами доливаючи горе... От і старі діди посхиляли голови; от брати розмовляють, понуривши. А там знову батьки, матері... Між ними й Мотря, як з хреста знята, а коло неї сини — Василь та Онисько... Ходять вони утрьох од воза до воза, розпитують некрут, чи не бачили де Максима? Ні, не бачили... Вийшли з некрутської разом, а де він дівся, ніхто не знає... А Максим, як тільки випустили з некрутської, зараз потяг з москалями до шинку... Другі прощалися з родом, а він водить за собою юрбу москалів — і побратався вже! та здоровкається з скляним богом... Так Мотря й поїхала з синами, не бачившись з Максимом...

Незабаром некрут погнали кудись далеко-далеко. Люди знову поназ'їздились прощатися, може, вже востаннє з своїми бідолашними синами, чоловіками, братами. То не глибока річка клекоче, прорвавши греблю,— то гудуть селяни, прощаючись з некрутами... То не ховають мертвих, то люди тужать за живими родичами... І Мотря між ними... Згорбилась, скривилась, заплакана, стоїть вона,

опустивши на груди голову, а коло неї Василь з Ониськом — і Максим... Видно, материн жаль уразив і його безжурне серце: стоїть він біля матері, похнюпившись... Аж ось затуркотів барабан; москалі скомандували у лаву строїтись. Піднялась шатанина... Скрізь затужили, заголосили... Стали прощатися. Максим підступив до матері...

— Прощайте, мамо!.. не згадуйте лихом...

— Прощай, сину!.. прощай, моя дитино!.. Ша... шануй... себе...

Мотря обхопила його шию обома руками та так і повисла, за сльозами світа не бачачи...

— Та годі вам, мамо!.. Не журіться: я не пропаду! — він висвободився з закляклих рук старої матері,— давай прощатись з братами.

От уже построїли некрут у лави: один за одним, один за одним. Знову затуркотав барабан; старші скомандували...

— Прощавайте!..

— Оставайтесь здорові!..

— Хай вам бог помагає!..

— Щасливо!..

— Прощайте, мамо!..— казав Максим, проходячи повз матір.

— Постой, сину!..

Мотря підскочила, сунула Максимові в руку грошей...

— Спасибі, мамо!..— сказав Максим і гроші на ходу заховав у кишеню.— Прощайте... подякуйте батькові, що в москалі віддав!..

— Ша...нуй...ся... про...щай... си...

Мотря не договорила. Та й Максим не чув: він був уже далеко...

Вернулися селяни додому. Вернулася й Мотря з синами — заплакана, убита горем... Іван ходив по хаті хмурий, як осіння темна ніч. Він ні на одного сина не глянув, не обізвався. А як вони пішли з хати, тоді до Мотрі:

— Ну що... пішов?

— Провела...— каже Мотря, заливаючись сльозами.

— Що ж він?

— Нічого...

— А оддала?..

— Оддала...

— Що ж?

— Казав: подякуйте батькові, що в москалі оддав!..

— Нехай він дякує своєму дурному розумові,— сказав Іван та й замовк...

Не стало Максима — затихла буча та лайка у Івановій хаті, не чуть ніякої й шкоди у Пісках. Не стало ватажка — товариство немов розкотилось по світу. Хоч воно тут же таки й було, тільки пішло іншим шляхом, зажило другим життям. Одні повмирали; другі поженились, хазяїнами стали, дітей годують...

Іван востаннє згадував Максима в той день, як Мотря з проводів вернулася. З того часу сам ніколи й не згадає і сердиться, було, як хто другий нагадує.

— У мене немає третього сина — і не було ніколи! — казав він. Та вже після того за цілий день або вечір ні до кого й словом не обзивався. Думки, видно, не одженеш від себе!

Одна Мотря щонеділі, щосвята ходила до церкви та подавала як не шага, то копійку на часточку за здоров'я Максима. Оддавши свою вбогу лепту, падала Мотря перед пречистою на коліна і молила її тихим-гарячим словом, щоб вона берегла її дитину од лихої години, щоб направила його на добрий розум.

Брати трохи посумували за Максимом, а далі й забули.

Життя пішло собі тихою ходою, приносячи то одраду, то тугу, та все стираючи спомин про Максима.

А він — хоч би обізвався коли, хоч би звістку прислав... Де він? як він? Ніхто нічого не знав, не чув...

А тут пішли у Івановій хаті клопоти за клопотами. Там Василя одружили й одрізнили; тут Мотря переставилась... Іван, побачивши, що й йому, мабуть, незабаром за Мотрею, одружив Ониська; поділив синів, зоставивши свою хату та дві десятини поля — москалеві, коли одкликнеться... Швидко після того Іван і сам поліг. Онисько оселився у батьківській хаті — доглядати москалевої худоби.

І стала та худоба кісткою у горлі як в одного брата, так і в другого. Піднялася з-за неї спірка та ворожнеча між братами. Менший правив худобою, як хазяїн, забирав усю користь собі; а старший, думаючи, що москаля уже на світі немає, загризався з братом.

— Хіба він мені брат? — каже було Василь.— Який він брат мені?! Захопив у свої лабети усе добро та й брат!

Москаля вже й кісточки досі немає... Чому ж він не поділяє добра?.. Ти мені десятину поля дай та півхати... Або — мені твоєї хати не треба: у мене своя хата є... Оддай мені землю, хай тобі хата... Або сплати мою половину... А то все сам... Собака він, а не брат!

Онисько собі не дякує Василеві. Не раз і за чуби бралися. Якби люди не розлили, то, може б, обидва без голови осталися на батьківському добрі. Стали вони тяжкими ворогами. Кожен кожному робив перешкоди, кожен кожного судив між людьми. А люди позвикали вже до такої братньої ворожнечі, хіба вже дуже зчепляться, тоді тільки розводили.

Ворогували отак дома, ворогували, та хтось пораяв судитися. Поїхав Василь до секретаря Чижика, повіз три мішки пшениці й десять рублів грошей. Завів тяганину. Поїхав і Онисько до Чижика — повіз і собі три мішки борошна та й грошей не менше... Давай судитися. Тягались вони, тягались, вимотували з їх грошенята, вимотували. Дійшло до того, що як Василь збіднів, так і Онисько до знищів, а тільки й того, що дізналися: Максим живий і вже старшим якимсь над москалями. Тоді брати перестали ворогувати, помирилися. Василь заспокоївся своєю худобою, а Онисько жив безпечно у москалевій хаті і володів його землею.

XII

У МОСКАЛЯХ

Погнали некрут з рідного краю аж у Московщину. Гнали їх цілою юрбою. І який же невеселий здався їм той довгий перегін! Щоб хоч трохи скоротати час, вони то казки казали, то різні пригоди з життя пригадували, то про давні бої переказували, сподіваючись незабаром собі стрітись у чистому полі з ворожою силою... Максимові спали на думку дідові приповісті; він поділявся ними з товариством, а в самого аж душа закипала...

«Ой, та й знатимуть же мене вражі вороги!» — думав він сам собі, качаючись уночі на долівці коло своїх товаришів, котрі, виморившись, мертвим сном спали. І виплітали його думки у темній темряві страшну картину січі... Гук, крик, бій; дим застилає все поле, аж очі ріже; огонь, як з пекла, то з того, то з другого боку; бряжчать шаблі; гуркають гармати; палять гаківниці; брязкають списи;

тупотять коні... Татарва мчиться, як скажена... «Ага? вражі татарюги!» — кричить він услід їм і пускається навздогін своїм баским бистроногим вороньком... Шабля заблищала — голова татарська покотилася; кінь настоптав копитом — голова луснула, як стиглий кавун... У Максима аж дух у грудях сперло... «Господи! коли б швидше!..»

На ранок уставши, знову їх гнали. І знову вони йшли, то пісень співаючи, то задивляючись на несвідомі міста, котрі приходилось переходити. Багато вони тих міст уже поминули, а ще більше, кажуть, наперед зосталося!

Довго вони йшли усе своїм краєм, між своїм людом, уже їм аж обридло.

— Чи далеко ще та Московщина? — питали вони один одного...

— Та ще підтопчеш ноги,— одказували другі, догадуючись: не близько, мов!

Поминувши свої степи з невеличкими хуторами, що, як квітнички, весело кидались в вічі, свої великі села, з кривими улицями, з білими хаточками, з вишневими садочками, свої городи́, схожі на села, увійшли вони у лісний край. Перед ними й за ними стояли страшні бори сосни, ялини та осичини. Ішли вони день, ішли другий... ліс та й ліс!

— Оце й Московщина починається,— сказав хтось.

— Оце?!.. Та й невесела ж яка вона!.. Все ліси та бори, куди оком не скинь... тільки небо крізь верховину мріє...

Сумно стало Максимові серед лісу; жаль йому стало своїх степів безкраїх, свого неба високого: тут за лісом було тісно, душно, а небо здавалося низьким, похмурим. І справді воно було низьке й похмуре: йшлося вже до осені,— темні хмари, аж чорнуваті, снували по небу; перепадали часті дощі.

Пройшли вони верстов з п'ятдесят чи з шістдесят лісом — ні хатинки, ні людинки!..

— Де ж тут хутори, села, городи́? Хіба тут і людей немає?..— толкуються самі між собою.

— Та тут, либонь, один тільки город Москва й є, та й той аж на самому краї Московщини,— одказав хтось.

Усі похмурі́ли, зажурилися: ішли мовчки, повісивши голови.

Пройшли ще верстов з десять або й більше; вийшли на узлісся... З-під тесової стріхи якоїсь чорної будівлі показався димок... Очі напрямились на його.

— Що то? кузні? — пита Максим.

— Село,— одказав йому старший москаль, що вів їх.

— То це кузні у царині?

— Не, то — избы.

— Що то за ізби?

— Хаты по-твоему, хахол!

Максим зареготався.

— Побий вас лиха година, бісові люди, з вашими хатами! — каже він, регочучись, до своїх.— У нас кузні чистіші, ніж у них хати. А ще вихваляються своєю стороною?! Ну, вже сторона!.. Не приводь, господи, бачити ніколи такої другої!

Увійшли в село, або краще — в одну довжелезну вулицю, котра й була ціле село. Аж дивно! Одним одна вулиця, парканами одгороджена з одного й з другого боку; а на улицю виглядали без вікон хати — чорні, як комори, закурені димом. Де-де забовваніли й люди — у личаках, у довгополих балахонах, з бородами.

— То це кацапи! — скрикнув Максим, почувши їх мову.

— Та кацапи ж... Оце й є тобі справжня кацапщина! — одказували другі, собі дивуючись на її прохвалену красу.

От розвели їх по кватирях. Максим аж спльовував... Таркани, прусаки, стоноги снували скрізь по стінах, та було їх і в страві, і в квасі. У хаті — не виметено, смітник по коліна, несло од його чимсь смердючим; під сволоком лави, де на його стороні зайві горшки ховають, тут були замість ліжка... Світили в хаті не смальцем або олією, а якимись тонкими лучинами... Дим з печі валив прямо на хату,— бо хата без димаря,— давив у горлі, різав очі... Максим не поліз на «палаті»; страшно йому було прилягти і в тій багнюці, що на долівці. Він за цілу ніч не прилягав; з хати ходив надвір, знадвору — в хату; смоктав люльку (бо хазяїн прохав, щоб не курив у хаті) та лаяв кацапів і кацапщину... Тут він уперше побачив, який кацап у себе дома. «Через те вони, бісові ведмеді, і йдуть до нас хліба заробляти, що їм тут немедяно серед оцих борів та пущ соснових!» — думав він.

Ранком знову погнали їх далі.

Чим далі йшли, тим не краще, а гірше. Поминали вони ще таких же сіл, може, з десяток; минули й го́род один... Церков біліло аж шість, чи сім, а то все чорніло сіро-чорним цвітом... За городом тільки якась фабрика муріла, бо до цегли не так дим приставав, а може, була ще недавно вимурована... Засумували наші некрутики! А до того, ще попідбивалися так, що молили бога, коли б уже швидше доставитись на місце,— хай воно удесятеро буде гірше того, що бачили, аби спочити. Ішли уже два тижні й два дні....

Аж ось, пройшовши ще днів з п'ять, сказано їм, що вже недалеко те місце, куди їх гнали. Ліси щодалі все рідшали та рідшали; почалося нив'я — не нив'я, а так поле з пеньками (видно, не дуже давно і там ліс був); а здалека заманячило їм щось високе — то там, то там... Підійшли ближче — побачили верховини церков — і з золотими банями, і з блакитними, а найчастіше — по зеленому полю золоті зірочки... Ще трохи — вітер доносив до них заводи дзвонів, гвалт, крик... Серце в кожного радісно забилося. Ось-ось таки спочинуть!

Велике місто з своїми церквами високими, з своїми палацами довгими та широкими, з кам'яними крамницями розкинулось на невеличкім згірку. Унизу, посеред города, текла річка — широка й глибока; багато по ній снувало барок, плотів, пароходів; коло річки й на улицях — гармидер, крик, тіснота, як на ярмарку...

Багатство міське некрутів здивувало. Там — ціла вулиця кам'яних крамниць, де видимо-невидимо понапихано всякого краму. У крамницях за прилавками сиділи бородаті кацапи-купці і закликали прохожих, разом викрикуючи, які у них товари. От — базари з усякими наїдками, напитками. «От би це у Піски перенести!» — не втерпів Максим... А це — величезні хороми з такими вікнами, що всього тебе з ніг до голови видно, як у дзеркалі... Улиці широкі, рівні, каменем убиті.

«Бач, бісові кацапи! — подумав Максим: — які у себе городи позаводили, а села більше на загороди схожі, ніж на людське житво!? Усе, що було на селах найкращого, мабуть, постягали сюди...»

Привели їх до кам'яниці довгої-довгої, облупаної, чорної. Построїли у лаву перед кам'яницею. А з неї повиходило панства-панства — і в палєтах, і без палєтів... Ходило те панство поміж їх рядами, обдивлялося...

— Ай да маладец какой! — промовив один до Максима.

— Собі такий удайся! — одрубав Максим.

Усі зареготалися. Панок грізно глянув на Максима — і пішов далі.

— В казармы! — хтось гукнув спереду.

Повели їх у казарми.

Хати були великі, просторі, тільки темні та чорні; по стінах цвіла пліснявка; патьоки збігали додолу. Посеред хат стояли довгі столи у три ряди: то нари для спання. На долівці — сміття по боки. У хаті стояв мов чад; смерділо, як з помийниці.

— Тут, видно, чорти жили, а не люди! — промовив Максим, увійшовши.

Усі сумували, журилися, повкладавшись спати на довгих столах. Од натоми ні рук, ні ніг не чули, а спати довго не спали... Усе їм здавалося, що це вони у тюрмі, у неволі... Що, якби побачили родичі, де вони кочують? Мабуть би, одцуралися навіки... Були такі, що плакали, згадавши про домівку... Нелегко було й Максимові; оже він не плакав, а насміхався над усім... і над кацапами, і над своїми, і над собою. Є такі люди, що найважчу тугу виливають сміхами, жартами. Про них завжди кажуть, що вони ніколи горя не знають; зовуть їх за те щасливими. Отаким щасливим і Максим удався.

Ранком вивели їх з казарми на двір; розставили лавами: вищий з вищим, нижчий з нижчим. Знову їх обдивлялися, розставляли, переставляли, як було треба, наказуючи, щоб не забували, хто біля кого стоїть. Попорядкувавши, одпустили їх передихнути, бо завтра вже на учення.

Замість передишки, некрути одпрохалися у старших москалів город подивитися. Ті одпустили. Проблукали наші новобранці цілісінький день по городу, набродилися й надивилися до утоми, так, що, вернувшись, зараз же полягали спати та й поснули, як побиті. Нові дива, котрі вони бачили в городі, прогнали вчорашню думку про домівку.

Тільки що стало на світ благословитися, затуркотів барабан. Піднялась шатанина. Кожен схоплювався з постелі, нашвидку умивався, натягав одежину й виходив на широке дворище, зараз же за казармою. На «плацу» розставили їх невеличкими купками, приставили до кожної по

старшому та й давай учити: як ходити, стояти, як руки держати, коли і що казати. Неслухняних били, а все-таки вчили: учили, щоб бити, били, щоб учити... Так день у день, день у день... «І нащо це воно? кому вона здалася оця муштра?.. для чого?..» — думали вони, вертаючись з учення. Здавалось воно їм гірше каторжної роботи.

Оже Максимові було все це за іграшку. Скоро він вивчився добре «носки» витягувати, марширувати, стрибати, по-московській викрикувати... Так, мов старий москаль! Старі москалі дивувалися його дотепності та вихвалювали перед молодшими — неуками.

Трохи згодом нап'яли на його мундир, муницію — ранець, каску, притупею,— дали шинелю й ружжину. Як убрався Максим — москаль москалем. Рідна б мати не пізнала! Меткий, поворотний — на всі боки москаль!

Вранці-рано піде на учення; промуштрують їх — геть уже сонечко підоб'ється. Ведуть снідати каші з салом, а того сала — і духу нема. Перепочинуть трохи — знову на збір: обідати. Пообідають. Сонце вже повернуло з полудня. Барабан туркоче — знову на учення. Муштруються уже аж до пізнього вечора...

Минають місяці, рік... Одно та й одно!

«А бий тебе сила божа! — думає Максим.— Хоч би уже повели куди-інде... або ворог де вирискався!.. А то — муштра та й муштра! Та хоч би різна, а то: яка сьогодні, така й завтра, й позавтрому... Витягай ногу, кричи: «раз!.. два!..» Скидай ружжо на плече; скидай з плеча; приціляйся разів сто на день... а хоч би тобі раз сказали вистрелити!.. Я думав: що в тих москалях? аж воно одна тобі муштра... на ученні й на смотру, й на параді під церквою... Уже так затвердив, як свої п'ять пальців... Ні, муштруйся! Доведеться од нудьги пропасти...»

От і давай Максим свою нудьгу розгонити: став горілку, як воду, дудлити... Москалі підхвалювали його за те, що «чисто» п'є; іноді й у шинок водили, бо в самого Максима не було й шеляга за душею... Ті гроші, що мати передала, давно пропив.

Раз побився Максим на взаклад, що вип'є кварту і не буде п'яний. Заклад на п'ять карбованців. Товариші розняли руки. Дали кварту горілки. Максим як приложив до губів — тільки на три ковтки й стало. І хоч би скривився, поморщився! Тільки мов очі заблищали та повеселішав трохи. Супротивник вийняв п'ять карбованців — дає йому.

— На біса мені гроші? — крикнув Максим.— Катай, братця, на всі!..

Пропили ті п'ять карбованців, попилися п'яні, як земля — насилу рачки до казарми поприлазили. А тут, як на те, була уночі перевірка. Недолічилися щось п'яти чи що. Виходять ранком на двір — аж вони рачкують по дворищу. Забрали їх, позапирали в темну. Сумують вони.

— Не сумуйте, братця! — утішає Максим.— Сім бід — один одвіт! Я вас визволю.

— Як же ти нас визволиш?

— А так: кажіть, що я напоїв.

— Ну, то що?

— Ну, то й нічого. Там уже моє діло...

Коли це — кличуть їх до ротного. Ротний так і накинувся на них звіром. Стоять москалі та одно твердять: «винуваті!», «винуваті!»

А Максим стояв-стояв, слухав-слухав та й виступив уперед. Його ротний уподобав за його моторність.

— Я,— каже він,— усьому виною, ваше б-родіє! Я їх напоїв. От уже скільки тут, а не зібрався подякувати їм за науку. А це — вибрав нічку та й то негаразд. Бийте мене, ваше б-родіє, скільки хочете: я всьому виною... Не наказуйте тільки моїх товаришів, учителів!

Це ротному сподобалось. Пом'якшав зразу; ще пополаяв, побатькував трохи та й прогнав: «Не сметь мне другой раз... засеку!»

Вийшли од ротного, сміються, дякують Максимові, що, коли б не він, дуже б солоно прийшлося...

Після того Максим став душею москалів. Моторний, сміливий, він скрізь давав усьому привід; оступався за товаришів, коли ті де на гулянках заводили спірку; говіркий, він завжди вибріхувався перед начальством, як де попадалось товариство... Бувши на всьому казенному, не маючи великої недостачі в одежі, він не жалував нічого свого. Лучалося що-небудь роздобути — все те йшло на гурт, на товариські проної...

Товариші душі в йому не чули. Коли лучалося йому яке лихо, вони завжди гуртом його виручали. Чи одбіжить, бува, люльку у спірці, а грошей на нову катма,— вони складалися по шагу там чи по копійці — і купували; чи порвалося що з одежі, при бійці, до останку,— вони йому вислужену й залежану у якого бережливого брали й давали... Повага й шанoба Максимові!

Привик Максим до такого життя. «Ні,— думав він,— московщина далеко краща, ніж рідна сторона! Що там? степ та й степ, плуги та борони, та вітер по степу; а люди — кожен сам собі... А тут — чого душа забажала — усе є; а товариші — брати рідні: за ними, як у бога за дверима — і поможуть, і виручать... з ними краще, ніж з батьком та матір'ю!»

Максим, як там кажуть, і горенько покотив! Одно тільки його мучило, одно здавалося гірше печеної редьки, становилося руба у горлі. Це — життя у казармі вонючій та вонюча їжа. Хліб той — чорніший землі, з остюками, та ще до того, як згадає Максим, глядя на його, що він у шаплику ногами мішаний, то аж занудить... Капуста — до носа не приводь; каша — з рота верне.

— За все, за все у вас добре,— хвалиться раз Максим кацапам-товаришам,— одно скверно: їсти нічого!

— Підожди! — одказують,— діждемо неділі — будемо прохатись *на прокормлєніє*. Коли б тільки нам хвідхвебеля задобрити, а то б усе було гаразд!

— Куди на прокормлєніе? — пита Максим.

— Да по миру прайтись. Авось отыщется добрый челаек... даст свои заплаты солдатские дыры заплатати!

Максимові стало ніяково. Одначе він на те нічого не одказав.

Діждали неділі. Тільки що почало на світ благословитися,— прибігають товариші.

— Брат! а́, брат! — будять.

— Ну?

— Вставай, пайдём к ротному.

— Чого?

— Как чаво? разве забыл?

Максим устав. За ним прокинулись деякі другі; почалась товариством розмова.

— Ну, что фельдфебель? — пита один

— Сабака!

— Как?

— Да так... двадцать пять садрал! Зверь, брат, настоящий зверь! Говорит: кали дадите, братцы, четвертную, скажу ротному; а не дадите,— не смей и рта разинуть!..

— Старава, брат, варабья на мякине не изловишь! Он, братцы, знает досканальна всю ефту механику,— виясняв один з нар, посмоктуючи люльку й спльовуючи на стелю.

— Да ведь пайми ты, Митрич: так ведь безбожно драть! Это ведь с сваво брата, а не с чужова!

— Поди... Станет он разбирать: где свой, где чужой... Ему — дай!

— Ну, и не зверь ли?.. Зверь и есть.

Отак розмовляли москалі, поки Максим умився, убрався. Пішли вони втрьох до фельдфебеля. Той зараз же повів їх до ротного.

— Ну, што, Федосеич? — пита ротний.— Всё благополучно?

— Всё, ваше б-родие. Только адно худо...

— Што?

— Ребятам, ваше б-родие, худо...

— Чем?

— Есть нечево, ваше б-родие. Просятся на прокормление.

— Куда?.. зачем? — скрикнув ротний.— Я им дам прокормление!

— Есть нечево, ваше б-родие,— одно йому фельдфебель.— Гаварят: памрём с голоду...

— Што ты врешь, старый хрен?.. Как есть нечево?.. Верно, уж успел содрать?..

— Никак нет-с, ваше б-родие! Гаварят: четвертая часть за позволение!

Ротний замовк; крутнув уса.

— Кто идет? — спитав, помовчавши трохи.

— Да вот: Иванов, Евпраксеев, да хахол Максим.— Поди сюда, ребята! — гукнув він крізь двері у сіни.

Реб'ята увійшли в хату, стали, витяглися у струночку — як верстви на шляху. Ротний зараз до Максима (любив-таки «хохлика»):

— Што, брат Максим,— худа жить?

— Худо, ваше благородіє; їсти нічого!..

— На прокормление хотите?

— Точно так, ваше б-родие,— забелькотали усі в один голос.

— Разве пазволить, Федосеич?..— питає ротний, скоса поглядаючи на фельдфебеля.— Позволить легко... Ну, а как пападётесь?

— Никак нет, ваше б-родие,— знову забелькотали разом москалі.

Ротний подумав ще.

— Ну, позволяю... Только смотрите: попадётесь — засеку! Слышь!..

— Слушаем, ваше б-родие!

— Ну, с богом, братцы... марш!

— Благодарим покорно, ваше б-родие! — викрикнули москалі на прощання і вийшли за двері.

Скоро уся рота заворушилася. Оступили кругом заробітчан; розпитують, куди ті йдуть; одні раять — в одно місце, другі — у друге. Гудуть, мов бджоли в улику... А заробітчани раді такі! Думка: хоч тиждень усмак поживляться: попоїдять м'яса, а не гнилу капусту та хліб з остюками; побудуть на волі, а не в казармі вонючій.

— Не худо бы, братцы,— каже хтось,— пойти по купцам с образками!

— А што?.. Право, братцы, не худо! — промовили заробітчани.

Побалакали отак, порадились, зібрались — пішли. Надвечір з півсотні рублів несуть! Рота радіє, юртується... Присудили зараз віддати двадцять п'ять Федосеїчу, а останні 'ддали до схову старому унтерові.

Швидко заробітчани знов пішли, а рота, сподіваючись на добру поживу, загуляла. У кого зосталася яка копійка про чорний день,— той і ту витрушував. Зложились гуртом; купили горілки; набражились, як квачі; співають, лаються, згадують тогорічні пригоди, свої заробітки, утрати... Горілка порозв'язувала язики. Той журиться уголос за своїми: як там жінка, діти? Той розказує про зрадливу дівчину — як він їй пацьорки обірвав; той хвалиться коханням своєї... Кожен — своїм!

Сонце вже спускалося, як вийшли заробітчани з го́рода у чисте поле. Пройшли верстов з п'ять... Перед ними сосновий бір стояв, як чорна стіна; за ними місто гвалтувало,— невгавучий крик та гомін доносився до них... Заробітчани все йшли та йшли... Уже й захід сонця став жовтіти та блідніти: ніч насовувала на землю; ясні зорі виблискували в темному небі; мороз дужчав; дорога рипіла під ступнями... Заробітчани йшли мовчки. Не доходячи до лісу, почули вони жалібний скрип полозків об мерзлу дорогу, важку ступню кінську і цмокання людського голосу; незабаром показалися й сани, повно навантажені. Зверху сидів здоровенний чоловік, у бороді, зодягнений по-купецькому.

— Стой! — крикнув один з москалів — Іванов, перебігши шлях, і вхопив коня за удила. Кінь став.

У Максима мороз побіг поза спиною... «Що ж це воно буде?» — думав він та й одійшов убік подивитися. Другий москаль, Євпраксєєв, підступив до купця.

— Здорово, купец! А что, брат, за тавар везёшь?

— А ты — што? Что ты, что я тебе стану ответ давать? Поди прочь..— та й устає з саней.

— Глаза имеешь,— сам видишь! — одказав Євпраксєєв.

— Да вижу, что салдат... Но чево тебе нужна?

— А вот чево, купец: вот ты тавар везёшь; а у тебя ево и без ефтаво многа...

— Ну-у?..

— Да ты лошадь понукáй, а не меня!.. Так вот видишь ли: у тебя товару многа, а у салдата — ничего... у салдата — сам знаешь — и душа казённая... Пожертвуй, что твоя милость, на салдатское житьё-бытьё!

— А ты аткелева — такой?

— Да уж откелева — не тебе знать... Мы просим... Дашь — за твоё здоровье выпьет брат-салдат; а не дашь — не надо — проваливай!

— Проваливай? Ишь ты какой вострый! А ты бы так и сказал... а то, вишь, лошадь астанавливает, словно вор какой...

— Да ведь тебя, барада, не астанави,— обізвався з-перед коня Іванов,— ты нашево брата и слушать не станешь, вот что!

— Дашь? — спрашиваю,— приставав Євпраксєєв.

— Во-на! — одмовив купець, показуючи кулака.

— Ну, бог с таббй! Пусти ево, брат,— промовив до Іванова Євпраксєєв.

Той пустив коня. Підійшов до них і Максим та разом і потягли лісом. Купець пильно дивився услід їм і щось думав. А це як скрикне:

— Э-эй, ты? слышь?.. как тебя?..

— А што? — питає Євпраксєєв, повернувшись до купця.

— Возвратись!

— Да чаво? поезжай себе!

— Возвратись, гаварю!

Москалі гуртом вернулися.

— Вот вам, братцы, красненькая... вспомяните раба божия Парамонта,— промовив купець, подаючи до рук десятирубльову бумажку.

— Спасибо, купец. Не забудем. Парамонта, говоришь?

— Парамонта, братцы! Парамонта!

— Ну, прощай. Счастливого пути!

— Пращайте, братцы. А далече идёте?

— Да на сёла.

— На побывку?

— На побывку.

— Помоги вам бог!

— Спасибо. Прощай, батюшка!

Розійшлися. Купець поїхав в город; москалі пішли далі шляхом. Максим дивувався. «Узяв би ти у нашій стороні! — думав він.— Мабуть би, чорта спік...»

— А добрий, братця, купець,— обернувся він з словом до товаришів.

— Что, брат!.. Купец, брат,— свой челаек. Он сам знает нужду салдатскую,— всегда пасабит... Во — барин, брат! О, то вострый, шельма! У таво просьбой не возьмёшь: дух разве вишиби... ну, тогда так!

Отак, розмовляючи між собою, ішли заробітчани бором. Уже до півночі добиралося, як вони входили у село та прямо до шинку. Там ще світилося. Чутно було: п'яними голосами тоненько бородачі виводили «Лучинушку».

Заробітчани увійшли в шинок, поскидали з плечей клунки, посідали уряд на лаві.

— А дай-ка, хозяин, три касушки служиламу брату... Ево косточки разагреть,— промовив Іванов до шинкаря.

— А пошто я дам?

— Как пошто?

— А по то: деньги есть?

— На што те деньги? Разве ты с миру не надрал? Небось — никаво в кабаке не было!..

— Ну, дак што?.. были... спасиба, заходют добрые люди!

— А то: ани вот и внесли свою копеечку на солдатскую долю,— обізвався Євпраксєєв.

— Как бы не так? Держи карман!

— Да уж верна!

— Да, верна... Только вот теперь народ что-то забаловался: водки мало пьёт.

— Ну, не ври!

— Как же? Стану те врать...

— Ну-ну! давай... полна те!

— Да што ты?.. Давай деньги,— вот те и сказ! У меня, вишь, водка не своя — куплёная.

— А мне то что за дело, что куплёная?.. Ты с миру надерёшь... А солдату где взять? Ты знаешь: салдат — казенный челаек!..

— Филиппыч! а, Филиппыч! — кричить на шинкаря один з п'яних кацапів,— дай уж им... право-дело, дай! Люблю салдата... Салдат, брат, казённый челаек... Не ровен час, завтра все пайдем... Вон, сказывают, турка-шельма царя-батюшки не слушает... Дай!

— А ты, что-ли, мне заплатишь?

— Будет — заплачу... Дай!

— Как же? С тебя твоих не выдерешь, а ты еще и за других!..

— Да што ты, не веришь на слово доброму челаеку? барада ты казлиная! — крикнув Євпраксєєв — і сунувся до бороди.

— Да ты барады не трожь! — одказав, одпихаючи його руку, шинкар.— Сам бы насил, да, небось — сбрили...

— Стал бы я твоим казлиным атродьем свае благородное лицо марать?!

— Да ты-то што такое?

— Разве не видишь? мираед ты эдакой! Разве не видишь, кто я?

— Да видно, што салдат. Ну, а што?

— Как, ну?.. Ты знаешь, что такое салдат? Салдат за тебя, дурака, грудь сваю под неприятельские пули подставляет... кровь сваю проливает... Вот што — салдат!

Такі слова розжалобили усю п'яну беседу.

— Терёха? а, Терёха! А правду ведь салдат говорит... У-ух! какую правду... Салдат — это, брат,— беда! Салдат... это, брат, казённый челаек, слуга царский... Это не то, что мы с табой! Он, брат, сваю грудь под неприятельские пули подставляет, кровь за нас проливает!

Тєрьоха, як видно, лизнув уже й геть-то, бо посоловілими очима мутно тільки дивився на свого товариша, хитаючи з боку на бік головою, а слова не здужав вимовити.

Другі кацапи й собі підняли голос за москалів: давай шинкаря лаяти, ганьбувати; страхали, що більше в його ні чарки горілки не вип'ють. Шинкар стояв за стойкою,

мов не до його річ,— тільки почервонів та знай оддимався та гладив рукою свою широку та густу бороду.

— Да што, братцы, на ево сматреть? — крикнув Євпраксєєв до п'яниць.— Тащи, кали так, целое ведро! — та й кинувся за перегородку до бочки.

— Толька тронь — убью! — заричав, зціпивши зуби, шинкар і вхопив здоровенний обрубок у руки, замахнувся... П'яниці підскочили, вихопили з рук обрубок.

— Дак ты ещо на жизнь маю посягаешь, барада ты казлиная?! — закричав Євпраксєєв, уплутавши п'ятірню у шинкареву бороду... Шинкар у крик.

— Вали, братцы, ево! вали! Вот я ему задам салдатских тесаков, чтобы он знал, мираед эдакой, как вас, братцы, абдирать да с салдатом абходиться! Вали!

Кацапи разом кинулись. Та й шинкар, видно, при силі був, бо тільки струхнувся,— так усі й одскочили, як груші. Шинкар кинувся на москаля, збив з ніг і насів, як шуліка курча.

Жаль пройняв Максима, як він побачив, що свого б'ють. Одним замахом кулака повалив він шинкаря на землю, взявши між ноги його голову. Тим часом підскочив другий москаль — і давай почищати тесаком. Шинкар не кричав, не пручався, а тільки стогнав. Оддубасили добре, пустили. Шинкар плакав, лаявся...

— А что — теперь дашь по касушке? — питає знову москаль.

— Бери... пусть те удавит! — крізь сльози промовив шинкар і пішов собі у другу хату.

П'яниці сміялися. Москалі випили по косушці, заїли хлібом.

— Ну, теперь нам не время... Нада на работу паспешать... Пращайте, честная кампания! Пращай и ты, дядя!.. Не сердись да вперед умнее будь! — промовили москалі до шинкаря, поклонилися чесній компанії і вийшли з хати.

За ними деякі з п'яниць. Одного москалі завербували з собою — і потягли на ніч до його, розпитуючи: хто тут на селі багатир і як хто поводиться з людьми.

На ранок чутно: то того, то другого обікрадено. Шинкар, чухаючись, і свою пригоду розказував. Покликали старосту, кинулись за москалями... та їх уже й слід замело! На другому селі уже спродували те, що добули у цьому.

Прошвендяли заробітчани цілий тиждень. Вернулися у город, несучи з собою чималу силу грошей. Що слід, оддали ротному, а на останні загуляли.

Такі походи хоча спершу й будили якийсь сум і острах у душі Максимовій неправдою, крадіжкою, рабунком, а не чесним заробітком; оже при такому товаристві, при гульні та вихвалках одного перед другим своєю силою, своєю вдатністю — стирали ту чорну думку. Максим швидко забув про неї. Усе ж таки, для його непосидячої натури це була робота, з котрої одному виходила користь, другому — шкода... Не те, що нудна щоденна муштра, котра, як думав Максим, нікого ні знобить, ні гріє. І він цілком оддався тій роботі. Ні один случай не обходився без його. Тут він виказував свою силу і свій розум. Іноді й геть-то круто прийшлося, якби не він.

Зате його рівні любили, як товариша, котрий нікому не попустить свого брата в образу; старші любили, як добру дійну корову; а начальство любило, як на все здатного, моторного москаля, котрого не встид послати у ординарці і на смотру перед ще вищим начальством показати. Незабаром Максима зробили унтер-офіцером.

XIII

МАКСИМ — СТАРШИМ

Що можна лялі, того не можна мамі. Що можна простому москалеві, того, борони боже, старшому. Тепер Максимові не можна вже ні погуляти, як колись, бо начальство старших частіше бачить; ні на «прокормлєніє» попрохатись, бо старших не пускали...

Старші держали себе геть-далеко од простих москалів, щоб ті не зазнавалися; докоряли їх за всякі провини; били, нехтували. За те їх прості москалі завжди ненавиділи. Не жили старші у миру й між собою: кожному бажалося вискочити перед начальством, показати себе за найкращого. Через це кожен на кожного клепав, наговорював, всяк підставляв ногу другому. Не стало братерства, не стало товариства — і кожен думав тільки про себе, норовив тільки для себе, аби самому добре!..

Перевернуло старшинування й Максима. Спершу він був запишався, почав гордувати нижчими себе, а найбільше — своїми земляками; став їх ганяти, а часом і зуботичку давати, щоб похнюпий «хахол» держав рівніше го-

лову; іноді по руці або по нозі тесаком увірве, що не так ружжом кидає, не так носки витягає... Учні терпіли. Хоч у душі й проклинали Максима, а проте слухали — духу його боялися... На те служба!

Оже ні похвальба старших, ні покора нижчих не вдовольняли Максима. Стало йому те старшинування гірше полиню... Ні з ким душі одвести; ні до кого по-братерській забалакати; ні на чому своєї сили показати... А вона так і прохалася на волю... та волі ні в чому не було!

Наткнувся якось раз Максим на граматку. Накинувся він на неї, як на свого ворога; пригорнувся, як до матінки — почав учитись. Нудно й трудно було заучувати ази та буки. Та що ж робити? — учив. Як пройшов усю азбуку,— аж повеселів: діло пішло спірніше. Він бачив, як з літер складалися слова, і дивувався дуже. Почав уже читати. І тут біда! Нігде не запопаде такої книжки, щоб до душі припала. Перечитав він псалтир, часословець, перечитав житіє якогось святого... Раз — уторопав тільки через десяте-п'яте, а друге — такі книжки його не вдовольнили. Молода душа, гаряче серце, викохані на живих грізних дідових переказах про січі, про бої, про чвари, прохали такого ж палкого живого слова про такі самі бої та чвари, а не чернечого смиреномудрія. Максим його не розумів і куди з більшою охотою слухав іноді побрехеньку якого-небудь сідоусого москаля про походи з «світлішим князем Суворовим» або про давні московські виходéньки! Надокучила йому й грамота, як нікчемна річ. Йому хотілося гуляти, битися, рубатися... Як на те ж: кругом було тихо, нігде ніщо ні шерхне.

Що його робити? Волею-неволею приходилось миритись з своєю долею, з таким нудним життям. Максим помирився, почав тільки про одного себе думати, за одного й для одного себе дбати. Як грамотний, він усіх рівних підвертав під себе — першим лічився у начальства. А з простими москаликами недобре поводився: не тільки зобижав їх, як другі, а так же, як і всі старші, почав обрізувати та обкраювати ті злиденні московські достачі, які давалися... А щоб чим-небудь хоч трохи одводити душу, обзавівся якоюсь повійницею та й гуляв іноді з нею...

Ішов 1848 рік. Заворушились французи і махнули свого короля геть з престолу. За ними піднялись німці, італьяни... Обхопив вільнолюбивий дух чехів, цесарців з ляхами... Загомоніли піддані проти своїх королів, цесаря... Скрізь

червоніла пожежа вільного духу... Поки ж те зарево було тільки здалека видно,— сількісь! Аж ось палає огонь у сусіда, на самій границі... не дай, боже, віхоть перекине й на нашу сторону!.. Що тоді?.. «До зброї! до зброї!» — загукали наші і забили тривогу... «До зброї,— боронити цесаря од його бунтівливих підданих». Це вже нам була не первина. Ми вже ходили раз боронити турка од його бунтівливого холопа — білого орапа. Узброїлись наші й тепер, погнали полки за полками обороняти австріяка од венгра,— тушити пожежу, котра то там, то там прокидалася по Слов'янщині...

Пішов і Максим, повів свого зво́да. Тут йому вперше довелось побачити січову смерть своїми очима... Раз, серед кривавої січі, де крик, гам, дим, річки крові, де те, що йшло вгору, мішалося з тим, що ховалося в землю,— Максимові трохи не довелось свою голову зложити... Напали на їх трьох — цілих десять; сікли, рубали... Вони не подавалися... Коли це, де не візьмись, підскочило ззаду три своїх... як рубонуть венгерців, то один тільки втік, а дев'ять на капусту посікли... Подякував Максим незнакомим москалям-товаришам, що виручили з видимої смерті, та й знову побіг рубатися...

А то — вдруге, уже він виручив трьох москалів і знамено́. День був палкий-гарячий, а до того сонячного жару піддавали ще й гармати свого — то з одного, то з другого боку. Наші стояли на однім згірку, а венгри навпроти, на другім. Палили з гармат, палили — нічия не бере! Тоді сказали конниці «батарею взяти...». То не вихор понісся по долині, то наші улани помчалися батарею брати. А насупроти їх — мчалися венгерські улани... Як зачали рубатися, господи! А з гармат — одно палять, одно палять... аж земля стогне... Не видержала конниця, ні їх, ні наша, картечного гороху — прибрала муштуки в руки — та назад... Що його робити? «Піхота — в штики!» Піхота кинулась бігом... Картечний град брав своє по дорозі,— оже піхота добігла... Узяли наші батарею та вже хотіли назад вертатися... Коли — зирк! — гон, може, зо двоє убік зчепилася купка, рубається... А посеред купки видно знамено: то опускається униз корогва, то знову піднімається вгору. Максим стояв скраю. Як побачив,— та, не дожидаючись приказу, як крикне: «Звод, за мною!» Повіявся звод за Максимом. Підбігають зблизька,— аж то наші з венграми за знамено різанину справляють. Як кинеться

Максим на ворогів... Так хіба лев кидається на охотника! Ті бачать — непереливки,— та врозтіч. А Максим тоді: «Пали!» Москалі приложилися: бух! бух! бу-бух!.. Один поточився, два стовбура стало... Максим прицілився: бух! — венгерський офіцер заорав носом — і не скрикнув, і не тіпнувся... Ні душечки не оставили ворогів. Тоді до своїх. Посеред калюжі свіжої крові лежало чоловіка з п'ять, а оборонили тільки трьох та знамено́. Максим глянув на живих — порубані, покарбовані; тоді глянув на мертвих... і затрусився. Посеред купи лежав, об'юшений кров'ю, той самий чорненький москаль, що оборонив Максима од смерті,— лежав, тіпався, ще живий... «Ой, лишечко!..— кричав недобиток: — Ой, рятуйте!.. Мотре!.. Хівре!.. Ой, рятуйте... Простіть мене!..» І, захарчавши, спустив дух...

— Хто то?—питає Максим недорубків, що один був без уха, другий без пальців, а в третього з плеча кров юшила.

— Знаменосец... хохол Хрущов,— одказав безпалько...

— Ну, пущай ево! Брось, Захарыч!.. Понесём знамя,— каже безухий.

— Понесём...

І всі пішли.

Повів і Максим назад свого звода. Оглянуться,— аж немає їх Федосєїча, фельдфебеля. Де він? Там, мабуть, де й другі... Сказали ротному; той полковникові. Не можна під такий гарячий час роті без фельдфебеля бути! Кого ж його? Хто більше зарубав, хто кидався у саме пекло?.. А хто ж, як не Максим? Він і знамено одборонив. Буть Максимові фельдфебелем! Став він фельдфебелем. Незабаром йому за знамено Георгія почепили. А тут і війна — шабаш! Погасили в сусіда вільнолюбиву пожежу,— тепер і самим безпечніше. Годі! Вертаймося додому!

Вернулися.

Більше старшинування ще дужче гнітило Максима. Тепер уже треба бути кожну годину готовим, сподіватися, що ось-ось кликнуть до ротного або й до самого полковника. Треба стерегтися, щоб не чутно часом горілки...

Покинув Максим зовсім пити; розплювався з своєю дівчиною; став тільки ще дужче про себе дбати. Воно й добре. Тепер зручніше глибше п'ятерню запустити у московські достачі: не звод який там, а ціла рота на руках!

З миру по нитці — голому сорочка. Максим зарубав собі на умі, що це мудріше правило на світі,— та й став по йому жити. Ніщо не проходило мимо його рук, щоб він не одколупнув хоч трошки на свою долю; ніщо не перепускалось через його руки, щоб він не вигадав остачі для себе.

Назбирав він і грошей, й одежі... Навіщо? Сам не знає, де його подіти, куди приткнути. Хоч би сім'я,— тоді інша річ! А то — сам, як палець. «Сім'я? — подумав Максим: — добре б тепер діло сім'ю мати: знав би, на кого працюю, було б кому покинути... Та й душу б можна одвести...»

Часто Максим, загадуючись над своїм бурлацьким життям, отак думав. Одно лихо: ніяк собі пари не знайде. Кацапки йому не сподобались. Біляві, хоч іноді й хороші, вони завжди здавалися Максимові немоторними, неповоротними: ляже тобі, як колода,— ні пригорнути, ні поцілувати незугарна! Жалкував він тепер за своїми Марусями, Горпинами, Пріськами, Мелашками — часом і геть-то чорнявими та палкими дівчатами, котрих він замолоду так безжалісно з ума зводив...

«Проклята сторона! — думав він.— Хоч би швидше вирватись додому,— щоб хоч пару знайти, а то доведеться тут і посивіти!»

На його втіху, пара себе довго не заставила ждати.

На самому краї того самого го́роду, де вони жили казармами, на великому розпутті, куди завжди звозили гній, нечисть, викидали всяку падаль,— стояла одним одна хатка, як кажуть, на курячій ніжці. Стіни попрогнивали, вивалювалися,— порохня сипалась з голих колод; а повесні текла усяка нечисть — слизотіла й пінила; вікна побиті, ганчірками позатикані; верха зовсім не було; оселя наполовину геть чисто зогнила. Руїна, а не хата! Кругом — пустир, гноїще. Один бог знає, скільки та хата переховала всякого темного й лихого люду, що ховався у цій берлозі сам і переховував легкою працею зароблене добро.

Жив тепер у тій хаті якийсь москаль з своєю невінчаною половиною. Москаль та його половина тільки й знали, що лаялися та билися, пили та гуляли, переховували усяких блудяг, переводили крадіжку.

Чи на добро, чи на лихо, росло у тій хатці невеличке дівчатко — Явдошка, що найшлася через рік після того, як косоока Меланія зійшлася з кривоногим Терьохою.

Росло воно само собі, без усякого призору, без турбот та клопоту батька-матері, немов воно було не їх дитина. Чи їло воно, чи голодне й холодне було,— байдуже їм! Поки ж Явдошка була малою, то знай голосила на всю хату, коли хотіла їсти; а піднялася на ноги,— стала по дворах ходити, прохати христа-ради... Що, ради душі спасенія, клали люди у простягнену дитячу ручку, усе воно несло до себе в нору. Гроші зараз же пропивалися, проїдалися, а одежинка надягалася на старе рам'я й носилася без перемінки, поки сама не опадала стряп'ям та гноттям.

Швендяння змалку по дворах, простягання христа-ради руки попідвіконню привчали дівчину не до праці, а до біганини, до неповаги на чуже добро, часом тяжкою працею чесно зароблене. А до того — й примір перед очима! Дівча щоночі бачило якихсь людей, котрі приносили до батька-матері усяке добро та оддавали скритно до схову. Воно й само привчалося до того... стало піднімати усе, що тільки лежало непригляднене.

Раз якось, простягаючи од хати до хати христа-ради руку, помітила Явдошка у одному дворі на вірьовці розвішані два здоровенних платки. Не довго думавши, вона потягла їх, сховала під юпочку та й однесла додому. Батько та мати і не спитали: де вона узяла їх, а почали її по голівці гладити, звати «умницею» — й дали трошки горілки випити. Явдошці вона подобалась. Після неї стало тепло й весело... З того часу дівчинка не пропускала уже ніколи такого случаю: через його вона приймала ласку од батька-матері й горілку...

З року на рік, підростаючи та розумнішаючи, робилася Явдошка все хижіше та хижіше; до горілки привчилася, як до води. Батько-мати тепер уже не цуралися дочки, як спершу: вони її прихиляли до послуху то сим, то тим, а найбільше горілкою. Вони бачили у своїй дочці добру помічницю — і раділи, що знайшли таку поміч.

Як минуло їй п'ятнадцять літ, вони ще щось заприміти-ли. Кинулись їм у вічі тонкі на шнурочку брови, блискучі, хоч і сірі, очі й волосся, як льон, біляве, й личко, як рожа, рум'яне... Запала їм в пам'ятку її краса, урода дівоча... Вони порадились — не пропустити даремно, не взявши свого...

Пораялись... Вимили, вичесали її, обули, одягли у нову одежинку, як панночку, і однії темної ночі одвела її сама мати у місто, до великого будинку...

Пустилася дівчина, як собака з ожереду: щодня, щоночі гуляє! Тут знайшовся офіцер якийсь, узяв її з сирої холодної хати, перевів у свій теплий, ясний будинок. Прожила там Явдошка з півроку, у теплі та добрі, та в розкошах купалася; та несита її натура не вдовольнилася тим: покрала вона срібло та золото у офіцера... Прогнав її офіцер, обідравши, як білочку. Одначе вона недовго тужила: незабаром знайшовся другий. Обікравши й того, вона вже сама утекла. Потім того ні до кого вже не переходила жити, а стала сама до себе приймати — хто більшу плату давав. Знаючи красі своїй ціну, вона торгувала нею, як жид крамом, не пропускаючи случа́ю зірвати найбільше, а то — й підголити. Слава про злодійкувату Явдошку одбила хіть у панства та офіцерства заїздити до неї. Грошики, що придбала, пішли на розкішні убори, на дорогі наїдки та напитки... А тут — лихо! почала вже й краса осовуватись, спадати... Треба щось казати з собою! Треба заздалегідь десь захисту шукати, притулку для себе... Про батька-матір вона давно забула: не знала, чи й жили вони на світі... Живучи сама собою, вона розгадала, що через них втеряла.

На той час зустрів її Максим. З своїм норовом веселим та безжурним, при своїй, хоч уже й пом'ятій, а ще хорошій красі,— Явдошка запала йому в око, вразила у серце. Максим почав лабузнитись. Явдоха, помітивши це та розпитавшись, що Максим між москалями не остання спиця в колесі, давай на його ще дужче налягати. То, дивись: словом укольне, то мовчанням дойме, то приголубить його коло себе, то знову одіпхне його — гулянками з другими.

Максим біснувався, а проте ще дужче закохувався. Часом вона розжалоблювала його розмовою про своє безталання, про свої недостачі. Максим нанесе їй на другу ніч того й другого, дарує, жалує.

Не обійшлося без того, щоб і вона не задумалась про Максима. Карі його очі заглянули і їй у серце; чорний ус здавався таким хорошим; постать — бравою, дужою; та Максим чоловік і не без достатків, не без копійчини...

Зійшлися вони. Прожили рік, другий; звикли між собою, як чоловік та жінка. Дітей не було. Журби й турботи не знали... Тільки те й робили, що пили та гуляли нишком та тишком, щоб, бува, начальство Максимове не дізналося.

Тоді саме перегнали їх полк з одного міста у друге. Пішов Максим — та й засумував. Зосталась Явдоха — і теж сумувала. Через місяць подає їй Максим низенький поклін, цілує її в «сахарніє уста» та в «білосніжну грудь», посилає грошей, просить, щоб приїхала: коли хоче, то вони й повінчаються. Тоді уже розлучить їх «мать-сира земля».

Явдоха зібрала свої манатки, поїхала. Швидко вони й побралися.

Вийшла з Явдохи справжня московка. Не страшні їй ні походи, ні переходи; завжди моторна, весела, до гулянок удатна. Щоб недаром жити, немарно тратити час, вона узялась то сим, то тим перепродувати. Накупить рублів на десять усякого краму та й перепродує москалям. А часом який-небудь молоденький москалик підніме що й чуже, однесе до тітки Явдохи. Явдоха прийме москалика й подарунок... Правда, іноді й доставалося їй од Максима за ті подарунки: не раз, не два ходила вона з підсиненими очима. Та — байдуже! Москалі це добре знали, а все-таки лабузнились до Явдохи, а Явдоха справляла з ними сміхи та реготи... Московка — московкою: її поб'ють, а вона ні гадки!

Отак прожили вони щось років з десяток. Максим постарів; постаріла й Явдоха — краса її спала, помарніла, одцвіла... Уже тепер не так і молоді москалики горнулися... Рада-нерада, треба було схаменутися. До всього того десять літ безпутного життя витягли всі грошенята, що Максим наскладав до парування. Треба було надалі подумати... Оханулась Явдоха, а через рік гойдала невеличку дочку Галю.

Галя зразу усе переломила. Гулянки одлетіли; жарти — теж: виступили наперед клопоти та жаль за марно потраченим добром. Малесенька Галя спарувала Максима з Явдохою уже навіки, зв'язала міцно їх думки докупи, підбивала на одно діло. Максим бажав дочку виростити у багатстві та розкоші; бажала й Явдоха того самого... Вона думала, що багатство та розкіш заховають дитя її від такої лихої долі, яка їй судилася... І обоє вони клопоталися об однім — над поживою та наживою... Чи сяк, чи так, а нажитись треба!

Знову Максим з Явдохою, хоч і інаково, прийнялися за діло молодих літ. Максим — за «прокормлєніє», Явдоха — за крадіжку. Максим, докладаючи ротному, що мос-

калі просяться «на побывку»,— брав з них своє так само, як і покійник Федосійович. А як верталися москалі з «прокормлєнія»,— вони заносили до Явдохи накрадене, награбоване добро, а вона вже сама знаходила йому ярміс... За те тітці Явдосі, як сховачу й переводчику, доставалася половина всього...

Так їх захопила «чиста». Та ба! Чистої Максимові не дали. У той саме рік почалася остання війна з турками. Погнали Максима під Сілістрію, а потім перевели у Крим. Явдоха з маленькою Галею й собі повіялась за полком, все-таки не кидаючи свого краму. Тут вона таки добре заробила, бо не одні прості москалі купували у неї всячину, купували й небагаті офіцери. Зовсім би добре, коли б не страшно, що от-от Максим зложе свою голову, одтинаючи другим. Оже страх її не справдився. Максим тепер уже знав ціну життю — не кидався так, як замолоду, у саме, мовляв, пекло. Тільки всього, що його у руку штиком кольнув якийсь француз. Максим зрадів та зараз у лазарет... Пошепотав там з лікарем: «Не годиться,— кажуть,— у службу; у чисту його!» — Максим полежав ще з місяць; дали йому «чисту», почепили ще нову мендаль та й випустили на всі чотири сторони. Максим забрав жінку з дочкою та й потяг на рідну сторону відшукувати батьківщини.

Вертаючись додому через тридцять літ, він думав застати Піски такими ж самими Пісками, якими кинув. Через те й раявся з жінкою, прибувши додому, спродати батьківщину, оселитись де в багатому, людніщому місці та й пристроїтись до торгу на ті гроші, що придбала Явдоха. Коли приїхав — і здивувався. Не ті Піски та й годі! Ніде ні одної землянки — скрізь мазанки; село велике, широке, довге, а кругом край веселий, людний, хоч і небагатий... «Значить, більше поживи для грошовитого!» — подумав Максим.

— Ні, жінко,— каже Явдосі: — мабуть, уже кістки зложимо на моїй стороні... Бач, який гарний край!

Явдоха й сама те бачила. Оселився Максим у батьківській хаті.

Явдоха крамарувала дома. Максим по ярмарках їздив, купивши коняку. Жили собі тихо та мирно, вирощували-пестили дочку Галю та в торгу кохалися. Через рік батьківську хату перекинули, збудували нову — простору й ясну, з світлицею, з кімнатою під проїжджих.

Дивуються піщани, що то московська служба з людьми діє, якими їх робить! Ішов Максим у москалі розбишакою, волоцюгою,— сказано: Махамедом, а повернувся поважним чоловіком, з багатством, з заслугами... Прості люди з заздрістю дивляться на Максима Івановича, поважають, шанують, хоч Максим Іванович геть-високо дере голову проти «нетесаного мужичья». Батюшка, волосні завертають до його «чайкý» попити та пропустити чарочку-другу тієї «живиці-водиці»; сам становий Ларченко, коли не їде через Піски, завжди завертає до Максима в двір.

Отак прожив він щось років три чи чотири у Пісках. А це зразу — спродав дворище, будинок, забрався,— та й виселився на хутір, на батьківську землю.

Піп, волосні так жалкують:

— Не кидайте нас, Максим Іванович,— не сиротіть наших Пісок!

— Там мені,— одказує,— буде краще, вільніше... Тут на селі багато заздрих! Ніхто не пройде повз дворище, щоб не позавидував...

На хуторі зараз же на перше літо двинув будинок, мов панські хороми, а не мужича або москалева хата. На друге літо — обзавівся трояном коней; вибудував стайню, комори рублені; обплівся височенною густою лісою з острішком і з такими, як по трахтирах, воротами. Коли чутка — буцім хоче постоялий одкрити...

Піщани зовсім роти пороззявляли. Одні догадувались, що Максим, видно, у службі грошей заслужив; другі казали, що, мабуть, чи не в Туреччині де поживився,— може, уклав якого багатого та собі гроші забрав; а треті мовили, що за жінкою взяв.

Оже ніхто не знав, не бачив, як Максим жив на хуторі. Як виселився з Пісок, то ні до його ніхто, ні він ні до кого: так, мов умер! Якби не доводилось піщанам бачити його по ярмарках, то, певно, ніхто б не знав, чи є він на світі, чи вже немає... А то з ярмарків, було, привозять новину про Максима: вибудував, мов, оте й те, а наміряється, кажуть, будувати ще й те! Отак переказували люди те, що чули, а самі, на свої очі, ніхто не бачив... Знали тільки, що у його все було на запорі — позапиране, позамикане...

— Москаль хвортецю собі вибудував! — сміються іноді піщани.

ЧАСТИНА ТРЕТЯ

XIV

НЕМА ЗЕМЛІ

Життя, кажуть, зжити — не поле перейти. Життя — що погода. Як серед ясного літнього дня, коли сонце аж пече, так гріє та світить, дивись: де не взявся вітер, надув-нагнав з усіх боків чорні хмари,— заклубо-тались вони; насупилось небо... заховалось сонце — похму-ріло... загуло, закрутило, закушпелило шляхом... зиркнула блискавка, загуркотав грім... гряк! трісь!.. Отакечки й тут. Оце тихо й мирно, любо та мило... гульк! — не вспів озирнутись, як повернуло на негоду...

Увосени, тільки що позвозив додому Чіпка хліб з поля і лагодився молотити, сам собі міркуючи, як тепереньки бачитись з Галею,— на тік до його вскочило лихо... Сто-їть він на току з ціпом,— аж приходить десятник з волос-ті. «Чого йому треба?» — подумав Чіпка і прикро глянув десятникові в вічі.

— Ходи лиш у волость! — каже десятник здалека.

Чіпка ще раз глянув на десятника, подумав трохи, та тоді вже запитав:

— Чого?

— Не знаю,— одказав десятник.— Кличуть... якийсь чоловік прийшов з Дону...

— Що за чоловік? Навіщо я йому здався?

— Не скажу,— одмовив десятник.— Прийшов, щось побалакав з писарем,— мене оце й послано...

— Добре... прийду,— одказав Чіпка.

Десятник повернувся і пішов повагом подовж вулиці. Не пішов, а побіг Чіпка у волость; не зайшов і в хату, не сказав нічого й матері.

Незабаром після того вернувся додому,— та прямісінь-ко в хату. На той час Мотря поралась біля печі.

— Отак, мамо! — обізвався він.

— А що, сину? — питає, не обертаючись, Мотря, не помітивши ні жалю в голосі, ні смутку на лиці.

— Приплентала якась приблуда... Каже: Луценків небіж... Хоче нашу землю одбирати...

Мотря миттю обернулася, глянула на Чіпку,— та й отетеріла... Хоч вона й дивилася, та нічого не бачила, не розуміла.

— Каже: не оддаси,— буду позивати...

Мотря поблідла — і ледве вимовила:

— Який небіж?.. Звідкіля??

— Кажу ж: з Дону! — одмовив Чіпка.

— З Дону?! — якось боязко запитала Мотря — та й опустилась на лаву...

Одно невеличке слівце «Дін», як молотком, ударило її в голову... Пам'ять у неї зразу прокинулась і нагадала, що вже раз прийшла була до неї лиха година з Дону, котра перевернула все її життя та й кинула бідувати на старість... «Чи не нова, бува, прийшла знову з того проклятого Дону?» — думала Мотря, глядячи на сина, хоч нічого й не бачила, бо у віччю в неї почорніло, затуманилось...

Чіпка подивився на смутну, перелякану матір — і охнувся... Він бачив, що його звістка впала громом на стару материну голову.

— Не журіться, мамо!.. не лякайтесь! — став він заспокоювать матір.— Хай позиває... Нам громада присудила землю... Байдуже! Ніхто тепер не вирве з моїх рук...

— А клопоти... а тяганина...— проказала Мотря, задумуючись.

— Сількісь... А землі не дам! Зубами держатиму — не пущу!

— Оступайсь, сину, за своє добро... У нас же тільки й багатства, що земля та... Скільки я попоходила, скільки я попоносила, поки тоді оддали!..— згадувала Мотря, як вона добувала ту землю.

— Кажу: не журіться! — одказав Чіпка і пішов з хати на тік молотити.

Мотря посиділа ще трохи на лаві; ще перекинула в своїй голові одну думку за другою... може б ще сиділа та думала, якби не засичав окріп у печі, збігаючи ключем на черінь... Тоді Мотря встала, висунула окріп і знову стала поратись коло печі, як і до того поралась.

Побалакали вони в той день за землю за обідом; побалакали за вечерею; довго балакали, полягавши увечері спати,— і забулись обоє... Іде життя у них протертою стежкою: як сьогодні, так і завтра; як завтра, так і позавтрому... Мотря коло печі та в хаті або за корівчиною ходить... Чіпка — на току, коло хліба порається: молотить, та віє, та околот в'яже...

Коли так — тижнів, може, через два після того, як кликали Чіпку у волость,— знову прибігає десятник, загадує знову йти у волость, та вже не самому Чіпці, а з Мотрею. Чіпка не послухав: матері сказав сидіти дома, а сам мерщій почимчикував.

Не вспів він ступити на поріг у волості, не вспів сказати «добридень», як писар до його з бумагою:

— Ось з суду бумага за вашу землю!.. Велено одібрати у вас і оддати Луценковому небожеві...

Чіпка — сам не свій. Дивиться то на писаря, то на бумагу: чи бумага бреше, чи писар?

— Як же це? — питає в писаря.— Адже тоді громада присудила нам землю...

— Присудить — присудила,— каже писар,— та, бач, парубче, є й над громадою старші. Громада присудила, а суд — одсудив!

— То це так і оддать землю??!

— Авжеж.

— Та ні, не буде цього!

Більше нічого не сказав Чіпка, не поклонився навіть старшині волосній, а повернувся — і пішов, похнюпившись, додому...

— А що тепер, мамо, робити? — запитав матері, ледве одхиливши хатні двері.

— Що, сину?

— Пропала земля!

— Як пропала?

— Кажуть: суд одсудив...

Немов хто гострий ніж вгородив у серце старій Мотрі. Як сиділа вона на лаві, на гребені, виводячи тонку нитку,— так і прикипіла на днищі: заколіло веретено у одній руці, а волокно у пучці — у другій...

— Краще б мені, сину, в домовині лежати, ніж таку чутку чути! — ледве вимовила Мотря крізь сльози...

— А Чіпка — не чув, не дослухався до її слів. Він сам себе, землі під собою не чує... Міряє він хату — то вздовж,

то впоперек, б'є об поли руками, ніби сам собі приговорює:

— Та ні, не буде сього!.. Брешуть вони... Я вас знаю... знаю, бісових сутяг!.. Підсипав писареві блудяга... і є земля! Та ні!.. Мене сим не підведеш... Я сам своє знаю... допитаюсь свого... Хоч от — по сю (черкнув по горлянці рукою), а землі не дам!..

Порівнявшись з матір'ю, став, узявся в боки, глянув на неї...

— Виймайте гроші, які є! — гукнув зопалу.

— Які гроші? — здивувалася Мотря.

— Які є, всі виймайте... у город піду — позиватись.

— Де ж у нас гроші? Хіба ті п'ять рублів, що за овечат вторгували... Там у скрині, в сувої заховані... Візьми, коли треба.

— Підіть принесіть, я не знаю де.

Мотря, стогнучи, встала, відхилила скриню, довгенько рилася, поки знайшла гроші.

— На,— сказала вона Чіпці, подаючи гроші правою рукою, а лівою зачиняючи скриню.

Чіпка узяв гроші, подумав, повертів у руках синю бумажку, заховав її у кисет з тютюном, пхнув у кишеню, зітхнув — і взявся за шапку.

— Прощайте ж, мамо! сьогодні мене не ждіть, хіба аж завтра вернуся ввечері.

— Щасливо, сину. Ти б узяв хоч хліба на дорогу.

Чіпка не чув: він уже зачиняв за собою хатні двері.

Зосталася Мотря сама — сама, як палець, з своєю нерозважною думкою... Сіла вона на гребені; незчулася сама, як узяла веретено; смикнула кужелю пасмо, вивела нитку... В голові — полізла всячина, завернула у давнє... У пам'яті — прокинулись ті давні часи, як на чужім полі на людей жала, з снопа заробляла, як п'ять снопів людям нажни, а собі шостий одверни... як за цілий довгий літній день, од світової зорі до вечірньої, спини не розгинаючи, тільки двадцять снопів і заробила!.. А ще ж їх треба і звозити і змолотити!! А тут — кругом лиха година облягла: на хаті оселя попрогнивала — крізь стелю капле, стіни осінні дощі обшмарували — голими ребрами хата світить... А вже й зима не за горами... І холод... і голод... Пополотніла Мотря... увірвала нитку... Покотились з очей сльози — як горох, закапали аж на долівку...

Чіпка тільки вийшов з двору, так і наліг на свої ноги. Лихо його мчало у город: йому хотілося перелетіти туди. Шлях у Гетьманське лежав повз його землю, мимо москалевого хутора. Та не дивився тепер Чіпка ні на чорножовту колючу стерню на полі, ні на білий верх, що один тільки й виглядав з-за високого паркану москалевого двору. Чіпка чесав шляхом, заклопотаний одною думкою — про землю... «І що я без землі? — вертілося у його похнюпленій голові.— Людський попихач... наймит... Без землі — нема волі... Земля тебе годує... земля хазяїном робить... А без землі — усе пропало... і моя надія пропала...»

— Щоб же ви самі пропали, прокляті! — сам незчувся, як зірвались слова з язика.

— Кому то ти добра такого зичиш? — любенько обізвалась Галя до його, на хвірточці стоя.

Вона вже давно його нагляділа,— тільки він не примічав її.

Несподівана стріча — як обварила Чіпку. Він підвів голову, подивився, де він, глянув на Галю — і не міг слова вимовити... Галя стояла і собі дивилась на його, ніби з усмішкою — ніби раділа, що так несподівано захопила Чіпку, що він змішався...

— А бач: перелякався й ти!.. а ще парубок!!. — зацокотала вона.

Чіпка сердито зиркнув на неї і наче здув веселу усмішку з її веселого личка.

— Лихим людям, Галю...— понижаючи голос, ледве одмовив Чіпка на перше питання та й повернув до хвіртки.

Галя собі повернулася, скочила у двір, защепнула хвіртку і — тільки чутно — закопотіла двором.

— І вона втекла!..— гірко вимовив Чіпка: — не підождала... не побалакала...

Поглянув він на ворота, на хвіртку,— мов би поглядом зніс їх; похитав журливо головою, повернувся і знову почесав далі...

Сонце вже стояло на вечірньому прузі, як підходив Чіпка до Гетьманського. Череда з поля пустилася додому: корови поспішали побачитись з телятами і заздалегоди подавали про себе вістку протяжним ревом. Череда нагна-

ла отару — й перемішалася... Овечки бекали та мекали, розскакувались на всі боки і піднімали з шляху страшенну пилюгу... Вона стояла сірим стовпом, навпроти сонця здавалася червоно-димчата. Вона закривала собою город, тільки й видно було з-за її густого пологу — горіла на сонці золота баня на церкві...

Чіпка ні до чого не додивлявся. Він ішов собі, похнюпивши голову, тихо, ногу за ногою посилаючи. Неблигий світ Гетьманське. Набив добре ноги, натомив думками голову; втомився трохи. Йому задумалось спочити: він став міркувати: де його на ніч притулитися? Аж ось і город...

У царині наглядів Чіпка низенького, натоптуваного чоловіка, з круглим запухлим лицем, з рудими товстими усами. На плечах у його наопашки була накинута сіра московська шинеля, унизана блискучими гудзиками, з зеленими нашивками на комірі. Москаль — не москаль, а службою пахне. Стояв він серед двору, без воріт, і, прикривши рукою від сонця очі, поглядав на Чіпку. Той повернув до двору. Чоловік побачив і собі відійшов од немазаної хати. Нап'явши на лікті шинелю, він став коло одного стовпа од воріт, підпер його одним плечем і обернувся до Чіпки:

— А що скажеш? Чи не по ділу?..

«Сам бог насилає»,— подумав Чіпка, здіймаючи шапку.

— Скажіть, будь ласка, чи ви не знаєте, де тут живе секретар Чижик?

У чоловіка аж обидва уси затіпались; таранкувате лице мов ще дужче порябіло.

— Чого тобі до секретаря? — сам себе здержуючи, пита чоловік.— Секретар таких, як ти, не приймає... А коли чого треба, то й я тобі напишу... Що в тебе за діло? — приставав він до Чіпки.

— Та діло, бачте, ось яке...

І давай Чіпка викладати свою пригоду.

— Так... еге... треба справки наводити... копії брати...— понуро дивлячись, як великий дока у сьому ділі, одрубував чоловік.— Треба прошеніє... еге... так-так... Так і напишемо... А гроші ж у тебе є? — спитав він і глянув прямо в вічі Чіпці.

— А багато на те треба? — вивіря Чіпка.

— Та рублів п'ять на перший раз треба... А там — побачимо, що буде: чи можна вести діло, чи, може, наплювати...

Чіпка стояв і роздумував: чи не бреше він? он на йому яка лиха одежинка! Може, хоче видурити гроші... Бач: п'ять рублів, щоб тільки дознатися... усі гроші на те тільки, щоб знати: чи можна вести діло, чи не можна?.. Ото здирство!..

— Ну, так ходім до хати...

— Ні...— зам'явся Чіпка: — прощавайте!

— Слухай!.. постой!.. Чув?.. постой!

Чіпка став.

— Знаєш що? — я тобі за три карбованці напишу...

— Не хочу, спасибі вам,— та й іде далі.

— Постой! постой! — спиня його чоловік.— Як ти прозиваєшся?

— Варениченко.

— Ти козак, чи хто?

— Мій батько москаль.

— Ага... От, бач, і на бумагу не треба — на простій напишу... Хоч? за рубля напишу! Ніхто тобі за рубля не напише, а я напишу...

— Та бог з вами! — одгрібавсь Чіпка, не рад, що й зачепив таку причепу.

— Ти думаєш: я тебе одурюю?.. Ні, ще Василь Порох нікого не обдурював... Ти чув про Пороха? Через Пороха й секретареві твоєму не раз доставалося!

Чіпка справді чув про Пороха: піщани хвалилися, що Порох не раз писав прошеніє, кому треба. Чіпка задержався і ще раз обдивився Пороха.

— Ну, от же тобі за твою неймовірність,— пристає Порох, узявшись у боки,— щоб ти на другий раз знав Пороха, дурно тобі напишу!

«Чи йти, чи ні?» — подумав Чіпка.

— Слухай, ходім!

Чіпка повернув за Порохом у двір.

— Я це тільки тобі дурно напишу,— проказував Порох, ідучи вперед,— вперше зроду пишу дурно! За те ти мені хоч могорич купи.

— Добре,— одказав Чіпка.

— То он, дивись, пляшка над хатою висить,— показав Порох через дорогу: — то — шинок... Піди могоричу принеси!

Чіпка повернув до шинку; Порох пішов у хату. Незабаром Чіпка вернувся з пляшкою горілки у руках. Порох стрів його на порозі, увів у хату.

Хата вдарила Чіпці в вічі своєю неохайністю. Стіни пооблупувані, чорні, аж поцвіли; долівка була колись на помості,— тепер тільки недоколоті під стінами дошки про те нагадували; посеред хати вибої, повні сміття; вікна темні, аж чорнувато-зелені, пропускали в хату якийсь темний світ. Гидко, непривітно! У самому кутку, на покуті, стояв невеличкий стіл з двох дощок, на палець одна од другої...

— Здорові у хату! — привітавсь Чіпка.

— Здоров, здоров,— весело задріботав Порох.— Сідай! — і ткнув пальцем на триніжок, що стояв коло столу, а сам метнувся до груби.

У хаті була панська груба. Порох одчинив дверці, вийняв звідти чарку і краєць черствого хліба, покаляного в попіл.

— Оце приходиться ховатись од проклятої сарани з святим хлібом! — задріботав Порох.— Як та прожра жре! не заховай тільки... Засох трохи, та сількісь... Покалявся...— І почав хліб обдувати та обтирати.

— А де ж горілка? — обернувся до Чіпки.

Чіпка підвівся, щоб дістати: він поставив пляшку у кутку коло порога.

— Сиди, сиди! — защебетав Порох, наглядівши горілку.— Я сам! Я сам!

Узяв він пляшку, налив чарку, вилив у рот. Кутуляв, кутуляв, розводивши якось чудно очима, ковтнув, поплямкав; знову налив чарку і знову вилив у рот, закутуляв, ковтнув...

— Хто се давав? — спитав після другої.

— Жидівка.

— То-то, чортова душа, поганої дала!.. От, гаспедська Ривка! Ще-таки Оврам совісніше, а що вже Ривка... Ось покуштуй!

— Ні, не хочу.

— Чому? не п'єш?

— Та таки й не пив досі...

— То не знаєш, яка й на смак?

— Не знаю.

— Дурний же ти! Нічого доброго не знаєш. Знай, що тільки й добра на світі, що горілка. Скільки б без неї людей вішалось! А так... На, пий! — крикнув на Чіпку і подав йому чарку.

Чіпка давно чув, буцім горілка робить полегкість. Тепер ось і Порох розхвалює, а тут ще й досада з самого

ранку за серце ссе... в тілі трохи холод чується... Усе це разом намоглося на Чіпку: випий та й випий! Нічого робить — треба спробувать... Узяв Чіпка, випив... Горілка запекла, защипала в роті, трохи не похлинувся, аж закашлявся...

— Таки видно, що ти не вмієш пити! — каже Порох.— Ось як треба пити! — і знову вихилив чарку у рот і ковтнув, як воду. Потім того одломив шматочок хліба, почав заїдати...

Чіпка собі взявся за хліб. Хліб — як сухар сухий, насилу кутуляв його Чіпка.

— Зовсім ти нікуди кчемний! — каже Порох: — ні пити, ні їсти.

— Та як його отаке гірке пити? — зверта Чіпка на горілку.

— То тільки так здається... Ось підожди трохи, пройме — сам попросиш!

Чіпка справді почув — спершу наче хто гарячим залізом припік його усередині: запекло коло серця та й розійшлося по всьому животу .. Далі — той огонь затух,— запекла згага, їсти схотілося... Здається, вола б з'їв... і черствий хліб здався смачним! Трохи згодом — мов щось у вічі вступило... заграло в голові... повеселішало на серці... Темні думки стали прояснятися... стала прокидатись віра... узяло завзяття... «То все брехня! — думається йому.— Хай карбованця проходжу, хай два або й усі п'ять... а земля все-таки моя! Брешеш, вражий чоловіче, земля моя!..» І так стало Чіпці весело, немов справді земля вже його і він вертається додому забезпечений...

— А чи дорого се діло стоятиме? — пита він у Пороха.

— Яке діло? Коли дуже закручуване — дорожче; а коли ні — недорого,— одказав Порох.

— А моє діло?..

— Ось тривай лиш — ще по одній вип'ємо, та тоді вже й за діло!..

Тільки що Порох став наливати чарку, двері прожогом розчинилися і в хату ускочила жінка — не жінка, дівка — не дівка: голова не покрита, як у дівки, а коси заборсані у мичку, немов жінка збиралася сховати їх під очіпок та зав'язала на тім'ї, а вони й розсипались... Сама — не стара ще, висока, суха, худа, щоки усмоктались всередину,

вид болізний, жовтий, тільки одні очі — чорні, як терен,— блищали якимсь божевільним світом...

— Уже п'є... уже п'є! щоб тебе кров гаряча спила!..— скрикнула вона таким несамовитим голосом, аж у Пороха руки затіпались.— Їсти ні крихти нема, дітвора плаче, а він, чортів бугай, горілку дудлить!..

— Іди собі! іди, йди! — зайдикав Порох.— Мені ніколи... Я зараз чоловікові писатиму прошеніє... іди собі!

— Щоб тебе писачка списала, проклятий! Мені життя через тебе нема...

— Хто ж тебе держить? Я тобі давно кажу: чим клопотати мене з своїми дітьми, ішла б собі, куди сама знала. Так, бач, шкода москаля кидати!

— Авжеж шкода!..— і якось страшно засвітила очима. Погляд її упав на краєць хліба. Вона затіпалась і, як та звірюка, кинулась до столу, аж Чіпка подався убік.

— Бач, проклятий! Казав — хліба нема, аж ось скільки переховував.

— Ну, бери, бери... та йди собі! — одказав Порох, ховаючись з пляшкою.

Вона страшно провела очима і повагом вийшла з хати.

— Хто се? — запитав Чіпка.

— Шмат...— не доказав Порох, а трохи згодом одмовив: — сестра... Не всі, бач, дома — божевільна... Божевільна, а дітей плодить,— та й живуть, прокляті, на мою голову!..

Чіпці так стало шкода божевільної сестри Пороха, її малих діток!.. «Може, вони голодні й холодні,— думав він.— От, якби багатство — чи дійшла б вона до сього?.. Якби-то багатство... А то — от, останню землю одбирають...» Знов повернула його думка на землю — і почала перед ним свої виводи виводити...

— А що ж: будемо прошеніє писати,— перебив Порох.

Чіпка кинувся.

Порох побрався знову у грубу; витяг звідти недогарок шабашкової свічки, каламар з помадної баночки, перо; поставив усе це на столі, а сам вийшов з хати. Незабаром вернувся з папером у руках, з окулярами. Перше всього заправив свічку у розколоту пляшку.

— Як потемніє, то запалимо, щоб не шукаться,— сказав він.— А тепер пусти мене на своє місце, а сам сядь на лаву, абощо.

Чіпка пересів на другий триніжок. Порох присунув свій триніжок до столу, розложив папір і, осідлавши носа окулярами, почав писати. У хаті стало тихо-тихо,— тільки коли-не-коли якось сердито одгаркувався Порох, та чутно було скрип пера або одрубні вимови Пороха: то «так», то «ага...», «еге...», «добре...», «ну, а далі?» І далі Порох, подумавши трохи, знову писав, аж стіл ходив ходором, знову одгаркувався, агакав та егекав... Вечірнє сонце, сідаючи за хмари, кинуло червону стяжку крізь мутну шибку і обдало червоним світом круглу лису Порохову голову, перерізало надвоє білий папір і довгою й широкою попругою лягло через усю хату, а заховалося крайком аж десь за грубою... Облита світом, і без того червона голова Порохова тепер стала зовсім червоно-гарячою... Чіпці здавалося: кривава голова писала криваву жалобу...

Порох кінчив; положив перо; узяв папір у руки; підійшов до вікна.

— Слухай: чи так буде? — і став читати.

— Що, так? — запитав знову, перечитавши.

— Так,— одказав Чіпка, не знаючи сам — чи так, чи ні.

— Ну, оце ж тобі й просьба. Тепер, коли до просьби випили, то й після просьби не завадить.

— Добре, — згоджується Чіпка. — На щастя, значить?

— Егеж,— сказав Порох, покректав, потягся і випив одну за другою аж дві чарки.

Підніс Чіпці. Випив і той і став спльовувати. Сонце уже зовсім сіло; в хаті стало темно; Порох свічки не запалював, а ходив мовчки з одного кінця хати у другий. Чіпці стало ніяково.

— Ти в нас заночуєш, а завтра і в суд,— сказав Порох та й замовк.

Важко стало у хаті. Чіпка сидів на триніжку; Порох тинявся з кутка в куток. Обидва мовчали. Щоб перервати німоту, Чіпка запитав:

— І се ви так живете?

— Отак, як бач. Тільки й того, що хата своя.

— Не смачно...

— Та як вип'ємо, то воно й посолодша трохи; а без того — через добрих людей давно б висіли на трямку,— сказав Порох і знову ковтнув чарку.

— Усім, значить, добре...— обізвавсь Чіпка.

— А ти думав,— ні?.. У кожного — не без того... Ти знаєш Польського?..— пита Порох, зупинившись навпроти Чіпки.

— Котрого?

— Того, що і в вас панує, що в Красногорці живе.

— То що?

— Не то що... А отой мене доїв, той мене у землю втоптав! — і Порох знову заходив по хаті.— Як став предводителем, так і нема мені життя... Ябедник! Ябедник — та й нема мені добра... А до його мені добре було... Служив... Цей будинок, бач, похилився тепер... а колись?.. Колись у йому бенкетували... музики грали... сам комісар гуляв тут... А тепер... нужда та злидні!.. А все — він!

— Що ж він вам заподіяв? — пита Чіпка.

— Як що? З служби вижив... ябедником зробив... он що! Та ні! Не так легко Василя Пороха зробити ябедником... Не така у Василя Пороха голова! Заслав брата на Сибір,— бо брат дурний... Племінничок звів з ума сестру,— бо сестра божевільна... А Василь — ні... не вгризеш! Василь колись вертів цілим повітом... у Василя усі були в руках — і комісар, і суддя, сам предводитель... аж поки він не вліз у предводителі... Уліз, та й ну свою панську пиху показувати. Що ти мені з своєю пихою, коли я за всіх роблю?.. Плювати на неї! Так, бач, ні... По його — хоч нічого не роби, тільки йому зважай... йому лижи... Не такий Василь Порох, щоб лизався... Хай другі лижуть, а Василь не лизатиме... Він як лизне, то й лизь вас зближе!.. Ну?.. вижити Пороха! Порох не хоче коритись... Порох не лиже... Сказав судді, а суддя не хто, як рідний братік... Та хіба один суддя?.. і підсудки родичі... і справник родич... всі одного заводу, одного кодла... Де ж там правда візьметься?.. Сказано — вижити... Ну й вижили... Нетрудно вижити, та трудно розквитатись... Сількісь... Що мені служба? Наплювать на неї!.. А я таки вам дозолю. Я зав'яжу кішці хвоста,— хай розв'язують! Он по опеці одного братчика довів, що під суд оддали... Скрутили, правда, діло... виплутався... Хай! Хіба можна підсудникові служити? Хай, кажу. Се мені хліб... Я знов писатиму... Мене тільки зачепи,— возом не об'їдеш. Писатиму, все писатиму... І про вибори, як вони з'їжджались та змовлялись, напишу... і за те напишу, що всі куми та побратими... Все опишу... Я їх на чисту воду виведу. На те я — ябеда! Макуха сидить уже під судом, оддам ще й порадни-

ка вашого — Чижика... Хіба здохну, щоб його не оддав!.. Я знаю, як Чижик за Совинських діло скрутив... Совинський дівку встрелив... Вийшов після обіду в садок. Дівчата рвали ягоди... Ану, каже, яка скоче з вишні?.. Та — бух! Так одна опукою додолу... та сама, що не піддалася... Що ж?.. Зараз до Василя Семеновича... Той за Чижиком... Ну, звісно, й Чижикові перепало десятин з двадцять поля... Чижик і скрутив діло, очевидячки скрутив... За те Совинський на дочці Польського оженився... узяв плащувату циганку, з таким носом, як сокира... І покрили... Людську кров покрили... Та ні! навіщо Василь Порох живий?.. він вас розкриє... Кров — не вода... Василь Порох сам у яму ляже,— то й звідтіль кричатиме, що Совинський дівчину вбив!.. Душогубці!..

Страшно якось, гучно роздавалися у темній хаті Порохові речі, ніби справді хто з глибокої ями гукав про панські злі вчинки... Чіпка слухав ту обрубу бесіду, серце закипало в його...

— Так воно скрізь добре?..— промовив він: — усюди правда!!

— А ти шукаєш правди? — суворо запитав Порох.— Тільки й правди, поки повна пляшка, а коли порожня, то й брехня!.. Ану, лишень, підкріпимося...

І він самотужки потяг з пляшки, тільки булькотало у горлі.

Чіпка не схотів пити. У його й без того грало уже в голові. Порохові речі глибоко запали в серце... Перед очима встала вся неправда... «Він — старший, а кругом його — менші, все родичі... Сказав слово — і все схилилося перед ним... Пан над мужиками, пан і над панами! Немає ні в чім перепону, не знає ніякої заборони... Де ж тут візьметься тая правда?» Прокинулась у Чіпчинім серці недовіра у правду; обізвалась вона у душі його тяжким сумом... Він сидів, схиливши на руку голову,— не чув, як рипнули двері.

— А ви поночі сидите? — щось спитало жіночим голосом і знову зачинило двері.

Трохи згодом у хату увійшла сестра Порохова з каганцем у руках. Світ ударив прямо Чіпці в вічі. Перед ним, як мара та, стояла розпатлана жінка і живцем нагадувала йому про людську неправду...

— Тут будемо вечеряти, чи там? — питала вона, не випускаючи каганця з рук.

— Там, мабуть... Там, Галочко,— одказав Порох.

Чіпка аж затіпався, почувши таке мення...

— Ходім же їсти! — гукнула вона й пішла вперед.

Порох і Чіпка пішли за нею. Увійшли в кухню. Вона була ще чорніша, ніж кімната, де сидів Чіпка. За кухнею чорніли ще двері — у третю хату. Що там було — не видко, тільки з-за дверей виглядали дві кострубаті дитячі голови. «То, видно, її діти»,— подумав Чіпка.

Серед хати сіли вони вечеряти. На перевернутім уверх денцем горняті блищав каганець і присвічував у миску. Жінка всипала галушки. До вечері усі випили по чарці, випила й сестра Порохова і не скривилася. Чіпка покуштував галушку,— гливка, як глей, та ще й на зубах тріщить. Давай він сьорбати одну щербу. Коли б не так хотілося їсти, він би й не покуштував такої вечері.

— Мамо! дай і нам галуски... і ми хоцемо галуски,— обізвалась з-за дверей дитина.

— Ви!..— гукнув на їх Порох.

Діти поховалися.

— Луципір! — зиркнула Галька: — сам напився, налопався, а дітям — то й нема?!.

— Чому ви, справді, дітям не дасте? — обізвався Чіпка до неї.

Вона устала мовчки; достала недобитий полумисок; всипала в його галушок і поставила коло порога. З-за дверей висунулось двоє дітей — чорні, замурзані, в якихсь ганчірках, замість сорочок, котрі вони якось соромливо позводили на грудях чорними руценятами,— бо застібок не було... Впали вони опукою над черепком, запустили в юшку свої руценята, витягли по гарячій галушці, засичали, захукали — і стали жувати, цмокати... Чіпці стало аж гидко. Мабуть, не любо було й Порохові, бо він знову закричав на них. Діти спідлоба зиркнули на його і налагодились шарахнути за двері.

— Не кричи, п'яниче! — гукнула Галька на його.

— Сидіть! — обернулась до дітей.

Чіпці вже не їлося. Доїв Порох останню галушку, встав. Подякував Чіпка Порохові і Гальці.

— Іди ж тепер та лягай спати! — обізвавсь Порох до Чіпки.

Вийшли вони разом з кухні. Чіпка покурив в сінях люльки, пішов у хату, а Порох ходив ще довго по двору, смоктав люльку та спльовував...

Лежить Чіпка у хаті на долівці, не спить, качається. Душно йому, варко; по жилах бігає гаряча кров; гаряче полум'я пашить з рота; а в голові — одна думка ганяється за другою... То йому привиджується вдача: земля знову його; він такий радий, і мати рада: не попустив свого!.. І Галя йому любенько ввижається... Що не кажи, а Галя дівчина гарна! От, якби така жінка... Радіє Чіпка від однієї згадки... Аж ось повіяло холодним вітром з другого боку... Нема землі!.. проходився дурно... марно втратився... Мати плаче,— це їй, старій, знову прийдеться на чужім полі тинятись... А самому як?.. Пропало все!.. То знову він хазяїн... іде поруч з Галею... Вона йому любо глянула в вічі, усміхнулася... А лихий ворог позавидував йому — одняв землю, закрив своєю нечистою рукою її милий образ... Що ж тепер йому зосталося?.. Висовується, мов з туману, п'яна Порохова постать; а за нею — світить страшними очима божевільна Галька; просовують до його рученята голі, чорномазі діти — страшні, сухі, тремтять од холоду... І встає перед ним людська неправда... Бачить він: вона, як павутина, заснувала цілий світ,— ніхто не виплутається з її тонких тенет... Правда, один рвонувся — і вирвався... та як? руки й ноги назад скручені... ні сісти, ні встати: стій, як на кару виведений!.. «Господи, боже! де ж твоя правда?..— шепче Чіпка.— Де її шукати?..» Аж ось, здається йому, павутина і його основує,— от-от — і він в тенетах! Він рвонувся, кинувся... Хочеться йому забутися, заснути. Перевернувся він з боку на бік... Сон — як відьми вкрали!..

Хтось рипнув дверима, увійшов у хату.

— Се ви, дядьку? — питає Чіпка.

— Я,— одказав Порох.— А ти ще й досі не спиш? — спитав його і побрався до свого лігва, по другий бік хати. Не пройшло десяти хвилин,— Порох захарчав.

«Щасливий він! — подумав Чіпка.— Таке лихо, а спить безпечно... Тут — ще тільки заклюнулась, та й то!..»

XV

З ЛЕГКОЇ РУКИ

Уранці устав Чіпка з досадою в серці, з дурманом у голові. Узяв просьбу, поклонивсь Порохові, пішов у суд. Ще було дуже рано: нікого з судовиків не було в суді; тільки один сторож підмітав скрізь по хатах порозкидані

шматочки нікчемного паперу і цілу коробку його, разом з сміттям, висипав у грубу...

— Та й ранній же! — сказав він, побачивши Чіпку.— Підожди лишень... Ще нікого нема...

Чіпка сів на рундуці. Після недоспаної ночі, після згаги осіння ранкова прохолода здавалась йому такою хорошою, ніби оживила його... Голова потроху одходила; веселіші думки прокидалися. Вранішнє сонце обливало його м'яким світом, пестило його вид, очі, нагонило сонне забуття... Чіпка захитався — задрімав. Його розбудив якийсь гомін. Розплющивши очі, він побачив — ціла купа людей увалила в двір. У одного з-за пазухи виглядав крайок паперу; у другого на грудях наче горб виріс: то одимався цілий хліб, узятий з дому на цілий день; у третього за плечима торбина... Кожен щось розказував другому; інший розмахував руками: всякого клопотало своє діло... Чіпка сидів мовчки, навіть не дослухався до людського гомону: у його гомоніло своє лихо... Якось незнарошне погляд його впав на одного чоловіка. Нарізно стояв він під забором, зажурений, похнюплений. Другі посідали, сміялись, балакали. А він стояв мовчки, як одшиблений, і, здається, нічого не чув, не бачив... Чіпка подумав: «Мабуть, неабияке діло і в цього!..»

Аж ось — хтось крикнув: «Секретар! Секретар іде!..» Усі повставали, насторошились. Підвівся й Чіпка. У воротях показався сухий, перегнутий утроє панок, з зеленим коміром, з блискучими гудзиками... Чіпка глянув на його. Борода йому була гладенько виголена; як та сокирка, видалась вона уперед, ховаючи у прогалині між довгим носом і собою запалий рот, з сухими тоненькими губами; голова трохи подалася назад; довга шия вип'ялась так, як у вола, коли його у ярмо запрягають; на грудях одтопирились верхні краї форменого сюртука, застебненого унизу на два гудзики, і робили ніби горб, а на спині був справжній горб — аж од самих плечей до тонкого, перегнутого стану... «Ну й цього перегнуло!» — подумав Чіпка.

Секретар Чижик,— то був він самий,— увійшов у двір, обпираючись на довгий ціпок, як обпираються старці. Люди поздіймали шапки. Він озирнув усіх своїм мишачим поглядом і підступив до людей.

— І ви до нас, Осип Федорович? — осміхнувшись, промовив він до одного, видно, полупанка, що стояв тут же таки між народом.

Той поклонився, розказав своє діло. Секретар підступив до другого, до третього — до всіх по черзі. Знакомих величав на мення; незнайомих прямо запитував: «А чого?» Дійшов і до Чіпки:

— Ти чого?

— З прошенієм.

— Об чім?

Чіпка подав до рук прошеніє. Секретар шморгнув носом, витяг лівою рукою з-за пазухи, з червоними розводами, чорну хустку, обтерся і став потихеньку читати прошеніє...

— Нічого не буде! — віддаючи назад прошеніє, одказав він, навіть не глядя на Чіпку.

— Як? — здивувався той.

— Так... документів нема!

— Та нам же громада цю землю одсудила...

— То що, що громада?..

— А в його хіба є? — запитав Чіпка про свого супротивника.

Секретар глянув, як п'ятака дав, і знов шморгнув носом.

— Підожди,— сказав він Чіпці, ідучи в хату.

Жде Чіпка годину, жде дві, жде уже й три... Бачить він: люди то приходять, то виходять з суду, а його все не кличуть... Бере його нетерплячка; нудиться він... Коли це — виходить сторож:

— Іди до секретаря! — сказав і повів Чіпку аж через три хати, де сиділо багато судовиків: одні за ділом, другі без діла.

— О-о! вже повів... чує муха, де струп! — сміялися вони услід Чіпці.

Чіпка увійшов у невеличку хатку, де сидів секретар, обложений кругом ділами. Сторож вийшов і прихилив двері. Остався Чіпка з секретарем віч-на-віч.

— Ага! — глянувши на Чіпку, сказав секретар, та й знову вп'яв очі у діло.

Чіпка стояв у порога; мовчав.

— То тобі Порох просьбу писав? — не дивлячись у вічі, спитав знову секретар, нахилившись над ділом і щось черконувши пером.

— Порох.

Мовчанка. Чіпці аж важко стало...

— А що дав?

— Нічого не дав.

Секретар неймовірно глянув на Чіпку.

— Знаєш що?..— почав він — і запнувся.— Як п'ятдесят рублів, то й діло можна поправити...

— Х-хе!..— хекнув Чіпка, не то усміхаючись, не то дивуючись.

— Чого ти хекаєш?

Чіпка мовчав.

— А де ж та правда, коли так?! — уголос подумав він.

Секретар зміряв його з голови до ніг своїм мишачим поглядом, котрий, здавалось, казав: «Ой, який же ти молодий та зелений!»

Чіпка глянув на секретаря: очима вони стрілись. Мишачий погляд не видержав палкого та гострого і в одну мить перебіг на діло.

Знову мовчанка.

— Ну, чого ж ти стоїш?.. І мене не держи, і себе...

— Рука б мені одсохла от по сю!..— скрикнув Чіпка, показуючи на локіть правої руки, та й повернув з хати, не доказавши.

— Ов-ва!!.— гукнув секретар услід йому.— Гарячий який... Гляди лиш, щоб не опікся! — докінчив він, йдучи за Чіпкою.

Судовики спершу витріщились на секретаря; потім провели очі на Чіпку.

Чіпка гордо й швидко йшов через хату. Він бачив, як усміхались судовики, переглядаючись між собою і показуючи очима на секретаря.

— Сутяжище! — бовкнув Чіпка вголос, вийшовши надвір. Кров прилила йому в голову; серце затіпалось; на виду зблід, а очі світили, як у вовка. Люди, глядя на його, розступалися, давали йому дорогу... Він потяг напрямки до Пороха.

— А що? — зустрів його Порох.

Чіпка ще хижіше засвітив очима.

— Проклятий!.. каторжний!.. недаром його у три погибелі скрутило...

— Як саме?

— Хоче п'ятдесят карбованців... За мою землю п'ятдесят карбованців!!. Х-хе!!! І кари на вас немає.

— Отак воно завжди. Ти думаєш, як воно робить-

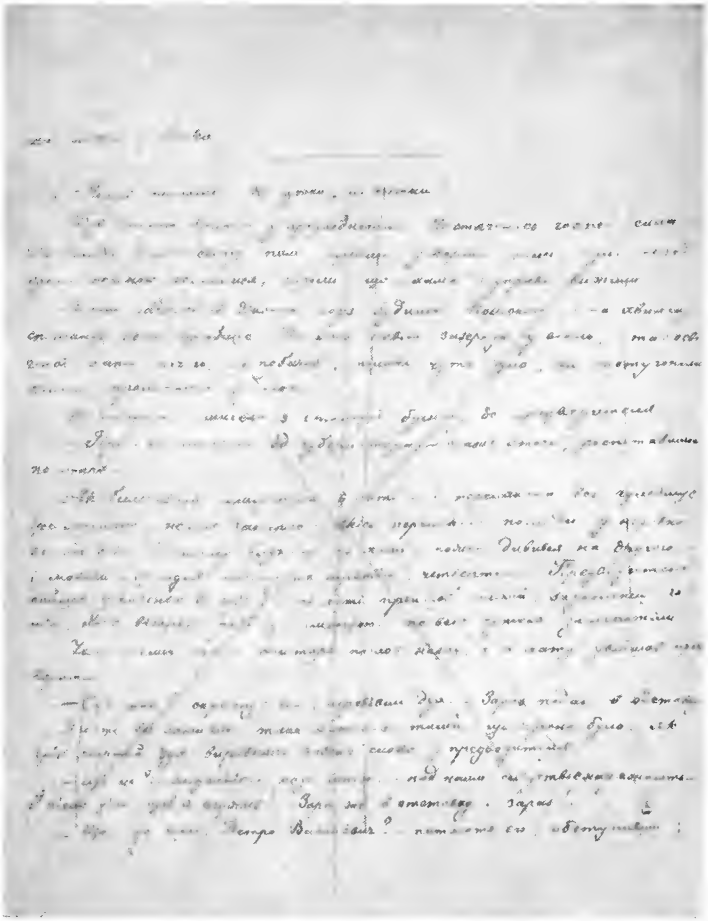

Автограф сторінки чистового рукопису роману з викресленнями цензора.

ся?..— підгріває Порох.— Не підмажеш — не поїдеш... Суха ложка рот дере... ка-хи!.. ка-хи!.. Бач, як дере в горлі... Хоч би промочити...

— А горілка є? — якось понуро спитав Чіпка.

— Кий біс, хоч би капелька... порожня пляшка... Бач! — і Порох показав над вікном порожню пляшку.

Чіпка мовчки витяг з кишені карбованця, кинув на стіл, а сам заходив з кутка в куток по хаті — хмурий, як ніч, німий, як домовина.

Порох обома руками схопив карбованця — та шморг з хати! Незабаром вернувся з веселим поглядом і веселою усмішкою на виду, а у руках — з повною пляшкою, солоною рибою-талавиркою й невеличкою паляницею...

— Не журись! — сказав він Чіпці: — повна пляшка... Вип'ємо!— підсолодивши голос і на Чіпку глядя, каже він. — Добре, що чортяка виніс кудись Гальку... Вип'ємо! га?...

Чіпка мовчав.

— Будьмо здорові! — обернувся до його Порох і перехилив в рот чарку горілки.

— На здоров'я...

— А нашим ворогам на пропасть! — додав Порох, підносячи Чіпці повну чарку.

Чіпка випив і собі.

— Що, посолодшало?

— Кий біс!

— Випий ще — посолодшає...

Підносить Чіпці чарку... Той простяг був уже руку, щоб узяти, та Порох вилив собі чарку в рот.

— А що́, правда, гірко?! — сказав він, жартуючи.— Ну, на́, на́ — підсолоди...

Чіпка випив і другу чарку... Посоловіло в віччю; вдарило в голову... Він заходив по хаті; розпустив язик; дав волю серцю — став батькувати, лаятись... Порох, заїдаючи талавиркою, підгрівав словами...

Випили ще, ще... Очі в Чіпки налилися кров'ю, у чоловічках засвітили огні... Коло серця — немає ні міри, ні ваги тому, що там діється!.. Горілка змішалася з страшною злістю — і запалила серце... Аж знемігся Чіпка. Сів на триніжку коло столу, схилив на руки голову — заснув...

Порох ще довго солонцював талавиркою, обсмоктував кожну кісточку, кожен шматочок та випивав по повній... аж поки не стало ні риби ні паляниці, а горілка — тільки на денці... Тоді він устав, заховав у грубу пляшку, на про-

щання нахильці випивши й останню горілку — і став ходити по хаті... Довго він ходив коло Чіпки, прихилявся, прислухався, торкав його, будив... Чіпка спить. Тоді Порох тихенько просунув руку до Чіпки в кишеню, витяг кисет з тютюном та грішми і, радіючи, мерщій вибіг навспинячках з хати...

Чіпка проспав до обідньої пори. Прокинувся, підвівся... У голові — дурман, у грудях — згага... Давай він пригадувати... Перше всього спала йому на думку зігнута у три погибелі постать Чижика — гнучка, холодна, як гадюка... Чіпка махнув рукою, найшов шапку, надів на голову, вийшов з хати. Надворі ходив з люлькою в зубах п'яненький Порох і усміхався.

— Прощайте!

— Куди?

— Додому.

— Щасливо...

Поніс Чіпка у Піски задурманену голову, ще дужче помучене серце... Тепер уже не жевріла в душі надія, не піднімала вгору його духу, не гнала вперед, як у город. Одна неправда та утрата — утрата всього наймилішого, найлюбішого — пекла його серце... Він ішов, ледве здіймаючи ноги.

Надвечір доволікся до москалевого хутора, до своєї землі... Його обдало холодом, потім обсипало жаром... Порівнявшись з хутором, він спинився... «Не чуть... нема... все пропало!.. Ще вчора бачив... ще вчора... Мабуть, і вона зна... Карай же вас смерть нагла, прокляті!..» Він придав ходи в ноги.

Поминув свою землю, навіть не глянув на неї... Далі та далі... Уже сонце зовсім сіло. Уже смеркло, як дійшов він до Пісок. З неба блищали ясні зорі; по селу то там, то там світилося у невеличкі віконця світло; а в Гальчинім шинку топилось у печі,— здавалось, горіла хата зсередини... Ось і його двір. Кругом тихо; у хаті темно, не світиться...

«Мабуть, мати спить,— подумав він.— Нехай же спить!..»

І повернув до шинку.

— Сип горілки, Галько! — гукнув на жидівку.

— Що це воно буде?! — усміхнулась жидівка, на Чіпку глядя.

Він прямо побрався за стіл, на покуття.

— Не питай... давай швидше!

— Не крици, не злякалася... Дивись... скільки з хоц?

— Та сип, що хоч, гаспедське кодло!

— Ці ти не здурів, бува?.. Ну?.. Сип... Давай попереду гросі!

Чіпка полапав в кишені: ні кисета, ні грошей... Він скинув свиту:

— На! та давай швидше! — і швиргонув через стіл свиту.

— Сцо мені з твоєї свитки?.. Вона мені непотрібна...

Один з чоловіків, що сиділи в шинку та мовчки дивилися, що це робиться з Чіпкою, підвівся з лави, підняв з долу свиту, стряхнув, повернув у руках на всі боки.

— Сип, Галько! — каже.— Я за свиту карбованця ложу...

— Сцо ти карбованця? — закричала жидівка, вириваючи з рук свиту.— Цього ти місаєся не в своє діло! Вона твоя?.. Він заставля...

— Так чого ж ти єрепенишся? Каже парубок: сип! Ну й сип...

— Сип... сип,— запорощала жидівка.— Скілько з сипати?

— Та давай, щоб тобі дихати не дало, проклята душа... Сип! — гуконув Чіпка на всю хату і ударив кулаком по столу — аж вікна здвигнули.

— Ну, цетвертину усиплю...

Жидівка мотнулась з свитою у другу кімнату, кинула на бебехи свитку, а сама вернулась з четвертиною горілки, поставила її перед Чіпкою та й знову пішла до себе. Вона була сердита, що так дорого досталася їй свита.

Випив Чіпка одну чарку, випив другу, випив і третю. Дзенькнуло в голові, посоловіло у віччю. Люди мовчки дивились, одначе ніхто не зважився перший забалакати.

Коли це — увійшов в хату Яків Кабанець.

— А що це, Чіпко? І ти вже?..— обізвався.— Вип'ємо, значить?..

— Вип'ємо,— понуро одказав Чіпка. А далі сміліше:— вип'ємо! — А це вже гукнув на всю хату: — Вип'ємо, дядьку, так, щоб аж мізок у лобі закрутився!

Та — гряк! по столу кулаком... Забряжчали пляшки й чарки, трохи не попадали додолу...

Тут уже й другі примовились. Слово по слову, чарка

по чарці — полилася з ротів розмова, а в роти — горілка... Підоспіли ще людці. Прийшов старий Кулик, що один на все село носив ще оселедець. То був уже старий дід, кремезний ще нівроку... Його скрізь по селу знали, як чоловіка письменного: він завжди, було, на криласі співає, посеред церкви апостола читає... А на язик собі удався балакучий, а надто за чаркою... Та любив-таки й випити. Бувало, у неділю, після обіду, прийде у шинок та й почне теревені точити, та все по-письменному, по-церковному... Зійдуться у шинок людці розважитись, з людьми посидіти, побалакати; візьмуть півкварти, кварту, щоб було чим горло промочувати — і діда не минуть. Тоді він хоч до світа вже [буде] сидіти та брехати, аби слухали. Іноді було насмішить бесе́ду, аж за животи беруться; не врядигоди й з його покепкують — з його сивого оселедця, що аж за ухом закрутився, а все-таки чаркою не минали ніколи. І Кулик щонеділі, щосвята у шинку.

Придибав він і тепер. За ним — другі, треті. Засіли кругом столу коло Чіпчиної горілки, п'ють собі, патякають, люльки цмолять. Найбільше там було д в о р о в и х. Випущені на волю, як птиця, без оселі, без землі, без притулку, вони шукали собі оселі по шинках, щоб швидше скоротати ті тяжкі два роки, котрі вони повинні були одробити. Ще по панських дворах вони позвикали в горілці киснути, її п'яним хмелем підсолоджували своє гірке життя: не покинути ж було своєї утіхи тепер? І вони мерщій кидали панські двори та ходили від шинку до шинку. Коли не було за що випити, піджидали — може хто піднесе чарку-другу. Шинкове панібратство завжди знайдеться. Поприходили вони тепер,— Чіпка не обминув і їх чаркою...

Як підпили уже, то той заспівав з п'яних очей, той бідкався — куди його пристати, як з паном розв'яжеться... А Чіпка не дослухається. У одній сорочці, розхристаний, одно кружає та й кружає, кричить, батькує, по столу кулаком гамселить, як навіжений...

— Що це воно за знак, Чіпко? — питає його Кабанець, коли Чіпка знемігся трохи: — Ти ж, мов, до сього дива не тее!..

— Не вживав?.. Ні!.. А тепер буду...

— Чого ж це так?

— Бо нігде немає правди... немає добра... і землі нема... пропала! Ну й гуляй!

— Та де ж твоя земля ділася?..

— Де?.. взяли... одняли гаспедські п'явки... пропала!.. А земля пропала — усе пропало.

— Так, так,— підхопили двораки: — без землі — що?.. Без землі — життя нема!

— Риба без води, а чоловік без землі — гине,— увернув Кулик по-письменному.

— Егеж, еге... А коли так — пий, поки п'ється, гуляй, поки гуляється! Без землі... усе по боку! Нащо воно? Навіщо тепер корова, кобила, вівці?.. Га?.. Навіщо?.. Гуляй, душа, без кунтуша! — Та бух! по столу кулаком...

Стіл заходив ходором; чарки й пляшки заторохтали, одна чарка навіть упала додолу, під стіл, та ніхто не поліз її доставати: всі задивились на Чіпку... А він знову за своє.

— Дядьку Якове! Ніхто не зна... о-ох! ніхто не зна... Прокляті! П'ятдесят рублів хотіли за землю... Не в землі сила, не в землі вона була... ні! Земля — що?.. Земля!.. Хліб родить, як коло неї походиш, хазяїном робить... Сказано: земля! А без землі — усе пропало... у с е! — Чіпка придавив на останньому слові, повів грізно по хаті очима, заскреготав зубами, положив на стіл руки, схилив на них голову — та й притих...

Люди дивувалися, поглядаючи на Чіпку,— дивувалися його непевним речам, а проте пили його горілку, поки до каплі вихилили. Тоді дехто давай рушати.

— Ану, Микито, час додому! — каже, ледве стоячи на ногах, один кріпак до другого, що сидів та слухав, як Кулик розказував про Йосипа, запроданого братами...— Чув, Микито? рушай!

— Підожди трохи,— одказує Микита.

— Чого?.. Ходім, кажу, а то покину!.. Їй-богу, покину!.. То й зостанешся з отим оселедьком рови лічити, дарма, що він по-письменному балакає...

А Кулик глянув на кріпака, похитав головою і залепетав:

— Аще, аще... єда... єгда... бо... созда мир... Сатанаїл заздри... Согріши Адам з Євою... нехай царствує!.. Людіє! од слуха зла не убоїмся...

Микита прислухався. Оже, як почув, що це вже річ не про Йосипа, устав, вийшов за сусідом з хати... Хто тверезіший, собі став за шапку братись. А зосталися самі п'яниці. Той харчав, звалившись під лавкою; той сидів, обпершись спиною об косяк вікна, та здригував — змерз; а дехто виводив не своїм голосом якусь п'яницьку пісню —

чи про «журбу впрямую», чи про неслухняну «долю»...

Аж перед світом приплівся Чіпка додому, ледве на ногах стоячи — п'яний-п'яний, п'яніший землі...

Як глянула Мотря на його, то й перелякалася...

— Що це, сину?!. на яких це радощах?..

Чіпка сів на лаві, схилив голову...

— Де це твоя свитка, шапка?.. Заходив, кажеш, не тільки гроші, та й те...

— Свитка?.. шапка?.. Нема!.. Нащо вони?.. Навіщо все, коли... у-у... у...— завив на всю хату, мотнув розкудланою головою, засвітив повними сліз очима.

Материне серце мов хто у жмені здавив... Давай вона його умовляти:

— Навіщо це ти, сину, сам собі лихо робиш? Це ж ти сам себе з світа зживаєш!.. Плюнь ти на ту землю!.. Що ж робити? Жили ж он без землі кільки літ, та хліб їли... й тепер не сидітимемо без його... Ти тоді малий був,— сама пучками та ручками заробляла,— та не померли з голоду... А тепер — не те, що тоді!.. Тепер і ти заробиш, і я допоможу... Що ж робити? На все його святая воля!

— Ет, толкуй!.. Немає тепер у мене нічого — ані-ні!.. Що тепер я?.. Людський попихач, наймит?.. Пропало... все пропало!.. І добро і душа пропала... бо немає правди на світі... немає між людьми... Тепер моє щастя — ось-ось було, та... уплило!..— Чіпка розвів руками — і задумався...

— А все люди, все люди... Вони в мене й батька одняли, людоїди; вони мене ще змалечку ненавиділи — з іграшок прогонили, йшли повз хату, одхрещувались... Я малим був, а все бачив... За чортеня щитали... Я чорт... е-е... Я чорт... над чортами чорт!.. А баба учила мене людей прощати, а дід — любити... Дурні! дурні! не стоять вони слова доброго... Їх мучити... му... морр...

Та — пуць! на землю... Так і захарчав...

Мотря встала, витягла з-під себе ряднину, укрила нею Чіпку, перехрестила його, сама перехрестилась, лягла на голому полу, та сон уже не йшов їй на думку... Сплили перед нею давні лихі роки; пригадала вона свою криваву працю; перескочила її гадка на свого чоловіка-москаля... Де він?.. що з ним сталося?.. Може, розпився, розволочився та так де-небудь під шинком богу й душу віддав... Глянула на сина, що, як той сніп, лежав на долівці — харчав, і стиха прошептала: «Господи! сохрани його й заступи!»

Прокинувся Чіпка — вже геть підбилося сонце. Голова крутиться; коло серця пече, мов гадина смокче кров з його... Походив він, походив по хаті, не глянув навіть матері в вічі, вийшов, ніби до худоби, та й потяг — не в загороду, а прямісінько до Гальки... На третій день — знову на ослоні в шинку. На четвертий — там його сонце праведне стрітило, там і ніч темна привітала...

XVI

ТОВАРИСТВО

П'ючи та гуляючи, підібрав собі Чіпка трьох товаришів щирих: Лушня, Матня та Пацюк — одна думка, одна гадка. Усі вони однакових літ: не то, щоб старі, не то й молоді,— вже підтоптані парубки.

Лушня був широкоплечий парнище, високий, бравий, з хорошим панським личком, з чорними гарними усами, з карими веселими очима... Вони так і говорили у його!.. Та, здається, на йому й шкура говорила — такий балакучий.

Пацюк собі худощавий, низький, мишастий — справжній пацюк, такий і прудкий, говіркий, співучий — на селі перший співака.

Матня одрізнявся од усього товариства і норовом, й околом. Який завтовшки, такий завбільшки; неповоротний, неохайний. Голова величезна, обличчя татарське, кругле, як гарбуз, ноги короткі та товсті, як стовпці. Не любив він ні балакати, ні співати, а любив на світі одну тільки горілку: дудлив її, як воду, і в тому покладав усю свою утіху.

Були вони усі три панські й повиростали по панських дворах. Лушня був пана Совинського, а Пацюк та Матня — пана Польського, того самого, що й Чіпчин батько.

Матня та Пацюк узяті в двір ще малими підлітками: перший — від плуга, другий — від овець. Гірко їм було розставатись з батьком, матір'ю, братами, та сестрами, та товаришами, такими ж хлопцями, як і вони; тяжко кидати рідне дворище, де їм знакомі були усі закутки, де їх родила й пестила мати; зелені степи, де вони викохували хлоп'ячі сили; гірко було кидати, яке не є, своє, а йти до чужого, до панського... Та що ти вдієш супроти панської волі? Панові треба... на те у його й кріпаки, що треба! Як не плакали, як не благали матері пана — викладали йому, що білоголові сини їх, як старшенькі, єдина поміч у труд-

ній праці,— та не помогли ні сльози, ні викладки... Панові що? Хіба пан думав про гірку працю, хіба йому слід до того свою панську увагу звертати?! Пан ще й розгнівався, що його панську голову якісь сільські жінки клопочуть такою дурницею... та й звелів попрогонити матірок з двору. Пішли матірки, понесли невимовлені прокльони на устах, гіркий жаль у серці... А сини їх зостались у дворі підпасачами: один — коло скоту, другий — коло овець.

Лушня родився й виростав у панському дворі. Умер старий Лушня, що жив на Вовчій Долині, на хуторі, покинув дочку-дівку на світі. Одним одна робоча сила у сім'ї, бо мати вмерла, а сироти, як кукіль, зостались... Як на те панові заманулось покоївки. Її ото й узяли до панських покоїв,— бо, на лихо собі, й непогана була. На її ж місце перевели на хутір сім'ю з двору. Спершу плакала дівка та боялася усього, а найбільш — як би догодити старому панові. Та, видно, догодила-таки, бо через рік з дівки стала молодицею, породивши білолицього чорноголового хлопця Тимошку. Як піднявся Тимошка на ноги, став розбирати усячину, то його узято за лакейчука до молодого пана,— старого тоді вже не було на світі,— чистити та набивати тютюном люльку, подавати води, а більше всього — стояти у кутку передньої коло дверей кабінету, на случай якого приказу. Всього натерпілося хлоп'я. Іноді, довго стоячи, на ногах засипало, падало додолу. Пан тоді не то, щоб одсилав спати, ні: вибивши добре, щоб не був такий сонливий, становив навколішки на всю ніч. А іноді, щоб не задрімав, бува, й навколішках, підсипав гречки під голі коліна... Було й так, що пан, не знаходячи довго чого-небудь з своїх розставлених по столу цяцьок, присікувався до хлопця та бив за те, що той ніби покрав, тоді як, роздивившись гаразд,— цяцьки або стояли, або лежали тут же перед носом... Набачивши, знову бив за те вже, що хоч не вкрав, то замірявся украсти, бо попереставлював усе... Гірко прийшлося хлопцеві таке життя, злість накипала в молодому серці. «Коли не краду, то б'ють,— дума сам собі,— за те, що посягаю украсти, то хай краще б'ють за те, що краду!» І через рік, через два з малої та доброї дитини зробився якийсь лихий злодіячка, котрому нічого украсти усе, що тільки близько лежало коло його, й божитись-присягатись, що він і сном і духом не знає, як воно опинилося у його в кишені... Може хто другий підкинув, щоб тільки його вибили,— виправлявся

він. Тимошку знову за це били, тяжко били; та бійкою нічого не взяли. Підріс він — став ще хижішим, ще запеклішим. Украде, бувало, який пустячок та й підкине другому, щоб від себе очі одвести; а добре що вкраде, то так заховає сам, що не знайдуть. А оглянуться, стануть допитуватись,— він ще й виказує: отой, мов, або ота вкрала! Безневинних б'ють, а він собі нишком крадіжку поживе та й сміється потайно...

Злодійкувате життя не по душі самому запеклому злодієві. І в такого іноді бувають часи, що оступлять його добрі думки, мучать його, розривають... Чоловіча совість не замирає в самій запеклій душі. Не замерла вона і в душі Тимофія Лушні. Бували такі години, коли він, згадуючи свої вчинки та безпутне життя, сам собі думав: «А може ж воно й гріх так робити?.. Може, за все те оддячиться, хоч не на сім, то на тім світі!..» Страшно йому ставало і разом тяжко, соромно. Тоді він, щоб хоч трохи розважитись, щоб погасити прометеїв огонь в мученій душі, прихилився до скляного бога: привчився горілочку вживати... Помітили раз його п'яним — вибили добре на конюшні, прогнали з горниць, наставили кучером. Це було літ за двоє перед волею. Йому було тоді літ двадцять.

На стайні — вільніше трохи, ніж у горницях. Там — що не зробив, пан бачить, бо з своїх очей не спускає; а тут — хоч і бачать панські коні, та нікому не скажуть... Передньої покинути не можна; а з стайні — коли не вдень, то вночі вирвешся... Лушня встряв у шинки. Там він зазнався з Матнею й Пацюком. Ці — теж повиростали в неволі. Хоча вільні степи та широке поле, де вони влітку скот пасли, одводили трохи їм замлілі душі, зате зимня пора налягала на їх плечі важкою вагою й давила обох... до горілки! Поробилися вони п'яницями, волоцюгами, злодюгами... У шинку побраталися з Лушнею. Побраталися — і таємна крадіжка, схови та перехови, та нічні пропої накраденого стали їх товариською роботою...

Мучились-мучились пани з ними та, не діждавши й тих двох років, що кріпаки повинні були одробити після волі (а роки ті здалися довгі-довгі, тяглися віками!), повиганяли їх з двору на всі чотири...

Не маючи ні землі, ні оселі, ні пристановища,— ні під собою, ні за собою, ні перед собою, як вільна птиця в полі, як дикий звір в борі,— хлопці розбрелися по селу... Де його пристати? де голову приклонити, заховатись часом

від лихої години?.. Ще під будень сяк-так: де-небудь на роботі — у жидів дрова рубати, у людей молотити, віяти, косити... А як вечір настане або свято, або зостався хто який день без роботи... Хоч під греблю!.. Нігде притулку немає, нігде пристати, спочити. У селі дві місцини некуповані. Одна — улиця, друга — шинок... Тільки на улиці небезпечно. Ляжеш під тином спочити — собаки стягнуть; посеред улиці — наїде хто, а хоч не наїде — волосні піднімуть, запруть у чорну, подумавши, що п'яний... Зостався — шинок... І за шию не ллє, і тепло, й людно... Є де, хоч не розкішно, спочити — під лавкою; є з ким розважитись-побалакати, заспівати, випити... Став і нашим хлопцям шинок рідним батьком, горілка — матір'ю. В шинку вони мали собі захист, притулок; чарка горілки стала їх порадою й одрадою... Шинок ніколи не пустує: то той, то другий... І наші хлопці там! Як перепаде чарка горілки — за упокой раба божого, за здоров'я народженого або й так по пригоді,— то й добре! Веселий, співа він, коли співають ті, що частують, а плаче — коли вони плачуть... Як же випадав коли такий нещасний день, що ні роботи, ні в шинку нікого, а в самого ні крихти хліба, ні шага грошей, їсти — аж шкура болить, випити — аж за серце ссе... не гріх тоді й підняти, що легко лежить!..

З оцими-то злодійкуватими ледацюгами, гультіпаками зазнався Чіпка. Тиняючись з шинку до шинку, стрів він їх раз, удруге... як частував кожного, хто підвертався під руку; вони зараз же таки і втерлися до його у товариство. Пили на його кошт; гуляли за його добро; розказували йому своє бідолашне життя, про свою гірку долю — привернули його жалісне, тепер строюжене нещастям, серце і потоваришували... Цілий день п'ють та гуляють по шинках, гуляють іноді й за північ, а перед світом ідуть до Чіпки висиплятись. Виспляться, викачаються, візьмуть з собою Чіпку та з добра його що-небудь, та знову в шинок... Так кожнісінького дня.

Мотря спершу дивилася на таке безпутне життя та плакала, та вговорювала Чіпку; потім того — лаяла, ганьбила; а далі — бігала у себе по вгороду, по улиці та кричала-репетувала:

— Ой, лишенько! пропала ж я тепер... погине моя бідна голівонька... Тепер же мені все одно, що з мосту та в воду...

Стрівають люди, жалкують, розпитують...

— Та як же?.. як же?..— розказує кожному з плачем Мотря: — любий та милий був, а то ж зразу... на тобі та цить! Не переживу ж я цього, не зможу... Свитку пропив, одежу всю — у одній сорочці, як харциза, як махамед який!.. Уже третю вівцю пропиває... Та й товариство підобрав під пару — волоцюг зо всього світа... Боже мій! що ж тепер робити мені, бідній?..

— Ви б його умовляли; ви б його словами ганьбили,— люди Мотрі...

— Чи я ж не вмовляла, чи я не благала?! — плаче Мотря.— Та я ж йому не словами,— я йому сльозами виливаю... гіркими докорами очі вибиваю... Та що з того?.. Сказано: як об стіну горохом!..

— То ви б у волость... Хай його з тиждень подержать у холодній! Витверезиться — опам'ятається, а то йому вже памороки забило...

Послухала Мотря людської ради — пожалілася у волость. Узяли Чіпку п'яного, силоміць посадили у чорну. Незчувся, як і заснув...

Надвечір оглянуться товариші — нема між ними Чіпки. Увечері пішли, та як чорна була лихенька вже, вони її продрали й випустили невольника.

Іде Чіпка додому... У голові — хміль; на серці — зло... А тут ще ззаду йде Лушня, примовляє:

— Яка вона тобі мати? жалітися на сина?! Хто назве її після сього матір'ю? Садовіть, мов, сина у чорну: через його мені життя немає!.. Де се воно таке на світі видано?!

Не йде Чіпка — летить додому; не дише — огнем паше і, як скажений бик, налітає на хату... Брязь! — одно вікно... Дзень! — друге... Посипалось — третє... Грюк! ногою в двері... Полетіли й двері у сіни.

Мотря з переляку залізла на печі аж у куток. Убіг Чіпка в хату, кричить:

— Де вона?.. де стара відьма?.. Чи не заміж, бува, забажала?.. Може, бахурів навести заманулося?.. То щоб син не перечив,— у чорну його!..

Уразили такі гадючі слова материне серце. Як підстрелена горлиця тіпається-б'ється, тихо туркоче й стогне, так мати затіпалась на печі в куточку та стиха, гірко промовила до сина:

— Побійся, Чіпко, бога! Подумай: що це ти кажеш?! Мені світ не милий, мені...— не доказала, залилася гіркими сльозами.

— А мені?.. Мені, ти думаєш, легко воно живеться?! У мене, може, серце від болю як не розірветься!.. якийсь ірод у йому, мов свердлом, крутить... Так ще мені — на?!

— Нащо ж ти п'єш, сину?.. Чи воно тобі легшає? Слухай отих братчиків, що понаводив з собою, то вони тебе підведуть!.. вони будуть, поки у тебе буде; а як не стане, то де й дінуться...

— Не бреши, стара! — перебив її Петро Пацюк.

— Хай уже ти, молодший, будеш брехати, а мені, старій, не приходиться!..

— І що то воно за мати, коли йде на сина жалітися? — піддає Лушня огню Чіпці.— Хіба то є мати?! Який добрий чоловік скаже путнє слово про неї?! Не те, щоб покрити сина... Чи бачила що, кажи: не бачила; чи чула — не чула!.. Ні! вона зараз: ось, мов, який мій син... Беріть його, люди добрі, та садовіть у чорну!... Яка ж вона мати?!

— Бач, що кажуть люди?! — гука Чіпка.— Чуєш, що кажуть?!

— Люди?! — сумно, гірко, з плачем промовила Мотря, та більше не змогла й слова вимовити: умиваючись сльозами, замовкла...

Довго ще Чіпка гукав, довго кричав та, витягши з скрині материну нову білу свиту, майнув з товариством до Гальки.

Стояла уже пізня осіння пора. Холодний вітер вривався у побиті шибки й навпростець віяв у розчинені двері, що покинув за собою Чіпка. Мотрі зробилось холодно. Устала вона з печі, щоб хоч двері зачинити. Гляне — у хаті, як у пустці: стіл перекинутий, горшки побиті, скриня розчинена... Кинулась Мотря до скрині — та й охолола... Там усе перевернено, перекидано, порито — і свити немає.. Мотря так і впала на скриню!

— Боже ж мій, боже! скільки я літ працювала, скільки нічок недоспала, думок передумала, здоров'я укоротила, поки сього добра наскладала!.. А тепер — рідна дитина усе по шинках розносила!..

Сльози у три ручії ллються; жаль та досада давить одурене материне серце... Насилу підвелася з скрині.

— Боже! Великий заступниче! — замолилася, здіймаючи руки до бога: — єдина надія, єдина утіха — та й та мене одурила!.. Побий же його свята твоя сила, де він ступнем ступить, куди він лицем повернеться, коли він так

зневажив матір стару! Дай йому, господи, діждати такої шани та честі від своїх діток...

Та зв'язавши останнє своє збіжжячко у клуночок, перекинула через плече, перехрестилася — і пішла до сусіди, старої баби-пупорізки, що жила недалеко від їх дворища.

Немає тоді Чіпці впину, немає заборони, бо й у хаті нікого немає... Так, з побитими вікнами, стояла вона на край села пусткою. А Чіпка — одно гуля, з шинку до шинку сновигає та, знай, тягне з господи все, що тільки на очі навернеться. Пропив уже кобилу, корову, овець, свиню, навіть усю одежину. Зосталося тільки те, що на йому: латана свитка, драні штани та одним одна сорочка — чорна, як у дьоготь вмочена. Босий, голий, без шапки, ходить він по селу від шинку до шинку, день у день, ніч у ніч; а перед світом, як домовик, іде у свою пустку... Нічого нема!.. Тільки й зосталося, що в току стіжки недомолоченого хліба...

— Нащо-то у тебе хліб гниє у стіжках? — раз питає його Лушня.— Продай його жидам: усе ж гроші! А то так і пропаде...

— А справді,— промовив Чіпка.

На другий день кинулись хлопці вишукувати купця. Чіпка шукав свого чоловіка, та не знайшов. Лушня з Пацюком метнулись по жидах. Найшли купця швидко і повели на вгород, де ходив Чіпка коло стіжків.

— Чіпко! — гукнув Лушня ще за двором: — купця ведемо.

— Жида?

— Егеж.

— Жидові не продам!

— Тю-тю...Чому? Який чорт не купив, то купив, аби гроші дав.

— Оже, я жидові не продам...

— А почому, Овраме, за копу даси? — не слухає Лушня, торгується.

Жид пішов навкруги стіжків обдивлятись. Висмикує колоски зсередини, виминає на долоні, роздивляється.

— А поцому буде? — питає тоді.

— По карбованцю даси? — каже Лушня.

Чіпка стояв одсторонь коло одного стіжка та в землю дивився, міркував щось.

— Ой, вей! за цей гній? — скрикнув жид.

— А почому ж ти думав?

— По копі з сагом... більсе не мозна дати...

— Іди ти к бісовому батькові! — одрубав Чіпка та й пішов сам до хати.

Лушня та Пацюк зосталися на току з жидом.

— Ні, Овраме,— каже Лушня: — за таку ціну ти ніде не купиш.

— Це не такий хліб, Овраме, як ти думаєш,— увернув Пацюк: — це хліб хазяйський. Ми це знаємо. Ми знаємо, як він сіявся, як і складався... Тут хіба зверху трохи затекло, а то тобі — як порох, сухе... Ось дивись! — та й висмикнув зсередини стога жменю жита.

Жито було справді добре: колоски товсті, довгі, повні сухого зерна.

— Ось на, подивись — яке жито!

Жид хоч сам уже виминав колоски й роздивився певно добре, що то за жито, а проте ще взяв колосок у жменю, вимняв і розглядав зерно. Лице його нічого не виказало — ні похвали, ні огуди; тільки ледве примітні іскорки зажевріли на одну хвилину в його чорних очах, та й ті потухли... Він почухав бороду.

— Не скупись, Овраме,— пристає Лушня: — ми тобі його й вимолотимо, до розуму доведемо.

— Ну, що з, не скупися? За вісцо його більсе давати?!

— Як, за віщо? за хліб! Глянь: як одно тобі зерно! Чисте, повне... немолоте б їв! — Лушня справді взяв кілька зерен у рот і жував.

— Та що з, по карбованцю?!

— Та ні, не по карбованцю,— одказує Лушня: — він дешевше віддасть.

— Де хазяїн? Чому він не йде торгуватись?

— Він у хату пішов... мабуть, води напитись. Побіжи лишень, Петре, та кликни!

— Чіпко! Чіпко́-о́! — гукнув Пацюк, до хати йдучи.

— Чого? — подає голос Чіпка з хати.

— Іди ж кінчать, чи що.

— Я сказав: жидові не продам.

— Чому?

Чіпка не обзивався. Пацюк підождав трохи, Чіпка не виходив з хати.

— Ідіть сюди, до хати! — гукнув Пацюк на Лушню з жидом.

Ті рушили, ведучи все-таки розмову про жито.

— Ні, ти, Овраме, не скупися,— каже Лушня.— Хліб, я тобі скажу, такий, що, от ми скільки молотили, а не бачили такого на селі!

— Та що хліб? Хліб — як скрізь хліб.

— Та ні! То не з тії землі. Це тобі хліб з цілини, та ще такої цілини, що років з десять ні рала, ні плуга не бачила... Це з ситої землі хліб,— розпинався Лушня.

Тут вони саме дійшли до хати.

Чіпка сидів собі в хаті, мовчки, наче зажурився. Як ще не приходили товариші з жидом, він обдивлявся тяжкою працею наскладані стіжки. Чорні зокола, вони уразили його серце, перемчали його думки у той недавній час, коли він, ще весною, назирав оцей самий хліб зеленим, як рута, буйним, як дерево, коли зустрівся з Галею,— балакав, жартував з нею... Коли він жав його, рано встаючи, пізно лягаючи, в'язав у снопи, складав у копи, возив, складав на току, почуваючи себе хазяїном, голублячи у серці надію удвох се добро поживати... Тепер та надія почорніла, як і його колись зелене та золоте жито... Брови в його насупились; коло серця, мов чорна гадина, обвився жаль...

«Ні, не продам! хай краще зогниє на моїх очах... а не продам!» — думав він.

На той час Лушня з жидом напрямились у хату. Чіпка вискочив на поріг, та — як одрубав — грізно промовив:

— Нащо ви його ведете сюди? Хліба я не продам!

Усі здивувалися, аж поторопіли.

— То коли не продаси,— згвалтував жид: — насцо з було мене водити? Мені ніколи, в мене сце он скільки діла, а вони водять!..— та й побіг з двору.

Чіпка заховався знову у хату; Лушня й Пацюк, похнюпивши голови, за ним увійшли.

— Чи ти не здурів, Чіпко? — трохи перегодя, питає Лушня.— Такого дорогого купця та відіслати... Кому ж ти хліб збудеш?

— Я сказав, що не продаю!

— А що ж? Хіба краще, як він у тебе зогниє?.. Га?.. Лежить собака на сіні...

Чіпка грізно зиркнув на його... Лушня затих. На той час у хату вскочив Матня.

— Га-га, братця! Є! гуляй! — кричав він, держачи обома руками пляшку з горілкою.

— Де ти запопав? — зрадів Пацюк.

— Знайшов, братця!

— Де?

— У шинку...

— Як же ти?

— А так...— Матня показав руками, як він схопив пляшку.

Розмова повернула на інший шлях.

— Та як же ти — чи украв, чи одняв? — допитувався Пацюк.

— Не питай — як, а питай — чи добра! — каже Матня, частуючи Пацюка.

Той похвалив. Матня до Чіпки.

— Ось на, братіку, покуштуй! Ось — на! Сказано: губи злипаються, така добра!

Чіпка випив. Випив і Лушня. Горілка розв'язала язики — почались кази та перекази...

Лушня знову пристає до Чіпки: чом та й чом хліба не продає?

— Не продам я жидові,— одказує Чіпка.

— Та кому ж ти продаси його?

— Нікому!

— А шкода! Зогниє — так ні за цапову душу... й чарки горілки не вип'ємо! Продай, кажу. Продай, брате! Ти знаєш, як загуляємо?

— Не хочеться, братця! Коли б ти знав, Тимофію, як не хочеться!..— верзе Чіпка вже напідпитку.

— А нащо ж воно?.. Одно ж — зогниє!.

— Ну, так стійте: піду завтра до Грицька... Коли йому не продам, то хоч так віддам...

— Тю-тю! То ти краще мені так віддай,— каже Лушня.— Я знаю, як поверну. А Грицько — що? Звісно — багатир: візьме собі, поживе й спасибі не скаже...

— Другому нікому не продам... не годиться!

Далеко за північ товариство підбивало Чіпку кому продати хліб — то продати, а даром Грицькові не давати. Чіпка не згоджувався.

— Я з ним товаришував; я з ним ще малими хлопцями укупі овець пасли... Хай йому на нове хазяйство. Нехай хоч він чесно поживе мою працю, коли так судилося!

XVII

СПОВІДЬ І ПОКУТА

На другий день, рано-вранці, Чіпка пішов до Грицька. Нова хата, біла, чепурна, привітно виглядала з-за обголених лихою осінньою негодою груш та рядка прутнястих верб. Двір був просторий, чистий, оплетений; ззаду, на току, стояли ожереди соломи; з лівого боку чорніли грядки та невеличкий молодий вишник; з правого — хлівець, загорода та погріб. Коло воріт, над перелазом, білів новою цямриною колодязь, виглядав на шлях новим високим журавлем...

Чіпка уступив у двір. Велика, чорна, кудлата собака кинулась на його з-під загороди. Чіпка подався назад до ліси, став випручувати хворостину. На собачу брехню вибігла з хати молода, як дівчина, молодиця — низенька, чепурненька, та й почала гукати на собаку. Собака одбіг на вгород та скавучав. Чіпка підійшов до молодиці, привітався.

— Добридень!

— Здорові були.

— Що, Грицько дома?..

— Ні, нема...

— А де ж?

— У пивниці.

— І давно там став?

— Ні, недавно... На тім, бачся, тижні... Ні, аж на третім... приїхав жид та й найняв.

— А коли він дома буває?

— У п'ятницю на ніч завжди буває... А це щось за знак — учора не було. Сьогодні повинен бути. А він вам нащо?

— Та треба... Хочу йому хліб продати.

— Не знаю,— каже вона, задумавшись.— Надійдіть трохи пізніше, туди к обіду, може, він звернеться...

— Добре... Прощавайте!

— Ідіть здорові.

Чіпка пішов шляхом додому; молодиця — в хату.

Грицька справді не було дома. Восени, упоравшись з хлібом, він порадився з Христею та й став до пивниці. Оже тепер уже він робив без того запалу, з яким кидався до діла торік. Він тепер уже свого доскочив. Чого ж йому з шкури вилазити. А коли жид дає добру плату, то щоб

сидячого татари не взяли та на печі не лежать,— чому той тиждень і не проробити, повагом та роздумуючи та розглядаючи на всі боки?!

Не минуло й години, як Чіпка пішов, Грицько приїхав.

— Чому це тебе учора на ніч не було? — стріла його Христя.

— Та тут таке трапилось: не мені б казати, не тобі слухати! — одмовля Грицько.

— Що ж там таке? лихе що?

— Та щоб дуже лихе — то, дяка богові, ні!.. Та й доброго мало...

— Та що ж там справді таке? Кажи швидше! — пристає злякана Христя.

— Жида Оврама обікрадено... То це нас держали аж до сьогодні.

— Я думала, що там?!! Хто ж його обікрав?

— Бог його знає... Якісь, каже, замурдовані люди... Понадівали машкари, пов'язали гаразденько всіх та й забрали, що знайшли.

— Що ж воно за люди?

— Він одгадує на москалів, бо по-московській балакали... А шкода, коли хоч, Оврама!

— От, велика шкода — жида! Однак з нас надрав...

— Ні, Христе: жид жидові не рівня. Другий жид, то таки насправжки жидюга, а Оврам, я тобі скажу, добрий чоловік, хоч і жид... Нічого бога гнівити: він тобі й запоможе, коли там подушне, нужда яка... Звісно, своє візьме — не грошима, так роботою... І тепер у його на пивниці трохи не всі — за одробіток... Добрий жид. Усі його тамтешні люди шкодують...

— Усі вони добрі, як сплять: а тільки розплющить очі, то так і норовить, як би у тебе що видурити, як би тебе так заборсати, щоб з його лап не вирвався... Дасть карбованця, двох, а одроби йому на десять. Всі вони одним миром мазані! Бач! А я тобі й забула хвалитись: до тебе Чіпка приходив.

— Який Чіпка?

— А той... що, як навіжений, ганяє по селу...

— Ага!.. Чого ж це?

— Та каже: чи не купив би ти хліба?

— Якого хліба? — пита, роздумуючись, Грицько.

— Не знаю. Каже — хліб продати... А я стою собі та думаю: який це він хліб продає, й навіщо тобі хліб

купувати, коли, спасибі богу, й свій ще потроху тягнеться...

— Що ж ти йому одказала?

— Що ж я йому одказала? Сказала, щоб зайшов пізніше, як ти дома будеш...

— Ну, а він тобі — що?

— Каже: зайду — та й пішов з двору.

— Гм,— мугикнув Грицько.— От, дивіться, коли не здурів парубок... З кругу спився!

Розмова про Чіпку на цім обірвалася. Грицько став розпитувати, чи все гаразд в господі, що робила Христя, чи здужала, чи ні?.. Христя одказувала і собі розпитувала Грицька: що їм казали, про віщо розпитували, як задержали? Перегодя трохи, Христя питає чоловіка:

— Чи не час уже обідати? Ти з дороги — виморився, виголодався... пообідаєш, спочинеш...

— Та таки й справді виголодався. Хліба нестало, випросив був краєць у чоловіка та перехопив трохи... А тепер — немовби й теє...

Собача брехня перервала їх річ. Христя глянула у вікно.

— От і Чіпка йде...

Грицько собі глянув.

— Та й обірваний та обшматований який, господи!

— Може б, сказати, що тебе нема дома, поки пообідаємо? — дивлячись на Грицька, питає Христя.

— Ні, хай... чоловікові втретє не забиватись... Ти знаєш: ми з ним колись товаришували, як ще удвох вівці пасли. Чудний трохи... а добрий був друзяка... А тепер — глянь: що з ним сталося?!

Чіпка скрипнув дверима, увійшов у сіни; собака аж за одвірки гризе, так валує. Христя одчинила хатні двері.

— Та й собака ж у вас! — обізвавсь до неї Чіпка.— З порожніми руками не сікайся!.. Здорові були!

— Здорові... Ідіть у хату; я вже сама закручу заверт-ку, бо вона у нас так туго ходить, що як хто другий, то й не закрутить...

Христя кинулась до надвірних дверей, одчинила їх, гукнула на собаку, потім зачинила й закрутила заверткою.

— Що, Грицько вернувся? — питає Чіпка, дожидаючи, поки Христя поралась біля дверей.

— Вернувся. Чому ж ви не йдете у хату? Ідіть!

Чіпка несміливо уступив у хату та й став коло порога. Йому якось і соромно стало, і страшно... Грицько привітався перший.

— Здоров, Чіпко!

— Здоров, Грицьку! Здоров, брате!.. Чи бач, як ти перемінився!.. Як одружився, то й не пізнати тебе!

— Чим же я перемінився?

— Усім... заріс, постарів...

— От, ще вигадайте — защебетала Христя.— Де ж таки він старий?.. То він не поголився — то так воно здається...

— А може... Та ні: я таки тебе, Грицьку, молодшим бачив...

— Це так мене зостарила молода жінка,— сміється Грицько.

— Тільки б і старості...— усміхаючись, каже Чіпка.

— Та й ти, Чіпко, перемінився... на себе не схожий... Чого це ти так занепав?

— Лихо, брате!..— зітхнувши, одказав Чіпка і сів поруч з Грицьком коло столу.— Кого те лихо до добра доведе?

— Що ж тобі за лихо таке?..

— Багато, Грицьку, розказувати...— ще раз зітхнувши, одмовив Чіпка і скорим поглядом окинув хату.

Простора хатина, чепурно вибілена, тепла та ясна, тиха та щасна, війнула на його якимсь теплим духом... Йому так стало легко, мов стіни до його лиха прихилялися... На серці у його стало так люб'язно; думки його повернулися назад і перенесли його разом на степ; намалювали йому старою неміччю скаліченого діда Уласа, швидкого Грицька, що на барані їздив; кинули його на верби горобенят драти... Жив-жив! Жив-жив!..— наче хто молотками гамселив цими словами у виски йому... Він болізно усміхнувся... Глянув на Христю... І понесли його думки на поле, між зелені жита, де він перше зустрівся з Галею... Жаль йому стало свого бувалого життя, котре пестило його надії; йому заманулося кому-небудь їх одкрити, з ким поділитися... На очі наверталися — чув він — сльози; він боявся, щоб не бризнули, та водив очима то на Грицька, то на Христю... І здалися вони йому такими щасливими, такими добрими, привітними, що він незчувся, де дівся його страх перед ними, сором за своє безпуття... Йому забажалося щиро, від серця, побалакати з ними, як з рідними.

Звісивши на груди голову, в землю потупивши очі, він став навертати на себе розмову.

— Багато, кажу,— почав він,— розказувати... і за день усього не перекажеш... Лихо, сказано, як до кого причепиться,— не одскіпаєшся!..

— Хто ж винуватий у вашому лихові? — обізвалася, глядя на його, Христя.— Мабуть, чи не самі найбільше?..

Докір цей хоч і уколов з першого разу Чіпку, оже він ні зморшкою, ні поглядом не виявив того. Йому аж подобалось питання, так прямо вимовлене жіночими устами.

— Та трохи й сам винен,— одмовив він, задумуючись.— А то-таки й люди...

— Чим же люди винні? — сповідає Христя.

Чіпка поворухнувся. Видко, він не ждав такої сповіді. Помовчав трохи та все униз дивився, ніби роздумував: чи казати, чи ні? А далі туго, немов слова до язика поприлипали, а він їх одривав з великим болем, промовив:

— Неправдою своєю!..

Грицько побачив, з яким болем та жалем промовив Чіпка оці два слова, скинув очима на Христю:

— Ось годі тобі базікати! — обізвався до неї: — готуй лиш краще обідати, та пообідаємо всі разом. Ти, Чіпко, ще не обідав?

— Та я вже, бог його знає, коли й страву бачив,— з жалем признався Чіпка.

Мова його уразила жалощами Грицька й Христю, та й з себе він був такий якийсь, що, хоч-не-хоч, пожаліеш... Грицько мерщій посунувся за стіл, на покуття, та запрохував Чіпку сунутись ближче до його. Христя метнулась до хліба, до мисок, до печі. Швиденько насипала борщу у миску, поставила серед столу, достала ложки з мисника, порозкладала перед кожним,— та вже мала була сама сідати на ослоні до столу, як Грицько промовив:

— Чи це б то так на суху й сідати?.. Воно, мабуть, жінко, у нас у хижці й горілка є... Ми так давно бачились з Чіпкою, що годилось би й випити. Ось давай лиш по чарупині... Та мене, правду кажучи, наче щось ломить, тре... Чи не покине, бува?

Христя вийшла до хижі, незабаром унесла пляшку з горілкою, поставила на столі й сама сіла.

— Наливай, жінко!

Христя налила. Грицько узяв чарку в руку та, обертаючись до Чіпки, промовив:

— Пошли ж нам, боже, усього, чого ми тільки бажаємо!

— Дай, боже! — одказує Чіпка.

Потім Христя знову налила чарку, а Грицько підсунув її до Чіпки. Випив і Чіпка.

Тоді уже сам Грицько налив півчарки, посунув до Христі, примовляючи:

— Випий же й ти, жінко!

Христя взяла чарку у руки, пригубила, кивнула головою — й почала їсти борщ.

Прийнялись до борщу й чоловіки. Чіпці здалося, що він зроду не пив такої доброї горілки, не їв такого смачного борщу. Поїли борщ, Христя достала локшину на молоці... Чіпка — як три дні не їв... Усе йому здавалося таким добрим, смачним; самі хазяїни — такими щирими, привітними людьми, що він аж повеселішав трохи... З лиця спала в його тума; на лобі розправились зморшки, що як ті хвилі то набігали, то збігали; він радісно засвітив своїми розумними темними очима і став сповідатись...

— Так ви, паніматко,— обернувся він з словом до Христі,— хочете знати: чим люди винні у моїм безголов'ї? Усім винні! Од самого малого, непримітного, до самого великого, найбільшого... Ви тільки погляньте: як вони між собою живуть? Чи так, як люди, як брати, як бог приказав жити?.. Егеж! Вони б мали — один одного в ложці води втопили, з лиця землі змели!..

Грицько усміхнувся...

— Ну, що тобі до того, Чіпко скажи мені, бога ради?.. Адже тобі від того ні знобить, ні гріє...

— Як не знобить? А правда де? Де та правда, по котрій нам велено жити? де вона ділася? хто її украв у нас? — гарячився Чіпка.— Куди вона забігла?.. га?

— А нема правди,— одказав Грицько,— то живи так, як і всі живуть...

— А як не дають жити? Що тоді?

— То все мана тільки!

— Ой, Грицьку! ой, братіку! не кажи так... важко мені, пече мене таке слово...

— Не знать, що вигадуєш, Чіпко! не знать, об чому турбуєшся!.. Не такий тепер вік настав, не такі люди народилися...

— Що ж мені робити, коли я не можу з ними ужитися? Чим же я винуватий?.. Я ще й так терплю... Ти тіль-

ки послухай, яка у людей правда. Ти знав мою землю?

— Знав...

— Ти чув, що її одібрали у мене... знаєш?.. ту саму землю, про яку сама громада сказала: це твоя земля, Чіпко, володій нею! А тепер знайшлися такі митці, що й громадську волю поламали... Узяли та й одсудили мою землю бог його знає й кому, бог знає нащо... На те, мабуть, щоб перевів її на гроші та й повіявся туди, звідкіля й привіявся... І як, спитаєш, він одібрав ту землю?.. Підсипав судовикам... от і рішенець: не твоя земля, Чіпко! То була твоя, а тепер — не твоя!..

— Чому ж ти не сходив у суд до Чижика? — пита Грицько.— Він, кажуть, іноді помага.

— Ходив. Поміг... Як п'ятдесят карбованців, то й поможу!

— Що ж ти?

— Де ж я візьму їх?.. Отака-то в світі правда! Один прийшов, підсипав — і одсудив; а дай ти п'ятдесят карбованців — тобі одсудять... А якби була правда, то цього б не було... земля б зосталася у мене... А коли б земля була у мене, я б ніколи не став таким, яким ви мене бачите... Хіба я не знаю, хіба я не чую, що про мене кажуть, думають?.. Знаю... добре знаю!.. Та хай кажуть, хай думають... кожному вільно, що хоче казати й думати!.. Тільки не кожному дано знати... заглянути у чужу душу, зрозуміти, що там і до чого, подивитись у чуже серце... Гляньте у його правдивим оком, то й побачите: що там діється, що там витворяється, які іноді тяжкі муки гнітять його, яке лихо розриває... На те у них кебети катма... не дано їм!.. От і волоцюга я, й п'яниця, й гультіпака... А я, може, кращий від них... та лиха доля моя!.. Кажу вам, багато казати, а трохи слухати... Хай я гульвіса, бо мої руки до роботи не здіймаються; хай я п'яниця, бо у горілці тільки мені й душу одвести... На чому я її одведу, скажіть ви мені?..

Річ Чіпчина, як вода, ринула.

Грицько з Христею слухали та ззиралися, а Христя коли-не-коли зітхала тихо та глибоко...

Пообідали. Чіпка подякував богові й хазяінам.

— Знаєш що, Грицьку?

— А що?

— Чого це я до тебе прийшов?

— Скажи.

— Прийшов... чи не купив би ти у мене того хліба, що зостався у току? Уже я його сам до розуму не доведу; жидові продавати не хочеться... Купи ти, брате!

— Навіщо він мені здався, Чіпко? Я з своїм уже управився, бачу — буде з мене...

— А може у Чіпки добрий хліб, то на посів би зоставили,— якось любенько примовилась Христя.

— Та й грошей у мене тепер катма,— бідкається Грицько.

— То віддаси, коли будуть,— на те йому Чіпка.— Не хочеться мені своєї праці у жидівські руки попускати... Знехтує, проклята жидова, на горілку пережене... А ти, як хазяїн, знаю, до ума доведеш...

— Ні, Чіпко, не куплю: не треба мені!

Чіпка задумався; очі потускніли; він потупив їх униз... Оже швидко журлива думка промайнула; очі знову заіскрили — і він, наче зрадівши, твердо промовив:

— Ну, коли ж не купиш, то так візьми!

— Нащо я в тебе візьму його? Ось розсуди гаразд... У тебе тільки один хліб і зостався; а я, слава богу, не терплю ще нужди!..

— То пропаде ж, Грицьку! проп'ю... Візьми, брате, пожалій моєї праці! Ти чоловік добрий, я тебе змалку знаю... Пам'ятаєш, як горобенят драли? Пам'ятаєш діда?.. Візьми! Я тебе люблю й твою жінку люблю... Увійшов я до вас у хату, як у рай уступив... Ви мене привітали, як рідні, моє серце, мою душу одігріли... Візьми, Грицьку, прошу я тебе...

— Про мене...— одказав, мов нехотя, Грицько.— Коли вже тобі так хочеться, то й заберу. Тільки, знаєш що, Чіпко? У тебе мати старая, а ти її так зневажив... у чужих людей хліб заробляє, сердешна...

— Мати... мати...— забубонів Чіпка і насупив брови.— За матір не кажи... Хто його знає, хто з нас більш винуватий...

Грицьків докір дуже уразив Чіпку. Він замовк, потупив очі в землю, мов боявся на Грицька глянути; подумав трохи та швидше попрощався й вийшов з хати.

— Так ти завтра, гулянками, й забереш, Грицьку? — спитав уже з-за дверей.

— Добре. А може, ще й сьогодні над'їду, коли справа справна...

Чіпка пішов. Грицько, підославши свитку у голови, ліг на лаві спочити. Христя поперемивала посуду, поприбирала, сіла на полу, коло печі, за гребінь прясти мичку. У хаті було тихо-тихо, аж мов важко, тільки чутно було, як веретено сюрчало та коли-не-коли Христя легенько зітхала... Христя думала про сьогоднішню розмову з Чіпкою. Думки обступили її, повили, як сиві тумани землю... Вона оддалась їм на волю: робіть, мов, що знаєте; несіть, куди хочете!.. І здавався їй Чіпка не таким гультіпакою та волоцюгою, яким його люди взивали, яким сама вона його щитала до сього дня... Скривджене з самого малку, її сирітське серце догадалося, що Чіпка — не такий... Не гультіпака — лихий чоловік; гультіпака — зло людське, неправда людська! — казало їй серце... У Чіпки й серце добріше, й душа чистіша... А що він п'є?.. То його лихо п'є... недаром він хвалився ним!.. Та як же його й не пити, живучи між такими людьми, що кожен тільки й дума: як би мені та мені, як би кого обідрати, ошукати? Брати рідні, сестри — перші вороги між собою...

— А правду казав Чіпка,— промовила вона вголос — аж Грицько від дрімоти прокинувся.

— Яку правду? — позіхнувши, питає він.

— Що немає між людьми правди, що живуть вони не по закону!

— Толкуй!.. дурний, спившись з кругу, верзе не знать що, а вона тому й віри діймає...

— Як же не діймати, коли воно так і є?..

— Як так?

— А так! От хоч би й я... Якби люди по правді жили, чи терпіла б я, зоставшись сиротою, те горе та нужду, що прийшлось витерпіти? Чи розкотилося б добро сирітське? Коли б вони по правді, а не по кривді жили, то всього б того приберегли, не попустили б, щоб сирота скиталася по людях, не завдали б її у найми, де б, може, не стрівшись з тобою, й вік звікувала...

— Своя сорочка ближче до тіла...

— Ото ж то є й!.. Усе — коли б собі та собі; а про сиріт та безталанних — ні гадки!.. Хай сироти гинуть...

— Хто ж тобі стане дурно чуже добро доглядати? — запитав Грицько.

Христю — як хто голкою укольнув... Зляканим поглядом вона глянула на його: вона ніколи не ждала такого від Грицька...

— Невже ж би й ти так зробив? — не спускаючи очей з його, вона прямо запитала.

Грицько оханувся і, подумавши, одказав:

— То що ж, що я б не зробив? — другі б зробили! Та чого це ти так прискіпалась до мене? — перемінивши свій ласкавий голос, уже він запитав Христю та й собі гостро глянув на неї.

Христя сиділа на днищі бліда, сумна та, скривившись, дивилася прямо йому у вічі. Голова її схилилася трохи набік; нитка у одній руці, а починок у другій — заколіли... По виду можна було бачити, що вона, хоч і дивилася на Грицька, дивилася прямо йому в вічі, та нічого не бачила: думка її десь далеко-далеко носила...

Грицько помітив; серце в його якось болізно тьохнуло...

— Христе! — гукнув він.

Христя кинулась, аж починок з рук випав; вона скочила його доставати...

— Що це з тобою? Чи не закохалась, бува, у Чіпчині голі п'яти?..

Чи від того, що вона нахилялася, чи, може, й від того, що метке Грицькове слово влучило прямо їй в серце й погнало кров у голову, тільки зблідле до того лице Христине зразу покрилося червоним заревом...

— Ох... як ти мене злякав, хай йому цур! — переводячи дух, усміхаючись, веселенько обізвалася вона до Грицька, щоб покрити усміхом свій недавній смуток.

Грицько пильно подивився на неї. Краска з лиця уже одійшла, тільки притаєне легеньке зітхання та якийсь боязкий, соромливий погляд з блискучих очей нагадували, що, може, Грицько й правду сказав... Одначе Грицько не обзивався. Спустивши з лави ноги, він почав у кишені шукати люльки. Налапавши й витягши люльку, довго він довбався у ній протичкою, потягаючись та позіхаючи, потім вибивав об лаву згар...

— Піти лишень покурити,— мнучи тютюн у жмені й держачи у зубах люльку, каже він,— та подивитися на віз... чи добрі осі? Бо завтра справді гулянками, може, хліб перевезу...

Грицько пішов з хати. Христя сама. Вона аж плечима здвигнула.

— Що це справді зі мною сталося?! — сама себе запитала та трохи перегодя й затягла сумну та журливу пісню

на всю хату... У голосі її почулися сльози, журба; повивали вони хату й Христю; вона голосом виводила свій сум тяжкий, а рукою — нитку за ниткою.

У неділю, тільки що вийшли з церкви та пообідали, зараз Грицько запріг своїх пару биків, випрохав у сусіди ще пару та двома парами й поїхав до Чіпки.

Пуста городина, лихий тин, криві ворота, необмазана хата з побитими вікнами неприязно кинулись в вічі й образили Грицькову хазяйливу натуру... Він з докором і разом з жалем дивився на Чіпчине добро...

— Господи, боже! доживеться ж чоловік от до сього?! А все — своя воля...

Грицько став коло хати. Двері були зачинені й защепнуті. Він подивився кругом хати, глянув на тік,— нігде нікого не видко, тільки стіжки чорніли у току. Грицько підійшов під вікно, заглянув у розбиту шибку. На полу лежало три чоловіки, спали; на лаві Чіпка — четвертий.

— Чіпко! Чіпко! — гукнув Грицько.

— А хто там? — перший прокинувшись, питає Лушня.

— Збудіть мені, будь ласка, Чіпку.

— Нащо тобі? — пита, потягаючись, Лушня.

— Та я до його за хлібом приїхав.

Лушня штовхнув ногою Чіпку.

— Чіпко!

— Чого?

— Чоловік за хлібом приїхав.

— Ага-а,— промовив Чіпка й хутко скочив на ноги.— Здоров, Грицьку!

— Здоров... То це ти так кочуєш?!

— Отак, як бач!

— Чому ж ти хоч вікон не повставляєш? Холоди находять.

— Доброго молодця кров гріє,— одмовив за Чіпку Лушня.

Чіпка вийшов у сіни одчинити двері. Лушня став будити товариство.

— Уставайте, братця, грошей лічити!

— Яких грошей?

— Чіпка продав хліб.

— Кому продав?

— Чупруненкові Грицькові...

— А дорого?

— Не знаю.

Пацюк та Матня попідводились, терли спросоння очі, позіхали.

— Я, мабуть, не доспав,— каже Матня,— бо голова щось болить,— і знову ліг.

— Тим тебе й обдуло, як бокла,— докоряв Лушня.

На той час Чіпка увійшов у хату.

— Ходім, братця, поможемо чоловікові хліба набирати,— каже до товаришів.

— Ходімо. Чув, Якиме? Уставай та ходім! — гукнув Лушня.— Зате ввечері — он як погуляємо!!

Пацюк зараз послухав, а Матня підвівся, давай знову протирати очі та потягатись. А далі — й він, нехотя, устав; усі разом потягли до стогів.

Два подає, два на вози складає. Навантажили обидва вози, придавили рублем, ушнурували як слід, по-хазяйській. Поїхав Грицько.

— А за що продав, Чіпко? — питає Лушня.

— Ні за що.

— Як ні за що? — усі разом скрикнули.

— Так... подарував...

Товариство замовкло, посхиляло голови.

— Отуди к лихій годині! — сумно промовив перший Лушня.

— А жид, бач, купував — не продав,— й собі процідив сумно крізь зуби Пацюк.

— Бо жид! — гостро одрубав Чіпка.

— От тобі й раз! от і погуляємо... чортового батька!..— чухаючи потилицю, блеє Матня.— Краще б було мене не будити, хлопці... А то — тільки сон перервали...

— Жид — та давав по трояку од копи,— знову Лушня,— а це й свій чоловік, та на дурницю звик!.. Отаке!

— Таке, як бач! — коле Пацюк.

— А-а-а...— позіха, потягаючись, Матня: — і навіщо було будити?!

Чіпка зиркнув на товариство очима, поблід на виду...

— Ви на мене, братця, як я бачу, гніваєтесь,— сам себе здержуючи, обізвався він до товаришів.— Так треба було... От вам і все! Жидюзі я не продав ні за які гроші, а товаришеві — так віддав...

— А ми ж у тебе що,— каже Лушня, попустивши поводи серцеві...— Хіба вже ми й не товариші?.. Чому ж ти нам не віддав? Ми б самі його продали...

— Жидові?

— Та там би побачили — кому...

— Чоловік,— тягне Чіпка далі,— чесно поживе, добрим словом згадає... А жид — що?

— А тепло ж буде від того доброго слова? — щипає Пацюк.

— Тепло! — уже грізно одрубав Чіпка, а далі, нижче спускаючи голос, каже: — Я знаю, що моя праця не пропаде марно, а доведе її добрий чоловік до розуму...

— Отуди к лихій годині!.. Оце так!.. От тобі й погуляли! — одно бубонить Матня, присівши навколішки та взявшись руками за одутлі щоки.

— Не ждали ми, Чіпко, від тебе такого! — дошкуля Лушня.

— Якого?

— Такого, як ти зробив... Пропало добро!..

Усі попрісідали на току та, як хижі вовки, очима світили. Один Чіпка стояв, обпершись спиною об недобратий стіг, та сумно позирав то на товаришів, то на цілі стіжки, то на шлях — чи не їде Грицько.

Аж ось Грицько уже справився: приїхав удруге.

— Отак-то ти нас обвів, дядьку? — обізвавсь до його Лушня.

— Як?

— На дурницю, кажеш, хліб возиш?

— На дурницю? Гм... Дарованому коневі в зуби не дивляться...

— То ти нас хоч молотити візьми, по карбованцю од копи,— шуткує Пацюк.

Усі засміялися; Грицько й собі; один Чіпка мовчав...

— Годі, братця, не знать що торочити,— обернувся він до товариства: — нуте лишень чоловікові поможемо хліб добирати, бо час не стоїть!

— Нехай же сам і забира, коли поцінно купив,— каже з докором Лушня.

— Тимофію! — грізно глянувши, гукнув Чіпка.— Або до роботи, або з двору! Я прохати не стану...

Лушня зітхнув, а все-таки підвівся, поліз на стіг; другі, глядя на його, й собі прийнялись за діло... Одначе робота в руках не горіла, як спершу. Оже сяк-так понакладали

вози, забендюгували, ушнурували. Повіз Грицько додому. Лушня пішов за ним слідом.

— Дядьку!

— Агов?..

— Ви вже нам хоч за поміч перекиньте що... Невже ж ми дурно працювали?.. аж спина болить.

— Що ж я вам перекину?

— Та хоч карбованців п'ять...

— А де ж ті п'ять карбованців — на смітнику знайдеш?

— А хліба хіба трохи? Адже кіп більше тридцятка буде...

Грицько мовчав.

— Ну, хоч три карбованці на нас трьох! Хай уже Чіпка подарував — його воля...

— Добре... Нехай же, я утретє вернуся, то й привезу. Тільки прохатиму вас — помогти молотити.

— Молотити? — весело скрикнув Лушня.— Добре! Що там нам його молотити? Аби господь дав годину, то ми його учотирьох за день зоб'ємо!

— То я ще й могоричу поставлю,— домовляє Грицько.

— Добре, дядьку!.. Добре!

Грицько поїхав, Лушня вернувся до гурту веселий. З радощів він штовхнув Матню, котрий прослав під стіжком кілька снопів, ліг, укрився теж снопом та збирався вже заснути.

— Не штовхайся! тут і так бік болить за хлібом,— одмовив Матня.

— Не бійсь! не візьме лиха година, хіба, може, від горілки прогниє,— каже Пацюк.

— Од тії, що за хліб вип'ємо?

— Може й від тії! — вставив Лушня.

Чіпка не дослухався до їх розмови. Він ходив собі поза стогами та підгрібав, що набили, перекладаючи хліб на вози.

Лушня моргнув на товариство: не журіться, мов!

— Погуляємо? — запитали ті стиха.

Лушня мотнув головою: егеж, мов!

— А скільки? — пита Матня.

— Три карбованці.

— Мало,— каже Пацюк.

— З червивої собаки що урвати, то урвати — хоч клочок шерсті! — утішив Лушня.

Вернувся Грицько утретє, привіз гроші, забрав останній хліб.

Як наложили вози, Лушня й каже:

— Ну, тепер, дядьку Грицьку, хоч і могоричу!

— Та ходімо вже: забіжимо до Гальки, вип'ємо по осьмушці.

Пішли. Кликнув Грицько й Чіпку. Пішов і той за ними. Грицько випив сам осьмушку, дав по осьмушці другим та й повіз собі хліб додому, розігрітий — не так горілкою, як подарунком.

Товариство засіло на цілу ніч...

XVIII

ПЕРШИЙ СТУПІНЬ

Мотря зовсім оселилася у «довгоп'ятої баби». Брала людям прясти то кужіль, то вовну та з того тільки й жила.

Тяжко їй робилося на душі, гірко на серці, як подумає, що на старості літ прийшлося наймичкувати у людей. І хата своя, й достатки, хоч які там не які були, а все б таки жити можна... А прийшлося в чужій хаті людям годити, людей слухати... Ще день сяким-таким боком перебуде, а настане ніч — думки, як за подушне, оступлять... Мотря іноді цілу ніч виплаче. Шкода їй Чіпки... кохала ж, ростила, довгих зимніх, коротких літніх нічок недосипляла — рано вставала, пізно лягала... Не задля кого ж? задля його... А він?

Спливе їй на думку та проклята ніч, коли він п'яний зневажив її, матір, тяжкими докорами... Стає руба шматок хліба у горлі, як вона згадає про це, сідаючи їсти. Змочить Мотря усю подушку, як здумає уночі... «Краще б я тебе, сину, не зродила або, зродивши, узяла за ноги та об пень головою, ніж тепер від тебе таку зневагу приймати!.. Безталанна та хвилина, коли я зачала тебе; проклята та радість, якою я раділа, чуючи, що щось ворушиться під серцем... Боже! чи я тебе не молила? чи я перед тобою переступила?.. За що ж мені така кара, така невповага від рідної дитини?!»

— І чого ти так убиваєшся, Мотре? — вговорює її баба.— Хай би що добре, а то таке ледащо! Он сьогодні... немов дідько носив його по чужих городах — без шапки, босий, у одній сорочці, та й та розхристана, як у харци-

зяки... Остапійчиних дітей на смерть перелякав. Гралися собі у дворі. На той час його лиха година носила. Біжить, кажуть, як скажена собака, через город... Діти в крик; він — за ними... ухопив маленьку дівчинку Парасю — четвертий годок пішов — та й несе... Навіщо вже він її взяв? Один бог відає... Сказано: з кругу спився! Уже в його в очах і чоловічки догори ногами попереверталися... Я таки й сама бачила, що він по улиці бігав. Та й байдуже! Кат тебе, думаю, бери: бігай, поки на своє набіжиш! Та й іду собі... Минула вже Остапійчину хату. Коли чую — хтось біжить за мною та гукає: «бабо! бабо-о!» Оглянуся — аж сама Остапійчиха Химка... лиця на їй немає! «Чого се ти, галочко?» — питаю. Вона в плач та так просить: «Будь ласка, бабусю, ради самого бога, я вже вам се й те, верніться у хату та поможіть моїй Парасочці!» Що ж там з нею? «Та, боже мій! — з плачем каже: — отой шибеник, ота п'яниця, щоб йому ні життя, ні добра! на смерть дитину перелякав... Біг через двір та й ухопив на руки... чи занести куди хотів, чи що... Я не знаю: чому його на цеп не припнуть?..» Я послухала, пішла. Уходжу — коли дитина лежить на полу та так в'ється, так б'ється та кричить, немов на йому, не доводь господи! родимець... Перехрестила я його, пошептала — одійшло трохи... Та тоді й переполох вилила. І таки нестемісінько він вийшов, так і вилився з воску!.. То чи я б за таким плакала та побивалася? Я б його й з думки викинула.

— Як же мені не плакати, як не побиватися, слухаючи таке за його? Хай би їх у мене десятеро, то одно в одно не вдасться; а то ж він у мене один, як порошина у оці! Я його кохала, ростила, здоров'я стратила, надії покладала... А тепер — самій прийшлося по чужих людях хилятися... Хіба ж воно легко? Та що й люди скажуть. Яка, скажуть, то мати, що допустила сина до того, не заборонила йому?.. Боже мій, боже! одного тільки в тебе прошу: однії смерті молю! Нашли її швидше... Чого вона по добрих людях ходить, чом до мене не прийде?.. Закрилася б я тоді плечима й очима — хай що хоче робить. Мої очі не бачили б, уха не чули...

— І-і! бозна-що ти, Мотре, вигадуєш! Що люди скажуть? Нехай що хочуть, те й говорять... Чорта йому даси, коли воно таке удасться. Чи ходила б ти по чужих хатах, якби він добрий був?

Не витримала Мотря довшої розмови: сиділа собі та плакала нерозважними, дрібними сльозами...

А Чіпка — наче таке собі діло вигадав — кожнісінький день гуля та й гуля... Зовсім пустився берега... Допився до того, що ні знадвору, ні в хаті нічого... Аж задувся від гульні та недоспаних ночей...

Поки хазяйствечко було, було за що пити; а як забрав Грицько останній хлібець з двору, то хоч що хоч — без грошей жидівка і осьмушки не дає. «Давай гроші!» — та й усе.

«Гроші,— дума собі Чіпка, лежачи в хаті після того, як забрав Грицько жито до себе. Згага пекла його, як свічкою; похмілля його мучило.— Гроші... Якби-то гроші! Не качався б я, як тепер качаюся, місця не знайду; не гуляв би так... оддав би й землю, і усе за гроші. Коли б гроші! Брязнув би тільки — так би все і вродилося... і вона моя! А то...»

І звернули його думки у бувале, недавнє. Розвернулося перед ним зелене поле; ходить він по йому, обдивляється; радіє, що так добре зійшло, росте, зеленіє, цвіте... А тут і вона знялася перепілкою з-за високого жита... Розряджена, як пава; легенька, як метелик; веселенька, як уранішнє сонце... Любо його очам дивитись на неї, як вона усміхається до його своїми повними рожевими устами, як вона гладить його веселими чорними оксамитними очима... Щасливий він!.. А тепер? Серед пустки неметеної, у смітті, у багнюці, валяється — обірваний, обшарпаний, як волоцюга, як харциза який... А до цього що витворяв?! Де ділася кобила, вівці, корова? Де одежа, що мати справила? де ділася мати? куди вона пішла? де приклонила сиву голову?!. Сиротою стоїть над шляхом хата, з побитими вікнами, нетоплена, необшпарована, чорна, полупана... А вже холоди заходять; мороз у хату преться... І холодно, і голодно!.. Згага хмелю запекла йому серце...

— О-о-о... я каторжний! проклятий!.. що я наробив собі?! — Він зо зла уп'явся руками у свою нечесану куштру. Посипалось волосся; заіскрили очі... Він прикусив зубами губи, аж кров виступила...

Осіннє сонце сідало у хмари. Прощаючись з землею, заливало хмари й землю огняним світом. Як кров, червонів захід сонця і заглядав своїми червоними очима крізь

побиті шибки у Чіпчину хату... Чіпка качався на соломі по долівці.

На ту пору в хату увійшли товариші. Як глянув Лушня на Чіпку, так і покотився зо сміху. Пацюк та Матня стоять у порога та тільки дивуються.

— Чіпко! — гукнув Лушня.— Чи ти, бува, не збожеволів? Якого ти бісового батька качаєшся та рвеш на голові волосся?

Несподіваний регіт схаменув Чіпку.

— Братіку! — мовить, як дитина.— Хоч чарочку... хоч капельку, бо пропаду! Пече мене... давить... пити мені... пити!

— На, та пий, дурню! — гукає Лушня, подаючи йому пляшку горілки, у кварту міри.

Аж затіпався Чіпка, ухопивши обіруч пляшку. Приложив він її до своїх попалених смагою, замазаних кров'ю губів та дудлив нахильці, як воду.

Матня побачив та й собі затрусився... Кинувся на Чіпку та ну однімати.

— Ну тебе к лихій матері! От, дивись: ні капельки не кине, луципер!

Та за пляшку... Чіпка не пускає та молить:

— Ще, братіку! ще... ще... хоч трошечки... Хоч капельку!.. душу проквасити...

— Та ну тебе к бісу!.. От, опіяка!..

Та, вирвавши пляшку, припав до неї, мов п'явка до тіла... Матня не вмів кидати горілки другим. Чи давали чарку, він ковтав її як капельки; чи осьмушку, він заливав нею горло не оддихаючи; чи півкварти, кварту,— він тяг, поки ставало духу, а перевівши дух, знову тяг, поки оставалась порожня посудина...

Уже Лушня з Пацюком кинулись на Матню та насилу одняли, трохи пляшки не розбили... Зчинився регіт, крик... Сонце зовсім сіло; насувала на землю ніч, закутана в чорні хмари, і усе робила темним... А вони, у темній хаті, як виходці з того світу, світять п'яними очима, кричать, регочуться...

Забрала Чіпку горілка: кров ударила в голову, від пекучої згаги одійшло його серце. Веселий, підводиться він, гукає:

— До шинку, братця! до жида!

— Шкода до жида... Жид не повірить! — на те йому Лушня.

— Як, свиняче ухо, не повіре? Як я йому усю свою худобу пропив, то й нічого?!. А його, іродового сина, осьмушка горілки вдавить?..

— Та вже чи вдавить, чи ні, а не повірить! — глухо, з протягом каже Пацюк...— Уже краще підняти, де легко лежить...

— Украсти? — грізно запитав Чіпка і скоса глянув на Пацюка; а далі повів очима на Лушню з Матнею, ніби очима допитувався у них: чи украсти можна?

Лушня не загаявся:

— Атож! — одказує.— Чим усилковуватись та просити парха, то вже краще своїми руками добути та погрітися...

— Та й справді, що погрітись,— підхопив Матня,— а то опухнеш з холоду...

Чіпка стояв, як зачумлений... Думки його ходором заходили. «Украсти?..— думав він.— Добре діло украсти... Прийшов, узяв чуже — і є в тебе... Чого ще?.. Одно тільки... Там оглянуться, кинуться шукати злодія... проклинатимуть... От і в мене землю украли... украли моє щастя, мою долю... щоб вони не діждали сонця праведного побачити!.. О-х!.. Прокляті!..» — та як гуконе на всю хату:

— Гайда, братця! разом погуляємо... Може жидюга повірить, а може знайдеться добрий чоловік, почастує... У-ух!.. тяжко мені... гулять хочеться... хочеться битись, боротись... гу-у-у!..

І давай махати, стуливши кулак, рукою кругом себе, повертаючись то в ту, то в другу сторону — на всі боки... Товариство порозскакувалось по кутках, щоб часом не дістав Чіпка.

— Та ну тебе к нечистій матері!..— скрикнув Лушня, як увірвав його по плечі Чіпка...— Мов безміном удрав! Вийшов би на двір та об причілок і гамселив, скільки здужав!..

— Бережись,— кричить Чіпка,— укладу! Як муху, роздавлю...— та, повертаючись на одній нозі, одно руками махає, як вітряк крилами...

Товариші зморгнулись, разом кинулись на його. Той за руки, той за ноги, а той за поперек — насилу положили на долівку. З побитих вікон вирвався несамовитий регіт, гармидер — і розіслався по глухому подвір'ю... Розбуджені собаки стали валувати...

— Чи ми ще довго отут серед ночі сидітимемо? — як стих трохи регіт, питає Лушня.— Ходім уже куди-небудь, чи що?

— Еге ж, еге! — одказали Пацюк з Матнею разом.

— А знаєш, Тимофію, куди ходім? — перегодя трохи, веде річ Пацюк.— До пана!.. Він чоловік добрий, хоч і пан: наділяв нас не раз то сим, то тим, поки ще у дворі були... Невже тепер пошкодує? А комори тепер у його, взиму, повні...

— Гляди лиш, щоб на бантині не завис! — призро глянувши на Пацюка, увернув Чіпка.

— Чого?.. Та я там усі входи й виходи знаю,— одмовля той.

— Там комори лихенькі,— крізь зуби процідив Лушня: — за ніч можна полагодить...

— Може на яку кварту перепаде від жида,— кінчає Матня.

У хаті затихло. Сидячи коло Чіпки на підогнених ногах, усі мовчали. Чіпка, вибившись з сили, лежав, як соломи куль, важко дихав... Тільки його сап розбуджував сонну темряву, що насупилась над землею. А на думку навернувся Порох з своїм переказом. Устала перед ним ціла панська облава на правду. «А справді,— дума Чіпка...— Он вони що роблять!.. То їм і можна?.. Чому ж нам не можна?.. Гидко тільки... Злодюга, скажуть... Господи! де ж тая правда?..»

— Чіпко? — знову обізвався Лушня.

— Чого?

— Ходім.

— Куди?

— До пана.

— Чого?

— У гості.

— Добре...

Надворі стояла темна ніч; густі хмари замазали небо — ні місяця не видко, ні зорі не блищать... Темний морок спустився на землю — і тут нічого не видко, хоч стрель у вічі... Кругом така тиша, як у вусі: ні людина не загомонить, ні собака не гавкне... хіба тільки трісне суха дровинячка під важкими ступнями товариства.

Пройшли вони улицю, другу; посеред села, на третій, одрізнився від них Лушня.

— Стійте тут! — промовив тихо.

Усі стали. Один Чіпка без тямку поволік ноги далі. Лушня прямо підійшов до хати. То був жидівський шинок. Видно, жиди уже спали, бо нігде не блищало світло. Лушня постукав у вікно.

— Гершку! Гершку! відчини!..

— А хто там такий? — хтось обізвався з хати.

— Свої... відчини!

— Які свої такої пори? цого тобі треба? — уже гаразд чутно було жидівський голос.

— Хоч пшениці купити?

— Якої пасниці? — швидко одказав Гершко й одсунув кватирку. Під вікно підступили Пацюк з Матнею.

— Хто з ви? звідкіля пшениця? — питає жид, побачивши коло вікна: три чоловіки стоїть.

— Та звідкіля б не була,— нащо тобі? Ти кажи, що даси за мішок?

— А-а-а... це ти, Тимофію! іди з у хату. А то сце хто з тобою?

— Свої.

— Ну, то й ідіть у хату — тут побалакаємо.

Лушня оглянувся — не видно Чіпки.

— А де ж Чіпка? — питає.

— Он, як марюка, пішов,— каже Матня, показуючи на темну пляму, що чорніла-колихалася у темряві.

— Біжи, Петре, поклич! — порядкує Лушня.

Пацюк побіг, догнав чорну пляму — вернувся з Чіпкою.

Тим часом заблищало світло у розбиту віконницю; скрипнули хатні двері; дзенькнув засов коло надвірних — корчма роззяпилась і всіх проглинула...

Не вспіли хлопці посідати — де не вродилося півкварти горілки, півхліба, миска солоних огірків. Товариство зараз же налягло на їжу, на горілку... Не пройшло години, як усе те було зметене...

— Ну... а де з та псиниця? — питає жид.

— Та пшениці не питай,— Лушня йому: — ми добудемо....

— Та я знаю... Сце б такий звавий козак та не добув... з пекла достане!

— То-то ж... а ти кажи: по чому за мішок даси?

—Та сцо з? — семигривеника...

— Ах ти, свиняче ухо! — гримнув на всю хату Чіпка.— За мішок пшениці — семигривеника?!

— Ну... сцо з, сцо за місок?.. Я взе знаю, яка то пшениця... сце часом... крий бозе!..

І почав чухати рижу, довгу, клочкувату бороду.

Чіпка широко розкрив очі і з дивовижею дивився то на жида, то на товариство, немов питав: про яку се пшеницю толкує жидюга?!

— Ну, добре,— замина Лушня: — ти, Гершку, нашого не схочеш...

Виліз з-за столу, береться за шапку, лагодиться з хати...

— А коли з тебе, Тимофію, дозидати?

— Да так...— зам'явся: — перед світом...— одказав жидові тихо.

— Ну-ну... гляди!.. Бац, і півкварти випили...

— Ну так що, що випили? Хіба ми дурно випили? Не достану пшениці,— за горілку заплачу!

— Та сцо там плата... Хіба я залію, ци сцо?..

— Еге ж... То перед світом дожидай. Ану, хлопці, ходім! — гукнув на товариство.

Усі повилазили з-за столу, понатягали шапки, вийшли з хати, запаливши люльки. Ішли вони купою, усі весело розмовляли. Один Чіпка мовчки потягав люльку. Огонь з люльки освічував товариство. Чіпка бачив, як на виду в кожного грала якась радість... Він позирав хижо на них очима та думав: що це воно далі буде?

Лушня помітив,— як блиснула люлька,— хмурий вид Чіпчин.

— Чого це ти, Чіпко, як мила з'їв? — питає.— Чого ти журишся?

— Хто журиться? — твердо одказав Чіпка.

— Хтокало...

Розмова увірвалася. Затих гомін товариства; усе кругом затихло... Сон наліг на ціле село: нігде ні лялечки, нігде ні світла: втомившись після денної праці, усе заснуло... Одні тільки собаки де-где не спали... Як проходили хлопці темними улицями, позаду їх піднімалось неприязне валування... Тепер вони йшли мовчки. Три вперед; Чіпка позаду ногу за ногою суне... Так ведмідь іде нехотя за циганом: опинається, а все-таки йде... Серце щось недобре віщує. Страх — не страх: якесь темне почуття холодить серце... Холод пронизує душу... У думці закрадається питання: куди се?.. чого се?.. За ними... за товаришами?.. Обдурює сама себе думка і тягне Чіпку далі та далі... Тяг-

неться він тихо-помалу, не маючи волі остатись, покинуть братчиків, тягнеться, одурений підлеслою думкою, забиває в серці страшне почуття...

Дійшли вони до панського дворища. Стали. Чіпка минає...

— Чіпко! ходім! — гукнув йому Лушня.

— Що?!

— Гуртом свого одбирати...

Чіпка став, задумався...

— Ходім! — одказав якось глухо...

XIX

СЛИЗЬКА ДОРОГА

Хто спускався на громаку з високої гори?.. Спершу не то спускатись,— униз страшно глянути... Як уперше сядеш на громака, як подумаєш, де той у бога низ,— волосся подереться вгору.. А громак уже їде униз, усе вниз... холод проймає душу, на лобі піт виступає... Доїдеш до гребня гори, спустишся прожогом униз — тоді вже ніколи боятись... Дух захоплює, якась звіряча радість проймає тебе,— у тебе тільки й думки: коли б швидше, коли б швидше! Така саме думка пройняла й Чіпку, як він, прийшовши до пана в гості, спустився у комору з пашнею... Попорався як знав, вирнув — та й наткнувся на сторожа... Чи пан, чи пропав?.. На слизькій дорозі більше пропадає під такий час... Оже Чіпка не такої натури, щоб сам на сам звертав кому з дороги... Не звернув він і сторожеві, а кинув харчати під коморою — ледве живого...

Спить Чіпка. Совість, задобрена горілкою, його не мучила; страху він зроду не знав; пшеницю вергаючи, втомився та й спав у себе в барлозі, наче після тяжкої праці... Уже сонце встало; люди почали снувати по селу; а сон усе не випускає його з своїх цупких рук, ранком ще мов міцніше давить... А скрізь по селу, як у дзвони дзвонять — про крадіжку, про сторожа... Заворушилися, загомоніли: хто? як?

— Авжеж не хто, як не оті харцизяки! — гомонять люди, показуючи рукою в той бік, де Чіпчина хата.— Щодня п'ють та гуляють... за віщо? Хай спершу — гуляли на худобу того чортового сина, а тепер же — усе чисто пропив, матір прогнав .. з чого ж його, як не красти?

Така поголоска дійшла до волості... «А що ж? може, й правда!» — міркують між собою волосні,— та зараз кинулись до Чіпки.

Прийшли на дворище, обійшли навкруги город, заглянули в хлівець, в загороду,— чи не приховано чого; голова навіть покорписав палицею гній, що зостався після коняки й корови... ніде нічого! Повернули до хати. Хата була засунена. Поторгав голова двері,— ніхто не озивається. Тоді підійшов під вікно, глянув у розбиту шибку: спить Чіпка на полу, аж хропе...

— Гей! ти! — гукнув голова.— Відчини! Чув? Чіпко! чи як тебе? Відчини!

Чіпка почув крізь сон чужий голос, поворухнувся, перекинувся на другий бік, замурчав та й знову заснув.

Один з соцьких зайшов за хату, підійшов до дірявого причільного вікна, сунув Чіпку під бік палицею. Чіпка кинувся.

— Кий там чорт штовхається? — питає спросоння.

— Відчиняй, злодюго! — гукає, розсердившись, голова.— Відчиняй, а то двері виламаю... гірше буде!

— А ти що за птиця? — питає Чіпка, протираючи очі.— Я тебе виламаю!!

— Бийте двері!..— кричить голова.— В'яжіть його, злодюгу!

Уразила така мова Чіпку.

— Ану, бий-бий... чи зуби будуть цілі?

— А чому ж ти не відчиняєш?.. Гайдамака!.. Ти сю ніч крав у пана? Ти сторожа прибив, душогубе?..

— У якого пана? якого сторожа? — позіхаючи та потягаючись, питає, мов і не він, Чіпка.

— Не знаєш, у якого пана? Ти не знаєш, який у нас пан?.. Злодюго! Відчиняй!.. Ми тебе трусить прийшли.

— Трусить?.. Добре... Трусіть... Що ж? іди трусить! — каже Чіпка, підводячись.

Незабаром дзенькнув засов — у хату увійшов голова з п'ятьма чоловіками соцьких.

— Шукайте... трусіть скрізь! — гукає голова соцьким.

Чіпка підпер спиною одвірки, стоїть мовчки, дивиться, що далі буде. Соцькі кинулись по всіх кутках, заглядали під піч, під піл, лазили на піч, перекидали на долівці солому... ніде нічого!

— Ведіть його у волость! — порядкує після трусу голова.— Та зв'яжіть, щоб не втік, буває!

— Ні!.. цього не буде, щоб я дався зв'язати... За що ти мене в'яжеш? — визвірився на голову Чіпка.

Соцькі з вірьовкою до Чіпки... Запалали в його очі.

— Гетьте, люди добрі! — крикнув він, рукою одвівши вірьовку...— За що ти мене в'язати хочеш — я тебе питаю?..— до голови.

— За те, що ти злодюга, розбишака!.. Нічної доби заліз у комору до пана, чоловіка прибив...

— Хто бачив?

— Усі кажуть.

— Хто всі?

— Усе село каже, що ти з Лушнею, та з Пацюком, та з Матнею... Вас тільки чотири на все село й є, що день у у день п'єте, гуляєте та розбишакуєте...

— Що п'ємо та гуляємо, то так; а що ми розбишаки — брехня!

— А за що ж ви п'єте?

— А тобі яке діло?.. Он — бач: добра було повна хата, а тепер — одна пустка зосталася!..

— Та що з тобою балакати? В'яжіть його! В'яжіть та ведіть у волость, та в город, та в тюрму... там з тобою побалакають...

— Стережіться, люди добрі, лихої години! — Чіпка соцьким.— Не слухайте отого старого дурня... Я й так піду, коли треба. Він дума, як голова, то й велика цяця?!

Голова, міг би, очима його з'їв, та гляне — Чіпка як огонь...

— Накидайте на його арканом! — кричить голова, штовхаючи соцьких...— В'яжіть його, бугая дикого!..

— Ось ну-ну! — грізно глянувши та зложивши кулаки, каже Чіпка.— Ось попробуй... От тобі хрест — голова на в'язах не всидить! За що ти мене в'яжеш, га? Хто бачив, щоб я крав або вбив кого?.. Коли у волость треба, скажи... Я сам піду... Ти думаєш — страшна мені твоя волость? Куди ж пак!! Ходім... Зараз ходім!

Та, вхопивши шапку, скинув на плечі драну свитину, що на полу була розіслана замість постелі, перший вийшов з хати... За ним слідом голова й соцькі.

У волості Чіпка застав уже товариство: по них ходив писар з другими соцькими. Зібравши всіх докупи, голова поміркував з писарем та й позапирали їх у чорну — поки приїде становий.

Мотря того лихого дня прокинулась ще тільки стало на світ благословитись. Ще все село спало, а вона прокинулась.

— О-ох! щось мені не спиться... так погано спала, так погано! Та сни такі недобрі верзлися,— хвалиться бабі.— На серце наче хто камінь навернув...

— Та то воно від думок! — утіша її баба.

Мотря помолилася богу, умилася й сіла за гребінь — сумна, зажурена.

Через годину, а може через дві,— сонце вже піднялося,— увійшла в хату сусіда — Хівря Дмитренчиха. Поздоровкалась.

— Чували новину?

— Яку?

— Сю ніч пана обікрадено. Щось дуже багато забрано... й сторожа прибито... чи й доживе до вечора...

— Господи боже! — шепче Мотря, зітхнувши.

— А оце вашого, Мотре, повели у волость... або й не повели, а він повів... Сам уперед іде, а ззаду голова з соцькими... А він їм щось так вичитує, так вичитує!..

Як почула це Мотря, поблідла на виду, заткнула в мичку веретено та мутними очима дивилася на Дмитренчиху: жаль, досада і разом страх виглядали з її жовтих очей... А далі не видержала — залилася сльозами:

— Сину ж мій, дитино моя! краще б я тебе у землю своїми руками зарила, ніж отаке чути про тебе!..

— Та чого ти, Мотре, так себе мучиш? — обізвалася баба.— Може то ще брехня. Мало на кого набрешуть?

Не чує Мотря утіхи — плаче... Далі устала, накинула на плечі стару кожушанку і, згорбившись, боса, вийшла з хати.

— Куди ти, Мотре? — питає баба.

Ні слова Мотря — пішла, зігнувшись, мов не до неї річ. Тяжка печаль одбирає і слух, і мову.

Сусіда,— ще молода молодиця,— якось болізно усміхнулася, зглянулась з бабою і нічого не сказала... Тихо та важко стало у хаті, як у льоху... Бабина онука Христя,— дівка сімнадцяти літ,— низенька, некрасива, чогось важко зітхнула на всю хату; зітхання те так і загускло, так і окрило всіх... Голова у кожної схилилася; очі вниз потупились... Кожна щось думала сама про себе...

— Що то — мати! — через скільки часу глухо промовила баба...— Її зневажають, з хати виганяють рідні діти, а їй усе-таки шкода!..

Ні сусіда, ні онука нічого не одмовили, тільки ще сумніші стали.

Мотря майнула аж у волость. Чіпки вже не застала: посадили у чорну. Як сова, згорбившись-скарлючившись, ходить вона кругом чорної; поглядає на невеличкі, залізом перевиті віконця,— та плаче-плаче... «Хоч би мої очі його побачили! Хоч би мені одно слово від його почути! Хай би я знала: чи правда тому, що люди кажуть?..» Стала вона прохати соцького, щоб пустив до сина. Соцький не пускав...

— Голова приказував — нікого не підпускати, не то що... аж поки не приїде становий...

— Я на одну хвилину, мій голубе! — молить Мотря.

— Не можна, матусю, і ключ узяв з собою...

Походила Мотря ще коло чорної, поплакала ще трохи та й пішла додому, сумніша, ніж сюди прийшла. Давили її жалісні сльози; жаліла вона й на голову, й на пана, жаліла й на соцького; жаліла на увесь мир — на панів, що давлять мужиків, на мужиків, що пруться в пани... Материне серце заклекотало прокльонами на увесь світ! Жаль у материнім серці не має спину, не знає угаву...

А Чіпці з товариством — байдуже! У чорній завели жарти.

— От, не знали де виспатись! І тихо й безпечно... Спи собі,— соцький стереже, щоб, бува, хто не вкрав...

— Якби сюди горілки з піввідра,— одказує Матня,— то хоч би й довіку сидіти... Попивав би потроху, заїдав варениками та спав...

— Де б же ти взяв? — питає Пацюк.

— Голова б приніс... він з людей надрав, а нам — оддав!

— Сподівайся, поки опухнеш з голоду й холоду,— увернув Лушня.

— А справді холодно... От би погріться! — знову за своє Матня.

— Грійся — в тісної баби!

— Цур їй!.. Якби горілка То й баби не треба!

— А мені якби дівчина,— каже Лушня.

— То й я б до тебе пристав у прийми,— шуткує Пацюк.

— А знаєте що, братця? — не слухаючи їх розмови, каже Чіпка.— Як тільки розв'яжемось з цим ділом, у першу ж ніч голову обшахрати... Та не так, як пана... а он як! Хай знає, погань, що він не хто-небудь, а наш брат Савка — тільки що наздирав з бідоти, дукачем став... Тепер, бач, у пани лізе, кирпу гне...

— Добре! їй-богу, добре! — провадять усі в один голос.— Як липку, облупимо... Та й писаря завряд...

— А то — дивись пак: хотів мене в'язати! Я тебе,— кажу,— сучого сина, як зв'яжу, то й довіку не розв'яжешся!

— Та ну-бо... так і сказав?

— Їй-богу! А за що він мене в'язати сікається? Ти спершу докажи, що я там був, а тоді вже — й на вірьовку... Страхав тюрмою... Побачимо,— кажу,— хто там перший буде: чи безневинний бідак, чи багатир, що сирітське добро заїдає.

— Що ж він? — питає Лушня.

— Мовчить, пуздрата собака, мов не до його річ...

— Ну, а розкажи нам,— обізвався Пацюк: — як ти упорався з сторожем... то теж чоловік ручий.

Чіпка став широко розказувати, як він поліз у комору, як наткнувся на сторожа, як борюкався під коморою, поки той не захарчав...

— То ти таки добре його попом'яв?..— пита Лушня.

— Та знатиме, що в добрих руках побував... Як насів, то тільки стогне — уже й не кричить, як спершу, а тільки стогне...

— От і пропав чоловік! — каже Пацюк.

— Хай не лізе, куди не слід! — одказав Матня за Чіпку.

— І то правда,— закінчив річ Лушня та й зітхнув.

Усі замовкли. Мовчав і Чіпка. Швидко поснули.

На другий день приїздить становий. Кликнули Чіпку. Становий давай його розпитувати.

— Знать — не знаю, відать — не відаю! Я,— каже,— чотири дні уже й з хати не виходив.

Покликали других. І ті те ж саме: не знаємо, вперше чуємо!

Одвели їх знову у чорну; знову замкнули на замок двері. Становий поїхав, а їх звелів ще кріпше держати, щоб не дали, бува, дьорки.

Сидять хлопці день, сидять другий, сидять і третій. Їсти їм дають... чого ще? Лежать собі, висипляються та точать один одному баляси з баляндрасами, а іноді й правду розказують, пригадуючи кожен свої пригоди. Один Матня сумує.

— Чого ти, Якиме, журишся? — питають його.— Та хай увесь мир зійдеться та доказує, то й то нічого не вдіє: не були й не знаємо нічого... от і все!

— Та не в тім, братця, сила, що кобила сива! А ось уже четвертий день, як горілка в роті була... аж уха попухли...

Сміх та регіт піднявся у чорній від такого тяжкого суму, а Яким знову за своє:

— Сміються?! І якого біса їм смішно?! Хіба неправда, що уха попухли?.. Їй же ти богу, поробилися як вареники завбільшки... А їм смішно!!

Чіпка аж за живіт береться та регоче:

— О-ох... ох!.. о-ох, лихо!.. уха попухли!!. Як вареники... ха-ха-ха! О-ох! Дай хоч дух перевести, а то помру зо сміху! О-ох, ох!

Матня одвернувся від товариства, насунув шапку на очі, ліг черевом униз на долівці...

Цілий тиждень просиділи хлопці у чорній, аж поки з города не приїхав слідователь та не повипускав.

— Глядіть же, хлопці, не забувайте!..— гукнув Чіпка з дороги, прямуючи з чорної до свого двору.

— Добре... не забудемо! — відгукують ті, скриваючись в улиці, що вела напрямки в шинок.

На другий день голосила по селу чутка, що прошлої ночі якісь страшидла, у білих сорочках, у чорних бородах, з носами, як крючками, з одним оком у лобі, як у песиголовців, убрались до голови в хатину, де він спав і куди ніколи нікого не пускав, зв'язали голові руки й ноги, накрили кожухом, забрали велику силу грошей — та й були такі...

Загвалтувало село від краю до краю: пішли суди та пересуди та поговірка... Настала робота язикам — і дебелим чоловічим, а надто гострим та довгим жіночим...

— Це, видно, господь його карає за безневинні сльози! — як сокирою, рубає одна жінка серед цілої юрби сусідок.— Просився торік мій чоловік, щоб записали у виселенці... не записав! Оце ж йому за те! Коли б ще й писареві... П'ять карбованців зідрав... живцем зідрав... останні

зідрав... Казав, запишу... на казенний кошт вирядять... землі щось десятин з тридцять дадуть... а тепер — так! І не записав, і гроші пропали... щоб йому добра не було!

Це так гомоніли одного ранку. А на другий — чутно: писаря ограбовано! Руки йому вірьовками до ніг поскручувано; натушковано на його зверху кохужів, подушок,— так що як витягли його, то піт у три ручії лле, а сам — мов рак печений...

— Якби,— каже,— ще хоч з півгодини так пополежав, то задавився б!

— Хто ж то такий? — розпитують його.

— А чорт його знає! Якісь татари — не татари, не по-нашому розмовляють; та сміються, вражі сини, та вонючі!

— Оце так!.. Ну, тепер,— каже йому голова,— один одному сміятись не будемо. Тільки мені щось чудно: й до тебе три, й до мене три... До мене ж такі марюки, що як глянув, то й умер; а до тебе, кажеш, чи турки чи татари... Воно тут щось є... Я догадуюсь, що це воно, та мовчу, поки що... Ось ходім лиш до волості!

Пішли до волості; а дорогою усе щось один одному говорили: чи то радились, що його робити, чи жалілися, що їм роблено... А люди їх так очима й проводять та як у дзвін дзвонять про крадіжку... І знову всі показують на Чіпку з товариством.

Оже як не питали, як не шукали — нічого! Уже головиха з писарихою їздили кудись у село до циганки-ворожки. Набрехала вона їм і про чорнявого, і про білявого, взяла по полтинику з кожної, та тільки всього... Потрусили ще раз Чіпку — нічого не знайшли... Пропало!

Діждавши неділі, голова закликав батюшку, одслужив молебень, освятив воду, окропився — та після того вже годі й запиратися...

Запалив Чіпка рай тихого щастя у Грицьковій хаті та й покинув куритися...

Христя звідала на своїм віку нетрохи нужди та лиха через людську неправду... Дозолила вона їй до самих живих печінок... Часто й густо вона думала: чи вже людям не можна жити правдою?.. А як би добре було, коли б усі жили по ній!.. Чому ж вони не живуть нею?.. Думки Христині розбивалися об житечні підстави, як хвилі об кам'яні береги... Серце в неї щеміло; душа допитувалась:

чи правду вона думає?.. Коли це — ні відсіль, ні відтіль — десь узявся п'яниця, харцизяка і загукав про те саме... Не тихим, слабим голосом, не жіноцьким хибливим почуттям, а криком болячої душі, дужою міццю зіпонув гайдамака те саме! Грицько її, добрий її Грицько, ніколи нічого такого не казав, не натякав навіть... Чому?.. Чіпка, що казав, усе те правда, свята правда... А Грицько ~~то~~ мовчав... Ні! тут або щось не так, або щось не те... Так часто думала сама собі Христя.

Пригадуючи гострий погляд, сміливий вид Чіпчин, вона тремтіла: боялася його...

Стала Христя зовсім інша й до Грицька. Ласка, з котрою кожна жінка виходить на спірку з своїм іноді й геть-то крутим чоловіком, котрою завжди побиває його, та сама ласка — як став помічати Грицько — зробилася нещирою, холодною... Грицько помічав, як Христя стала, мов нехотя, прихилятися до його — немов себе неволила.

Оце іноді заманеться йому, як молодому чоловікові, пожартувати з жінкою. Сумно дивитись на його зачепи! Христя якось болізно усміхається до його, мов крізь сльози слова йому ронить... Грицька то в жар укине, то наче холодною водою обдасть.

— Що з тобою сталося, Христе?

— Що ж зо мною сталося?..

— Якась чудна ти стала... невесела, небалакуча... мов чого недостає тобі... Чи ти чого сердишся?

— Чого ж би я сердилась?.. на кого? скажи, бога ради! А що мені невесело.. То не вік же дівувати! Не на те ж ми бралися, щоб сміхи та жарти заводити... Треба про все подумати, та й...

— Та й що?..— Грицько глянув на неї — і догадався.— Коли ще те буде? Де те теля, а ти вже й з довбнею! — закінчив, усміхаючись...

— Та воно вашому братові не що...

— А вашому... чого журитись?

— Того... І я сирота, і ти сирота, ні батька, ні матері немає ні в кого... А під той случай — знаєш?.. Якби своє, то воно б і порадило, і доглянуло усього; а то — не дай, боже, чого! — чужі й кутки рознесуть...

Христя заплакала.

— От коли зібралась батьків оплакувати! Нехай собі со святими спочивають, коли померли; а нам, кажу, все-таки нічого журитися...

То була пора, коли Христя почула себе матір'ю, з її думками, з острахами, сумом, сльозами... Дарма Грицько утішав її, дарма хотів розважити. Христя сумувала, журилася, а часом сама собі гірко плакала... Одно до одного — й журба Христина ширшала, вищала, глибшала... Грицькова рада нічого не вдіяла.

Грицько сердився, став гримати на Христю — чого вона все журиться. Не помагало: Христя не кидала свого суму. Тоді сам Грицько став журитися, став роздумувати, давай нишком помічати за Христею... І помітив, що Христя чогось ховалася з своїми сльозами, наче соромилась його... Злякане Грицькове серце догадалося. Оже він мовчав: боявся зачіпати, боявся тушити той віхоть, що курів у його хаті... «Може, сам собі потухне,— думав він,— а може, сама вона залле його... сльозами». Одначе думка про це не давала Грицькові спокою. Вона йому нагадувала з якою охотою бралася Христя помагати йому довести до розуму той хліб, що Чіпка подарував, як вона його вихвалювала, як раяла зоставити на насіння «добре жито»...

Дивлячись на сумну Христю, думка Грицькова, знай, верталася та й верталася назад у той лихий день, коли Чіпка сповідався у їх хаті... Грицько не помилявся, що палка розмова Чіпчина запала глибоко у душу Христі, що його грізна, а разом люба постать, коли він кричав, світячи очима: «А правда де? де її поділи?» — кинула жарину у жалісне жіноче серце... Все те він бачив тепер своїми очима, чув своїм серцем — та боявся назвати словами... Він ще тоді, у той лихий день, побачив, що Чіпка справді якийсь неабиякий чоловік; він знав ще тоді, що Чіпка казав правду; він навіть згоджувався з ним у думці, хоч і перечив у словах... А слова ті — як та завірюха, вривалися прожогом у душу, перевертали в голові думки, розбуркували у серці почуття. Грицько бачив: Чіпка хоч кого підхилить під себе—і боявся... боявся за Христю: йому нікому не хотілося оддати свою добру, свою любу Христю!.. Часом темної, довгої ночі Грицько не спав і на волосину: усе придумував та пригадував, що б його перед жінкою вивести таке. щоб звихнути Чіпчину правду... Думав — та не надумав, а тільки більше та більше мучився...

Аж ось тепер — скільки поговору! Грицько зрадів, кинувся на його та давай поділятися з Христею.

— Чи ти чула, Христе, про нашого праведника? — ускочивши в хату на другий день після крадіжки у пана, питає він жінки.

— Про якого праведника?

— А про Чіпку?.. Ти чула, як він тут за правду розпинався, а он що вийшло?!

— Що ж там таке?

— Пана обікрав... сторожа прибив... чого доброго, досі богові й душу віддав...

— Невже?! — дивлячись пильно на його мутними очима, скрикнула Христя — і пополотніла, оторопіла.

— Їй-богу!.. Тепер у чорній сидить... Он воно які люди бувають! Подумай: на крадіжку, на душогубство пустився?!!

— Господи! мати божа! який тепер світ настав...— ледве вимовила Христя та й перехрестилася...— Та хіба воно й тоді не видно було, що з його добра вже не ждати,— закінчила вона.

Грицькові це — все одно, що по губах медом. Після цього давай він ще гірше розписувати Чіпку перед Христею, немов самого лютого ворога, а не колишнього свого товариша.

Як Чіпку випустили з чорної, Грицько перший приніс Христі звістку, що, мов, викрутився харцизяка, вибрехався! Як стали гомоніти по селу за голову й писаря, Грицько уп'ять перший сповістив про це Христю і христом богом присягався, що те діло не втікало Чіпчиних рук.

— А моє серце ще тоді щось недобре віщувало,— одказала на його присягу Христя.— Знаєш що, Грицьку? Чи не віддати б нам його жита? Ще — чого доброго — коли-небудь уночі прийде та й заріже за жито!

— Ото, хай бог милує! — похопився Грицько.— Ні, він, Христе, не такий уже, щоб за те, що сам віддав, та й зарізати.

— А коли при нужді та п'яний?

— Він швидше прийде правити грошей... Отоді, як прийде, я йому й віддам жито... Та й то навряд!

Отак собі побалакали — і в Грицька наче од серця одлягло. «Ну,— сам собі міркує: — тепер уже не вернеться те... не так я його підцюкнув!»

Оже Христя все-таки не стала веселою. Вона ще дужче хапалася за свою думку... «Коли такий чоловік отаке робить, що ж уже другі???»

XX

НА ВОЛІ

Воля для чоловіка вільного — чарівниче слово, а для невільника — мед — п'яне чоло. Воно, як дурманом, як хмелем, затуманить усі його думки, гадки, надії: усе для його умерло, оглухло, одно воно зосталося, одно воно тільки й сяє й гріє по темному шляху його темного життя...

Ще тільки об'явили волю,— піщани зашуміли, як окріп у горшку.

— Шабаш, братця! воля! воля! — загукали кріпаки, кидаючи роботу та йдучи у шинок — в о л ю ж е н и т и.

— Ні, то ще брехня! — дратували їх козаки.— Ще два роки поробіть на пана, та тоді уже й воля.

Піднялась спірка, змагання. Лаяли кріпаки козаків, лаяли панів, лаяли попів: не було того на світі, кого б вони не лаяли, як свого лютого ворога... за ті два роки! Одначе, налаявшись, назмагавшись та накричавшись досходу, вернулися знову на роботу. Хоч яка вже там і робота була?! Кожен норовив як можна менше робити, а більше собі загарбати: як би пана одурити.

Пани дивилися на ту роботу — та охали, та зітхали, та нишком-тишком самі між собою щось балакали... А кріпаки собі тихенько один в одного питали: «Чи то ж то нам заплатять за ті два роки, що робимо, чи ні?»

Оже — як-не-як — добували два роки. Підскочила гаряча пора: оранка, косовиця, грабовиця, жнива, возовиця, молотіння нового хліба,— ніколи було дихнути, не то що...

Ішлося вже до різдва. Рочисте свято клопотало кожну сім'ю своїми споконвічними клопотами. Там кололи свиней, і несамовитий крик їх розносився по всьому селу; там клопоталися їхати у місто на красні торги, продати хліба, накупити нужного про свято: і ладану під кутю, і риби — на багатий вечір, і солі — про всяк день; а тут жінки заходилися коло мазання й зрушили завсідній покій життя.

Одному Чіпці з товариством немає клопоту. Сяк-так позатикав побиті шибки то ганчірками, то онучами; укине у піч гнилої соломи,— тліє вона там собі та курить, буцімтаки й гріє... Байдуже їм про тепло; дарма — про їжу! Їх гріє жидівська горілка, а їсти — жують хліб сухий з сіллю — теж від жида. А коли хто з товариства зніме з сідала у сусіда курку чи півня, розчинять, спечуть, настро-

мивши на спичку, з'їдять — та й ситі! Хоч і бачив Чіпка таке безпутство,— часом робилося йому противне таке життя й таке товариство,— та заллє очі — мовчить... Іноді йому хотілося і гарячої страви попоїсти. Тоді він полізе у розвалений погріб, назбирає ще торішньої ріпи, що де-где по кутках завалялася, начистить, зварить юшки — та тільки всього!

Люди дивилися на таке життя та хитали головами.

— Ні, вже: не буде добра з такого! горбатого могила виправить... Ще хоч би не товариство, то може б... Та стійте, діждемо набору: хоч отих курокрадів заправторимо, коли його не можна...

Ось настали й святки. Радіють люди, що діждали, гостюють, гуляють то дома, то в шинку. А Чіпка з товариством і не вилазять з його, людей закликають, частують... Чоловіки — нігде правди діти — таки ласенькі на дурницю випити, то й раді такому случаю — п'ють та вихваляють добрих молодців... Дехто й з молодиць, цікавих подивитись на зборище та ігрище, та ще де співи та танці, завернув туди... А жид, як знав, десь і музику видрав... Музика ріже-тне; п'яні чоловіки трохи на головах не ходять та вибивають гоцака коло молодиць; а ті й собі — дивляться-дивляться, то це одну й візьме нетерпляча — і пішла дрібненько бічком, бічком, немов пливе по воді; а яка з п'яніших схопиться за запаску, підніме її трохи та — гай-гай по хаті, як шуліка за курчатами... Сміх, регіт, крик... А Чіпка знай до жида: давай те! подавай друге! неси третє! Лушня у танцях, як не перерветься, музику перетанцьовує; Пацюк на язиці, як на балалайці, вибиває; один тільки Матня, роздутий, червоний, як жар, з сонними, п'яними очима, сидить у кутку, куняє: оце прокинеться, вип'є, зареве, як бугай, на всю хату та й знову притихне — куняє...

Гульня розвернулася на всі боки. Забули про свято, забули про бога, забули про домівку. З ранку до вечора, з вечора до ранку одно п'ють та гуляють. Жінки, не бачивши третій день чоловіків у вічі, підняли такий галас, немов на село найшла кара божа або пожежа половину села виполонила.

— Оце напасть господня! оце лихо несподіване — желіпали вони.— Такого ще зроду-віку ніколи не було!.. Бог дав свято — в церков піти, богу помолитись, а він у шинку молитвує! Бог дав свято, щоб дома з дітьми та з жінкою

любо-тихо провести, а він у шинку з п'яницями та волоцюгами гуляє! Треба хоч до батюшки піти, щоб яку покуту наложив на розп'яницю з п'яниць.

Деякі таки знялись, пішли — не до батюшки, а до матушки жалітися. Матушка почастувала їх горілкою і обіцяла розказати, як устане, батюшці. Молодиці вернулись додому, а чоловіків все-таки нема... Вони ще заполонили у ту гущу й дяка. Дяк цей старий уже був — у піст, бувало, «алілуї» не виведе, такий старий. А вхопивши чарку та другу тієї живиці-дурниці, й він побадьорнішав трохи. Де та й сила взялася, міць прибула! Співає з молодицями так тонко та голосно, мов молоденька дівчина. А це, випивши ще чарку, як підбере поли в балахона, як ухопе товсту, червонопику молодицю та ну гоцака садити. Тільки борода та коса майтолає, а він — так халясує, так халясує... Аж упрів, аж мило на йому лягло. Чоловіки регочуться, а молодиці коло його, щоб ще дужче роздратувати, так увиваються, так увиваються: одна втомиться, друга її місце заступає...

— Що ж усе танцювати та танцювати,— крикнула одна реготуха: — якби ви нас, дяче, повозили ще!

— Бач, чого сучі дочки захотіли! Бач, чого їм заманулося! — взявшись у боки, каже дяк: — Шукайте санчат, повожу вже... Один тому час, що батько в плахті!

Де взялися й санчата. Витягли дяка з шинку надвір, запрягли; насідало молодиць повнісінькі санчата, ще й зверху; дяк аж угинається та самотужки пре, а молодиці — співають та вигукують, як на весіллі... А це одна як схопиться, як підбіжить до дяка

— Нема, дяче, місця! нема, дяче, місця! Ну, я сяду верхи! Повози й мене!

— Сідай, бісова! — кричить дяк, перегнувши спину. Молодиця скочила; дяк не здержав, поточився, упав; молодиця зверху... Другі позскакували з санчат та й собі туди — пхаються, падають... А чоловіки: «мала купа! мала купа! на купу! на купу!..» Навалило молодиць стільки, що трохи дяка не задавили. Витягли його — ледве дише... Регіт, гвалт... Здуріло село!

Гульня розв язала язики, розбуркала зомлілі, пригнічені душі, розкорписала ті врази, що глибоко крилися в серці... Серед гульні згадали піщани й за два роки...

— А що ж це воно, братця? — заводить хто з кріпаків: — це так — два роки робили та й дурно?!

— Авжеж дурно!

— Чого ж дурно? Адже цар дав волю: живи, де хоч, роби, що знаєш... Ну, щоб, бач, уже не зовсім і їх обійти — неситу ту прожир: — «поробіть, мов, люди добрі, ще два роки,— хай уже вони звикнуть за цей час з думкою, що вас не буде!» Та як же він дума: ми йому ці два роки дурно робили? дурно втрачалися?.. Адже якби я до хазяїна став, то рублів би сотню заробив... А в його як?

— А так: робив-робив, та й виженуть з двору в три вирви...

— Ні, чорта з два! Мені рощот давай... он що! Ми знаємо ваші каверзні... Буде того, що над нашими дідами та батьками знущалися та з нас воду виварювали... Заплати ж мені хоч за ці два роки!

— Заплачу... наставляй кишеню! — сміявся другий, тверезіший.

— Чого ти смієшся?.. І заплатить! Піду скажу: давай рощот! — і дасть...

— По гамалику...

— Чого по гамалику?.. А в Побиванці? га, в Побиванці?.. Адже дав? Хати дав, грунти дав... Затялись в одну шкуру: давай рощот! — і дав... Брат рідний дав; а наш би то й ні?.. Еге! Якби ми не такі дурні... А то — сидимо собі мовчки, мов не про нас річ... Рощот давай! в одно слово: рощот!

— Толкуй...

— Дурню, а не толкуй!

— Ти сам дурень... Залив очі та сам не знаєш, що верзеш...

— Що ж я верзу?.. кажи: що? — сучиться п'яний.

— А то... що як почує хто та шепне туди... Ти знаєш, яка він сила?.. Буде ще!

— Що ж мені буде? Нічого не буде, бо правда! А ти все-таки дурень...

— Не дури лишень, бо щоб сам не здурів...

— А що, битимеш, може? Битимеш? Ну, бий!

— Хай тебе лиха година поб'є без мене! Одчепись, сатано!

— Ні, бий!.. Сякий-такий сину, бий!..

Та й підставляє лице. Супротивник осувається назад, наставивши обидві руки, щоб, бува, з п'яних очей, не креснув зачепа... Люди збігаються з усіх боків, оступлять, дивляться — що далі буде.

— Бий, кажу!..— кричить перший та хвіть другого по пиці... Той — здачі. Зчепилася бійка... крик... гвалт... Насилу розборонили люди та й ведуть знову в шинок «мирову пити», щоб справді не дійшло, бува, до т о г о... Хто винуватий, хто правий? гаразд не знав ніхто... У кожного була думка, що добре б і рощот одібрати; був і острах т о г о... «А як не дасть, та ще... не доведи боже, щоб гірше не вийшло!»

Одначе горілка взяла своє. Чим далі, то все більше й дужче виступала п р а в д а першого; а острах другого нехаяли, як легкодухого чоловіка. Зашуміло село, як на пригру бджоли: сміливий і несміливий збиралися в купи, гомоніли, радились, змагались... І ходили до жида в шинок могоричу пити...

Минуло водохрестя. Час би за роботу братись... Та чи до роботи, коли день у день зберуться або в шинку, або й так де, та одно тільки й чути: рощот та й рощот... Піймали раз одного з Побиванки. Розпитують: чи дав двори? чи подарував хати?..— Дав, подарував!..

— Бач!..— в один голос: — значить н а ш дурить! Коли ж так,— не діжде!..

На завтра, ще чуть стало сіріти, зібралися коло волості та взяли старшину з собою і пішли до пана у Красногорку.

Прийшли; стали у дворі коло ганку — повнісінький двір, нігде голки просунути; послали просити лакея, щоб сказав панові; обіцяли навіть «на табак» лакеєві, коли швиденько панові скаже.

Василь Семенович ще спав і з ліжка почув щось за гомін, за топіт. Він подзвонив лакея, розпитав, що то. Той сказав. Наче хто голкою шпигонув вельможного пана,— так він прожогом скочив з ліжка; звелів подавати мерщій убрання; випив нахватку стакан чаю і, не глядя на те, що жінка, ламаючи руки, благала не виходити, вискочив з хати — червоний, сердитий...

Він догадався, що це недаром ціла піщанська громада присунула,— та думав своєю сміливістю зразу її осадити.

— Що вам треба, піщани? — сказав він, хоч грізно, але здержуючись.

Піщани поздіймали шапки; кланяються.

— До вас, пане...

— Чого?

— За грішми, пане...

— За якими грішми? — скрикнув пан і глянув гостро на громаду.

— Що два роки служили, пане...

— Дураки! Ви ж повинні були ці два роки служити... Мовчать передні, кланяються.

— Як повинні? — обізвався хтось зсередини.— За плату ж, то й служили...

— За яку плату?.. Закон велів!

— Закон? — знову викрикує зсередини: — То ви самі настановили такий закон!..

— Хто там озивається? — питає пан.— Ану, виходь сюди, та побалакаємо...

— А чорта! давай гроші!

— Хто озивається, сякі-такі сини? — кричить уже на все горло пан.— Хто сміє бунтувати? — та й підскакує до передніх.

— Ми не бунтуємо, пане,— кажуть, кланяючись, передні: — ми тільки прийшли просити плати...

— Якої плати? за що плати? Я вам дам!..— уже навсправжки лаявся пан...

— Не цвікай!.. годі... не боїмося!..— знову зсередини.

— Хто там, сякі-такі?.. Давай мені того, хто озивається! давай зараз!.. Давай... а не то — я вас усіх у тюрму запру... на Сибір попру!

— Не дуже! не дуже! не скачи так! Ач, який прудкий! давай лиш гроші!

— Кажіть: хто там озивається?..— аж розлягається пан до передніх.

Передні мовчать; зступаються ближче один до одного, кланяються...

— Ага? так ви не хочете бунтовщика видати? не хочете?.. Так ви бунтувати?.. га?.. Постійте ж, я вас побунтую! — кричить пан, розпалившись, і з криком біжить до себе в горниці.

Громада на хвилину стихла, а потім — немов набиралася духу — пройшов спершу глухий якийсь гомін; далі — дужчий, дужчий, поки не перейшов у викрик...

— Що він нас страхає? Дума — злякалися?.. Минуло те!.. Давай плату!.. плату давай!! рощот!!!

Крик, гук з усіх боків, на увесь двір, довго ще невгавав і долітав у горниці страшним, диким галасом. Василь

Семенович поблід, як крейда. Його розбирала досада, злість; йому хотілось кричати, лаяти, бити,— та страх брав своє... Він погнав його у горниці, а тепер не випускав надвір. Жінка Василя Семеновича ходила, як з хреста знята. Од тривоги вони обоє мовчали; ходили тільки з одної кімнати у другу та збоку нищечком позирали у надвірні вікна, ніби таїли свій страх одно перед одним...

Громада не розходилась цілий день: вигукувала та викрикувала аж до самого вечора... Так і простояли на ногах. Тільки ніч погнала піщан додому...

Василя Семеновича і ніч не вдержала. Перегодя трохи після того, як пішли піщани, він звелів запрягати коні, виносити важкий сундук з своєї спочивальні — і вкупі з жінкою покотив у Гетьманське...

На другий день — чуть зоря — уже були на ногах справник, посередник Кривинський (що колись, за виборів, був справником), послали гінця у Котолупівку по станового Ларченка, щоб їхав мерщій у Піски: «бунт!» Ларченка як хто по потилиці лигнув: він стояв, наче чмелений, і якось без тямку дивився вниз своїми косими очима... На помості вимальовували його думки розгніваного Василя Семеновича, котрий тупає на його, Ларченка, ногами за те, що «допустив» бунт у себе в стані... У голові станового думки каламутилися: то він прощався з котолупами, і здавалось йому, що вони хрестилися, як він виїжджав з їх містечка; то йому прийшов на думку той щасливий день, коли він раз на обіді вихваляв, як поет, Василя Семеновича віршами... Коні під'їхали під рундук: гаятись було ніколи. Ларченко ускочив в санчата та, тільки духу, попер у Піски.

У піщанській волості сидів уже посередник. Він приїхав зарані, звелів скликати громаду. Громада ще тільки сходилась. Незабаром цілі Піски збіглися. Хто на громаду, а хто — на дивовижу.

Становий з посередником вийшли з волості; стали на громаду гримати, далі страхати, потім батькувати, а там — підскакувати та репетувати на все горло,— аж піна з рота летіла...

Громада собі гуде:

— Не застрахаєш!.. Рощот подай!.. Не скачи, коса собако!.. котолупе!...

Нічого не вдіяли ні становий, ні посередник — тільки дарма накричалися та з тим і поїхали.

А піщани слідом за ними послали у Красногорку Василя Деркача нишком довідатись: чи дома пан? що там чутно?

Деркач незабаром вернувся.

— Немає,— каже.— Учора звечора зібрався та з панією й поїхав... не сказав і куди.

— Еге... значить наша правда! Недаром перелякався...

— Глядіть же! Не попускай, братця, свого! — викрикували піщани, розходячись по домівках. На диво козакам, а на злість жида, рідко хто зайшов до його й у шинок.

Коли це на ранок — летить у Піски сам справник, летить стряпчий, летить становий. Сказано — ціле «временне отділеніє». Приїхав і посередник. А незабаром, слідом за ними, вступила москалів сила...

Громада збилася в купу, як овечки під дощ та лиху годину. Ніхто — ні пари з уст. Тільки чутно важке зітхання та якийсь тихий гул... Москалі зайшли з боків — і кругом, як кільцем, обложили громаду.

Кривинський, як посередник, вийшов наперед громади та став допитуватись: чого вона бунтує?

— Ми не бунтуємо, добродію... Ми свого просимо...

— Як свого?

— А так! за віщо ж ми два роки служили?.. дурно?? — хтось подає голос зсередини.

— Хто там кричить? давай сюди! — зіпонув Кривинський.

Громада затовпилась; ще тісніше збилася в купу; стали один одного за пояси брати...

— Сюди його давай! Хто викрикує? — желіпає посередник.

Мовчить громада, анітелень! Кривинський не витерпів — лає...

— Не дуже лиш! не дуже! — знову хтось зсередини.

— Ну, тепер ваше діло, Іван Петрович! — обернувся Кривинський до справника.

— Розги! — зіпонув той на москалів в одмову посередникові.

Москалі кинулись до крайнього...

— Не давай! не давай, братця!.. за що нас бити? за віщо нас нівечити?..

Громада стала напирати на москалів; москалі на громаду. Піднявся крик, гвалт; зчепилася бійка з москаля-

ми... Люди, зачувши таку колотнечу, біжать, як на пожежу дивитись. Чоловіки — аж до самих москалів; жінки на тини поспинались — з огородів... Дід Улас, старий, не видержав натовпу — упав... Москалі підняли...

Чіпка побачив. Закипіло його серце, заболіла душа... Біга поміж козаками, метається на всі боки:

— Братця! — кричить: — не даймо глумитися над нами! Не даймо знущатися над дідом!.. Ходім, братця!.. Тимофію! Петре! Якиме! Збирайте громаду докупи! Не даймо, братця!..

А ті, як побачили, що непереливки, та — тільки видно — через село...

Чіпка їх лає, батькує, молить, просить; кидається то в той бік, то в другий; то підскочить до москалів, то вертає до своїх. Побачив Грицька.

— Грицьку! братіку! Ти бачиш? кров безневинно ллється... Діда Уласа ледве живого підняли на вітер... Не даймо!..

Грицько не одказав на це ні слова — та мерщій від Чіпки, та в чужий огород, та й присів за лісою...

Кинувся Чіпка до кріпаків... Тут його й схопили.

— Я — вільний! — кричить Чіпка: — Я — козак!

— А коли вільний та козак, то не бунтуй людей! — зіпонув справник.— Ложіть його!

Довго борсався Чіпка... Ще довше його били...

Ні крикнув, ні застогнав! Устав — наче з хреста знятий. Очі червоні, налилися кров'ю, горіли, як у звіра; на виду — блідий-блідий, мов після тяжкої хвороби... Повів він страшними очима по всій громаді, глянув хижо на панство, на москалів — і підтюпцем побіг додому...

Обняло його зло нелюдське. Серце в його вило; душа палала... «Прокляті! каторжні! ні суда на вас, ні права немає!..» — кричав він, качаючись по полу. Тіло боліло, як попечене... Він стискував зуби. «А вони?.. вони?! Слова доброго... смітнини послідньої не стоять!.. Прокляті душі!.. на вас трохи такої муки, трохи каторги... Катувати вас, пекти, тупим ножем шматувати!..» Від болю він кусав собі нігті, пучки...

«А ти, дурню, водився з ними!.. повірив, що й вони люди?.. Волоцюги, п'яниці, а не люди! Вони тільки обпивали тебе та підбивали на все лихе... У них доброго на ніготь не було... Серце їх, як іродове, тільки й знало одно лихо... щоб другого підвести, а самому — навтікача; щоб

чужими руками жар загрібати; сльозами та кров'ю других себе тішити... А потім стануть на увесь світ славити... вийдуть серед людей, посеред білого дня, скалитимуть зуби, будуть сміятися... Собаки!.. Сучка вас, а не мати породила!.. Замість серця змію положила й трутою налила... Де тільки тхне ваш дух, там лихо та горе, кров та сльози... А ти їм повірив?! Ти?!!» — він заскреготав на всю хату зубами.

А це — як скоче та так без шапки прямо у шинок. Полилася горілка, як вода. Він дудлив її нахильці; випив з півкварти — і не чув, щоб хоч запекла або вдарила в голову... Як бризка, кинута на жарину, зашкварчить і зникне, так ті ковтки горілки зразу вигоряли, вилітали парою...

Він кинув на стіл порожню посудину — побіг додому, поліз на піч. Голова заходила ходором; у виски гамселило, як обухом; свистіло та пищало у його в ушах... Він забувся, немов заснув...

Грицько, настоявшись у чужому городі та надивившись вдосталь на бійку кріпаків, трохи змерз та й поплівся додому.

— Важно парять бісових маштаків! — було його перше слово до Христі.

— Господи! там, мабуть, на той світ позабивали сердешних, бо крики такі доносились сюди, немов з могили,— відказала Христя.

— Так їм і треба, злодіям!

— Скажи мені: за що ти на їх узлився так? Хіба вони й не люди?..

— Життя через них, проклятих, немає! — аж скрикнув Грицько.— Нічого у хазяйстві не вдержиш за ними... Так і держи все під запором, а то — як раз та два рознесуть!.. Чи давно я майстрував у сараї?..— Візьми, дурний, та й застроми два свердли за лату... Хто їх там візьме? — думаю. Коли сьогодні огляджуся,— аж і сліду не знать, де стриміли...

— Може ж то й не вони взяли?

— А хто ж? Кому більше взяти? Козак тобі візьме?.. Навіщо йому, коли він сам хазяїн?.. коли у його самого є? А тій голоті, панським недобиткам, що пропити, то про-

пити... Хіба воно для себе брало? — на пропій!.. Щоб воно подавилося...

, — За що ж їм і випити, як не за твої свердла,— сміється Христя.— Свого нічого немає, все те панське...

— Та в їх ніколи й не буде нічого,— перебив Грицько: — все проп'ють! Вони у панів позвикали тільки красти та горілку пити, а не берегти хазяйського добра... А тут ще їм і землю й волю дають... На цеп їх, а не на волю!

Христі вже обридла лайка та кривда Грицькова. Вона не витерпіла.

— Який-бо ти, Грицьку, їй-богу! А якби тебе узяти в неволю?..

— Ну, то що? — витріщився на неї Грицько, ображений, чого вона заступається за таких злодіїв, що в його свердла покрали.— То крав би? га?.. Хай уже б мені руки тоді повикручували!

— Отже, не вір сам собі, Грицьку! Як щоденна лайка та докори: злодюга та п'янюга,— то всякого з пантелику зіб'є... Поневолі чоловік стане пити... А як ні за що, то й украде... Звісно, неволя! — журливо закінчила Христя.

— Яка їм неволя? яка неволя?.. Он, пити, бунтувати... то їм неволя?! За те ж їх і попарили сьогодні... От попарили!.. А Чіпка, чула? як прийнялись за них москалі, біжить до мене, блідий такий, труситься... «Братіку, Грицьку! Ходімо — оборонімо... Ходімо — не даймо!..» Цур тобі та пек! — думаю,— та від його... Ускочив в Остапійчин огород, захилився за тин та й дивлюся... А він ганя по вигону та скликає на оборону. Як же піймали його, як задали... буде пам'ятати довіку!.. Пішов, мов чмелений...

Христя тільки зітхнула і нічого не сказала.

Грицько викурив люльку коло печі і узявся за шапку.

— Куди ти? уже обід готовий,— каже Христя.

— Та я тільки худобу понаповую,— одмовив він та й вийшов з хати.

— Не барися ж! — гукнула навздогін Христя й кинулась готувати посуду.

XXI

СОН У РУКУ

І сниться Чіпці — немов сон, і ввижається — наче бувальщина. Сниться йому й ввижається недавня гульня. Увесь шинок залитий світлом — сяє, аж горить; музика

тне, рубає; підбори землю рвуть; крики, співи... стоголосе лящання... безпуття скажене... А збоку насуває темна ніч, немов чорна хмара. А в тій хмарі, у тій непроглядній темряві, ледве видко, чорніють панські комори, двір... Три тіні зігнулися під якоюсь вагою — щось несуть на плечах... тікають... зникли у голому садку... Ось блиснула іскорка — і видко... два чоловіки качаються серед двору, борюкаються... Той, що зверху, лютий, як звір, шибкий, як вітер... Придивляється Чіпка... «Це ж я... я!..— скрикує,— а підо мною сторож... то панський сторож... блідий, як смерть; тяжко дише; болізно сова руками й ногами... чутно — кров булькоче у його печінках, біжить чорною річкою з горла, носа... Ось розкриває очі... загоріли вони на хвилину іскоркою життя... То ними світить докора? чи посилає прокльони?.. Ні, то душа прощається з тілом: смерть уже застилає очі полудою... А ніч усе росте-ширшає і проганяє веселе грище з-перед очей...» Чіпка затіпався, кинувся... «О-ох!» — застогнав з протягом, перевернувся на другий бік та й знову заснув.

І знову йому верзеться й ввижається... Ніч темна, глупа — німа та глуха. Він стоїть, а кругом його розляглося сонне грище: п'яні чоловіки, жінки... все те мертвим сном спить, порозкидане, як колодяччя... Ось — угорі зайнялася над ним зірка: як свічка, палає вона на небі й освічує п'яне зборище на землі... Чіпка глянув на правий бік... Захиталася темнота, затрусилася... і з неї висунулось дві тіні — страшні, бліді, з переламаними кістками, котрі так і виглядали із тіла... Ледве шкандибають вони, вивертаючи ноги то на той, то на другий бік; хитають на його головами — вказують руками на сонне грище... Чіпці здалося, що то дід Улас з матір'ю... Він затремтів увесь, засовався — і одвернувся...

Трохи згодом, з лівого боку, теж захиталася темнота — і з неї виплило дві тіні. Одна — товста, пузата, червонопика; друга, з-за товстої — тонка, худа, перегнута утроє, з пером за ухом... Наблизилися оті дві тіні, глянули на сонне грище, глянули Чіпці прямо в вічі — та й заридали... «Так ось де полягло наше добро, наші гроші!» І вхопивши одного п'яницю сонного, вони здерли з його одежину та й уп'ялися у горло зубами... Чутно стало, як булькотала кров: то вони ссали її з живого тіла... Очі їх наливалися нею, горіли, світили, як у котів... Чіпка здригнув — і одвернувся...

Гляне угору — аж там, крізь ясний світ, захиталася нова тінь. Чиста та ясна, як літній погожий ранок, з веселим та любим поглядом у темних очах... «Що це?.. Моя Галочко! моя голубонько сивесенька! іди до мене!..» — молить Чіпка і здіймає догори руки. Тінь затремтіла; ясне лице потемніло; на очах заблищали сльози... «Що то ти наробив?!.— учувся йому зляканий голос.— Глянь у праву руч!» — Чіпка глянув — і сахнувся... Чоловік качався по двору й не по-людській стогнав... «Що то ти наробив?! — знову докоряв голос зверху.— Глянь у ліву руч!» — Чіпка нехотя повернув очі... Дві чорні тіні ссали кров з сонних людей, ламали їм кістки, викручували руки, ноги, обсмоктували кров... «Глянь униз!..» — гуконув голос. Чіпка зирнув... Коло його розвернулося сонне царство люду: бліді обличчя позадиралися вгору, очі — повиводило з лоба, з рота — вилітала легенька смужка синього димку... Вони горіли тихо-тихо, як вугіль тліє... «Це все ти наробив!.. це все твої вчинки!..— гукав голос...— За віщо ж ти чоловіка убив? За що діток, жінку осиротив?.. Чим винуватий сторож, коли його господар посилає стерегти добро, ловити злодія?.. Що то ти поробив з тими п'явками людськими?.. Що?? З ситих, повних, що, обпившись крові, тихо доживали віку, ти поробив знову голодних: ти видавив з них кров, котру вони за свій довгий вік нассали... А от, бач: щоб знову такими стати, як були, вони поробилися вдесятеро хижішими, прожерливішими... На голодного й холодного, на п'яного й тверезого, на сонного й не сонного, на сироту, на старця вони кидаються, як голодні собаки на шматок хліба... Бач, як вони смокчуть кров з жил людських?.. Бачиш?.. А то — що?.. Людей опоїв, горілкою попалив... Каторжний! розбишака!..» Чіпка знемігся, склонив коліна, зложив руки, припав ниць на землю... А голос, як буря, носився кругом його і страшенно викрикував, вигукував: «Що ти наробив, лютий, каторжний?!.» Чіпка припадав ниць, мов хотів сховатися... А голос той проривався у кожну кісточку, у кожну жилочку, морозив їх жахом, пік огнем туги... Чіпка не витримав. Як скажений звір, що боїться води, труситься й лютує, забачивши її, забувши все на світі, несамовито кидається на встрічного й поперечного — так Чіпка кинувся, скочив угору... «Згинь, проклятуща, від мене! хай тебе огонь пожре, вихор рознесе-розвіє!.. Що ти мені таке?.. Жінка?.. сестра?? мати?? Я тебе всього двічі чи тричі бачив на полі, де ти стрибала,

як коза... Чого ж ти сюди лізеш?.. чого ти мішаєшся?.. Ти мені вибиваєш очі тим, що мені самому не дає спокою, що моє серце одвертає від доброго, а підіймає руку на лихе?.. від чого я сам тікаю — та ніяк не втечу; ховаюся — та не заховаюся, та все глибше та глибше топлю свою голову у п'яній горілці... Геть собі!.. згинь!..» Від його гучного голосу тінь затремтіла, подалася вгору, вище, вище... Небо загоготало, заблищало, шкварнуло... Огняна стріла вдарила коло його; кругом усе затріщало і запалало огнем... Горить, тріщить, ломиться, падає, кричить, лементує, молить... усі голоси зливаються в один голос — у голос невиразної тяжкої туги; скрізь чутно плач, лемент... І все те жере огонь — то своїм широким, лютим полум'ям, то своїми гострими язиками — лиже... Лизне — і тільки чорна вуглина після його зачорніє; лизне ще — вуглина побіліє, розпадається на попіл... І піднімає його угору широка огняна хвиля і, залопотавши, несе високо-високо... Огонь розходився, розігрався... Уже він кругом охопив Чіпку, уже досягав своїми довгими язиками до його тіла, цілував його вид... Гляне Чіпка... То ж не вогонь, то людська кров хвилями хвилює... «О-о-й!» — скрикнув він і несамовито кинувся.

Стояв уже вечір надворі. Сонце закотилося за гору червоно-червоно, немов обпилось тії крові, що була пролита за день. Село, наморене то бійкою, то дивовижею, втихомирилось: нігде ні крику, ні гуку. Високі стовпи диму вилітали з верхів у небо високо-високо, наче несли туди людські сльози, прокльони, молитви... У печах палало полум'я — варилася вечеря; людські тіні снували повз його — і на хвилину-другу закривали його собою, немов якою запоною. Мороз дужчав; зорі грали; захід сонця жеврів кров'яно-красною зорею...

Скочив Чіпка — і почув, що по всіх його жилах, у кожній кісточці, як блискавиці, забігали огняні спички; злившись у голові докупи, вони рвали її огнем... Тіло в його горіло; у думках сон мішався з бувальщиною; серце боліло, замирало, кипіло невимовним злом... Він вийшов надвір — хоч провітритись. Свіжий вітрець пахнув йому в гаряче лице, закрутив у носі, аж покотилися з очей сльози... Глянувши на західне зарево, він зразу заплющив очі: воно їх різало болізно, непривітно... А на другім краї неба, насупроти, червоніло друге зарево: то сходило повновиде козацьке сонце.

Чіпка вийшов посеред двору і почав обдивлятися. Кругом пусто й глухо! Став він ходити від хати до току, від току до хати. На душі важко — так важко, як ще ніколи не було... Болі з тіла доходили до серця, доймали його; голова горіла; думки мутилися: ображали його неправдивою карою, лякали людським сміхом... Він радніший би був просити, в ногах лазити, сльозами молити, аби тільки забути те, що було! А воно стояло, як страховище, перед його очима; як те марево, мінилося у його думках. То учувався йому глухий, здавлений сміх; то, мов ненароком, гострі, як спички, жарти в розмові; то повсякчасне пряме вибивання на очі... Він знемагав від муки. «Краще б я не родився, або мене забито, ніж отаке терпіти!..»

Душа бажала поділитися з ким-небудь своїм лихом; серце — вилити накипілі сльози. Так же кругом — ні духа! Ламаючи руки, жалібним поглядом подивився Чіпка на західне зарево та й посунувся смутний у хату... І жалко й страшно було дивитися на його сумну постать, що так виразно чорніла між двома заревами світу — місячним і західним. Наче виходець з того світу, мов грішна душа, бита своїми тяжкими переступами, зібралася каятись перед богом — та не змогла: замість молитви, уста шептали гіркі прокльони, перечитуючи свої гріхи...

Посеред хати, освіченої місячним світом, що через вікна вривався в хату, слався широкими смугами по долівці і ховався аж під полом, стояв Чіпка навколішки і молився... прокльонами. Сльози блищали у його очах; він клав щиро поклони...

А товариство його — Пацюк, Лушня та Матня,— як побачило, що за баталія піднімається у Пісках, та мерщій ноги на плечі, та поза хатами, та поза огородами, аж у Крутий Яр, та й засіли в шинку у свого давнього знакомого жида Оврама... Прокружали цілісінький день на останні гроші, розказуючи усякому, хто заходив в шинок, яке світопреставленіє скоїлось в Пісках... Уже й смеркло.

— А що, братця, чи не навідатись нам у Піски: що там діється? — каже Лушня до товаришів.— Чи не запопали, бува, нашого Чіпки, бо щось він там дуже юртувався?.. Тут уже тікати мерщій, коли лихо; а він — кличе рятувати!..

— Іди ти, коли хоч,— одказують йому Пацюк та Матня: — ми тут зостанемось...

— Ні, ходім разом,— підмовляє Лушня: — провідаємо справді Чіпку... Хоч він чудний собі, а все-таки — нігде

правди діти — хороша душа й товариш щирий... уже нізащо тебе не видасть!..

— Я не піду, хоч мене ріжте,— каже Матня.— Щоб справді ще москаль спіймав та дав чосу...

— Та й я зостануся з Якимом,— туди ж і Пацюк.

Лушня почухався. Він знав, що тепер справді у Піски йти небезпечно; одначе совість його мучила, що так товариша кинули...

— А що ж його казати? — веде він річ далі.— Коли запитає Чіпка: де були?..

— Що ж йому казати? — одказує Матня.— Нічого не казати!.. Що він за спрос?

— Збреши що-небудь, бо справді негаразд...— рає Пацюк.— І чому ми його не взяли з собою?.. А тепер, може, вже й у Пісках немає,— москаль узяв...

Пацюкові жалощі усіх уразили: усі мовчали, ніхто нічого...

— Ну, сидіть же ви тут, братця,— трохи згодом сказав Лушня,— а я піду довідаюсь...

Пішов. Вихопився на гору, глянув на широке роздолля — і побачив Піски, як в тумані, залиті місячним світом... Між темною тінню голих верб біліла боками церковка і позирала навкруги своїм блискучим оком — золотою банею з хрестом; а недалеко від церкви, як висока гора, чорнів панський палац і, здавалося, сердито поглядав на все село... Село ще не скрізь спало. Де-де блищало по хатах світло, хоч і тихо було: людського гомону не чутно, доносилось тільки глухе валування собак. Надворі тихо, холодно; мороз скаженів і давив так, аж зорі плясали; під ногами рипів сніг... Щоб не змерзнути, Лушня пішов швидше. Незабаром опинився коло Чіпчиної хати.

Як та пустка, стояла вона сама собі на край села, облупана, чорна... Тільки неповибивані шибки горіли проти місяця: здалека здавалося, що в хаті світилося. Лушня підійшов ближче. І темно, й тихо!.. Йдучи повз вікно, що виходило прямо на поле, він заглянув, що там діється?

На полу не видно нікого... Уже він хотів повернути поза хатою до дверей, коли це (уздрілось йому) — немов що мелькнуло... Він знову прихилився до шибки, дивився у хату. У противні вікна місяць аж бив своїм світом, лягав довгими смугами через усю хату й ховався аж під полом... Посеред хати, увесь залитий світом, стояв навколішки

Чіпка — молився... Його ясна тінь раз поз раз то згиналася, то випрямлялася; на очах блищали сльози...

— Чіпко! — гукнув Лушня під вікном.

Чіпка скочив і боязко заховався за піч. Лушня зареготався на все горло. Регіт його здорової грудини посеред нічної тиші, як грім, гоготав навкруги, перекочувався, бряжчав у шибки, розлягався по хаті... Чіпці стало соромно, хоч крізь землю... Його піймали на сльозах, він плакав, яка мала дитина! А Лушня регоче та й регоче під вікнами — аж шибки двигтять...

— Чіпко! Чіпко! що то ти одмовляєш сльозами? — регочучись, знову Лушня.

Чіпка пізнав голос. Сміх над його молитвами, над його сльозами, товариська зрада, докора — разом кинулись йому в голову, схопили за серце...

— Уб'ю!..— аж сичав він — та, вхопивши макогін, босоніж з хати...

На щастя, Лушня почув тихий скрип босої ноги, глянув — і одскочив убік... А Чіпка обіруч попер макогоном прямо.

— Уб'ю!..— гукає він щосили та знову біжить за макогоном.

Лушня — далі... Поки дістав Чіпка макогона, Лушня опинився геть далеко...

— Вон, ... щоб ваш дух не смердів коло мого двору! — кричить Чіпка на все горло.— Уб'ю, тільки побачу хоч здалека...

— Чи ти, бува, не здурів? чи не збожеволів, Чіпко?.. За віщо ти нас лагодишся убивати?..— зупинившись так, може, за гони, гукає Лушня.

— Я через вас сорому набрався... мене через вас нівечено... Вон!.. Товариша б'ють, а ви по шинках гуляєте та ще й смієтесь?.. Це вже не первина... Тоді у пана... самі завели, самі й покинули... А тепер тута!.. Є ви товариші, друзяки?.. Собаки, а не товариші!.. Вон!! — та, кинувши макогона об землю, пішов назад у хату й засунув за собою двері.

Лушня постояв-постояв та знову підійшов під вікно.

— Чіпко!.. Чіпко!

Чіпка лежить на полу, мовчить.

— Оже не сердься!.. Ось вислухай попереду... Хіба б же ми тобі, ти думаєш, не помогли? Та ми б радніші... Ми ото, як побачили тебе, та разом і кинулись по вулицях

скликати людей... Я побіг до Сидора в кузню молотка взяти... Коли оглянувсь — аж Петро з Якимом кричать... Дивлюся — аж їм уже руки скручують десятники... і старшина коло них... Я мерщій на поміч, хотів оборонити, а вони й мене зв'язали... Подумай: що нам було робити?.. Ми й почали вибріхуватись, що буцім тікали з ляку... А старшина нас — у чорну... Оце тільки недавнечко випустив. Петро ж та Яким пішли у Крутий Яр, а я оце зайшов за тобою... А ти нас убивати збираєшся! — додавши жалю у голос, закінчив Лушня.

— Я вже чув таку пісню... Я вас добре знаю! — мотнувши головою, одказав Чіпка, спустивши трохи гніву.

— Так що ж, ти не віриш?.. Нехай я, де стою, там і провалюся! Хай мене свята земля прийме, коли неправда!..— присягався Лушня.

Чіпка мовчав, не озивався; серце у його одходило. Він думав: чи Лушня каже правду, чи бреше?..

Лушня брехав і боявся не пробрехатись. Він чув, що Чіпка натякнув, що його бито: щоб уже зовсім розжалобити товариша, він давай напирати на це.

— Чи вже б ми не радніші тебе вирятувати?.. Хіба нам не казано, як тебе нівечили?.. Та в нас серце кров'ю обливалося... Так що ж ти будеш робити, коли взаперті?..

— Чом же ви не рознесли чорної к бісовій матері?..— уже без серця вступає Чіпка в розмову.

— Еге... Розвали її! Коли на нас трьох постановлено сторожу аж з десяти чоловіка; та все один другого не видасть: здорові, як бугаї, а високі, як верстви.

— Де ж Петро та Яким? — забуваючи, пита Чіпка.— У чорній зостались?

— Та кажу ж — пішли у Крутий Яр погуляти, бо тут страшно... А мене оце за тобою послали...

— Я не піду! — одрубав Чіпка.

— Та й я, мабуть, такий, що хай собі гуляють самі,— скорчив лазаря Лушня.

Чіпка нічого не одказав. Обидва помовчали. Лушня обізвався перший:

— Пусти, будь ласка, у хату, хоч погріюся, бо так змерз у тій гаспедській чорній, що трохи душі не витрясло, аж печінки підкидаються...— і почав цокотати зубами та здригувати, буцім справді змерз.

Чіпка повірив Лушні. Стало йому жаль товариша. Він скочив з полу, швиденько одсунув двері.

Лушня увійшов у хату; вніс за собою макогін, що покинув Чіпка надворі.

— Та й у тебе в хаті — хоч вовків гони!..— привітався Лушня.— Чи немає хоч чарки горілки погрітися?

— Чортма! Лізь на піч, коли хоч...

Лушня побрався на піч та, не роздягаючися, ліг мовчки. Чіпка собі ліг на полу.

Лушня лежав та радів, що так діло обійшлося. Турбувався тільки про одно: коли б перше Чіпки побачитись з Петром та Якимом та наструнчити їх, щоб уже в один голос співали... Він справді став побоюватись Чіпки... «Коли б ще самому в брехунах не остатись, а то...» — думав він мовчки.

Чіпка собі мовчав, хоч теж не спав. Перед його очима куйовдилась денна завірюха, крутилась, вихорилась... Серед ночі, при місяці, при тяжкім болі тіла, усі денні пригоди вставали перед ним, як те страховище; крутили його, кидали то на один бік, то на другий; не давали болю затихнути, думці забутися... Він лежав, як у вогні... Душа мліла й боліла — помстою; серце гукало — оддячити; розум пашів — злом...

— Тимофію!

— Чого?

— Ти не спиш?

— Ні, не сплю.

Чіпка замовк.

— Не знаю... чи казати, чи мовчати?..— несміливо знову озвався, перегодя трохи.

— Про що? кажи!

— Удень сьогодні я спав... мені приснилося...

Чіпка вимовляв кожне слово з протягом, мов нехотя, з переривами: язик казав одно, а думка уперед бігла — за другим.

— Ну?.. що ж тобі снилося?..

— Я плакав... Я молився богові... не помага!

— Та що ж там таке? кажи! — пристає Лушня.

— Я довго думав...— тяг Чіпка слово за словом.

— Що ж ти думав?

— Ти бачив сьогодні людську неправду? — якось, мов натуживши, викрикнув Чіпка.— Бачив?..

— Хоч не бачив, то чув, розказували,— одмовляє Лушня.

Та Чіпка уже не слухав тієї одмови: слова його полилися, як бистра вода, прорвавши греблю...

— Ой!.. дорогою ціною заплатять вони за неї! За ті сльози, за ту кров, що сьогодні безневинно пролито... будуть вони довіку мучитися, до суду мордуватися!..

— Кому ж вони заплатять? — перебиває Лушня.

— Мені!.. мені заплатять! — гукає Чіпка, підводячись на руки. — Я їм покажу, що мене страшно займати!.. Поки вони мене не зачіпали, я був до них, як усі люди... А зробили таке зі мною... стережіться ж тепер!.. начувайтеся!..

— Що ж ти зробиш? Їх скільки, а ти — один.

— Я — один? Хіба мало таких, як я, як ти, та Петро, та Яким, без хати-оселі, без притулку-пристановища?.. Хіба трохи тиняється по світу, де б свою голову прихилити, де б себе приткнути?! Ще ж це тепер... А як зовсім розв'яжуться з панами... трохи нас буде?? Що ж ми?.. Хіба ми не люди, щоб нам погибати попідтинню голодною смертю? Хіба б і ми не лежали на перинах так само, як вони, коли б у нас такі достатки?.. І ми б були такими, або ще й кращими!.. Та лихо наше, що вони усе прибрали до своїх рук, запрягли нас у плуг: «ори, мов, дурний хлопе! роби на мене! А я лежатиму та їстиму те, що ти наробиш!..» А коли оце той орач, що день у день не вилазить з тяжкої праці, замовив тільки одно слово, що йому треба їсти, треба й жити, що — дай же мені плату хоч за оці останні два роки, що робив на тебе... так вони, бач, якої заспівали?.. «Бунтовщики!.. розбишаки!..» За ними й сила... Навели на нас москалів, били нас, нівечили, знущалися перед усім світом... Так оце правда? Це вона?? Ні, Тимофію! Коли так... Не даєш ласкою — оддаси силою! Насилаєш на нас усяку наволоч, позориш нас серед білого дня за те, що ми просимо сльозами, взиваєш розбишаками... Коли ж так... темна ніч покаже — де моє, де твоє!

Лушня слухав, дух притаївши, боявся поворухнутися, здихнути... зовсім оторопів. Він зроду не чув, щоб хто казав про се, та ще таким зичним голосом, з таким страшним завзяттям.

А Чіпка невгавав; він зупинявся тільки перевести дух.

— Чи так, Тимофію?

— Так, Чіпко,— ледве вимовив Лушня.

— Од сьогодні — шабаш пити! годі гуляти!.. Станьмо й ми такими, як люди... Знайдемо роботу,— рук не пози-

чати... А проте — свого не забуваймо! І вони так роблять... Коли вони вміють під нас під'їздити, навчімося ж і ми під них! Хай знають нехристи, де правда! Коли є вона,— то для всіх хай буде рівна; коли нема,— то всім нема!

— Добре, Чіпко! Їй-богу, добре! — обізвався Лушня, так йому подобалась така рівна правда.— Я перший, брате, [радий] хоч і сю ніч затесатись до пана та розказати йому, де правда...

— Та не пан один, Тимофію,— не він один!.. Усі налягли на нашу шию... усім бажається поїздити на їй!.. Пан, як пан: він тільки своє діло знає — панське!.. Коли б до нас старші над паном правдивіші були... і пан би був не той! Вони б довідались, чого люди страждуть, від кого й від чого вони терплять; вони б прямо сказали панові: ні, то буде неправда, коли так зробимо!.. Та же ні! Пан — свій брат... Пан, бач, і примаже, й замаже, бо у пана є, бо він наздирав з людей... А людям де взяти?.. Та й то ще не всі, Тимофію! І пан, і старші — одна біда... Он, попи наші! Вони перед богом за нас, вони бачать кривду... та й ті ні слова!.. А кому ж, як не їм, першим замовити його?.. Жид — і той... і той на нас!.. обдурює нас, обпоює, вимотує з нас останнє збіжжя, яке ще зосталося за душею... Сам підведе, сам і видасть... Усі на нас, Тимофію, усі!.. І свій брат-багатир на нас... І п'яниці ми, і злодії, й волоцюги... Як ще ми живемо на світі, Тимофію?.. Як нас не подушать усі оті праведники?.. Здається, само небо, якби упало на наші плечі, не було б таке тяжке, як та неправда та наруга, котру ми терпимо від кожного!.. Не будьмо ж дурні, коли так!.. Оце нас четверо. Годі, кажу, пити-гуляти! Що з того, що ми поживилися у пана та в голови з писарем? Жид і забрав усе те собі; а нам ще понабивали... Ні! Станьмо краще такими людьми, як усі,— приймемось за роботу, удень будемо працювати... а ніч-матінка — і научить і скаже, де наше лежить... Добре?

— Добре, Чіпко! З завтрього я сам стаю на роботу,— годі волочитись! Скажу Петрові й Якимові... Будемо гроші заробляти...

— А я мирюсь з матір'ю, переводжу до себе... Скажуть люди: оханувся! то й добре... Будуть і гроші... А що то, брате, за сила гроші? Сказано: золото мур ламає! Чого тільки не зробиш за гроші... Ти думаєш, мене б били, коли б я був багатий?.. Чи одняли б були землю у

мене, якби я мав гроші?.. Підсипав би яризці п'ятдесят карбованців, як отой волоцюга... «Не займай моєї землі!.. Не одбирай її у мене!..» І не зайняв би... бог зна, що з мене тоді б вийшло... Був би я, може, досі жонатий; жив би хороше, тихо, з людьми у ладу; годував би діток, як другі — от як Грицько... А то — мати... та рідна мати, що тебе на світ народила — і та стала тобі ворогом!.. Хіба воно легко то, Тимофію? Згадаю — серце розривається, душа болить... А все через ту землю... Хоч і не в землі, бач, сила... Ні!.. Земля — так собі: земля та й годі!.. Та через землю я втеряв своє щастя, свою долю... втеряв... А коли б ти знав, коли б ти бачив, Тимофію, що то за людина така?! Ото вона сьогодні мені й снилася... Наче янгол, як свята душа, літала вона над моєю головою...

— Хто? — не розбираючи Чіпчиного марива, питає Лушня.

— Галя!.. Моя люба... найкраща над увесь світ...

— Яка Галя? — питає вдруге Лушня.

Чіпка схаменувся.

— Не знаю,— одказав і замовк.

— Чи не закохався, бува, та й не хвалишся?..— допитується Лушня.

Чіпка не одмовив ні слова, тільки зітхнув, здержуючи дух, щоб Лушня не почув. Довго мовчали обидва.

— Що з тобою таке: чи ти здужаєш, Чіпко?

— Нічого... Болить тільки усе... Побили сучі сини до живого тіла,— як печене болить...

— То ти б до знахарки пішов, щоб масті якої дала або зілля.

— Загоїться й так. А сліди хоч і зостануться,— то дарма: вони будуть нагадувати, щоб часом не забув!..

Довго ще вони між собою балакали, поки поснули. А поснули уже тоді, як стали другі півні кричати, на темному небі примеркали зорі, волосожар на північній стороні догоряв і тремтів білувастим світом, а ясний місяць почав біліти, спускаючись насупроти за гору.

XXII

НАУКА НЕ ЙДЕ ДО БУКА

Мотря та хазяйка її, «довгоп'ята баба», ще з вечора, перед тим безталанним днем, усе чогось кволіли та жалілися на проклятущий мороз, що як у забій забив — день

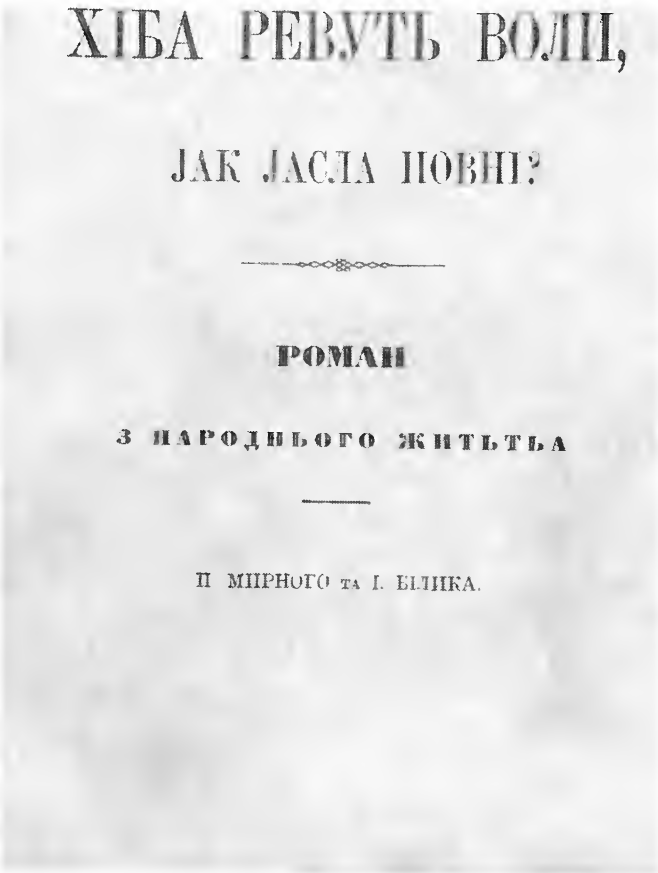

Титульна сторінка першого (женевського) видання роману.

у день... Вони сиділи на печі — й то померзли. Бабина онука, дівчина, знай снувала з хати у сіни, а з сіней у хату та напускала холоду. Видко було, що її обхопила якась нетерплячка.

— Чого ти, дочко, рипаєшся дверима? — спитала її баба.

Замість одмови дівчина, може й недослухавшись, защебегала:

— Уже наші дівчата улицю збирають!.. Такі дурні... який холод, а вони співають, аж вулиця розлягається... Як у них і роти не позамерзають?

— Та то вони, видно, на досвітки йдуть,— обізвалася Мотря з печі.

— Ні, таки на улицю. Сьогодні й мені Пріська казала, щоб і я вийшла...

— Усе тепер пішло не по-людській! — зітхнувши, одказала Мотря.— Яка тепер, серед зими, улиця? То по літові та по теплові...

— Та й я, тітко, казала Прісьці... Сміється, дурна, та одно плеще: виходь та й виходь!.. Сьогодні до їх байрацькі хлопці прийдуть, і Ковалів Василь прийде... А той Василь Коваленко, каже, такий гарний, що й по всьому світу пошукати... як картина.

— То це, мабуть, вони йдуть назустріч? — каже баба.— Сказано: молоді... їм що? Аби погуляти та поспівати.

— Та й хлопці, чутно, співають,— цокоче дівчина.— Та таких гарних пісень! Наші хлопці таких і не вміють,— мабуть, то байрачани...

Вона полізла з рогачем у піч, засунула горщик, обгорнула жаром, накрила покришкою.

— Піду надвір та послухаю, поки куліш закипить! — сказала та й шморгнула з хати.

Мотря з бабою тільки переглянулись...

Перегодя трохи, дівчина знову ускочила в хату, затупала голими ногами, червоними як у гусака, захукала у руки.

— Оце... який холод, нехай йому гаспид! Мороз прямо, що з очима!.. Ху, ху!.. (хукала у руки). А хлопці такої гарної співають; а дівчата й собі... Якби не так холодно та не вечеря, то майнула б аж туди!

— Босоніж?..— озивається Мотря не то з докором, не то з радою.

— Ні, взулася б...

— Так тобі вечері шкода втеряти? — сміється баба.— Ото дівка!

— Ні, не вечері шкода — тільки хто ж її варитиме?.. Та я таки й не хочу...

— Як старець копійки,— шуткує баба.

— Ні, не хочу! Бо там десь чутно й бійку — тільки: гуп та гуп!.. Може, то наші парубки з байрацькими завелися, щоб на чужу улицю не ходили?..

— То, видно, кріпаки попилися, та не помиряться!..— угадує баба.

Мотря важко зітхнула... «Попилися?..— подумала.— Хто ж їх попоїв, як не в і н?..» Серце в неї защеміло. Цілий вечір була вона смутна: ні цокотання веселої дівчини, ні бабині жарти не розважали її.

— Чогось мені на душі так погано, коло серця щось в'ється так...— жаліється бабі. І зарані лягла спати.

Не спиться їй. То думки, то кашель не дають заснути. Оце зведе очі, заплющить — і розкриє: їй верзеться п'яне грище. Перевернеться вона на другий бік, уткне ниць у подушку своє лице,— кашель підступить під горло, лоскоче, душить... Вона підніметься, сяде, кашляє, схопивши голову в руки... Сидить... Кашель трохи утих, одійшов... Думає вона: де та смерть забарилася? де вона ходить?.. Та з смерті перенесе її думка на й о г о, на сина... та знову на смерть... Насилу перед світом заснула. Удосвіта не вставала.

Ранком долітали до їх хати нестямні крики та гуки... То окликалася московська розправа.

— Господи! що тільки робиться на вигоні! — вскочивши в хату, замість привіту, прокричала сусіда.— Москалі стали кружком, обступили кріпаків — та кожного беруть та й б'ють... Ті кричать, просять, молять... А народу збіглося на ту бійку дивитися... то й землі важко! А справник, чи якийсь там старший, як крикне на людей: «Што ви стоїте, сякі-такі?.. вон отсюда!» Так усі й полинули,— хто куди попав... Хто прямо шляхом, хто через городи, аж тини тріщать, а вони городами та снігами так і чешуть... Сказано: страх такий, що господи!..

— А мого там не бачили? — несміливо, боязко запитала Мотря.

— Бачила й вашого. Бігав там та людей збирав: думка була рятувати...

— П'яний? — перебила баба.

— Бог його знає — чи п'яний, чи ні. Бачила тільки, що до кожного приставав: не даймо! заборонімо! Так його москалі як запопали...

— Та й... де його діли?..— з ляком скрикнула Мотря.

— Не знаю, не бачила. Казали люди, що і його либонь бито... Та так, кажуть, немилосердно, що аж кров цівкою...

Вид Мотрин, і без того хмурий, ще дужче потемнів... Схилила вона сумно голову; потекли гіркі сльози з жовтих, мутних очей, потекли по щоках, по глибоких рівчаках, що літа та недоля попроорювали по сухому виду...

Баба ще довго розпитувала сусіду; сусіда ще довго розказувала. Мотря вже не чула нічого того. Серце у неї щеміло, боліло; голова, як отуманена; за сльозами вона нічого не бачила. «Бито... прилюдно, принародно бито...— думала вона, заливаючись сльозами.— До горя, до нужди, до мого безголов'я ще й сорому прибуло... поговору!.. А скільки ще прийдеться перетерпіти таємних смішок та шуточок!.. Там у чорну вкинули, кажуть, чоловіка убив... Хоч і не він,— та вже коли так, то він! Голову ограбив, писаря... Він!.. І людей перепоїв, на лихе підбив... Він!.. І все він, усе він!.. А тепер його, як якого,— прости господи,— душогуба, прилюдно нівечили... били... А воно ж: його тіло — моє тіло! Його б'ють — мені боляче... Та то ж, кажуть, до живого тіла, до крові... Господи! уже як на кого узляться люди, то до краю вже доїдять, до кінця догризуть! Що де не зробиться, чого де не видеруть,— усе він, п'яниця, розбишака!.. Та вже коли б хотіли помститися, коли він заслужив того,— то хоч би не прилюдно, не принародно!.. А то ж — кожне бачило, кожне чуло... Пани... а душі людської, серця в них немає! Їм, коли простий чоловік, то все одно, що товарюка... Лупи, бий його прямо рублем... не зігнеться!.. Боже! Боже! де ж твоя правда святая?..»

Вона була тепер сердита на всіх людей, на увесь мир, на увесь світ — на панство, що її сина побило... Хто їм дав право її дитину безчестити?.. На москалів, що так немилосердно, по-катівській били; на людей, що не тільки не оступалися, не обороняли, а дивилися на те та сміялися... У кожній людині вона бачила тепер свого кревного ворога. У цокотанні сусіди вона чула гіркий глум над її материнським жалем, над її бідною головою; самий голос бабин,

старий та покійний, здавався їй потайними жартами над нею самою... «Чужі... чужі... Що їм?.. у них болить?.. їм шкода?!» — думала вона, обливаючись гіркими слізьми, що так і плили, так і лилися одна за другою. І кляла вона свою долю; проклинала людей, проклинала свою кохану дитину — свого сина, котрого так жалкувала... То був болізний лемент душі, глибока ураза серця — нікому не відомі, окрім матері... Тільки одна мати уміє разом кохати свою дитину й ненавидіти, жалкувати й проклинати; бажати бачити, чути — й не дивитися, не слухати.

На другий день прокинувся Чіпка, як уже сонце підбилося. Окликнув Лушню. Лушні вже не було. Діждавши, поки Чіпка заснув, він тихенько зліз з печі, вийшов з хати та й потяг прямісінько у Крутий Яр.

— А що Чіпка? як? — стріли його товариші.

— Нічого... живий! Усе гаразд... Глядіть тільки: ні слова, де були. Сказав — у чорній сиділи...

І давай розказувати, як його Чіпка трохи не вбив, як він вибрехався; розказав і про останню розмову з Чіпкою; радив пристати... Пацюк одразу згодився, Матня упирався.

— Стань у службу,— казав він,— ніколи й чарки горілки випити...

Одначе Лушня та Пацюк укландали й його пристати на Чіпчину раду. Оже, він згодився найнятись не в кого з хазяїв, а де-небудь у жида на винниці або у броварі. Так і зробили. Той день перегуляли, а на другий усі три пішли на Побиванку до жида, стали на винниці.

Чіпка підождав, поки геть підбилося сонечко, одягся у свитину й пішов до баби, де жила мати. Надворі зустрів він бабу.

— Добридень, бабо!

— Добридень.

— Що мати — у вас?

— У мене... А що?

— Та нічого. Я до матері, коли можна.

— Іди.— «Чого це він?..» — подумала баба, і страшно їй стало. Вона мерщій у хату.

— Мотре! Мотре!

— Чого?

— Син іде...

Мотря не одказала ні слова — тільки затрусилася... То морозом її осипає,— вона біліє, то у жар укине...

— Чого він іде? — за Мотрю спитала дівка.

— Не знаю,— одказала баба.

А тут і Чіпка в хату.

— Добре здоров'я вам, бабо, й вам, мамо!

— Здоров був, Чіпко,— одказує баба.

Мотря одвернулася; сльози заслали їй очі...

Усі мовчали. Чіпці ніяково стало... Зом'яв він у руках свою шапку і несміливо промовив:

— Я до вас, мамо...

Мотря не озивалася. Чіпка собі замовк. У хаті зробилося важко, мов стеля нагнітила...

— Чого ти до мене прийшов? — нешвидко вже вимовила Мотря, усе-таки не глядя на Чіпку.

— Прийшов я, мамо... перепросити вас... Дурний я тоді був, п'яний... зневажив вас... зобидив кріпко... За те мене бог покарав... Простіть мене! не гнівайтесь уже на мене!..

Не видержала Мотря. Сльози бризнули з переповнених очей і, як горох, котилися по виду, падали на долівку... У душі разом заговорила і одрада, і жаль, і докора... Їй любо, одрадно було, що син покорився, що він побачив, якого лиха наробив собі, через свою дурну голову та ледачу волю, що він повинуватив себе перед нею, перед матір'ю, котру образив так... І разом вставала перед нею чорною хмарою синова зневага, давила, як обценьками, материне серце, прохалася вилитись хоч у гірких докорах... Мотря, умиваючись сльозами, стала ганьбити сина.

— Тепер, бач, і до матері?! тепер і до неї, як нікому пожаліти?.. А як тоді,— так мати сяка й така!.. Чи тобі не соромно? чи тобі не гріх?.. мене на старість пустив по чужих людях тинятись... шматок хліба од чужих людей приймати... т а к е про тебе слухати?.. Що ж мати,— ворог твій?.. Мати, як мати!.. Вона б своєї пучки врізала та дала своїй дитині, щоб йому було краще! А ти зараз — угору; зараз — сяка та така!.. А тепер, бач, як поповчили, так і матері стало треба?.. Зараз до неї? Що — добра московська наука?.. добра?!. Тепереньки й покора де взялася... А тоді... мати слово скаже,— а ти десятеро... мати заплаче,— а ти у бучу!.. А я тобі скажу, сину: коли б у матері

була така сила, щоб тебе провчити, як чужі провчили, то не скакав би ти, як зінське щеня, угору — не дорікав би гіркими словами стару матір, що над тобою довгих нічок недосипляла, од свого рота одривала та тобі давала!.. не ображав би ти її серця так!..

— Не згадуйте вже того, мамо!.. Простіть... забудьте! То було давно, колись... Що ж п'яний чоловік?.. П'яний — дурний... Самі знаєте: не поставить свічки, а звалить!..

Мотря замовкла, втирала рукавом сльози... Баба й собі додала ганьби та докори таким лихим вчинкам. Чіпка стояв, повісивши голову, коло порога... Мотря глянула на його — і разом перевернула своє серце на великий жаль.

— Мабуть, тебе, сину, там так понівечили, що й кістки цілої не оставили?..— сказала вона, з жалем дивлячись на його бліди́й, болізний вид.— Дивись, як на виду спав... поблід, позеленів!..

— Спина, мов печена, болить,— жалівся Чіпка.— Скажено били!..

— Бодай їх лиха та нещаслива година побила, як вони так знущаються над людьми!..

— Чули ми, Чіпко,— умішалася баба,— чули, аж сюди до нас крики доходили... Так, немов мерці з домовини, тільки: — о-о-ох!.. о-о-ох!..— стогнали...

— Вони, мабуть, тебе до живого побили? — знову питає Мотря.

— Та є всього...

Мотря скривилася, мовчала.

— Чи ти ж хоч сорочку перемінив, чи, мабуть, у тебе й сорочки катмає? — трохи згодом питає.

— Ні, є... та не переміняв.

— Чому ж ти не скинув?.. Воно ж попристає, поприсихає, поздираєш — ятритиметься... гірше буде!

— Присхне!

— О, бодай тебе! — усміхнулася баба.— Присхне!! Сідай, чого ти стоїш?

Чіпка сів поруч з матір'ю. Мотря дивилася на його та трохи не плакала. Дівчина, бабина онука, стоячи коло печі спиною до вогню, сумно поглядала то на сина, то на матір, то на свою бабу й кусала ніготь другого пальця на лівій руці...

— Де ж ми, сину, житимемо? — геть уже по розмові запитує Мотря.

— Доживайте вже, мамо, зими у баби: я заплачу, що там баба скажуть...

— Бог з тобою, Чіпко, з твоєю платою! Нащо мені твоя плата? Хіба Мотря у мене хату пересяде чи переляже, як перезимує?.. Хай зимує. А ти, сину, розстарайся на гроші, та полагодиш свою хату, та по зеленій весні, по теплій годині й перейдете на нове хазяйство!

— Спасибі вам, бабо, за вашу ласку,— дякує Чіпка, кланяючись.— Так, мабуть, я оце й зроблю: піду та й наймуся у винниці до весни...

— Не йди туди, сину,— перебила його Мотря: — не наймайся у жида-нехриста!.. Вони твоє добро перевели... Стань краще де у тік та зароби хліба... Діждемо весни — треба щось їсти... А може де поля роздобудемо — буде чим засіяти...

— Добре, мамо... Стану у току. Там у Крутоярській економії, кажуть, багато хліба зосталося... Казали, що німець либонь наймає: хто хоче — за гроші, а то — з коробки... То я, мабуть, стану тепер за хліб. А там, як зароблю,— тоді й за гроші...

— Добре... Хоч і так зроби, сину.

Попрощалися.

Того ж таки дня, надвечір, Чіпка зібрався, пішов у Крутий Яр. На другий день добув десь ціпа і молотив у клуні, аж на сажень солома летіла угору. Де та сила і хіть узялася! Такий робітник з його — золоті руки. Німець — і той підхвалює Чіпку, другим на зразок ставить...

— Шіпка карошь работай... как бідло!..

— Еге!..— сміються піщанські козаки: — що то московська наука! Уже й наш верховода у Крутому Яру з ціпом... Воно-таки дивне діло — лоза!.. А то — господи, твоя воля! Там у свято підняли такий бенкет, що й землі важко; а після свят — зовсім здуріли!..

Чіпка не чув нічого того, а Мотря, хоч і чула, та затикала вуха, проклинаючи панів, москалів і людей, що сміялися... Чіпка був на роботі. Мотрю в бабиній хаті непосидяча брала. Щодня вона заходила у свою хату. Скільки вона лиха у тій хаті витерпіла, нужди, холодних та голодних днів! Скільки раз її доля зрадила, її надії розмела, розбила, потопила у безодній прірві гіркого життя!.. Сидячи у старій пустці, почне пригадувати Мотря усе, що тільки стара пам'ять у голові задержала... Посумує, пожуриться сама собі, заплаче та й піде. А на другий день знову

теліпається. Аж нудно їй, як вона не провідає який день своєї хатини... А вночі — тільки й думки: коли б уже швидше ця люта зима минала, сніги тали, поля зеленіли, щоб можна було коло хати взятись, лагодити та переходити! Такими думками тільки й жила.

От уже й масниця. Сонце геть високо піднімається, грає на весну-красну, гріє — уже волові й півбока нагріє, як кажуть люди. Сніг м'якшає, лід дірчавіє, чорніє, коло хати вже поодтавало, дітвора висипала з хати на приспу, проти сонця з козачками грається... Весною дише...

Кріпаки раді такі, що діждали весни — першої вільної весни, що годі на панів робити...

— До шинку, братця! за волю!.. за волю!..— гукали вони, прямуючи в шинок.

Одгуляли масницю. А тут посередник приїжджає, уставну вводити, землею наділяє... Кріпаки перелякалися, щоб з землею часом не наділив він ще чим... другою неволею!.. Дехто тихенько міркує, що земля ця і є друга неволя, що пани за неї плату братимуть, на панщину гнатимуть...

— Не хочемо землі!.. не треба!.. До слушного часу! — гуде громада, сподіваючись того слушного часу, коли землю вернуть їм даром, без грошей... Вони думали, що цар волю дав — і землі подарував; а то уже самі пани видумали якусь плату... «Та вже таки колись правда зверху буде!» — думали вони і стали дожидати «слушного часу»...

Піднялася знову буча та колотнеча... Не в одних Пісках,— гукали про той слушний час скрізь по Вкраїні, по всіх хуторах, селах... Одгукувався крик той по повітових городах... Сказано — всюди, де тільки темний, помучений кріпак, котрого цілі віки ніхто не питався нічого, котрий був волом, що переорював панські лани та засівав на панський прибуток,— скинув з себе панський ланцюг, дихнув волею...

Нічого робити — прийшлось тую волю силою вгамовувати... Настала москалям робота. Переходять вони з села у село, з однії волості до другої — та прописують «слушний час»... Тим тільки й служать, що своїх іноді братів та батьків дубасять, в'яжуть та везуть у город, у тюрми саджають... А туди пішов — як у яму. Коли-неколи вирне: той на Сибір пішов; той на каторгу!..

Чіпці тепер ніколи дослухатись до всього того. Вкупі з матір'ю він день у день коло хати порається. Розкрив її,

оббив зокола й зсередини; трухляве дерево викидає, нове вставляє — ціле; нові крокви становить, околотом вшиває... Мотря з мазальницями вовтузиться. Їх сміхи та пісні з самого раннього ранку розбуркують село, розносяться на всі Піски...

До паски вже стояла хата, як та чепурна дівчина: рівна, висока та біла-біла, як сніг. І можна було бачити, як кожного ранку й вечора виходила з неї старенька жінка, трохи згорблена, з веселим поглядом у очах. Хутко вона бігла до ожереду соломи, що стояв на вгороді, хутко набирала повне рядно й несла через силу у хату. То була Мотря. Аж помолодшала вона, як перебралася в свою хату, на нове хазяйство...

Чіпка собі прийнявся за його, аж чуприна мокра. День у день тобі, як у окропі кипить. Полагодив хату,— давай погріб обчищати та оброблювати, грунт новою лісою обплітати, дощані ворота майструвати. Об Миколаї на ярмарку овечат купив. Треба кудись загонити... Прийнявся за кошару.

Настала косовиця. За отамана ходить! Придбав щось копиць з п'ятнадцять сіна. От, уже пополовіли жита; час уже й жати. Стали жнива — і серпом, як косою. Тільки нагинається високе жито, колосиста пшениця під його рукою; а там глянь — уже ззаду й сніп лежить, товстий та чепурний...

Радіє Мотря, хвалиться людям — не нахвалиться своїм сином.

— От, дурів-дурів, та таки й збіг на свою стежку! Тепер його лихий не візьме! піде собі жити... Шкода тільки, що не жениться... чого доброго, розволочиться, розледачіє!

Так казали люди. І вже не одна стара мати, маючи дочку на порі, нишком собі думає іноді про Чіпку, а зустріне,— вітає гаразденько. Не одна й дівчина зачіпає його своїми любими жартами. Та глухий і німий Чіпка як до вітання матінки, так і до жартів доньки. У його щось інше на умі, друге на серці. Іноді серед роботи, зложивши руки, він задумається-загадається... «Ну, що ж з того?» — забувшись, спитає сам себе та, мов перелякавшись свого голосу, знов за роботу...

Тим часом усячина у них прибуває та прибуває... Минули й жнива. Надворі осінню пахне. Стало людям вільніше.

Уп'ять піднялась колотнеча... З кріпаків правили викупні. Кріпаки не хотіли платити. Давай їх худібчину цінувати та спродувати... Купив Чіпка у одного корову, хотів ще коня завести — та не знайшов до вподоби...

Яке життя, таке й товариство. Зажив тепер Чіпка з Грицьком душа в душу. Удвох часом на роботу йдуть, удвох і додому вертаються. Під неділю — або Чіпка в Грицька з матір'ю, або Грицько у Чіпки з Христею. Забув Грицько і про той віхоть, що Чіпка був кинув... Та чи до того тепер Христі, коли у неї мала дитинка на руках?..

Христя вподобала Мотрю. «Вона така добра, така добра, як рідна мати!» — хвалиться чоловікові. І часто Христя під свято приходить до Мотрі побалакати, розважитись. Мотря й собі навідувала не вряд-годи Христю. Як же тій треба було на цілий день виходити на роботу з дому, Мотря доглядала її сина Василька.

— Чому ви, матусю, свого Чіпки не ожените? — раз запитала Христя Мотрі.

— Хіба б же я, дочко, не оженила його? Казала вже скільки,— не хоче!

— Видно, у його хтось на думці є,— та, мабуть, не посміє сказати.

— Хто його знає. Не каже. А мені вже обридло на його бурлацьке життя дивитись! Що йому, то йому б — жінка розважила... А то таки й мені. Вже стара, підтопталася,— все б таки невістка перемінила. Казала йому, вказувала на вас...— «Он, кажу, бач: побралися люди та й живуть щасливо. Чому б тобі не одружитись?..» Так і слухати не хоче...— Мотря важко зітхнула.

— І чому я тепер, матусю, не дівка,— сміється Христя.— От би вашому синові й пара була!..

— І, вже, дочко! Йому, мабуть, ніяка жінка не вгодить... тим він і не жениться.

Грицько й собі раз, побачивши сумного Чіпку, обізвався:

— Чому ти, Чіпко, не одружишся?

— Хіба воно краще?

— Авжеж, краще. Жінка привітає, порадить, розважить...

— Кий біс! — глухо одмовив Чіпка та засумував ще дужче. Він бачив сам усе те добре. Він бачив Грицькове щастя... Та воно його не гріло, а ще більше жалю завда-

вало. Він дедалі робився усе смутніший та смутніший, став часто пропадати на цілу ніч...

Жде Мотря, не діждеться... «Мабуть, пішов кудись погуляти,— та щоб мої очі не бачили, уха не чули... Сказано: парубок!.. А, може, назнав кого...» Подумає вона так сама собі, поголубить у серці надію — і безпечно лягає спати. Не хвалиться про те нікому, навіть і Христі. Не питає й Чіпки.

Раз зважилась. Прийшов Чіпка уже світом, зовсім розвиднилось. Сумний, блідий, грізний...

— Де ти, сину, ходиш? — питає Мотря, глядячи на його.

— Там немає, де був! — понуро одказав Чіпка і вийшов з хати по хазяйству...

Мотря тільки плечима здвигнула. Чи не з повійницею, бува, якою спізнався, та соромно признатись?..

А кругом Пісок тільки й чутки, що про лихі вчинки... Там у Крутому Яру німця-управителя підголено; там на Побиванці жида, як липку, обідрано; там до пана у Красногорці добивалося, та одігнали; у Байрацькім лісі знайшли біля дерева докупи зв'язаних ченця з черницею — і щось багато грошей недолічуються; а от у Розбишаківці церкву обікрадено... Гоготить про все це чутка, гуде, як у дзвони дзвонить, і далеко-залеко навкруги розходиться... Скрізь піднявся струс; кожен, лягаючи, просив бога, щоб цілому встати.

— Ну, та й літа ж тепер настали! — балакають старі люди.— Мабуть, уже незабаром кінець віку... Недаром таке на світі коїться! Чому за наші молоді годи цього не було? Чого батьки, діди й прадіди нічого про таке не розказували?.. Тоді татарва була... палила городи, села, людей різала, у полон полонила, на ясир гнала... А тепер?.. Он, церкви крадуть!.. Хто? — татари!.. Де се воно видано?! Та й між рідними розладдя пішло... Син на батька руку здіймає; дочка матері ухом не веде; брат на брата встає; сестра з сестрою ворогує; жінка на чоловіка отруту готує... Усі — як подуріли, як показилися! А халамидників, повійниць — скільки!.. А покриток та дівчат абияких!!. Колись якби вийшла заміж т а к а, то один би поговір не дав віку дожити... А тепер... дочка з москалем спить, а мати кожухом прикриває... О-ох, господи! як ще ти терпиш нас на світі?..

ЧАСТИНА ЧЕТВЕРТА

XXIII

НЕВЗНАЧАЙ СВОЇ

Була темна осіння ніч. Дощ, як крізь підситок, сіяв — густий та дрібний; з землі вставала важка пара, закутувала усе в своє вогке запинало, котре не давало бачити, що діється на землі. Скрізь тихо, темно, сумно, наче у мертвому царстві. Під таку годину завжди важко дишеться, сумно живеться. Добрі люди, аби смеркло, мерщій засовуються по своїх домівках; з вікон низеньких сільських хат блимає світло якимись жовтими кружалами. Кожному чогось не по собі. Всяк не знає, що розпочати, як би хоч трохи розважитись... Чоловіки: одні — чоботи латають, другі — рукавиці плетуть, треті — що інше... Жінки та дівчата — то прядуть, то сорочки шиють. Діти, позалазивши на піч, дрімають... У хаті тепло, тихо,— хоч і неясно: серед полу на перекинутім горщаті ледве блищить каганчик; як синя горошина, темно світить накипілий гніт... Якісь померки окривають хату. Негода й туди залазить, і там своє бере! Коли не дощем обдає крізь лиху оселю, то в вікна; не важким туманом налягає, от, як надворі,— то німим сумом по хаті снує, в журбу людей сповиває, тяжкою тугою в душу залазить, сном укриває... Оце дівчина співає-співає своїх любих пісень, а там — дивись: обірвався голос... слабшає... тихшає... поки й сама незчується, коли й як задубіє голка у недошитій мережці... Схилила над нею дівчина важку голову, заколивалася... дрімає.

— Що це ти, Марусю? уже й спиш? — пита її мати.— Ото дівка!..

Дочка кинеться, розкриває очі, мерщій за роботу береться. Чи пройшла ряд мережки, чи не пройшла,— гляне: мати й собі захиталася на гребені... Веретено падає з рук і, вдарившись об землю, розбуджує...

— Пху! що це воно справді так сон налягає?..— промовляє здивована мати.

— А з мене, небійсь, сміялися! — виправляється дочка.

— Сміялася ж... та, бач, і сама задрімала.

— Та воно щось і в мене робота з рук валиться,— уверне батько.— Будемо, мабуть, вечеряти та лягатимемо спати.

Це так дома, у себе в господі. А не дай же то, боже, в дорозі! Холод тебе наскрізь проймає; дрібний дощ до самого голого тіла добирається; тре та мне тебе всього, наче трясця... Сумно, темно, спати хочеться, та холодно, мокро, аж кістки ломить; а тут ще й шлях кальний — коні ледве-ледве сунуть.

Такий і цілий день був перед тією ніччю. Прокинувся ранок та, не поздоровкавшись з світом ясного сонця, закутався у сивий туман, повився густою, як драглі, парою й повис над чорною землею. Незабаром і день настав — хмурий, невеселий; а там — і ніч налягла. Люди, мов тіні, снували у тому тумані, не бачили одно одного на п'ять ступнів; голос не сягав далеко, як під ясну годину, а тут же, в тій парі, й зникав... Важко, сумно, журливо.

А Чіпка, наперекір світові й людям, якийсь веселий, радий. Знай, насвистує крізь зуби веселу пісню, попихкуючи люльку. Робив він у хліві корито для свиней. За цілий день і в хату не навернувся. Насилу Мотря докликалась обідати, як уже вечоріти стало.

— Що це ти, сину, так пристав до того корита, що й їсти забув?

— Та день веселий удався, мамо,— одмовив Чіпка, усміхаючись.

— Ну, вже веселий!.. Душі живої на улиці не побачиш.

Пообідав Чіпка та й знову у хлівець до корита. До самого смерку робив. Уночі вже увійшов у хату впоравшись по хазяйству.

— Я, мамо, не буду вечеряти,— промовив, накинув на плече сірячину і хутко вийшов з хати.

— Куди ти, сину? — питає його навздогін Мотря.

Та сина — поминай як звали!

Мати повечеряла сама собі, лягла спочивати.

Чіпка, вийшовши з двору, повернув прямо у поле. Одійшовши, може, з верству од села, стулив пальці, приложив до рота і завив, як пугач. Далеко-далеко роздалось

навкруги те журливе пугикання. Нігде ні одклику, ні одгомону,— тільки собаки завалували на селі.

Чіпка пішов далі. Одійшовши з гони, знову завив. Здалека щось обізвалося до його — мов другий пугач. Чіпка побіг прямо ріллею на голос. Ще раз завив; знову одгукнулося йому тим же заводом, тільки уже ближче. Незабаром заманячили в сивому тумані якісь темні тіні.

— А хто там? — обізвався чоловічий голос.

— Пугач! — нарозтяг гукнув Чіпка.

Тіні почали ворушитись, наближатись, більшати. Видно стало людську постать. Ще далі — Чіпка пізнав Лушню, Матню й Пацюка. З ними ще було чоловік п'ять невідомих.

— Добре здоров'я, панове товариство! — привітав їх Чіпка.

— Здоров! — одказали на його вітання.

— А що, пани-браття: де сю ніч будемо рибу ловити?

— Де більше влову,— одказав хтось.

— Та ще не знаємо, Чіпко,— каже Лушня.— Ось ці радять у Ставище до Гершка; а ти либонь хотів у Красногорку до пана?

— Та чи до Гершка, то й до Гершка: мені все одно! — одказав Чіпка.

— А в тебе ж струмент є? — пита його один з незнайомих братчиків.

— Ось у мене струмент! — Чіпка показав кулака.— Покоштує раз — удруге не схоче; а як улучу — не встане...

— Не дуже лишень ударяй на те, козаче,— обізвався високий натоптуваний чоловік.

Чіпці здалося, що він десь цей голос чув, та не згадає де.

— Та ви ще не знаєте його,— каже до товстенького чоловіка другий, у московській одежі.— Як були ми в останній раз на погулянні, то він не пізнав мене у темряві та як уцілив своїм струментом по голові,— то я й очі витріщив...

—Ну, нам такого й треба! — одказує товстенький чоловік.— Тільки знай — у нас така установа: все, що не добув, на рівні часті паювати; а як піймався — хоч на шибеницю: знать, мов не знаю, відать — не відаю!

— Ге!..— одмовля Чіпка.— А у нас ще й така: коли піймавсь, то й не животіти тобі... У тюрму влізь та задави, щоб не видав часом.

— Наш! наш! — загукали кругом, плещучи в долоні, як чорти.

— Ну, а тепер до роботи... Гайда! — крикнув товстий чоловік, рушивши перший. Другі — за ним слідом.

Пройшли вони ще, може, з гони — і наткнулися у темряві на дві повозки. Коло коней стояв якийсь незнайомий чоловік.

— Щоб вас чорт побрав! щоб ви вилопались! — лаяв він.— Ждав-ждав, уже й спав — нема... як у воду попадали. Уже мав був додому вертати...

— Не журися! Довго ждали, та добро придбали,— каже йому товстенький чоловік, указуючи на Чіпку.

— От, не видав! — одказав незнайомий та, не глянувши на Чіпку, перший скочив на повозку.

За його приводом побралося усе товариство: то на одну, то на другу... Швидко вони покотили полем — тільки кінські підкови хляпали та калюка на всі боки розбігалася од прудкої їзди...

Перед світом вертало дві повозки — прямували навпростець до Гудзевого хутора. На них — повно наших рибалок. Деякі лежали та спали; деякі так хилялися — дрімали; а два — поганяло. Доїхали до двору. Товстенький чоловік скочив з повозки, підійшов до хати.

— Явдохо! Явдохо! — гукає під вікно.— Відчини!

«Це ж москаль?! — подумав здивований Чіпка.— Я-бо й чую, знайоме щось... Так, бач, чого він багатіє та щороку строїться?!»

Блиснуло світло у щілину віконниці; скрипнули двері; брязнув цеп біля воріт; кинулись собаки. Ворота розчинилися. Повозки під'їхали до рундука, стали.

— Ну, тепер у хату, пани-молодці! — каже москаль: — повечеряємо. А ми з Сидором коней розпряжемо.

— Давай, розпрягём! — одмовив Сидір по-московській і скочив з повозки до коней.

Повставали й другі з повозок, посунули у темні сіни, а потім — у хату, звідки світилося світло. Чіпка іде за другими, не пам'ятає сам себе: його обхопили і страх і радість... «Може тепер вона не пізна тебе? забула вже?.. А може?..»

Тут саме увійшли у хату. Хата простора, чиста; кругом стін — липові лави, чисті, аж полискувані; у кутку образи мідяні розтворчаті, як у кацапів; по стінах — під

склом картини; стіл — трохи не через усю хату; на столі свічка горить...

— Добривечір у хату! — привітали усі москалиху, що стояла посеред хати з ключами у руках.

— Або доброго ранку,— одказала вона.

— А хіба воно вже ранок? — пита хтось з гурту.

— Та вже незабаром і світ,— одказує москалиха.

— Бач, а мені, мов, усього година минула, як виїхали.

— Гаразд, мабуть, порались... А чи стоїть же то шкурка за вичинку?

— Питайте он того! — одказує чоловік у московській одежі, тикаючи пальцем на Чіпку.— Ми оце порішили: отаманом його наставити.

— Хто ж то? — питає москалиха, прикро дивлячись на Чіпку.— Щось, мов, знайоме, здається?..

— Чого ти, тітко, обдивляєшся мене, як вовка? Я такий же, як і всі! — каже Чіпка, не видержавши її пильних оглядин.

— Та я немов тебе де бачила?

— Може й бачила... не знаю.

— Чи не Варениченко?

— Може, й він...

— Хто Варениченко? — пита москаль, увійшовши з Сидором у хату.

— Та ось — цей! — указує москалиха на Чіпку.

— Ні, жінко,— каже, усміхаючись, москаль: — то, мабуть, обух або довбня, а не вареник! Не так він від одного замаху уложив того кацапа, що в Гершка ночував. А кацап — я тобі скажу — все одно, що ведмідь... Як піймав мене у лабети, як придавив,— то в мене й дух у п'яти заліз! Добре знаю, що, коли б не він,— тільки б і світа бачив... Хіба б, може, одні кісточки привезли додому,— та й ті не цілі: потрощив би проклятий ведмеда... Оже, спасибі, виручив!..

— За те, мабуть, немала й камза перепала? — питає хтось.

— Та буде з нас,— одказує Чіпка, витягаючи гаман з кишені й кидаючи на стіл.— Трохи лиш чи не більш од жидівських! — та, витягши другий, кинув теж на стіл.

Усі так і обступили кругом столу.

— Та ще вспіємо, братця, поділити,— обізвався Максим.— А тепер ось що, стара: чи нема там чого попоїсти братчикам?

Явдоха кинулась у другу хату. Незабаром цілий стіл був заставлений усякою стравою: борщем, кашею, печеним поросям. Видно, москалиха дожидала гостей з роботи,— наготувала всячини...

Метнувся Максим і собі. Де не взялося півбарила горілки.

Позалазили братчики за стіл, обсіли на ослонах навкруги. Пройшов Максим разів зо два кругом чаркою,— на дні барила тільки торохтіла воронка. Усі кинулись на страву, мов три дні не їли... Явдоха вийшла у другу хату.

— Чи ти, Галю, не знаєш Варениченка? — пита москалиха дочки, увійшовши до неї в хатину.

— Якого Варениченка? Ні, не знаю.

— А того, що живе за Пісками?.. Того Вареника, що — розказують — разом на двох жінках був жонатий?..

— Ні, не знаю.

— Ось піди назнарошне подивися: який з його красень! широкоплечий; волос, як галка, чорний; а очі... карі, ясні та блискучі!

Галя устала з ліжка, накинула швиденько на себе спідницю, керсетку на плечі, ухопила печене порося — пішла.

— А й ти вже виспалась? — пита її батько.

Галя нічого не одказала. Вона поставила печеню на стіл, сама задивилася на Чіпку.

— Здоров був, давній знайомий! — мовила вона до його, любенько усміхаючись.

— Здорова, Галю,— одмовля Чіпка.

Серце у його забилось; любо йому стало, весело, що Галя ще й досі пам'ятає його.

— А ти як його знаєш? — пита її батько.

— Він мене, поганий, злякав був — отут на полі,— защебетала весело до батька Галя, вказуючи рукою у той бік, де злякав її Чіпка.

— Як же він тебе злякав?

— А так: я сиділа, вінок плела; а він скрався — та й злякав...

— Ага... Ну, йди ж спати, сороко! — каже батько.

— А то зостануся тут — на його дивитись, чи що?! — хутко вимовила Галя й юркнула з хати.

«Раю мій... щастя моє! — подумав Чіпка.— Ще ж ти не втекло від мене й досі?!.»

Після вечері поділилися грішми; заховав кожен по три сотні. Потім унесли соломи, розіслали долі, заслали ряднами, полягали покотом.

Незабаром усі, як побиті, поснули. Один Чіпка не спить. Перекидається з одного боку на другий, мов що кусає його; душно йому, важко; плющить він очі... Йому ввижається Галя. Така ж весела, хороша,— хоч би на крихту змінилася; така ж сміливa, жартівлива... «А то ж то й вона,— дума Чіпка,— розбишацька дочка!.. Дивно й чудно... Хай ми: волоцюги, пройдисвіти,— часом без шматка хліба, у драній одежині, без шага грошей за душею, з одними голими руками, босими ногами та з голодними ротами... ні добра, ні достатків... хай ми крадемо, розбиваємо... голову під усякі пригоди підставляємо... хай, кажу, ми... А москаль?.. Хата — як рай той; жінка — як пані; одним одна дочка — янгол... а худоби всякої, багатства?.. А й він!.. І він — такий же бурлака, такий же злодюга, розбишака, як наш брат!!. Чого?.. для чого?.. Навіщо це йому?.. Чудно й дивно!»

І лупить Чіпка свої очі у темну темноту, дивиться-доглядається, прислухається... Нічого ні видно, ні чутно. Тихо, сумно... Ось щось зразу залопотіло... Мороз пробіг вподовж спини; волосся полізло вгору... «Ку-ку-ріку-у-у!»— прокричав десь поблизу півень — і замовк... Чіпка сплюнув, перекинувся на другий бік. Знову тихо, сумно... Ось хтось з товариства гуконув сонним голосом: «Глуши, брат, його!.. глуши!.. А ну-ну... от-так його! от-так!..» Глухо пронісся той викрик по хаті; страшно, тяжко, немов голос з-під землі; черкнувся він Чіпчиного вуха та й замер... наче проглинула його тьма темна. «І сниться ж йому, що недавно очевидячки було!» — подумав, здригнувши, Чіпка... А тут сон — мов безвісти забіг, і на думку не зійде. «Піти хоч люльки покурити».

Устав Чіпка тихо, налапав двері, нишком вийшов у сіни. Темно, хоч око виколи. Насилу Чіпка намацав сінешні двері. Загарчали вони, як собаки, не відчиняючись. Одначе важка рука Чіпчина їх подужала: вони подалися-таки геть, зарізавшись у долівку...

Він вийшов на рундук. Дощ пороснув йому у гаряче лице — густий та холодний.

— Пху, навісний! коли вже ти перестанеш? — сказав уголос Чіпка та й подався у сіни, витираючи свиткою вид.

Далі — став над порогом, послав руку в кишеню, витяг гаман, люльку, наложив тютюном, налапав у гамані крицю, кремінь, приложив губку... Черк! І посипались, як зорі, ясні іскорки додолу. Темнота усміхнулася, побачивши хоч невеличкий світочок... Губка засичала на кремені. Узяв її Чіпка обережно, положив у люльку, придавив нігтем. Потяг раз, удруге,— осіяли сіни, й важкий дим потягся невеличкими мотузочками, закручуючись угорі, мішаючись з темрявою... Стукнув верхняк, дзенькнула криця об кремінь, падаючи в гаман, і, зашморгнувши його, послав Чіпка назад у кишеню.

Обперся Чіпка об одвірки, одхилив трохи двері, випускав дим надвір, де він змішувався з дощем і зникав у темряві. А темрява стояла страшенна, чорна: дальше одвірків нічого Чіпка не бачив, хоч як не прищурював своїх бистрих очей, як не придивлявся, щоб розглядіти, як воно у москаля в дворі... Одні тільки вертунці часом літали перед його очима.

Коли це, чує Чіпка, рипнули двері. Чиясь тиха поступ зашамотіла у сінях. Чіпка одкрив верхняк, потяг люльку,— огонь осіяв сіни і... диво... перед Чіпкою стояла Галя! У тонкій білій сорочечці, трохи розхристаній, у одній спідниці, з розкинутими косами, що, як дві гадини, спадали на її білу шию і спускалися на мов виточені з білого мармуру плечі, стояла вона перед ним, як русалка, з кухликом у руках.

— Галю! — тихо скрикнув Чіпка.

— А ти чого, бузувіре, тут у сінях кадиш? Напер, кажеш, повні сіни, що й дихнути не можна! — защебетала вона, пізнавши Чіпку.

— Галочко!.. чого ти боса вийшла?.. Тепер дощ, калюка... покаляєш свої білі ніженята...

— А тобі що за діло? Хіба ти їх кохав?

— Хоч не кохав, так укохав, Галю,— шепче стиха Чіпка, ледве переводячи дух.

— О, ви всі любі та жалісливі... А людей, як курей, ріжете! — промовила вона суворо.

Голос її окликався гнівом, докорою, огидою. «А твій батько? — подумав Чіпка.— А сама ти?..» — трохи не сказав, та язик став руба, у грудях дух сперло.

— Хіба ми ріжемо? — ледве вимовив, перевівши дух: — ми тільки рівняємо багатих з бідними...

— Рівняєте?! Геть, пусти! я кухоль виполощу...

Одіпхнула вона Чіпку од одвірків. Він подався у сіни. Галя вийшла на рундук, линула воду з кухля, а дощ їй пороснув прямо у вид.

— Ух! — задрижавши, скрикнула вона,— яке холодне...— та мерщій у сіни — прямо на груди Чіпці, котрий однією рукою держався за одвірки, а другою за двері.

Як почув Чіпка, що до його грудей приникли її гарячі груди,— опустив розставлені руки та й обвив їх кругом її стану... Галя затрусилася, порвалася вперед... та й схилила на його груди свою голову.

— Галочко!.. рибочко моя!..— шепче Чіпка, а в самого серце, як молотком, гамселить об груди.— Ти мене любиш?.. зірочко моя!..— очі його засвітили на всі сіни, як у звірюки, коли вона кидається на свою здобич.

— Пусти... пусти мене!..— пручається Галя.— Іди собі... геть!

А сама ще ближче, ще дужче горнулася до його.

Незчувся Чіпка, коли опустився на долівку; незчувся, як посадив Галю на коліна до себе; незчулася й Галя, як приникла головою на його груди... Затріпалось в неї серце, як пліточка в неводі... Мовчать обоє... Хвилина... друга... третя...

— Де це ти був ціле літо?..— шепче вона,— що на поле не виходив?.. Хтось другий ходив замість тебе... То твій брат?

— Не брат то, Галю!.. То мій ворог, що трохи не навік розвів мене з тобою...

— А я думала... Я думала: де це він? Чи не вмер, бува? Чи, може, одружився?..

— Хіба б тобі шкода було... якби я вмер? шкода?

Галя мовчала та ще дужче горнулася до його.

— Галю!..— стиха обізвався він.

— Чого?..

— Ти... ти кохаєш мене?.. любиш мене?.. моя ясочко!.. Правда, кохаєш мене?..

Галя, як змія, обвилась коло його шиї — й міцно стиснула її своїми руками; уста черконулися уст — та й злилися у довгий, гарячий поцілунок... Чіпка од нестяму розвів руки. Галя висковзнула — і скрилася.

Опам'ятався Чіпка. «Тільки ж, тільки що тут була...»— думав він та давай кругом себе шарити. Нігде ніщо ні шерхне, ні стукне. Він підвівся з долівки... Темно, пусто,

тихо... Обмацав він кругом сіни... нема! «Не чуть же було, щоб і двері скрипнули»,— подумав він і став прислухатись. Було тихо кругом, як під землею... «Утекла!» — промовив він сам до себе; засунув надвірні двері і тихо побрався у хату, де спало п'яне товариство.

Довго ще качався він на лігву; прислухався, як стукотало серце; чув, як барабанив дощ у віконниці, як півні викрикували, братчики спросоння бурмотали; думав — як це воно випало так несподівано; радів. як дитина іграшці; дивувався, як злодій, що, украВши у старця торбину з цвілими сухарями, знайшов у ній страшенну силу грошей... Тільки перед світом заплющив очі і заснув тихим, одрадним сном.

Нерано прокинулись братчики. Дощ невгавав, а по-вчорашньому сіяв, як крізь сито, й поривав до сну.

— Ану! рушай, братця, пора! — гукнув Лушня на всю хату, скочивши на ноги.

Один за другим стало товариство рушати. Один Матня не підводиться. Другі повиходили в сіни; повмивалися водою, що стояла у діжці; знову увійшли в хату. Матня ще лежить та зіхає на все горло. Незабаром до них і хазяїн прийшов.

— А що, дядьку Максиме,— пита Матня, розвернувшись, як кнур на барлозі: — чи буде чим похмелиться?

— Хіба ж тобі так у горло й лити? — одказав замість Максима Лушня.

— А хіба мені дорого устати?

Та з цим словом швиденько скочив на ноги та — нечесаний, розкудланий, з заспаною, невмитою пикою — так і посунувся за стіл. Максим поздоровкався з панібратчиками, вийшов з хати.

— Та воно б же годилося й поприбирати,— сказав хтось з гурту.— Ач, яке райно!

— То вже хай хто хоче...— одказав, позіхаючи, Матня.

— А ти? — питає Лушня, гостро глянувши на його.

— Про мене — й так гаразд...

— А як горілки нема?

— Чому нема?

— Тому, що райно в хаті...

— Ну, так що ж?.. Хіба воно буде за горілкою у рот тягтися? Хай собі лежить долі та й годі!

Поки Лушня з Матнею вели таку розмову, другі, кожен вхопивши по оберемку, витаскали всю солому з хати. Тим часом вернувся й Максим з учорашнім боклагом; за ним увійшла й москалиха, несучи у одній руці два хліби, а в другій — здоровенну миску капусти.

— Оже й справді похмелятись будемо! — каже, усміхаючись, Матня, вглядівши москаля з боклагом.

— То ти хоч би пику вмив,— докоря йому Лушня.

— На біса я буду мити, коли дощ і без того обмиє.

— Ну, у тебя, брат Максим, как я вижу, маладцы таварищи! — обізвався до хазяїна один з москалів — пушкар.

— Та ще ти й не бачив, москалю, наших славних діл! — одказує Лушня, ударяючи пушкаря по плечі рукою й опускаючись коло його на лаву.— Ось поживи лиш довше з нами — тоді побачиш, чи молодці, чи ні!

— Да уж, брат, и без таво видно, какие маладцы! Во — посмотри на ефтаво! — махнув рукою на Чіпку.— Да он бы пушку одним взглядом сбил с позиции... Смотри: у, какой!!.

Чіпка не чув нічого того. Після вчорашньої стрічі він сидів собі мовчки у кутку та тільки знай кидав свій бистрий погляд на ті двері, якими вчора увійшла Галя. Думки його далеко літали; він не чув, не дослухався, що верзло товариство. Кагал. гармидер стояв у хаті, як у жидівській школі, аж поки Максим не почав частувати. Тоді усе затихло... роти заремигали; пальці раз поз раз опускалися то в миску з капустою, то в полумисок з огірками. Усі мовчали, надолужали над сніданням. Чутно тільки було, як на зубах тріщали огірки, капуста, як роти жували, плямкали...

— Суха! — перегодя трохи крикнув Матня, насилу проковтнувши цілу жменю капусти.

— Підмочимо,— обізвався Максим, беручись за боклаг.

Пішла рядова кругом столу; знову пальці заходили; роти заплямкали...

— Удавився! — каже, ікнувши, Матня і положив хліб на стіл.

Усі зареготалися, глядя на розкуйдану голову, на одутлу пику Матневу.

— Проткнемо! — одмовляє Максим, узявши боклаг у руки.

— Оцього, дядьку Максиме,— каже Лушня,— тільки прийми, то не знатимеш, як і одгребтися!

— Ничаво! — одказує по-московській Максим, підносячи чарку Матні.

— Вот ты и хахол,— обізвався до Матні москаль-пушкар,— а, право, порядки знаешь! Тебе бы толька гасударю служить...

— Служили ми вже, брате-москалю,— одмовляє Матня,— усюди, та дозналися, що нема краще, як боклазі з горілкою служити!..

Сміх, регіт окрив усю хату.

— Вот, что правда, то правда,— каже москаль, регочучись.

Максим обійшов по третій.

Після третьої розв'язалися язики. Піднявся крик, регіт, гомін. Утомилися вже роти жувати — давай балакати. Там, у кутку, троє завели річ про теперішнє життя трудне; другі зняли мову — як панів дурили; треті — згадували вчорашнє погуляння, а четверті — про давнішнє гуторили... Звісно, дванадцять душ: кожен по слову,— то й то дванадцять слів. А то ж то як усі разом загомоніли, та той тієї, той своєї! Нічого не розбереш; нічого виразно не чутно; один крик, галас...

Тільки Чіпка — як води набрав у рот. Він мовчки їв, мовчки пив, тепер сидів, мов німий, та з дверей не спускав очей.

— Що це наш отаман притих? — дивлячись на Чіпку, мовить Матня.

Чіпка не чув. Усі глянули на його, зглянулись між собою, засміялись. Чіпка й сміху не чув.

— Чи не набачив лиш чого ласенького,— тягне розмову Лушня.— Він у нас падкий на ласощі...

— Да, да! вот ано и есть... Я сам толька што хател гаварить про ефту перепёлку,— перебив його москаль Сидір, що розпрягав коней з Максимом.

— Та вже, поздоров, боже, дядька Максима та дядину Явдоху...— обізвався Пацюк.— Таки, що собі, то собі; а то таки й для людей потрудилися...

По хаті розкотився регіт. Максим догадався, з чого сміялись, став і собі тихо реготати.

— Та подякує, подякує хтось не раз і не два мені за неї,— одказав він з сміхом.

— Я вже тобі, дядьку, коня он якого достану! — каже Лушня.

— Да на что ему конь, когда у него такая кобылица,— тупо жартував Сидір.

Аж ось, двері розчинилися — і, як та ясочка, ускочила Галя в хату. Жарти й розмова затихли; усі задивилися на її хорошую вроду, на зашарене личко, що за ніч мов помолодшало...

Швиденько вона підійшла до столу, ухопила миттю порожні миски та, ні на кого не глядя, не накинувши й оком на Чіпку, скрилася за дверима. Він сидів, як сова, витріщивши баньки...

— Спасибі богові й хазяїнам — за снідання, а мені — що наївся! — перервав німоту Лушня.— Час, братця, додому рушати.

— Чого додому? — обізвався Матня.— Хіба тобі тут погано?.. Аби тепло та горілка, то я хоч на цілий вік зостануся...

Усі зареготалися й рушили з-за столу.

— А що ж, справді, пора! Ото тільки: дощ, як затявся... А час!

Устав і Чіпка. Подякували хазяїнам, позакурювали люльки та й потягли з двору: одні в одну, другі — в другу руку. Чіпка з своїм товариством пішов у Піски.

Одійшовши уже геть в поле, оглядівся — кисета нема.

— Стійте, братця! — кисет забув...

Повернув назад, дивиться — на хвіртці стоїть Галя й гукає:

— А чий кисет? хто кисета забув?

— Що таке? — обзиваються до неї з другого боку.

— Кисет...— піднявши кисета вгору, показує вона.

— Кисет? — не наш! — та й пішли собі.

Чіпка побіг підтюпцем. Тим часом Галя на кисет роздивлялася, розшморгувала, заглянула всередину, полапала рукою та й знову зашморгнула.

— Мій... мій... Галочко! — каже стиха Чіпка, добігаючи до неї.

— У-у-у, йолопе!.. Як квочка з курчатами, так ти розгубився з своїми думками... Не знаєш, що й дієш...

Сунула йому кисет у руку, а сама швидше за хвіртку.

Глянув Чіпка на кисет... Що за біс? Тютюну було не більше жмені, а це так оддулося... Що воно? Розшморгнув, полапав — м'яке; витяга — другий кисет, з синьої

шовкової матерії, вишитий червоними квітками й кругом обсаджений червоними китицями!.. Очі в його заграли; по виду розлився усміх...

— Любо моя!.. кохання моє! — прошептав він і весело повернув до товариства.

XXIV

РОЗБИШАЦЬКА ДОЧКА

Цілий тиждень лив дощ, як з відра. Цілий тиждень не виходив Чіпка з двору. Усе собі по хазяйству: то коло того, то коло другого.

— Знаєш що, сину? — каже йому одного вечора мати, прядучи вовну,— знаєш що? Оце я дивлюся на тебе й на себе та й думаю: я вже стара, нікчемна стала; уже мені важко іноді й у печі витопити... Чую, як сила моя упада, смерть наближається... Ти б одружився, сину! Не доки його одкладати... Уже, слава тобі господи, другі твоїх літ дітками любуються, а ти все бурлакуєш та, мов загубив що, ходиш... Хіба мало дівчат у селі? Сподобай яку та, поки пилипівка не зайшла, одружися, сину... І сам не будеш світом нудити, й мені поміч буде!

— Шкода, мамо! Нема по мені дівчат на селі.

— Чому нема, сину? Он, Христя Бондарівна, Мотря Книшівна або Катря Остапійчина? Чим не дівчата?.. Що небагаті? Та багата й не піде, сину, на такі злидні, як у нас... А все ж вони дівчата, як слід: хорошого, чесного роду, робочі, слухняні... Оженися, сину, оженися, мій голубе! Хай хоч на старість доведеться мені тебе у парі побачити...

— Шкода, мамо.

— Чого шкода? Шкода, кажуть, лихий чоловік! Доки ж його отак волочитися? поки й голова посивіє?!.

— Прийде пора,— прийде сама.

— Хіба яка городянська повія... А вже доброї не діждеш, щоб прийшла сама.

— Уже яка буде, така й буде.

Замовкла мати: бачить — не переможе сина. Замовк і Чіпка, думаючи своє про себе.

Після цієї розмови діждали неділі. Хмуре небо розгодинилось, блиснуло сонечко ясне, повінув вітрець,— стряхла трохи земля.

— Я, мамо,— каже Чіпка,— піду в Омельник на ярмарок: чи не куплю коняки?

— Боже тобі поможи, сину! Тільки — навіщо ти на зиму її купиш? Чим її прогодуємо?

— Та вже знайдемо чимсь.

Знявся Чіпка після раннього обіду, пішов... тільки не в Омельник, а прямісінько до Гудзя на хутір.

Прийшов до двору,— всюди позачиняно, позапирано. Почав Чіпка дьоргати хвіртку: хвіртка була заперта. Дві собаки кинулось до воріт, брязкаючи цепами.

— Хто там? — гукає голос з двору.

— Це я. Одчиніть!

— Хто — я?

— Чи дядько Максим дома?

— Ні, нема.

— А де ж?

— Поїхали у Омельник на ярмарок.

— А тітка Явдоха?

— Та й мати ж з ними.

— То це ти, Галю? — пізнав її Чіпка по голосу.

— А ти хто?

— Та відчиняй уже — тоді побачиш!

Пізнала й Галя Чіпку; хутенько побігла до хвіртки, одщепнула.

— Чого це ти прийшов?

— Тебе одвідати... як поживаєш, моя горличко?

Галя мовчала. Глянув на неї Чіпка та й здивувався: пожовкла, з лиця спала, зморщилась...

— Що з тобою, Галю? — аж скрикнув.— На тобі лиця не знать... Ти недужа?

— Та йди вже у двір,— сердито одказала вона, з нетерплячою.— Стану я під двором розмовляти...

Чіпка увійшов у двір. Галя зачинила хвіртку, защепнула й повела його у свою хатину.

Хатиночка, як чашечка: невеличка, чиста, ясна, весела. На покуті стояли образи у срібних шатах, заквітчані васильками, гвоздиками, безсмертниками; перед образами на срібному ретязьку висіла срібна лампадка. У тому ж таки кутку — стіл столярної роботи; у другому — ліжко, заслане м'яким шовковим коцем; попід стіною невеличкі ст́ульці. Всюди так хороше, чисто; пахощі од васильків та м'яти окривали усю хату, лоскотали чуття... Чіпці здало-

ся, що він у рай уступив... Усе б гаразд, якби не така сумна Галя!

— Ти нездужаєш, Галю? — знову пита її Чіпка, пильно дивлячись у вічі.

— Ні, здорова... тільки невесело чогось... так щось за серце ссе.

— А я тобі й не дякую за кисет,— мовить, здумавши, Чіпка.— Спасибі тобі! Чи не сама, бува, й гаптувала?..

— Який кисет? — питає Галя, звівши на його свої задумані очі.

— А той, що ти в мій вложила, як забув свого...

— Коли? Що це ти — збожеволів, чи що?

— А хто ж то вложив?

— Та коли?

— Та тоді ж, як мій вертала.

— А я почім знаю?.. Стала б я такому... кисет дарувати!! От, ще не видано!..— веселіше защебетала вона.

По голосу пізнав Чіпка свою недавню Галю, жартівливу й веселу. Серце його зраділо, очі заблищали.

— Галочко! — почав він.

Галя дивилася прямо йому в вічі гостро-гостро... Чіпці стало ніяково.

— Та чого це ти справді сьогодні така, мов не на той бік устала? — спитав він, сідаючи близько коло неї.

— А тобі що за діло?

— Галочко!..

— Геть к бісу! Все б тільки дурити... з ума зводити...

— Галочко.

— Геть, одчепись!...

Устала вона од його, одійшла, сіла край вікна, що виходило прямо на поле, та й послала очі далеко-далеко, де сходились тумани з туманами, де сивіло небо, спускаючи краї свої на землю. По личку її, сумному й жовтому, раз поз раз пробігали якісь смужки. Чіпка дивився на неї та дивувався, що з нею сталося... А вона не спускала очей з вікна. Чіпка бачив, як вона поблідла, як заблищали в неї очі, як дві гарячі сльози скотилося по личку... додолу. Він дивився на все це, а серце його неначе хто давив у лещатах — так йому було боляче та трудно...

— Галю! рибонько моя! чого ти плачеш? — питає він, підступивши до неї.— Чому ти не повідаєш мені свого горя?

Галя закрила очі руками, захиталa головою... Чіпка присунувся до неї.

— Галочко!.. любая моя!

Вона схилила на косяк голову, стиха плакала.

— А я думав...— каже Чіпка, стиха доторкнувшись до голови її.— А я думав: піду до неї... провідаю її... Мати скребе голову: женись та й женись!.. дівчат мені рає... (Галя притихла, наче заснула.) Та не приймає їх моє серце... Піду, думаю, до своєї голубоньки... скажу їй...

Та, тихо схилившись, злегенька поцілував він Галю в незакриту щічку. Галя здригнула, підвелася... Очі заплакані; личко од натовпу почуття та від сліз горіло. Глянула вона на його та якось жалісно запитала:

— Чому ж ти батькові та матері не сказав?..

— Я хотів, моя горличко, тебе попереду спитати... Чи підеш за мене?.. чи вподобала мене, моє кохання?..

Галя — мов ожила. Випрямилась, довго й пильно дивилася на Чіпку — немов вивідувала правди. А це зразу, як заломить свої руки — аж пальці захрущали... У очах у неї заграла одрада не одрада, зло не зло — щось добре, любе, а разом хиже й лихе.

— Чому ж ти мені давно цього не сказав? — скрикнула вона.— Чому ти не сказав мені цього тоді, як я вільна була?.. як вінок плела?.. Як по широкому полю, по луках квітки збирала?.. Гуляла по світу,— нема впину, нема заборони... А тепер?.. тепер...

Вона знову заламала руки,— знову, як поламані, захрущали пальці; на очі навернулися сльози — от-от бризнуть...

Чіпка — сам не свій. Зблід на виду, опустив голову — та нешвидко вже стиха, боязко запитав:

— Що ж тепер, Галю? що?.. Скажи мені... все, все!..

— Шкода... засватана вже я!..

З очей хлинули сльози у неї, облили личко... Закрила вона його рукавом, знову опустилася коло вікна на стулець, схилила на руку голову та нерозважно плакала...

Як хто гострий ніж угородив Чіпці у серце,— так невеличкі ті три слова. Як хто обухом гамселив у його голову,— так одзивалося в ній гірке ридання Галине... Він хапався за думку,— що тепер робити,— та голова й пам'ять уже не служили йому... Думки рвалися на шматочки; він силився звести їх докупи, напрягав розум... та, здається, й розум його покинув... Нічого не пригадає... Чує

тільки, як у голові гуде, шумить, дзвонить; як серце раз поз раз тіпається, наче збирається вискочити...

Не знаючи, як, з чого почати, він вхопився за першу думку, насилу вимовив:

— Коли ж це?.. як?.. за кого?..

— Тоді ж... того самого дня, як ти пішов... Москаль Сидір зостався у нас, та ввечері попились з батьком, та й...

— Та й що батько? — перервав Чіпка.

— Іди, каже... Не вік дівувати... Й мати рають: іди!.. Сидір, кажуть, чоловік хороший, тихий...

— А ти — що? — аж кричить Чіпка.

— А я?.. Не любий він мені,— кажу їм...

— Що ж вони?

— Годі, кажуть, усе любого та милого дожидати... Й то гидкий, і то негарний, нелюбий... Поживете — полюбитесь...

— Со-баки! — гримнув Чіпка на всю хату. Галя на його гостро глянула.

— Де він живе? — грізно, одрубуючи кожне слово, запитав Чіпка, а в його очах засвітило щось страшне.

— Не знаю...

— Уб'ю... заріжу... задавлю!..— скочивши з місця, кричить він, бігаючи, як несамовитий, по хаті та скрегочучи зубами.

— Тю-тю!.. тю-тю!..— одмовляє Галя, підвівши голову.— Що це ти: здурів, чи що?.. Тільки хоч пальцем займи його... то не бачити тобі мене, як свого уха!

Чіпка схаменувся. Опустився на стулець, звісив на груди важку голову.

— Бач... який ти! — каже йому Галя.— Бач, який?! Як же мені за такого йти, коли він так безневинно візьме та й заріже чоловіка?.. Як я за такого піду?.. Прийде така година, що й жінку задавить... кинеться й на неї, як скажений...

— Галочко!.. побійся бога... Що це ти кажеш?.. Щоб я?.. мене заріж... мене задави...

— А Сидора?.. га, Сидора?..

— О-ох!.. Ти не знаєш, Галю, яка мене завійна вхопила... Пече мене... отут пече... мов хто жару насипав...— указує на груди.

Галя мовчала. Замовк і Чіпка. Підвівся з місця, став ходити вподовж хати та блукав страшними очима по стінах... Зробилося тихо, важко. По задуманому личку видно

було, що Галя думала якусь кріпку думку — та зразу не зважувалась сказати...

Аж ось — загорілися в неї щоки, заіскрили одрадою очі — роздались, побільшали; одкрилися уста від напору спертого в грудях духу,— аж пашить Галя, як у вогні горить...

— Знаєш що, Чіпко?.. Може, ще не все пропало... Я скажу матері... може, вона батька умовить... Тільки ось що...

Чіпка насторочив уха, пильно дивився на Галю.

— Кинь ти життя таке! — скрикнула та аж поблідла.

— Яке?

— Чуже добро грабувати, людей убивати!

— Галочко!.. Ніхто на світі не скаже, щоб я кого вбив... Хіба обороняючись, руки не здержав...

Засовалась Галя на місці; очі знову засвітили хижо; лице затіпалось.

— Проклятий!.. каторжний!..— загукала вона на всю хату.— Обороняючись?! від кого обороняючись? Лізеш у чужу хату красти та хочеш, щоб хазяїн не ловив тебе?.. Злодюго!

— А вони?.. вони хіба кращі? нажилися з нашої праці та й панують... А тут... хата валиться; мати стара; сам — копи не заробиш у день... Треба їсти, треба й одягтися... Як же його жити, Галю?.. Та хіба ми крадемо? Ми своє одбираємо... Пан — наробив нами, жид — надурив з нас... А нам хіба з голоду пропадати? серед шляху погибати?..

— Чіпко... голубе мій! кинь! Не буде щастя, не буде добра... Ти прийдеш уночі з побоїща... ляжеш коло жінки... та тими руками, що недавно людей давили, у крові грілися... будеш жінку пригортати... Тими вустами, що несли тільки лайку та прокльони усьому світу,— станеш їй про своє кохання шептати, будеш цілувати... у-ух!..

Вона затряслася вся, як лист на осичині.

— А жити ж з чого? — напира Чіпка.

— Робити чесно... працювати щиро...

— А товариство?.. А батько?

— Заїдемо у другий край... де б нас ніхто не знав, не відав...

— О-ох, Галю! Не знаю, що буде. Я — отаман... Як почує товариство, що кинув,— не животіть тоді мені. Поклялися ми так один одному...

— Кому ви клялися, душогубці, розбишáки? — кричить, схопившись, Галя.— Кому ви клялися?.. Проклятi!

— Один одному клялися, Галю...

— Чорт чортові клявся!..

Галя зареготалась болізно; божевільний сміх її розкотився на всю хату. Чіпка глянув на неї, замовк та, як підстрелений, опустився на стулець...

— Ти думаєш,— перегодя трохи, знову почала Галя: — ти думаєш — легко мені дивитись на життя батькове побік з життям добрих людей?.. Бачиш: вони щиро працюють, чесно хліб заробляють, з людьми поводяться... і встають і лягають тихі, спокійні... А тут?.. Сиди, як у тюрмі, на запорі... Страшно й очей показати між люди... Настане вечір — ціла юрба п'яних людорізів валить у хату... Шушукаються, тихо перемовляються, поки підуть на всю ніч... Вертаються уже перед світом — та, як гробовики, ховаються по горищах, по погребах... переховують чуже награбоване добро... Це все, що на мені,— все грабоване! Ти думаєш: не давить воно мене? Мов хто рукою за горло душить, випирає дух з мене... Ти не дивись, що я весела й жартівлива... То веселить мене лиха моя година!.. Ще день — сяк-так переможеш... А вночі — ляжеш спати, то й привиджується тобі: буцім лізе хто, кричить: «Оддай мій платок!..» — та й тягне за волосся... «Оддай моє намисто!..» — та й хапає холодними, як лід, руками за шию... Ти думаєш, легко воно мені носити його — оце рам'я?.. легко?!.

Та як ухопить зозла руками шовкову спідницю,— так і рознизала од подолу аж до самого стану...

— Галю! Галю!..— скрикнув Чіпка, хватаючи її за руки.— Не роби цього!

— Геть! пусти!.. пусти!!

Очі в неї, як вугілля, запалали... аж затремтіла вся.

— Ти знаєш — може, та, що цю спідницю носила, лежить тепер під землею, тліє, тільки кров її, марно розлита, устає з землі й лементує до бога... покарати душогуба!.. А я... я доношую це рам'я... мучуся... беру гріх на себе... За віщо?.. За те, що я — розбишацька дочка?.. Краще б я гола, як мати народила, по полю носилася; як навіжена ганяла по степах широких,— ніж мені у цій тюрмі мучитися, у цьому пеклі скліти!.. У-у, прокляті!..— Та — хіп! за добре намисто. Намисто пороснуло з шиї додолу.

— Схаменись-бо, Галю! Тебе ж за це битимуть...

— Хай краще уб'ють, ніж чужим добром задушать!..

І знову сіла вона під вікном, підперла голову рукою — й задивилася у пусте та німе поле, що геть-геть чорніло та сивіло перед її очима... Ніколи вона не здавалася Чіпці такою хорошою, як тоді... Він перекидав погляд то на розідрану спідницю, то на намисто, що розкотилося по всій хаті... Йому жаль було своєї любої Галі; сумно од такого гіркого життя; а в душу закрадався острах, не було сили разом його покинути...

Галя недовго мовчала. Поглянула вона на знівеченого її словами Чіпку, що сидів, мов у воду опущений, боявся підвести на неї очі,— і жаль пройняв люб'яче дівоцьке серце.

— Чіпко! любий мій! — каже вона.— Покинь!.. За вищо ж я тебе покохала?.. Покинь, мій голубе!..

Та підійшовши до його, любо заглядала в вічі.

— Побачу, Галю... Може, покину... Подивлюся... може... не можна буде...

— Ні, покинь! покинь!.. А то я сама задавлю тебе своїми руками...— нестямно белькоче вона, обвивши його шию руками та обдаючи гарячими поцілунками.

— Добре, Галю!.. добре, моя рибонько! — шепче, не стямившись, Чіпка, пригортаючи Галю.

— Ну, а тепер — к бісу, на виступці! — весело загомоніла вона.— Незабаром батько з матір'ю буде!

Чіпка хотів щось сказати, та Галя не дала.

— Іди, йди! іди, йди!

Та вхопивши шапку в одну руку, а за Чіпчину взявшись другою, волокла його з хати.

Нехотя тягся Чіпка. Нічого робити — треба йти!

Провела його Галя за хвіртку; зачинилась і защепнулась.

Поволікся Чіпка від двору тихо-помалу, ледве посилає ногу за ногою... У похилій голові борюкались веселі надії з невимовною тугою. Як здумає він, що Галя не переможе батька-матері, не вдасться їй їх умовити, то серце його наче хто у жмені здавить; коли ж погадає, як вони поберуться, житимуть у парі,— од серця одійде важкий гніт, і легко-легко воно затіпається... «А як же з ними розв'язатись?.. як їх зрадити?.. присягу поламати?» Од такої думки знову обхопить його сум, знову серце заниє... Отак мінилися його думки: то веселили одрадою, то пекли огнем туги,— і знемагав він од натовпу їх. Він уже

радніший би їх забути, покинути, та самі вони лізли, як мара, у його голову... Щоб розірвати їх чим-небудь, він почав обдивлятися навкруги... Нігде ні душечки, ні лялечки. Німе та буре поле розстилалося перед ним і за ним. День випав хмурий, невеселий. Дощу не було; а тільки хмари, як димчаті килимці, заступали світ сонця, пересувалися з місця на місце, плавали по високому небі, одна одну доганяючи, одна другу переганяючи, й кидали свою сіру тінь на чорнувату землю... Вітер тяг легенький з полудня... Чіпка підвів голову, радий хоч вітрові, що обвівав його червоний, як калина, вид, прохолоджував гарячу голову... Йому стало немов легше од такої прохолоди; веселіші гадки стали закрадатись у його душу, а журба впрямa все-таки не кидала серця... І Чіпка затяг:

Зелений байраче, на яр похилився;
Молодий козаче, чого зажурився?..

Спершу тихо, протяжно виливалася пісня, й чутно у ній було тугу невимовну, плач гіркий-задавлений; далі голос все дужчав, міцнішав, розвертався на всі боки і, як зимні заводи вітру, розлягався журбою по пустельному полю...

Тільки мені й пари — що очиці карі...

— лунала пісня; а поле, мов ще дужче почорніло, аж насупилось...

XXV

КОЗАК — НЕ БЕЗ ЩАСТЯ, ДІВКА — НЕ БЕЗ ДОЛІ

Вернувся Чіпка додому та зараз кинувся по хазяйству — не заглянув і в хату. Мати тільки бачила, як він овечатам підкладав просяної соломи.

Настав вечір. Мати розпалила піч, наставила вечерю варити. Уже вечеря поспіла, а Чіпка не входив у хату. Мати засунула у жар страву, прийнялась перемивати посудину, підмітати хату. Уже й коло посудини упоралась, і хату підмела,— не йде Чіпка.

— Що це він там так забарився? — промовила Мотря сама до себе та й вийшла погукати.

Гукала-гукала,— не чутно. Увійшла вона в хату, підождала ще трохи — немає. Материне серце стала розбирати досада.

— Як би знала, не заходжувалася б і коло вечері... Хоч би був у хату наплював, сказав — чи дома ночуватиме, чи знову повіється на всю ніч... Побила мене лиха година та нещаслива з тими побіганками! Та то ж день у день, ніч у ніч! Мабуть, назнав десь повію всесвітню та й віється...

З досади висунула вона галушки з печі, усипала трохи у миску, сама сіла вечеряти. Настромила одну галушку на спичку, укусила раз, удруге — та й удавилася... Сьорбнула ложку щерби — та й загадалася... Галушка на спичці захолола; щерба у мисці застигала, заволоклася зверху сірою плівкою... Як здумала Мотря знову їсти, то все вже загусло, захололо. Вона підвелась, поставила вечерю на припічку, обмила ложку й миску — та й полізла на піч спати... Думки про сина обступили її й не підпускали сну...

А Чіпка тим часом справляв своє діло у Крутому Яру. Там, на пивниці у жида, служив Лушня. Чіпка ото прийшов до його та застав Лушню сонного. Прогулявши перед тим цілий день, Лушня надвечір знемігся та, завалившись на солому в стодолі, захріп мертвецьким сном. Довго Чіпка нудився, поки знайшов його.

— Тимофію! Тимофію! — гукав Чіпка, качаючи Лушню з боку на бік.— Чув? Тимофію!..

Тимофій тільки мукав та гикав. Чіпка довго вовтузився: перекидав його, підводив... Наостанку, розсердившись, штовхнув Лушню під бік ногою. Той скрикнув і розкрив очі.

— Якого ти чортового батька? — гукнув він, та, не глядя на Чіпку, знову повалився опукою на солому.

— Тимофію! — гукає Чіпка, стоячи над ним.

— Чого?

— Устань...

Лушня зирнув, ледве піднявши вгору верхні вії.

— Це ти, Чіпко? чого ти?..

— Уставай!.. Треба.

— А що там? — повернувшись до Чіпки лицем, пита Лушня.

— Ти не знаєш, де Сидір живе?

— Я й Сидора не знаю... Який це?

— Москаль... Той, що... пам'ятаєш?

— Не знаю!..— одказав Лушня, чухаючись та зітхаючи.

— Сидора-москаля не знаєш?

— Та самого знаю, та не знаю, де живе.

— Так, може, тут хто з ваших знає?

— Не знаю...— позіхаючи, одказує Лушня.

Чіпка зозла поскріб потилицю.

— Тут є у вас на пивниці пушкарі, мабуть, вони знають...

— І того не знаю...

— Що ж ти знаєш? — скрикнув з серцем Чіпка.

— Нічого не знаю,— одказав понуро Лушня й перекинувся на бік.

Чіпка плюнув, вийшов з клуні. Серце його пекла досада... «Піти б до Петра та до Якима? — подумав він.— Так же не блигий світ: треба аж на Побиванку теліпатись...» Він знову вернувся до Лушні.

— Тимофію! та скажи, христа ради...

— Що ж я тобі скажу?.. І чого йому так припало до того Сидора?!

— Іроде! гаспиде! — закричав Чіпка: — напився, що й язика не повернеш у роті, то йому й байдуже, що тут з тебе жили тягне...

— А-ай, гос-по-ди!..— позіхаючи, каже Лушня.— Ходімо вже...— та й устає.

Чіпці трохи полегшало. Вийшли вони з клуні, напрямились до хати, де жили робочі з пивниці.

Клуня стояла оддалеки. Треба було переходити до хати через пустиння. Тут вони стріли метку москалів, котрі йшли до пивниці випити пива. В той час уже добре смеркалося. Вони поздоровкались з москалями і швиденько поминули їх. Коли це — щось ударило Чіпку ззаду по плечі.

— Здоров, Чіпка!

Чіпка оглянувся,— Сидір.

— А-а, здоров, Сидоре!

— Куда ефто вы? — питає Сидір.

— Та тебе шукаємо,— одказав Чіпка.

— Ну, вот и хорошо. Пайдём вместе пива выпьем.

— Ви ж ідіть собі, а я піду спати,— каже, одрізняючись, Лушня.

Чіпка пішов з москалями.

— Сидоре! я до тебе маю діло,— каже Чіпка, коли вже підпили трохи.

— Какое? говори!

— Та...— мнучись, одказує Чіпка: — люди чужі...

— Говори-говори: это, брат, свои.

— Та хоч і свої, та не можна...

— Ну, пойдем походим. Вы, братцы, обождите. Я — сичас,— обернувся Сидір до москалів.

Вийшли вони удвох з хати, почали ходити по пустоші, кругом пивниці. Ніч уже зовсім налягла на землю, а в додаток ще й туман піднімався. Було темно й вогко. Чіпка почув, що у його якось страшно затіпалось серце, мов ще ніколи так не билося; у грудях спирало дух, важко було дихати... «Що — як не схоче?» — думав він. Серце в його хололо, він не знав, з якого боку підступити до Сидора.

— Ну, что ж ты? — не видержав Сидір.

— Та бач, Сидоре... Я чув — ти женишся...

— Да. А что?

— Та, кажуть, либонь молода не хоче...

— Как, не хочет?.. Да что молода, коли отец с матерью слово дали!.. Что же ей еще?

— Та воно, бач, нічого... Яке тільки ваше життя буде?.. Не з ними ж тобі жити, а з жінкою.

— А коли не будет слушаться — ефто на што? — і показав кулака.

Чіпку пройняв наскрізь страх і холод.

— Сидоре!.. не губи душі!..— бовкнув Чіпка зопалу та й сам схаменувся, та було вже пізно.

— Какой души? — питає здивований Сидір.

«Виручай, милий боже!» — подумав Чіпка і голосно промовив:

— Вона тебе не кохає... Ми з нею давно знаємось, та...

— Может быть, хочешь, чтобы я уступил тебе? — перебив його Сидір.— Не, брат: не бывать ефтому!

— Ти, як москаль, брате-Сидоре, всюди вештаєшся, всюди ходиш з полком,— ти собі знайдеш десь кращу...

— Да что ты, брат? Ведь я издержался... Четвертную фельдфебелю дал, пятидесятирублёвку ротному, штобы только позволил; да еще покупок сделал рублёв на пятьдесят...

— Я тобі, коли хоч, удвоє верну...

— Да как же, братец? Ведь меня спросят: почему не женился? тогда что?..

— Скажи, що розійшлися... Молода недужа, або що... Уваж, Сидоре! Прошу тебе: уваж!.. зараз і гроші дам.

— Да ано, брат, так... Только — как же быть-то?.. ты разве з нею — таво?

— Та, кажу ж тобі, ми з нею давно покохалися... Вона мені й сказала: як віддадуть за тебе,— сама на себе руки наложе...

— Ишь-ты!.. еще отвечать придется...

— Еге ж... Не губи, Сидоре, душі!.. Я знаю: ти чоловік добрий...

— А что же я ему-то скажу, отцу?

— Сплети що... Скажеш: походу дожидають... через те й не дозволено. А я вже, брате, вдобавок замогоричу хоч і всю вашу роту... щоб мовчали...

— Нешто так?.. Пожалуй...— роздумуючи, згоджується Сидір.

Чіпка так і повис йому на в'язи:

— Сидоре! братіку!.. гуляй же тепер! гуляй!.. Ходім, зараз гроші дам.

Вернулись вони в пивницю, розквиталися. Чіпка напоїв Сидора й москалів, що з ним прийшли, та на радощах і сам так лизнув, що насилу виліз з хати. Одначе подумав: чи йти додому, чи тут спати?.. Так доплівся до клуні, де Лушня спав. «Ні, щоб мати не лаяла, тут засну»,— подумав, уступивши в клуню. Незабаром він захріп коло Лушні, як задавлений...

Ніч була сира, холодна. Туман важкою парою вривався попід дверима в клуню, холодив гаряче тіло, добирався до кісток... Чіпка прокинувся, здригнув... Прокинувся й Лушня. Розказав йому Чіпка, яким побитом забрався сюди спати. Надворі стало сіріти. Крізь щілини пробивався білуватий край схід-сонця. Чіпка устав та невмитий, нерозчесаний побрався прямо у Піски.

Уже розвиднялось, як він вернувся додому. Ще здалека побачив: блищав огонь у вікні його хати. «Мабуть, мати пряде»,— подумав він та й став добиватись у двері. Двері були засунені. Він підійшов під вікно, постукав.

— Хто там? — окликнулась мати зсередини.

— Це я, мамо! Відчиніть!

— Сину, сину! — почала виговорювати Мотря, впускаючи у хату.— Доки ти будеш волочитися щоночі?.. Чи не за старе, бува, знову прийнявся?.. Та то ж — щоночі! Як вечір настане,— так і знявся, і пішов... А он — всюди такі чутки ходять... Ще на тебе, чого доброго, скажуть...

Чіпці хоч і гірка була материна догана, та недавня радість тихомирила його серце.

— Не журіться, мамо! — з усміхом одказує він: —

Ось, незабаром, як бог поможе, не буду й з хати виходити...

— Видно й по тобі! Хіба б, може, жінка чи не вдержала, а вже матері не послухаєш...

— Та, може, й жінка...

Мати вперше почула таку річ від сина. І здивувала вона її, і зрадувала. Одначе Мотря не сказала на це нічого. Вона тільки суворо глянула на сина та й знову сіла за гребінь.

Чіпка, запаливши люльку, вийшов до скотини довідатись, та проблукав — уже геть сонце підбилося... А там — і майнув на хутір до Гудзя.

Галя тим часом сама не дрімала. Як тільки вернулися старі додому, вона кинулась до матері, стала її сльозами благати, щоб не губили її краси, сили, здоров'я у московських походах та переходах, на чужій стороні, далеко від роду, з нелюбим москалем...

Мати — як мати. Вона пройнялась жалем рідної дитини, зглянулась на її сльози, благання — сказала про все Максимові. Максим, хоч і хотів би мати зятем Сидора, ще такого молодого, а вже унтер-офіцера, та, пригадавши своє гірке московське життя, непосидяче та невільне, сам згоджувався з дочкою... Взяли його смутні думки. Він цілу ніч не спав, все думав.

На ранок радиться з Явдохою: як би від Сидора відскіпатись? Коли й Сидір якраз настиг на ту раду. Довго він терся та м'явся, поки зважився сказати про своє лихо... Як став він журливо виводити, що я б, мов, боже, який радий, та похід усе стратив!.. Старі слухали та жалкували на ту лиху причину, а самі нишком раділи. Найбільше ж раділа Галя, слухаючи такі речі з своєї хатини.

Вирядивши Сидора, батьки поїхали чогось у Гетьманське. Галя зосталася одна дома. Вона була весела, рада, з радощів сама не знала, що робити, з ким ними поділитися. Убравшись в найкраще убрання, вона бігала по хатах, співала веселих пісень; далі здумала про обід, розпалила піч, наставила страву; знову співала, бігала, виглядала у вікна: чи не йде, бува, Чіпка?

Чіпка не йшов. Марно вона трудила очі, виглядаючи його. Іноді чорна пляма серед поля здавалася їй ним; вона кидала піч і, не пам'ятаючи сама себе від радості, вибігала

аж за хвіртку стрівати його... Розглядівши оману, верталася вона у хату з жалем у серці, з сльозами на очах. «Він, мабуть, мене не любить, що не йде... Якби він любив мене, то не йшов би — летів... А він?.. дурить... з ума зводить!» Такі думки мутили її голову, ображали серце. Галя починала плакати...

На той саме плач нахопився Чіпка. Як вона кинулась до його, як привітала! Де ділися й сльози і смуток: очі горіли коханням, одрадою, вид осіяв, як сонячний ранок весняного дня. І що за радісний був день той, що за люба розмова!..

— Так ти покинеш?.. Покинеш, мій голубе, таке життя?..— допитувалась вона Чіпки, заглядаючи йому у вічі.

Чіпка мовчав. Любувався веселим голосом Галі, налитими радістю очима. Вона ж не переставала щебетати перед ним, як та ластівочка.

— Та як ми заживемо з тобою! які порядки заведемо!.. Зранку — ти будеш хазяйнувати коло худоби, а я — у господі... Адже ти будеш кохатись у скотині? Я не люблю коней... воли кращі... Воли такі смирні, тихі... А корова щоб мені безпремінно була! Чуєш? Я й не піду за тебе, як тільки корови не купиш... та щоб з телятком!.. Що я, пак, казала?.. От уже й забула... Бач!.. Так ото ранком ми будемо поратися; потім пообідаємо, спочинемо; потім уп'ять ти що-небудь зробиш, поки вечір, а ввечері я вечерю зварю... Уже таких м'яких та пухких галушок зварю, що губами можна буде їсти... І все у нас буде тихо, мирно — ні лайки, ні сварки ніколи... Ти не будеш лаятись?

Чіпка осміхнувся.

— Чого ти смієшся? Ти, мабуть, будеш битись? А я, дурна, питаю — чи будеш лаятись... Гляди мені: тільки будеш битись або лаятись,— то я тебе покину...

— Та годі тобі, Галю, об цьому й думати! Як можна таку зозулечку лаяти або бити? Ти, як те сонечко, закрасиш мою смутну хату, розвеселиш матір...

— Ба! У тебе й мати є? А я й забула...

Брови в Галі на хвилину здвинулись, буцім від тяжкої думки. Одначе швидко та думка промелькнула: Галя знову веселенько зацокотала.

— А твоя мати — стара?

— Ні, не дуже. Лихо тільки її зостаріло та нужда молодого віку...

— А я, Чіпко, не знаю, що то таке лихо та нужда... Росла я в доволлі, не знаю того нічого. Хіба, може, ще моє від мене не втече, наздожене мене... Ні, я не хочу!.. Чув, Чіпко? Не хочу я ні нужди, ні лиха... Хай йому цур, хай йому пек!.. Не хочу!.. От тільки що: чи твоя мати сердита? чи не буде вона мене лаяти?..

— Ні, Галю... Ніколи сього не буде, щоб хто сказав тобі й слово накриво — не тільки налаяв... Та ти така, що мати моя, як побачить тебе, то більше вподоба, ніж мене.

— Яка ж я? — прядучи веселими очима, допитувалась вона.

— Така...— жартував Чіпка.

— Яка — така?

Чіпка кинувся її обнімати...

— Гляди ж мені! гляди! Тільки одуриш...— і сварилася на його своїм маленьким білим пальчиком.

Довго ще вони любувалися та милувалися. Потім — обідали. По обіді радились, як сказати батькам. Та вже надвечір Чіпка пішов додому.

Мати стріла його надворі з серцем.

— Де ти ходиш? де ти бродиш цілий день? На кого ти покинув ту худобу дома? на мене, стару?.. Господи, твоя воля!.. То, бувало, хоч удень дома; а тепер — понудиться до обіду, а там і скрився плечима й очима... Навіщо ж ти накохав того скоту, коли не хочеш сам глядіти?..

— Не візьме його, мамо, біс! — весело одмовля Чіпка.

— Та й тебе б не взяв, коли б навідався хоч у полудень... Коли скотини не шкода, то хоч би матір пошкодував, що у таку негоду гибіє надворі...

— Підождіть, мамо: ось як візьму собі жінку, заживете тоді, як у бога за дверима.

— Тоді-то те й буде! — стрічуючи гнів, журливо вимовляє Мотря, увіходячи в хату. За нею й Чіпка увійшов.

«Що це він мені усе плеще: жінку та й жінку? І вчора — жінку, і сьогодні — жінку... Може й справді надумався...» І хочеться їй випитати його. Через це вона, осівшись у хаті, знову заводить розмову.

— Невістку, кажеш, візьмеш, сину... тоді заживу, як у бога за дверми? Так воно, мабуть, і буде! Може, невістку візьмеш таку, що свекрусі й сорочки не випере...

— Та, може, сама таки й не буде прати,— одмовляє Чіпка.

— А хто ж? — аж з ляком спитала Мотря.

— Наймичка.

— Яку ж ти там грапиню задумав брати, що ще й наймички до неї треба?

— Грапиню, мамо,— усміхаючись, каже Чіпка.

— Не високо лишень несися, сину, а то як прийдеться падати...

— Нічого, мамо, високо нестися: я візьму жінку, яку мені треба.

— Та що це ти — смієшся з матері, чи що? Чи справді знайшов собі пару?..

— Знайшов.

— Кого ж ти вподобав? Чи не Мотрю, бува, Шрамченкову?.. То — багачка, та гордовита, сину. Не раю я тобі її брати... Та своїм багатством щодня тобі очі вибиватиме.

— Ні, мамо: не Мотрю, а Галю.

— Яку Галю?

— Знаєте, мамо, москаля Гудзя?

— Того, що на хуторі?

— Того самого.

— То що?

— Дочку його, мамо...

Мотря задумалась. Смуток заслав її погляд.

— Не знаю я, моя дитино, тії дівчини... Хто його зна, що воно за люди, ті москалі... Знаю тільки, що замолоду він те тільки й робив, що пив та гуляв, та волочився. А як оддав батько у москалі, то про його й слух запав... Вернувся жонатим і багатим... Жінка його либонь не з наших: здалека відкільсь він вивіз її. Чи не така, бува, й дочка?

— Ні, мамо: дочка й трохи не схожа на матір...

— О-ох сину, сину! Хто його знає... У чужу душу, кажуть, не влізеш,— що там у ній заводиться. Може, вона з виду й добра здається, то ще поки дівкою... Кожна дівка, поки не вийшла заміж, то й добра; а як зв'язали руки, то зараз і почне витребенькувати... І те не так, і друге не по ній!.. А ще ж як багачка!.. Про мене, коли б ти, сину, оженився й на Олені Педьківні!.. Дівка тиха, робоча... Знаю добре, що була б тобі жінка, а мені невістка... А коли вже й Гудзівну сподобав, то щасти, боже!.. Звісно — не мені з нею жити, а тобі, моя дитино, вік вікувати... Мій

уже вік недовгий, швидко умру, все покину... Тобі жити з нею, а не мені... Тільки воно й на тім світі легше було б лежати, коли б я знала, що ти будеш щасливий, мій сину. А то, як у вас тут буде щодня гризня та сварка, то яково́ там і мені лежатиметься? І мої кістки струснуться під землею...

— Ні, мамо, Галя буде жінка якраз по мені. Я вже її давно знаю...

— Коли по тобі, то хай тебе, сину, господь на все добре благословляє! Я не забороняю. Не жалкуй тільки, дитино моя, на матір, як — не приведи, господи! — прийдеться вік калатати... Знаєш багачок? Вони всі здатні на докори... А немає, сину, тяжчої докори, як докора багачки про твої злидні... Злидні — та чесно нажиті! А то — навезе від батька-матері дрантя та ганчір'я усякого, та й не руш ти його... Вона тобі щодня буде вичитувати та висукувати: то те пропало, то те згайнували... Нема гірше, сину, як докора багачки!.. Через те я й не раяла б тобі багачки брати. Бери ти, сину, рівню собі, то й усе буде у вас рівно: ні вона тобі не вибиватиме очей твоїми злиднями, ні ти їй не докорятимеш нічим,— бачив, на що брав! Та як я вже прожила на світі та побачила людей, то скажу тобі, що з убогих і хазяйки кращі бувають... Нужда та злидні навчають і свого берегти й чужого глядіти. А коли воно виросте у розкошах та при наймичках, то йому все ніпочому: так усе й гайнуватиме!

— Не така, мамо, Галя. Нічого вам турбуватися. Хоч вона й багачка, а все сама коло всього... Всьому знає лад дати. А що вона має лишнє там, то то ще краще. Буде об віщо на перший раз руки зачепити та й повести гаразденько хазяйство... Навіщо ж мені дано голову й руки?.. Не клопочіться, мамо: усе гаразд буде! А коли б ви знали її або хоч бачили, зараз би так уподобали, що́ сказали б: не бери, сину, другої жінки — бери Галю Гудзівну!

— Не дивись, сину, на образ, а дивись, яка вона до тебе є! Іноді й уродлива, та лиха година... Своєї долі не вгадаєш.

— Отже, коли хочте, моя доля з нею виростала...

— То й боже, благослови, сину, коли так! Шукай старостів та й шли, якщо віддадуть...

Того ж самого вечора побіг Чіпка до Грицька.

— Грицьку, братіку! Чого це я прийшов до тебе?

— Кажи.

— Прийшов прохати тебе у старости.

— Хіба женитися задумав? — умішалася Христя.

— Еге ж. Оце думаю: оженюся раз та й закаюся! — жартує Чіпка.

— Кого ж думка брати? — питає Грицько.

А Христя — аж уха наставила.

— Тоді побачиш... Кажи: чи підеш?

— Та бог же його знає... Може, ти мене заведеш у такий двір, що й коляки скуштую...

Усі засміялися.

— Та в такий же то й думка завести,— жартує Чіпка,— бо однак тобі ніхто боків не мне... Христі б, як жінці, годилося... Та що ж, коли вона така добра вдалася, що ніколи й слова насторч не скаже!

— Та годі вже тобі жартувати. Кажи справді: кого задумав брати? — допитується Христя.

— А хочеться знати? хочеться?

— Авжеж, хочеться...

— Ну, хай же кортить, коли хочеться...

— Ну-бо, кажи, а то й Грицька у старости не пущу.

— Та я й сам не піду, коли не скаже.

— Нічого вже з вами робити,— каже Чіпка: — треба признатися... Знаєте Гудзівну?

— Яку? Одарку? — питає Христя.

— Ні, Галю.

— Яку це? — питає Грицько роздумуючи.

— Москалеву дочку... того москаля, що на хуторі живе.

— Не зна-ю,— одмовляє з протягом Христя.— От, дивись: і потеліпався ж на хутір шукати, буцім у селі дівчат трохи!.. І чого його туди понесло?!

— Понесло...— усміхаючись, каже Чіпка.— Так кажи, Грицьку, чи підеш?

— На коли?

— На ту суботу,— гулящий день буде.

— На суботу — можна.

— Гляди ж, Грицьку! А поки що — прощавайте! Ще треба в одно місце бігти...

Чіпка пішов, а Грицько з Христею завели розмову про його.

— От дивись, Христе: таки будуть люди з цього Чіпки! Оце одружиться, а жонатому, звісно, вже не те, що парубкові...

— Хіба його не видно й спершу було, що він чоловік путящий? Чи до роботи, чи до майстерства — до всього вдався!

— А пив же та волочився як?! — згадав Грицько.

— Молодий був — дурний, а постаршав — за розум взявся,— одказує Христя.

— От тепер і старій Мотрі таки спочинок буде, а то сердешна мати не знала спокою ні вдень, ні вночі...

— Бозна ще яка невістка буде...

— Та що невістка? Хіба яка там вона собі не буде, а він, як син, повинен не дати в образу рідної матері.

— Та бувають, Грицьку, такі, що ти їй хоч кіл на голові теши, а вона — як тієї, та й тієї...

— Ну, в мене б вона не тієї заспівала.

— Тож-то у тебе.

— А що ж? Цебто попустити, щоб чорт батька зна що моєю рідною матір'ю верховодило? Ні, мабуть би, прикусила вона язик, зціпивши зуби!

— Що ж, якби оце у тебе й справді мати була, то це б і мені так було?

— Так ти ж, Христе, не така... Я знаю, що ти б і матері моїй догодила, як мені...

— То ще, яка б була мати.

— Та ти усякій матері догодиш. А Чіпчина мати чим не поважна людина?

— Та я за бабу Мотрю нічого й не кажу. Спасибі їй, вона така добра до нас, немов рідна. Я кажу за других. Он, у Василенка: на віщо невістку перевела? Як ішла — як калина була та гладка, як піч, а тепер — як з хреста знята! Он-то які бувають свекрухи... Такій сам чорт не вгодить, не тільки невістка.

Отак вони довго балакали. Слово за слово чіплялося; одна думка нанизувалась на другу — то заходячи на людей, то звертаючи на Чіпку.

— Ти ж мені розкажеш, яка там молода,— уже лягаючи спати, каже до чоловіка Христя.— Де він її видрав!..

— Та вже ж побачимо, що там за цяця така, то й розкажу,— одмовив Грицько, і собі вкладаючись.

Рано звечора погасили світло син з матір'ю. Рано звечора вони полягали спати, натомлені денними пригодами. Оже сон не йшов обом їм на думку.

Йому знай привиджувалась Галя, весела, як ясочка,— як вона буде бігати по хаті та порядкувати... Тільки шкода: хата тісна, треба нову ставити,— промигнуло в думці й викликало цілий рій... Йому вже ввижається, що він розвалив оцю хату, а заложив нову, з світлицею, з хатиною, з великими вікнами... «У хатині ми будемо жити,— радиться він з Галею,— мати, мабуть, не злазитиме й з печі, а світлиця — чужого чоловіка прийняти... Добре, Галю?» Галя засилає йому погляд згоди... Пересновуються його думки з її думками, викликають усмішку, радість... Добра надія пестить його серце. Чіпка забуває давнє життя, забуває все, що було — минуло: на легеньких крилах прудкої думки несеться він уперед, далі... у рай тихого щастя...

Мотря думала теж про Галю. Тільки не веселі, а смутні думки обхопили материну голову. «Господь його знає...— думала вона.— Хоч би я її бачила коли, хоч би чула її мову, голос... Може, там така, що й не приступ; а може з тих, що аби зав'язати світ парубкові, а то й кине — другого знайде... Між багатирками і такі часом бувають... Звісно — з жиру! Виросте у розкоші та в достатках; само ніколи не гнуло свого стану, не кололо білих рук об колючу стерню,— все те наймички... А тут побачить, що все те треба своїми ручками та пучками... візьме та й кине... Хіба тепер як на світі стало?!»

Від таких думок та гадок сердешна мати знай перекочувалась з боку на бік та важко зітхала.

— Ви не спите, мамо?

— Ні, сину.

— Чому ж ви не спите?

— Та так... усе думки такі лізуть у голову...

— Не журіться, мамо!

XXVI

НА СВОЇМ ДОБРІ

У суботу заслав Чіпка старостів до Максима. У неділю були оглядини в Чіпки. Максим не забував старосвітського звичаю: поїхав сам і вблагав Явдоху поїхати на оглядини.

Максим знав, за кого віддавав дочку. Не дуже дерла йому очі убога Чіпчина хата й старенька, бідно зодягнена

мати. Не так на те Явдоха глянула: не так воно вразило її горду пиху. Про самого Чіпку — гріх слово сказати! Та його хата, низенька й тісна, його мати, згорблена, стара, висушена гіркою нуждою та лихом,— розкорписали хижу, падку на розкоші та на прибуток натуру Явдошину.

Як вернулися з оглядин, вона накинулась мокрим рядном на чоловіка. Максим, добре знаючи її натуру гарячу, воркотливу, вийшов з хати та нарошне довго копирсався коло хазяйства. Тоді Явдоха прискіпалась до Галі:

— Ну, так! придбаєш, дочко, свекруху на весь світ... Господи! На ній й обличчя людського не знать... Від злості аж скривилося, висохла, як суха тараня...

— Та то, може, вона вам, мамо, так на перший погляд здалася,— одказує Галя.

Так куди!.. Кинулась Явдоха у жаль та сльози.

— Якби знала, моя дитино, таку лиху годину, якби знала, що таке у його застану, краще б тебе довіку з непокритою косою водила, ніж таке бачити!..

Не вподобала й Мотря Явдохи. Вона здалася їй гордою, бундючною, недоступною... «Пані... пані! — шептала Мотря.— І чого встряв сюди Чіпка?.. Уже яка мати, така й дочка: яблучко від яблуньки недалеко одкотиться... Утопить він свою голову, та й мою разом! Чує й віщує моє серце...»

Обидві матері були такі, що хоч би й назад,— та вже нічого робити: діло прилюдно було зроблено.

На другу неділю молодих повінчали.

На радощах Максим таке весілля справив, що ще ніхто ніколи й не зазнає. Цілий тиждень музики грали, ноги не спочивали; варена та запікана річкою лилася, а що вже простої, то хоч купайся... Людей найшло видимо-невидимо: і прості, й москалі, й Сидір там між ними, і старшина з писарем, засідатель з своїми далекими родичами-полупанками... Сказано: нігде пальця просунути ні в хаті, ні надворі... Максим, либонь, ще й станового дожидав, та становий чомусь не приїхав.

Грицько, підстароста, дивувався такому багатству, що так ні ждано, ні гадано приплило Чіпці. Його аж заздрість розбирала. Дивувалися й завидували Чіпці люди не менше Грицька. «І як-таки за такого ланця та вийшла така багачка, як Галя?!» Старі діди та баби все те собі на умі мали, а молодиці нишком поміж себе рахували, що воно таки щось непевне: видно, чортяка й тут якогось гедзика вки-

нув! Та, дивлячись на Ґалю, що сиділа коло Чіпки, як макова квітка, знай перешіптувались та хитали головами, моргали бровами... А чоловіки тим часом од Максима по повній випивали та примовляли: «Дай же, боже, щоб наші молоді живі та здорові були — у щасті кохалися, у розкоші купалися, до самого віку нічого лихого не знали!» — «Щоб знай багатіли та спереду горбатіли!» — додав староста Яків Кабанець, такий удатний до тих приказок. Бесіда залилася нестямним сміхом та реготом, а жінки, жартуючи, давай штовхати старосту кулаками межи плечі, примовляючи: «О, щоб тебе!.. щоб тебе!» А староста, незважаючи на духопелики, ухопив вареника в зуби, розіпхав танцюристу молодіж, крикнув: «Грай, музико!» — та й пішов навприсядки — аж земля загула. Музика різала, пиляла — аж струни лопались; скрипки угиналися; бубон, як грім серед літа, бухтів; мідяні талірки бряжчали та цокали, немов сто пар циганських коней з бобо́нчиками та дзвониками перло селом...

Гуляли-гуляли на хуторі та так цілою юрбою переїхали у Піски до Чіпки.

Тут Мотря уперше побачила свою невістку. У парі з сином вона кланялась їй низько, до ніг, подаючи дорогі подарунки... Мотря глянула на невістку — і чорні думки зникли, зразу збігли з сумного обличчя. Як промінь ясного сонечка, пробившись між зелену густу листву, в затишку та в холодочку, горить і звеселяє гущавину,— так іскорка одради зажевріла у старих Мотриних очах, розлилася радістю по всьому сухому виду! Мотря кинулась обнімати невістку, як рідну дитину, а, цілуючи її, плакала. Галя собі обнімала Мотрю, як матір, цілувала її зашкарублі, сухі щоки, руки... Далі Мотря обнімала сина і теж плакала. Потім того цілувалася з сватами і трохи не з усіма людьми, що наїхали й найшли до неї у двір. З радості стара як оп'яніла. Їй вперше на віку довелося побачити таку повагу до себе від людей. Вона не знала, як їх дякувати, чим їх вітати. Ось заграли музики; заспівали свашки; поклонилися молоді — й пішли у хату... Піднялися знову гулянки та танці. Максим з Явдохою у парі пішли викрутасом та вихилясом, а за ними й Мотря тупала своїми старими ногами...

Як вихор, як буря страшенна мчиться, трощить і ломить усе по своєму сліду, так весілля промчалося Чіпчиним двором й наробило нетрохи шкоди у господарстві. Ти-

ни повалені й поламані; ворота побиті лежали серед двору; вікна без шибок чорніли дірками, дивлячись на вулицю... Так як після бурі, дощу та граду ясне сонечко ще мов привітніше сяє, ще дужче гріє та обливає своїм теплом та світом ті руїни, що наробила недавня буря,— так Галя рожевіла з двору своїм рум'яним личком і веселила все своїм добрим поглядом...

А Чіпка вже правився коло шкоди. Там тин підняв та набив, нові ворота приробив; там другу яку шкоду полагодив; кликнув скляра — вікна повставляв... Через тиждень не знать було розруйнованого двору: усе стояло на своїм місці, як йому й слід було, тільки ще мов краще, доладніше виглядало.

Багато добра усякого та худоби навезла Галя з собою: вісім паровиць везли її посаг у Піски. Мотря як стріла все те, то аж злякалася. У неї ніколи нічого того і в думці не було, а тут — як сніг на голову! Вона не знала, де його поставити, куди подівати. Що нужніше, розмістила в хаті; друге — поставили в сінях, а ще не трохи й зосталося. Галя просила Явдоху узяти до себе в хутір. Максим подарував Чіпці трояк добрих коней. Так і Чіпка просив тестя подержати у себе до весни. Максим та Явдоха, дивлячись на таку тісноту, раяли молодим переїхати на зиму жити на хутір,— та ні Чіпка, ні Галя не згодились. Старі поїхали назад, а молоді зостались на своїм господарстві. Доля прикрила їх своїм затишним крилом.

Гарно, весело тепер у їх хаті. Сама хата — наче побільшала, роздалася, повеселішала. Стіни Галя убрала шпалерами, пообвішувала вишиваними рушниками. З божничка виглядали дорогі образи з-за лісу васильків, м'яти, ласкавиці, гвоздиків та мов усміхалися, дивлячись на хату. Перед образами гойдалися на ниточках роблені голуби. Крила у них сизі, груди червоні, хвостики чорні, носики немов з тіла — білорум'яні, а очі з червоного намиста світили на всю хату, коли ударяв у них сонячний промінь або стяжка од світла. Голуби ті були навдивовижу кожному, хто тільки бачив їх. Розчепіривши крила й попригинавши ніжки, вони безперестанку гойдалися, немов живі та зачаровані... Піч Галя розмалювала синіми квітками по білому; лави вишарувала — чисті та білі, а піл, як з воску, чистий. Де тільки рука її доторкалася або де око зирнуло,— все те з хмурого, сумного прояснялося, біліло, ніби усміхалося.

Коло свекрухи Галя, як коло рідної матері, ходить, годить їй у всячині. Нашила їй очіпків, платків надарувала, сорочок надавала. Не світило тепер дрантя та рам'я на старих плечах: воно пішло на ганчірки, а Мотря у всьому новому ходила. Були тепер у неї й чоботи добрі чорноголовці, плахти й дерги дорогі, хоч і старечі, й сукня біла, як сніг, і кожушанка, крита демикотоном, про зиму... Защитена тепер Мотря від голоду, від холоду, заспокоєна в роботі. Галя сама коло хазяйства ходила: коло корів та овечат й біля печі — всюди сама: Мотрі й не підпускала.

— Ви,— каже,— мамо, на своєму віку нетрохи здоров'я стратили, сили збавили,— спочиньте ж хоч на старість. Хай я, молода, тепер буду працювати, а вам треба спочивати на щось інше!

— І, вже, дочко! — одказує Мотря: — не зажалієш батька в наймах, так і мене... Коли замолоду ніхто не жалував, то на старість — і того більше... Привикне, кажуть, собака за возом бігти, то й за саньми побіжить! Я звикла замолоду робити — і тепер не влежу, хоч часом кістки болять, як переламані, в грудях холоне та ниє...

Та й сяде Мотря на гребінь за вовну, та й пряде помалу.

А коло Чіпки Галя не знає вже, як і припадає, чим йому догоджає. У сорочках усі груди повишивала, квітками унизала, каптани пообшивала шнурками. Тільки й робить, що, упоравшись коло печі та худоби, корписає голкою та вигадує зразки усякі.

— Дивіться, мамо: чи так гарно буде? — питає вона свекрухи, показуючи шитво.

— Та гарно, моя дитино, одказує Мотря радо.

— Мені здається, якби ще сюди вкинути синього, а сюди — зеленого, то тоді б саме добре було...

— Нащо ти, дочко, над тим свою голову морочиш та очі збавляєш? Помережала б там як-небудь та й годі! Адже ж ходив до сього не тільки в шитих, а часом в таких, що руб руба позиває... Та й байдуже було!

— Яка ж я, мамо, буду добра жінка, коли сорочки своєму чоловікові не вишию? Я б йому, які найкращі зразки є, усі б, здається, вимережила... Та горенько — не знаю всіх!

— Спасибі тобі, дочко, за твою ласку як до його, так і до мене! Як ти увійшла до нас, то мов праведне сонце

вступило в хату, немов нам очі розв'язала, світ повила рожевим квітом... А якби знала, як то спершу було? Як ні хліба, ні одежини... та треба щодня на роботу йти... А він ще малий був — і його іноді з собою несеш. А коли кинеш дома, хоч і на бабу — царство небесне! — то за думками світа білого не бачиш... Чи не сталося що йому? чи не наробив чого він?.. Настане вечір,— як бога, мов віками, дожидаєш його та, кинувши працю, стрілою додому поспішаєш. Добігаєш, бачиш — він грається коло хати... Слава тобі, господи, що щасливо усе!.. Або зимою... застукають тріскучі морози, зніметься завірюха, хуртовина... ані одітися, ані обутися!.. А тут у хаті — хоч вовків гони... й топлива кат має... Ох! випила й я за свій вік гірку, та ще й повну!.. А тепер, дяка господеві, хоч на старість заспокоєна... Може, пошле господь й вмерти в такому спокої... Буду за тебе, моя дитино, з того світа молитви слати, щоб вам, мої рідні, щасливо вік звікувати та своїх діток до розуму довести.

Галя слуха-слуха таку сумну приповістку про таке гірке та злиденне життя — та аж страх її візьме... Вона не тільки нічого того не бачила й не зазнала, а навіть ніколи й не думала... Жаль давив її серце за свекруху... «Недаром вона така стара, слаба, виморена, висушена!» — думала Галя.

— Ви мені, як рідна мати! — обертається вона з щирим серцем до свекрухи: — скільки-то ви горя на своїм віку звідали!.. Чи то ж то й Чіпка усе те терпів, мамо?

— Авжеж, дочко! Його оцими руками й виносила й вигодувала... і він дознав, почім ківш лиха!

— Через те ж він і смутний такий, того й нерадісний завжди... От я: зросла в доволлі та в розкоші, нічого того не знала... завжди весела, співоча...

— Дай, господи, співати — не дай тільки плакати! — одказує радо Мотря. І не налюбується й не навтішається невісткою.

Тільки іноді, темної ночі, коли буря надворі виє та плаче у димарі, як сова, квилить та стогне, у вікна стукаючи кім'ями снігу, мов пізній подорожній; коли все спить під заводи лихої години,— тільки старим людям не спиться — ворочаються вони з боку на бік, стогнучи та охаючи,— болять у них старі кості, натруджені замолоду непосильною працею, а сумні думки, як чорна галич, окривають старечі голови,— тільки у таку добу закрадався сум

у Мотрину душу і, як у жмені, зжимав гірким життям поточене серце...

«Що воно за знак? — думала вона: — така багачка, вродлива, а покохала такого убогого?.. Хай і покохала — молода кров шпарка, серце гаряче: западе дівці парубок у око,— не встережеться, як і покохає... Та куди ж батько та мати дивилися?.. А тут батько й мати не сперечалися... Мабуть, шкода стало дитини, як вона з кохання побивається... Та хіба трохи без кохання береться?.. Рідні заборонять, коли спізнається з нерівнею... А тут і рідні нічого... Правда, Чіпка мій моторний, удатний, золоті у його руки й голова неабияка... То що ж? все ж таки нерівня!.. Перші, кажуть, любощі — дурниця... А прохолоне серце — підуть докори та перекори: ланець, голодрабець!.. А може, вона не така... Здається, Галя добра... От же мене й не кохає, а як жалує! Ох боже, боже! пошли їм щастя, господи!.. Мені що, старій? аби вони не нарікали на долю... Я вмру; їм жити... хоч би ж хоч умерти спокійно!»

Отакі думки, як легенькі хмари серед ясного дня, перепливали в голові старої матері. Оже, як там: сонце тепле та ясне,— підплили хмарки угору, пройняв їх гарячий його світ, побілив їх, розтопив, повінув теплий вітрець — розвіяв... Так і тут: доля світила та гріла й не давала простору та волі смутній думці кинути темну тінь на їх щастя... Мотря більше раділа, ніж журилася, і весела поглядала на дітей, як вони голубились.

А вони справді — як ті голуби: де одно, там і друге. Чи він робить що, а в неї вільна хвилина,— вже вона коло його: коли не помагає, піддержує що, то так стоїть та дивиться; чи вона робить,— він з рук хапає, щоб їй легше було.

— Галю! найми наймичку,— каже він, дивлячись, як вона втомилася коло печі, золінники вергаючи.— Невже все те тобі своїми руками ворочати? Ти й коло корови, і коло печі, й коло шитва,— та все одна, все сама.

— Наймичку? — питає, здивувавшись, Галя.— Навіщо? Щоб вона своїми нечистими руками тобі страву готувала? Хай їй!

— Пожалкуй себе, Галю, свого здоров'я...

— А що моє здоров'я? Хіба ще не викохала та не виростила, у матері гуляючи? Задля тебе, мій голубе, хоч і руки натруджу, то не шкода... Ти замолоду натерпівся

всього — поживи хоч зо мною в доволлі... І яке воно тобі те щастя здасться, коли до всього я сама своїх рук не доложу, не поклопочуся біля всячини... Ні, не треба... Не хочу я наймички!

Чіпка слухав ту любу мову жінчину, а серце його проймала радість щастя...

— Доле моя! щастя моє! — пригортаючи міцно до себе Галю, шептав він увечері.— Ти ж мені радість у двір принесла; ти з моїх очей полуду зняла, що їх цілий мій вік закривала!.. Кругом мене кривда облягала, неправда обступала,— як важкий камінь, давила вона мої плечі, груди... опускалися в мене дужі руки, закривалися очі... я не знав нічого, не бачив, куди мені вилізти з того гніту, як його вискочити... Ти — як зірочка зійшла над моєю задуреною головою — і освітила мені темну стежку, мій неутертий шлях!..

— Галю! — трохи згодом, не швидко, ніби роздумуючи, обізвався голосно Чіпка.— Коли б усі люди були такі щасливі, як ми з тобою, тоді б нам ще краще жилося, ще веселіше!

— Коли б же то, мій голубе! Що ж, коли їх доля так помежувала: одному дала багато, а другому — нічого...

— Доля?.. Гляди лишень, Галю, чи доля то! чи не самі люди, бува, й винні?..

— Та, може, й вони трошки... Якби можна, Чіпко, то я б їм свого уділила... Знаєш: як розказала мені твоя мати, яку ви нужду, яке лишенько замолоду терпіли, то мене то в огонь укине, то морозом обсипле... Коли б знала, то в той би час усе своє віддала, що маю...

— Ти, Галю, добра... Ти — жаліслива,— казав Чіпка, обнімаючи її, а у самого по сумному виду мишка бігала й голос дрижав від спомину...— Та чи то ж то одна моя мати така?.. Хіба одні ми?.. Сотні, тисячі, тисячі тисяч отак тягли й тягнуть своє злиденне життя... І ніхто на те не вважає; нікому немає діла до того; ніхто на те не дивиться; ніхто того не бачить... усім воно чуже, не рідне... Кому воно своє?.. кому — не байдуже?.. Отим хіба беззахисним людям, що з голоду мруть?! Не дивуй же, Галю, що ми своє одбирали силою...

— Не нагадуй, не нагадуй... Христом-богом молю, не нагадуй мені про те, Чіпко! — молила Галя, ще дужче горнучись до його.— Як я здумаю про те, то у мене розум мутиться, у очах червоні плями замріють... Хіба було не

можна без того обійтися?.. Працею, хоч тяжкою, кривавою працею, та чесною — свого добути?..

— Працею?.. Гм... Нічого, Галю, працею не вдієш... Один з неї вискочить, а десять вона задавить!

— Адже от — Грицько... З бідності вийшов у люди... І спокійний, і щасливий... а все через працю...

— Та праці, Галю, нігде приложити!.. І те — чуже, і того — не можна, й того — не роби!.. Ніяк рук зачепити... Кривда кругом, скрізь неправда...

— Ти думаєш, Чіпко, що справді у всіх такі думки? Їй-богу, ні! Лушня такий чоловік, що купить і продасть; Пацюк — аби йому погуляти та поспівати, наробити дешпоту; а Матня — щоб нализатися от по сю!.. Хіба їм у голові праця? Хіба вони думають, де своє, де чуже?.. Або москалі? Цілий вік його учать не дивитись не тільки на чуже добро, а й на життя... Хіба вони таке думають, як ти?.. Він собі йде прямо задля того, щоб порабувати... щоб чужим добром пожити... Так у них, у москалях, було: так він і звик до того... а тепереньки й не хоче за чесну працю узятись!..

— Може, й так... Може, й твоя правда... Може...

— Ні, Чіпко: краще тихо, мирно жити, чесно заробляти й поживати... А дасть господь діток діждати,— вигодуємо, виростимо їх на добро, до школи 'ддамо... Хай змалечку учаться... Може, вони у книжках тих вичитають, як ще краще жити, ніж ми з тобою!..

Такою тихою мовою та розумною радою Чіпка був як сповивачем сповитий. Од щирих слів любої жінки серце його впокоювалось, сувора натура, загартована давнім злиденним життям, м'якшала: він тепер соромився свого давнього безпуття, тії кривої стежки, якою він думав дійти до щастя... Шкода йому було свого безталанного товариства, жаль його погибелі... А сказати їм Галину правду — нехватало духу, сили. І він тепер ховався, тікав від своїх давніх братчиків.

— Шкода! не ждати вже нам тепер добра з нашого отамана,— казав Лушня товариству.— Пропав чоловік!.. Жінка коло спідниці пришила...

— Сказано: медовий місяць — солодше від усього на світі,— поясняв Пацюк.

— А горілка — ще солодша! — додавав Матня.— Хоч

би ж до себе приймав, бісів син! Адже за жінкою яку худобу затяг?

— А справді... Ходім до його,— підбиває Лушня.

— Ходім! ходім! — замовлять усі разом та й підуть.

Чіпка побачить, вибіжить з хати.

— Так і так, братця, таке й таке лихо... Жінка занедужала, мати насилу сновигає, а хата — самі знаєте — одна... Де я вас прийму?

— То дай нам хоч рубля грошей! — пристає Лушня: — дожилися до того, що й копійки за душею немає... От ми й вип'ємо за здоров'я жінки, щоб господь її помилував...

Чіпка радий такому дешевому викупові. Тиче їм рубля у руки — і повертає назад у хату. Товариство — до шинку.

Як нерадо стрічався тепер Чіпка з давніми братчиками, так Грицько з своєю доброю Христею припав йому до душі.

Грицько — невсипущий хазяїн. Він чесною працею, своїми мозоляними руками надбав те, що має в господі. Він і тепер не лежень: рано встає, пізно лягає. Він не паніє, як другі, а сам з своєю невтомною помічницею-жінкою веде до ладу своє хліборобське діло, маючи думку на чесну працю й дітей напрямити... Вподобав Грицька Чіпка і частенько став навідуватись до його. Не сором тепер і Грицькові водитись з Чіпкою — і він ще частіше став завертати до товариша дитячих літ. Жінки їх теж одна одну вподобали...

Оце зберуться. Хазяїни позаводять гостей за стіл, понаставляють напитків, наїдків. Чіпка з Грицьком ведуть розмову про хазяйство, про свої втрати та користі — завсідні житечні турботи.

— А що, Грицьку, як твоя пшениця? — питає Чіпка.

— Та що... плоха, Чіпко! На зріст то вона й добра, та на умолот — не тее... Видно, дощі захопили, як красувалася: стекла! Сказано: зерно, як мачина... Хоч би насіння вернулося.

Грицько завжди перед Чіпкою скаржився. Чи добре що — погане, чи погане ньке — нікчемне! Грицько лукавив. Він бачив, що хоч Чіпка й дукачем став, а душею та серцем зостався давнім Чіпкою. Такий же прихильний до чужого нещастя, такий же жалісливий на чужу утрату. Грицько все те бачив — і ще більше виставляв свої утрати та згуби, сподіваючись, що Чіпка, як товариш,

зглянеться на його бідкання і, може, коли стане у помочі.

Заможність Чіпчина іноді розбуркувала заздрість Грицькову. Вернувшись од Чіпки, набідкавшись перед ним досхочу, Грицько заводив таку розмову з Христею:

— Отак тепер зажив Чіпка!.. От собі й удайся таким!.. Сказано: дука на всю губу! А чи сподівався хто бачити його таким тоді, як він п'яний, обірваний, як несамовитий, ганяв по селу та по шинках волочився?! А тепер... панюга та й годі! І приплило ж таке несподіване щастя... Сказано: як багатство, то й щастя!

— Така вже видно його доля! — одказує Христя.— Та й жінку ж узяв собі під пару... То вже що багата та вродлива, а привітна та ввічлива до кожного! А до його... Сказано: могла б, свого серця влупила та йому дала.

— І за що, спитай? — гірко вимовив Грицько.

— Як за що? Чіпка, Грицьку, чоловік хороший...

— Що ж у йому хорошого?

— Усе. Звісно: другій жінці він би, може, й не підійшов під пару; а до Галі — то мов вони рідні... Який він, така й вона... Жалісливі, добрі... Що пара, то пара,— гріх бога гнівити.

Христя завжди заступалася за Чіпку. У Чіпці справді було багато чогось *доброго*, чого Грицько своїм, на прибуток напрямленим, розумом не зміг зрозуміти. Христя ж чула те добре своїм жіноцьким серцем, своєю чуткою душею.

— Оже тебе, Чіпко, мабуть, у любистку купали, що так усі жінки липнуть до тебе,— шуткує, підпивши, Грицько.

— Як саме? — питає Чіпка.

— Так... Моя Христя, коли тебе довго не бачить, то все згадує: де це, мов, він? що це з ним?

— Спасибі Христі за добру згадку,— радо одмовляє Чіпка.

— А вам заздро на мого чоловіка? — умішається Галя.

— Та ще б, дивіться, не заздро було! Де ж таки? чужу жінку зовсім від дому одбив!

— Та ми таки Христю й одберемо од вас,— сміється Галя.

— Навіщо? Навіщо вона вам здалася? Чи, може, непереливки?..

— Та воно так-таки, мабуть, чоловіче, й буде,— жар-

тує Христя,— що я і тебе й дітей покину та й перейду до Галі та до бабусі Мотрі...

— Про мене... Хай вона й вам, тільки я собі Чіпку візьму затомість,— одказує Грицько.

— Еге, спасибі вам! Ми Чіпки не дамо... Чіпка у нас буде,— обороняється Галя.

А тут і Мотря, слухаючи їх жартівливу розмову, уверне слівце й од себе. Підуть у них сміхи, жарти та веселощі.

— Ану лишень, Галю: почастуй нас вареною за таку вигадку! — нажартувавшись вдоволь, каже Чіпка.

Галя швиденько метнеться. Де не візьметься варена — пахуча, чиста та смачна. Галя частує. Усі випивають по повній, прицмакують губами, вихваляють Галю, а ще більше — варену, та пересипаються жартами...

Це так у свято або в неділю. А в будень — коли не Христя у Галі, то Галя у Христі.

Одна другу так уподобали, мов сестри рідні. Хоч одна одній, як завжди водиться між жінками, і не розкривала своєї душі до дна, не показувала, що діється на споді серця; оже одна в одній чула щось собі рідне, привітне й любе. Галя далі бачила, ширше сягала своїм розумом: він у неї кохався при достатках, у розкоші... В стороні од людей, од життя, не знавши ні нужди, ні клопоту, вона сама поринала в свої думки, привикла сама повертати своїм розумом. Не такі молоді літа випали Христі. Тяжке сирітство з самого малку, гірка неволя у чужій роботі приборкали її шибку думку. Недостачі, нужда добре далися їй знати,— щоб вона не забувала про наживу. Вона була в житті її не останньою гадкою. Оже як вони не різнились, а все-таки обидві однаково чули, що добре, що лихе, і через те завжди обидві сходились у своїх думках. До чого Христя тільки серцем прихилялася, почуваючи *добре*, те Галя не тільки серцем кохала, а й у речах вимовляла. Поріднились вони серцем, душею. Вони були щирі товаришки, яких тільки вряди-годи зводить життя докупи.

Шануючи одна одну, кожна поклялася в душі, що як будуть у них діти, взяти одна другу кумою. Христя вже й раділа тому. Вона почувала себе матір'ю, а після різдва справді послав їй бог уже другого сина. Галя була хрещеною матір'ю. Грицько не тільки згодився — зрадів, як почув, що Галя буде кумою. Він сподівався, що хрещеникові добре буде від такої хресної матері. Христя ж дивилася

на покумання, як на зв'язок довічного товариства з Галею.

І справді, після того вони ще дужче затоваришували. Почалися таємничі сповіді важких думок та гадок, пестощі та голубіння веселих надій. Не проходило дня, щоб або Христя не завернула до Галі, або Галя не побігла до Христі.

Галя полюбила свого хрещеника, як рідну дитину. Сорочечки йому шила й мережала, шапочки вишивала. А на руки візьме,— носиться, любується, як своїм. Іноді зупиниться її погляд на любому погляді дитини... довго вона дивиться на його, придивляється йому в вічі, мов своїми очима хоче з'їсти. То дивись: блиснула у неї в очах якась іскорка — сльоза не сльоза, радість не радість засвітила в них — і пригортає вона дитину до свого лона й обдає його поцілунками...

Христя дивиться та й зітхне важко. Вона бачить і чує — чого Галі треба, та чого бог не дає їй...

— Що, як у вас будуть діти,— стороною заходить Христя: — як уже ви їх глядітимете? Адже ось — чуже, та як ви утішаєтесь!..

— Як у мене буде дитина, Христе, то я, здається, з'їм або задавлю її, цілуючи та милуючи... Я не дам на його пилиночці впасти, кому-небудь подивитися... Могла б я його — в своїм серці носила! Ви тільки гляньте: отаке манюсіньке-малюсіньке, без речі, без мови,— тільки оченятами світить... Ти до його обзиваєшся, а воно ними поводить, мукає, рученята випручає, мов тебе пригорнути хоче... А ти знаєш: це твоє тіло, твоє нарождення... «Рибонько!.. серденько!..» — оберталася вона до хрещеника, окриваючи всього його гарячими поцілунками.

То були бурливі хвилі ще дівоцьких любощів, у котрих уже виразно визначалося чуття матері. То материне серце озивалося в гарячих дівоцьких пошибах кохання. Так думає й почуває кожна молода молодиця, поки ще не знає ні болів тяжких, ні мук материних, ні непокійних нічок, які приходиться перебувати, доглядаючи малих діток. Тяжкий бік материнського життя ще невідомий, а материнське чуство заклюнулось у серці кожної жінки ще в сповиточку,— ще тоді, коли вона малою, невеличкою носилася з лялькою, наче з справжньою дитиною,— як ще дівчинкою голубила кошенятко, як дитинчатко,— як молодою дівкою пригортала свого милого, сама не почуваючи, як пестила надію у своїм серці на щастя матері...

Минає зима. Ясне сонечко любо світить та гріє; сніги тають; біжать з гір долинами прудкі протічки снігової води; ранні чумаки коло возів лаштуються; а там і хліборобы заворушилися... Настає весна. Все оживає, радіє. Ось і великодні святки прийшли і пройшли; зазеленіли поля; зацвіли садки; защебетали соловейки... Після довгого зимнього сну усе прокидається, продирає заспані очі і, озирнувшись кругом, любує на землю, що, як та писанка, красується під золотим промінням ясного сонця; а сонце, глядя на неї, усміхається...

Тільки діждав Чіпка тепла, зараз накупив дерева, найняв майстрів і заложив над самим шляхом не хату, а цілий невеличкий будинок. Поки люди налагодились з жнивами, то на його дворі, замість похилої хатини, стояв веселий будинок і гордо позирав на вулицю великими вікнами з зеленими віконицями. Давня Чіпчина гадка справдилась. Тепер уже не одна тісна хата з сіньми, а цілих три: одна — для матері, друга — для себе, а через сіни світлиця — про гостей. Недалеко од будинку складали рублену комору. Трохи далі, як поставили комору, заходились коло сараю з конюшнею; а там — і загороду заплели нову, кругом дворище обгородили новою лозовою лісою з острішком... Старі ворота поламав Чіпка, а приробив дощані, панські, розтворчаті, а над ворітьми, якраз посередині, на кружалі вирізана була чоловіча пика: рот — як у сома, очі круглі — як у сови, ніс — як у кота, а волосся, з проділем посередині — як у жінки... З усього села збігалися діти дивитись на те пречудо і великим дивом дивувалися...

У одно літо непевне колись дворище, відоме кожному за пустош, зовсім перемінилося. Страшне й прокляте, стало тепер воно навдивовижу усім людям, лоскотало їх заздрі очі, а ще заздріші думки...

Як гляне іноді Мотря на свій плець, то й сама дивується. Колись пустка-хата — тепер будинок; пустиня-город — грядка квіток; гноїще-двір — тепер зелений та чистий, кругом облямований коморами, загородою, сараєм, хлівцями... Аж заплаче Мотря з радощів...

— Колись як жилось... А тепер?.. Слава тобі, господи!

Чіпка перестав хліба робити, став по ярмарках їздити, полотна скуповувати та перепродувати. Од його й пішли у Пісках полотенщики. До його ніхто й не думав про це: він перший почин зробив.

XXVII

НОВИЙ ВІК

Час не стояв. Промайнула воля, поламала ланцюги вікові́чні, на котрих ще за дідів-прадідів прикували до панів колись вільні хутори, села; опростались людські руки; несміливо, наче чого боялися, приймались за землю, котра колись була «богова та людська», потім стала «панська», а тепер, хоч силоміць наділена, знову стала «людська»... Задурманений неволею люд почав продирати очі... і нічогісінько кругом себе не бачив, окрім — панів та мужиків!.. Усе, що не ходило в сірій свиті,— щиталось панами. Усе, що приросло до землі, копалось у ній, обливало її своїм потом,— усе те звалося «наш брат Савка...» Неволя порізнила дітей одних батьків, одних матерів; вирила між ними глибокий яр, котрого ні перейти, ні переїхати — хіба засипати... Та хіба можна засипати у рік, у десять, у двадцять років яругу, котрий копався не десятки, а цілі сотні літ?.. По один бік яру стояли потомки старшини козацької; стояли приблуди, котрих приманила своїми розкошами задурена Україна — були між ними ляхи й недоляшки, були москалі й московські недоломки, були й осиротілі діти Юди, котрі, замість свого зруйнованого царства, на чужій землі завели нове царство; тут можна було зустріти нетрохи полупанків, котрі з дігтярів, чумаків, крамарів, прикажчиків повиводили своїх дітей в «люди», поначіпляли на плечі з мідними гудзями мундири, а на голови понадівали картузи з зірочками... Усе то була ватага, вигодувана чужою працею, обута й зодягнена чужими руками... Тепер вона стояла і, як голодний вовк, клацала зубами, поглядаючи зо зла на другий бік яру, де потомки козачі копалися у сирій землі, понівечені, зубожені, темні — якісь каліки, а не люди, без пам'яті про славну бувальщину дідів своїх, котрі добували кров'ю «славу та волю», без пам'яті про самих себе, з страшною злістю у гарячім серці, з палкими на устах прокльонами, котрі вони посилали на той бік... Здається, якби не глибокий яр, одна б ватага кинулась на другу — і полилася б річка чорної крові, потопила б правого й винуватого... Заслані полудою очі під ту страшну різанину не розгляділи б де свій, де чужий,— кров би лилася, трупи б тліли та ситили й без того ситу землю... Оже, дяка богові, цього не сталося... Зате — скільки воно задало страху

тим, котрих колись трепетало все, що їм підверталося на очі!

Самому царкові гетьманському, Василеві Семеновичу, обійшлося усе це недаром. Останнього січовика, як косою, скосила думка про неволю: Василеві Семеновичу Польському «божевільна воля», правіжка грошей піщанами не дали віку дожити... Зліть, переляк разом струснули немолоді кості вельможного пана, положили його на ліжко, з ліжка — на стіл, а з столу — у домовину... Оплакав рід тіло свого владики над могилою й дома; оплакав доморослий писака Озерський свого давнішнього ворога, а тепер приятеля, у «московських» газетах. Не стало ватажка,— зажурились підручники... Що тепер робити? з чого його почати, щоб насиджених місць не втеряти? Хто порадить? хто заступиться?..

Перше всього загомоніли: кого тепер у предводителі? Чужого страшно, а з своїх — нікого такого немає, та ніхто й не хоче. Колись було трохи до бійки не доходить за те місце, а тепер кожен шукав собі теплого місця, з великими грішми, а про таке не хотів і слухати. «Що по титулі, коли чортма в шкатулі!» — не раз, не два можна було тоді чути. А шкатула справді все далі спорожнялася та й спорожнялася,— доложити тепер її не було ні снаги, ні способу. Оже, предводителя, та ще й свого, таки треба!

Умовили якось «предводительського синка» — того самого одинчика Василя Семеновича, що не дощупався — чи тверде, чи м'яке тіло у Чіпчиного батька. «Синок» той був чоловік ні бувалий, ні видалий, ні удалий. Хоч він десь собі й учився, кажуть би то — скінчив і курса, а проте був чоловік дуже невеликого розуму, ще меншої сміливості, ще слабішої волі. Тільки й батьківського, що пиха панська, при котрій він зріс і викохався, котрої й тепер не кидав: вона його й погнала на місце, котрого всяк тепер сахався.

Та часи тепер були зовсім не ті, щоб однією пихою жити. Уся молодіж наче «подуріла»: цуралася не тільки «прав дворянських» — цуралася роду... Нерідко син ворогував з батьком, обзивав його бридкими словами — «кріпосником, деспотом»; кидав рідну оселю і, насміхаючись над батьківськими звичаями й надіями, бігав по Харкову або по Києву, питаючи сякого-такого заробітку! За братами потяглися й сестри: перестали й ухом вести батька-матері; сиділи день у день, ніч у ніч, як під суботу рабин,

за книжками — забули про хазяйства, забули й про гулянки... А у Кривинського, кажуть, менша дочка уночі втекла від батька з якимсь студентом-поповичем — повіялась у Київ учитись... Дворянська пиха терпіла від такої зневаги.

А тут — як на те — «божевільна воля» незабаром понаводила за собою й своїх діток свавільних: земство, де нема ні мужика, ні пана; мирові суди, де не питають — якого хто роду... Зовсім світ перевернувся! Про старе нічого вже було й думати: треба якось до нового пристроюватись, щоб хоч тут не попустити с в о г о. Що ж його робити? як його приладитись? Руки до діла не призвичаєні змалечку,— не неволити ж їх на старість?! А розум — хто до волі думав, що панові потрібен робочий розум? Панові треба було знатного роду, багатства; треба було уміти себе показати, уміти пожити, поїсти, попити, а мати робочий розум, здатний на діло, а не на вигадки панські, панові не треба було... А тепер: розуму! праці! — тільки й чутно, як вигукували на всіх шляхах, на всіх базарах життя.

Хто зразу не перелякався того покрику та брався за діло, того захоплювало життя на свої бистрі хвилі, мчало усе вперед, вперед,— то кидало його наспід, заливало; то вергало наверх, підкидало вгору, знову несло на гребенястій хвилі — аж поки не виносило на берег... Хоч боліли іноді у нашого плавця пом'яті боки, а все-таки він, хоч і нетвердими ногами, ступав на ту землю, де колись усе живло тремтало його духу. Усе-таки він був господар на ній, а не попихач, не наймит. Швидко він зживався з новим своїм місцем на старій землі — і підвертав її під себе: вона йому плодила, родила — ставало на пожиття його! А хто перелякався, той залазив до себе на хутір, у село, проклинав новий вік, нових людей, день за днем тяг злиденне життя, проїдаючи останнє своє добро — викупні білети, за котрі баришники-жиди не давали й половини ціни... За собою життя веселе, розкішне, без праці, без клопоту; перед собою — убоге доживання віку, може, тяжка праця на старість, гірка турбота, замість спокою, без шага грошей, котрі жидки вспіють вимотать, без ступня землі, котру за старі довги банкові тарахнули з молотка... Як же його не проклинати такого? як з ним миритися?!

«Сонмище», оставшись без ватажка, як перелякана отара овечок, спершу було кинулось врозтіч... Навперейми

йому вискочило земство. Отара повернула назад, згадала старе становище, де було паші доволі, де водопої погожі, та й стала на згірочку... Посеред отари й «предводительський синок» крутився, та, видно, йому не водити переду! Хто ж поведе? Кому не страшно? Хто звик до всякої лихої години? Шавкун привик ще змалечку до всього. Шавкун відомий здавна. Шкода тільки — Шавкун боїться перед вести: Шавкун здавна ходив позаду... То, може, він хоч піде назирцем за ватагою? Гайда! Шавкун пішов назирцем...

Шавкун — чоловік ні дурний, ні розумний. Зате він на своїм віку звідав усього. Був Шавкун на коні, був і під конем. Шавкун — попович. Після убогого батька, що попував на небагатім приході у Хитунах, зостався він з своєю старшенькою сестрою невеличкими сиротами. Опікун, якийсь далекий родич, теж піп, забрав сиротят до себе. Дівчинка ж бігала собі по селу малою, потім, як піднялась трохи, доглядала, а разом і гралася з малими дітками опекуновими, а стала дівкою — видали заміж за якогось п'яничку-диякона. Хлопчика опікун віддав у бурсу розуму добувати. Скільки прийняла лиха дитина у тій бурсі; скільки раз його нівечили, били,— воно й щот розтеряло. Забили до того, що з моторненького, опецькуватого хлопчика зробилася якась тупиця, убоїще, котре нічого не вчиться, а тільки й думає, як би кому капость зробити. Шкода за шкодою, розпутство за розпутством — стали думкою й гадкою бурсака. Коли не вкраде ножичка, чорнильниці, то піддрочує товариство на пустощі, на сваволю; а підріс — давай молитися скляному богові... Мучились з ним «святі отці», мучились та й вигнали з філософії... голого, босого й простоволосого! Де його на світі дітися? Куди голову прихилити? Хтось, мабуть, на жарти, раяв йти в університет. Молодий Шавкун задумався... Одначе не пішов в університет, а потяг пішки додому, до себе в Хитуни, де на батьківськім місці оселився зять. Шавкун побратався з зятем — і закурили удвох селом, обходячи парафіян, а додому іноді рачки прилазячи. Сестра довго терпіла. Далі почала лаяти чоловіка й брата, стала докоряти йому, що він убрався на все готове та й останні злидні пропиває, останній шматок хліба одриває своїми здоровими руками від рота малих її діток. Шавкун на лайку мовчав, як у рот йому води налито. Гірка правда, мабуть, дуже колола йому очі. На другий ранок він став

співати перед сестрою лазаря, який він нещасний; хвалився їй своєю надією на університет,— коли б тільки рублів з півсотні грошей. Сестра назвала його думку «дурницею», раяла йти куди-небудь у канцелярію «хліба заробляти». Шавкун не послухав сестри. Зібрав, які позоставались, манатки, зв'язав у клуночок, хотів піти «на одчай» шукати долі. Сестра зжалилась, вийняла з скрині тридцять карбованців — останні гроші, які вона про чорний день ховала від свого недбайливого чоловіка, оддала братові. Шавкун попрощався, пішов. Через місяців три написав сестрі уже з Києва, що він таки свого доскочив — зробився студентом. Як і з чого він жив, про те тільки він та бог відає; одначе вижив два роки. Та старий гріх знову прокинувся, завів його на третім курсі у темну, а з темної — на вулицю... Опинився Шавкун серед великого города без шага грошей, без знайомих людей, без веселих товаришів, котрі тепер його цуралися, з одною бідою — «вовчим білетом» в кишені. Сказано: хоч у Дніпро з мосту! Шавкун у Дніпро не кинувся, а покинув Київ, покинув товариство, книжки (і потім, було, ніколи не заглядає в них,— не любив, якщо й розказують про них) та ноги на плечі — побрів у Гетьманське. До сестри йти було соромно. Шавкун пішов до свого товариша молодих літ, знакомого нам Чижика, котрий служив тоді ув опеці. Чижик порадив піти до когось старшого попрохатись. Шавкун пішов, упросився в опеку, де йому обіцяли, як приліжатиме, давати по десять гривень у місяць. Шавкун і тому радий. Став він виводити стрічку по стрічці, списуючи копії; став одбирати спершу по десять гривень, далі по двадцять, а через рік дійшов до трьох рублів. Зробився паничем — хоч куди! Тихий, слухняний, до старших привітний, став Шавкун кидатись у очі старшим: забачить здалека — шапку здіймає, а Василя Семеновича вглядить — у пояс кланяється. Панюга помітив «покірне телятко», звелів перейти йому з опеки до себе в канцелярію. Не було, здається, для Шавкуна щасливішого дня на світі, як той, коли його зазвав гетьманський царьок у кабінет до себе та став йому казати, що як він себе шануватиме, то зробить його ч о л о в і к о м! Шавкун не міг слова вимовити від радості та від страху — то блід, то червонів; а вийшовши од великого пана, перехрестився — і сів у канцелярії за стіл. З того часу день у день, ніч у ніч Шавкуна можна було тільки й бачити, що в канцелярії, де він сидів, перегнувши спину,

над бумагами, ні на кого не глядя, ні до кого не обзиваючись, немов для його не зосталось нікого й нічого на світі, окрім тих бумаг. Шавкуна хвалив письмоводитель; перед святками предводитель жалував йому по десять рублів, з котрих Шавкун часточку посилав сестрі, а останні ховав у шкуратянім гаманці на самім дні своєї невеликої скрині. Незабаром старий письмоводитель умер, а Шавкуна посадили на його місце. Став він не остання спиця в колесі. Де взялася в людей шана й повага до його! Тепер уже перед ним так шапки здіймали, як він колись. Оже Шавкун не вповав ні на шану, ні на вповагу, а держався пословиці: за свій грош — кожен хорош! Через те, здається, не було у його більше ніякої думки, як тільки про гроші. Багатство, гроші — от що йому й снилося! Жив він собі тихо, скупо; оженився на такій же скупій, як і сам, панночці,— та й складали добро, не знаючи самі, кому, бо й дітей не було. Ні великої радості, ні малого горя не знало життя їх.

Так оцей-то щирий віл, котрому нічого просидіти, не розгинаючись, над бумагами з раннього ранку до пізньої ночі, оцей прониза й підлиза, котрого навчило життя, де треба поклонитися, кому треба догодити,— держав тепер цілий повіт у своїх руках, заправляючи ним по своїй хіті, замість недалекого й ледачого «предводительського синка». Той і лапки поклав: роби, мов, що хоч, що знаєш!

А тут — новина за новиною, робота за роботою. Не вспіли з «викупними грамотами» управитись,— насилу накинули кріпакам зе́млі, котрих вони тепер, як огню, боялися, щоб, бува, з землею не вернулася неволя,— як підскочило земство, з виборами, з радами.

— Оце... до чого дожились!..— бідкаються панки, де тільки не стрінуться.— Там — воля... крестян одняли, землі побрали... А це — либонь уже хотять з мужиків поробити панів... якесь земство видумали!!

— Еге ж... до того йдеться,— піддакують другі.— Де ж пак? У гласні вибиратимуть і дворяни й мужики... Учора мій Омелько в мене кізяки різав, а завтра, може, сидітиме рядом зі мною, за одним столом... Я — гласний і він — гласний...

— Ні! Не діжде, не діжде, хамове кодло! — сердилась старенька пані, ударяючи кулаком об кулак, і зачинала на всі боки костити «кодло» й тих, що довели дворянство «до такого безчестя».

Шавкун ні лаявся, ні сердився. Він аж мов повеселішав, як забалакали про земство. Він добре знав, що воно його рук не втече, а може й погріє...

Настав новий вік і для нашого Чіпки. То таки що тихе, щасливе життя у себе дома, з любою жінкою, з старою матір'ю, а то таки й на громаді, серед людей Чіпка не останній... Люди стали його знати, поважати й шанувати, бо іноді Чіпка ставав декому й у помочі. Хоч він не любив тепер розкидатись, а при нужді чоловікові поможе. Чи хрестини де: кого ж його в куми? — Чіпка чоловік добрий, послухає. Оже Чіпка сам ніколи не ходив у куми; зате Галя по селу цілу метку хрещеників має. Коли бог не дає своїх діток, хрещениками втішається. Лободі дочку давати, а в скрині всього-на-всього десять карбованців — нестане й на горілку. Що його робити? Де б його рук зачепити? «Ти б, чоловіче,— рає Лободиха,— пішов до Варениченка: може б він позичив до нового хліба?» — «А справді»,— одказує Лобода та прямо до Чіпки. Чіпка порадиться з Галею — і вродиться у Лободи весілля,— цілий тиждень поїжджани п'ють та гуляють.

— Нема чоловіка добрішого, як у нас Чіпка! — хваляться піщани й здіймають шапки, ще здалека побачивши Чіпку.

Та хіба одні піщани?

Вештаючись раз поз раз по ярмарках, промислуючи полотнами, став Чіпка відомий на цілий повіт. У тестя якось раз зустрівся з становим Дмитренком — тим самим, що прозвали «кобиляча голова» за те, що любив дуже менджувати кіньми. Чіпка й становому подобався. Удруге стрілись вони на ярмарку — і стали сватами. Становому подобався молодий Чіпчин жеребчик, котрого тесть подарував. Дмитренко й пристав: проміняй та й проміняй! Довго Чіпка не згоджувався, та нічого не вдієш: проміняв. Становий собі взяв доброго молодого жеребчика, що аж кров крізь шкуру світилась, а оддав Чіпці старого-старого драбастого гусарського коня, котрого продали з полку, як розбився на ноги. Дмитренко ж такий радий, дякує Чіпці, обіцає до його в гості заїхати. А Чіпка дивився на драбастого, мов уперше на віку коня бачив, сплюнув та й замовк.

Приїздить з ярмарку додому. Випряг коней, увійшов у хату, поздоровкався з матір'ю, поцілувався з Галею.

— Галю! — каже,— сподівайся гостей...

— Яких?

— Становий буде.

— Чого він тут забув? — питає Галя, дивуючись.

— Скучу, каже, за драбастим конем, то й до вас заверну,— жартує Чіпка.

— За яким конем? Що це ти бозна-що верзеш?!.

Чіпка тоді розказав, якого зробив мінька.

— Отак він і з татусем,— каже Галя.— Як пристав... Татусь, правда, довгенько-таки не подавався. А тут — підскочила якась лиха година — треба у стан... Так він, перше ніж у стан поїхав, взяв та й одвів до Дмитренка пару коней.

Дмитренко чоловік правдивий — не одурив Чіпки. Через місяць після того котить він Пісками та прямісінько під Чіпчин двір. «Тпру» — спинили коней перед порогом. Галя й Мотря разом кинулись до вікон подивитись — хто там.

— Никифор Іванович дома? — питає їх становий з повозки.

Галя хотіла була одказати, що нема, та — почервоніла, незчулася сама, як промовила: — «Дома».

Тут і Чіпка нахопився: вийшов назустріч, здоровкається.

— Оце я до вас у гості... Буде де переночувати? — питає становий.

— Коли ваша ласка, просимо до хати! — запрохує Чіпка.

Повходили у хату. Дмитренко скинув з плечей верхнього балахона, струснув пил, потягся, зіхнув на всю хату, як добрий віл ревнув,— аж Галя виглянула з кімнати, та й опустився за стіл на лаву. Чіпка приставив з другого боку стола ослінчика — сів навпроти гостя.

— А знаєте, чого це я до вас приїхав? — питає, знову позіхнувши, Дмитренко.

— А бог вас знає... Звісно: ваше діло — станове — знай їздити...

— Еге ж, еге... А ось я вам новину привіз.

Галя одхилила трохи кімнатні двері, дивилась у щілину, а з-за плечей у невістки показалась і Мотрина голова. Обидві слухали: яку там становий новину привіз.

Дмитренко скинув очима на Галю.

— Це, мабуть, ваша жінка?

— Моя,— одказав Чіпка.

— Гарну дочку викохав Гудзь! Недаром він її на запорах держав... Хорошу... Коли б був знав, проламав би й запори та вкрав.

Галя почула це, засоромилась, прихилила двері.

— Галю! — гукнув Чіпка: — чого ти тікаєш? Боїшся, щоб Петро Йванович тепер, бува, не вкрали?.. Не бійся: я не дам.

— Я й сама не дамся,— одказує Галя, висунувшись з кімнати.

Тут саме знадвору забрехала собака.

— О, та ви, мабуть, справді боїтесь, що собачню позаводили,— жартує становий.

— Та в нас всього одним одна Мушка,— одказала Галя, зашарівшись.

На сім слові у хату вступила бідненько зодягнена дівчина,— та, бачачи, що не туди попала, стала мовчки у порога.

— Здорова! — привітав її Чіпка.— Чого ти?

— До тітки Мотрі,— одказала, засоромившись, дівчина.

Мотря почула, вийшла з кімнати, поклонилася низенько Дмитренкові, сіпнула нишком за спідницю дівчину, та обидві вийшли у сіни. Незабаром Мотря назад увійшла, а дівчина пішла з двору. То була головина наймичка: її послали нишком довідатись — чого становий приїхав.

Галя тим часом у кухні ставила самовар. Сонце заходило. Останній погляд на прощання з землею воно посилало у світлицю, де сиділи, мов давні приятелі, становий — на покуті, багатир-козак — навпроти, на ослоні. Розмова не клеїлась: перескакувала з одного на друге, як скаче легенька борона по груднястій ріллі. Галя подала чай. Заходились пити. Розмова зовсім обірвалася. Чіпці, як хазяїну, стало ніяково.

— Так яку ж ви нам новину привезли? — зачинає він, сьорбаючи гарячий чай.

— Добру — для добрих людей... А ваші піщани такі неспокійні, мені з ними один клопіт та й годі! Ще Ларченко, як передавав стан, перестерігав мене: «Стережіться, каже, піщан, бо то народ вельми завзятий!» Аж воно так і є!

— Та воно, добродію, мабуть би, ніякого й клопоту не було, коли б не так трохи...

— Що пак я казав? — спитав Дмитренко, загубивши

останню свою думку й річ.— А, бач... Так земство привіз!

— Що то воно за земство? — питає Чіпка, пильно дивлячись у вічі становому.

— Земство?.. Нова милость царська! Бачите: живете ви у Пісках — козаки, панські й жиди... Адже й жиди є у вас? (Чіпка одказав, що є.) Так, бачите: отак само живуть і в Котолупівці, у Байраках, у Вовчій Долині... живуть поміщики, живуть купці, козаки, крестяни... Так усім, бачите, треба по шляхах їздити; усім треба,— хрань боже! якої пошесті,— від напасті оборонятись... Одному — трудно, а гуртом — можна... Ну, так бачите... (Дмитренко дедалі став учащати: «так» та «бачите»,— видно, він гаразд і сам ні бачив, ні знав того, про віщо розказував.) Так от, бачите: збираються гуртом — пани й мужики — та й роблять, що треба...

— Як це? І пани роблять?! — питає здивований Чіпка.

— Та ні, не самі роблять, а вибирають гласних... а ті виберуть управу з себе, а управа вже й заправляє усім...

— А станових тоді хіба не буде?

— Як можна — без станових? Станові — поліція, а поліція й за земством дивиться: щоб дороги рівняли, містки гатили... Без поліції не можна! Хто б недоїмку взискував, якби не поліція? Станові — поки й світа сонця, будуть...

— Щось я гаразд не второпаю,— каже, роздумуючи, Чіпка: — і земство за дорогами, й поліція за дорогами...

— Ось почуєте, як збереться громада та прочитаю указ...

На останньому слові у хату увійшли: козачий голова з писарем та панський старшина з старостою. Кріпаки, поздоровкавшись, стали коло порога, похнюпились; а голова з писарем, мов москалі, повитягались у струнку.

— А! От добре,— замість привіту, каже Дмитренко.— А я тільки що хотів посилати за вами... Завтра вранці щоб мені була громада! Чуєте? Вам кажу й вам! Та глядіть мені, щоб не так, як недоїмку платите,— обернувся до кріпаків з докорою

— Тепер, ваше благородіє,— каже писар,— гаряча пора... люди в полі...

— Що мені до того — чи гаряча, чи яка? Я вас вихолоджу, як не буде громади!

Старшина мовчала, тільки перетирала ногу об ногу.

— Як же, ваше благородіє, сказати громаді? — питає писар.

— Скажіть: становий земство привіз, читатиме... Чуєте: земство? Не забудете?

— Ні, не забудемо...

— Та й утомився ж я, Никифор Іванович... Ви не повірите: двоє суток з повозки не злажу...

— Ну, з богом! — повернувся до людей.

Ті сунули з хати — один поперед одного, аж штовхаються у дверях.

— Отака ловись! — каже голова.— Був Чіпка, а став — Никифор Іванович... Що то значить — гроші!!

— Та гроші, як гроші,— на те йому старшина й староста.— А ви нам скажіть: чого це наш конокрад приїхав?

— Та казав же: земство привіз,— одмовля замість голови писар.

— Та чули, що земство... А ви нам розтолкуйте: що воно таке? Чи не податки знову які?..

— А справді: що це воно, Василь Васильович? — питає голова писаря.

— Та, кажуть би то, нова якась управа... У нас оце окружних взяли, а в них, либонь, швидко посередників не буде... Треба ж комусь людьми правити?

— Ще нами трохи правили! — трохи кісток не виправили... А це ще якусь нову управу видумали,— міркував, мов сам до себе, староста.

— Не можна ж т а к народ оставити... Ось, мов, вам воля: робіть, що хочете, як хочете... самі правтесь, самі й розправляйтесь,— каже писар.— Адже такий би розгардіяш пішов, що й...— писар почухав потилицю.

— Так, так,— піддакує голова.— Народ — що? От в а ш і... давно таку бучу збили, що хоч з села збігай? Не прав таким запеклим людом — він тобі село переверне!

— Ага-га-а... Тепер же я знаю, що це воно буде,— умішався староста.

— Кажи! — старшина йому.

— Бач,— патякає староста: — недурно вони так усилковувались, щоб люди землі брали... аж воно на те й вийшло! Їм ще хотілося поводити нас на уривочку... Хоч вам цар волю й дав, так земля ще наша... платіть за неї викупні... а ми розкинемо розумом та ще щось придумаємо... От і придумали — земське... То викупні платили, а це ще — земське! Так скажемо й громаді: на земське ще заробляйте!..

Тут вони дійшли до кріпацької волості. Старшина й староста одрізнилися, пішли у волость, а голова з писарем повернули у другу вулицю — до голови.

Уранці на майдані, коло козачої волості, зібралась у купу козача й кріпацька громада. Дмитренко приїхав на Чіпчиних конях, прочитав указ, розказав — кого вибирати: заборонював «сіре мужиччя» у гласні «перти», радив — панів, котрі «усе знають й усе, що треба, зроблять»; похвалявся навіть, що як повибирають «мужву», то щоб начувалися...

Громада слухала мовчки. Становий ще раз обернувся, ще раз раяв вибирати панів, попрощався з Чіпкою, моргнув йому — може, й він у гласні, сів на обивательські коні, покотив з Пісок.

Не вспів він од'їхати, як громада загула:

— То це так? усе панів та й панів!.. Ще вони нам не ввірились? — гукали кріпаки.

— Толкуй, дурні! — гримає на них козачий писар.— А хто ж в управі робитиме... ви, чи що? Хіба хто знає, яка там робота?

— То наймемо такого розумного, як ти, то й робитиме,— кольнули його кріпаки.

— Та воно так... Тільки хто його знає, що там за робота...

Довго ще йшла розмова між громадою й писарем. Довго слухав Чіпка мовчки. Громада розписувала темними кольорами панів; писар — хоч не оступався, а все-таки стояв на тім, що без панів нікому буде діла робити, що діло невідоме, що у гласні треба вибирати притьмом панів...

— А моя рада,— не видержав Чіпка,— така: який не є хазяїн, а все краще від наймита... А що те земство невідоме, то воно кожному невідоме... Не було його,— не знали й пани. Оже на те бог чоловікові й розум дав, щоб всього дійти.

— Правда, правда! — гомоніла громада.

— Пани вами, люди добрі, й так довго правили... поправтесь ще самі! Все-таки своя рука — владика. Вони не поклопочуться за те, щоб усім було добре... Всяк за себе... А у нас же вони ще й родичі усі... Один одного стережуть. Ось ц е й... (Чіпка ткнув пальцем у той бік, куди поїхав

становий)... у мене хліб-сіль їв, а за панів руку тягне...

— Еге ж, еге... Вони — як ті свині: одно за одного,— гула громада.— Коли ж так — шабаш, братця! Годі їх!.. Дивись — бісове зілля: його з огорода, а воно таки в огород! Хоч у гласні їм, коли людей нема... А дзуськи!

Розійшлася громада. Вернувся Чіпка додому радий, що довелося направити громаду на добру стежку. У його серці закльовувалось щось нове: йому хотілося, щоб громада його послухала; у голові промайнула думка, що він порядкує на громаді, веде її уперед, усіма верховодить... Давнє забулося, мов його й не було ніколи: він тепер отаманує на громаді...

— Коли б то, Галю, послухали моєї ради,— каже він уночі жінці.— увірвалася б їм нитка! — І він ще довго розказував Галі, як він буде людям служити... Галі й самій становилось якось гарно на душі, що її чоловік заробив таку людську повагу.

А в Чіпчинім серці уже ворушилося бажання верховодити, пекло його, виривалось наверх у думці, у слові... Чіпка з ним носився, як з нахідкою. Кого не зустріне, з ким не забалакає,— та все про земство, про вибори. Немає й речі другої. Радить кожному себе стерегти, громаду, а не даватись знову панам у руки.

Рада його взяла своє. Через тиждень прилетів у Гетьманське посередник Кривинський та прямо у предводительську канцелярію, де мала бути управа.

— Пропали ми... мужики наших б'ють! — скрикнув він, забув і поздоровкатись.

— Як саме? — схопившись, мов опечений, скрикнув завжди тихий Шавкун — і оторопів.

— У Пісках — не то з наших — ні одного дворянина.

— Значить і Дмитренка не послухали!..— ледве вимовив Шавкун та, мов хто на його відро холодної води вилив, опустився на своє місце, підпер рукою голову — затих.

XXVIII

СТАРЕ — ТА ПОНОВЛЕНЕ

Випав удушливий день саме серед гарячої пори жнив. Сонце стояло над головою, як сковорода, розкалене та наче огнем пекло. Пшениця осипалася: люди не вспівали

вхопити. Під такий час кожна хвилина дорога селянинові. А тут — кидай свою роботу, їдь у гласні!

Пани поз'їздилися. У Гетьманському, коло нового будинку пана Польського, стояли у три ряди карети, брички, натачанки. Поприїздили не тільки гласні. Багато наїхало з повіту й так собі цікавих панів подивитися на нове диво та послухати, що то за земство.

Прибули й прості гласні, хоч і не всі. То все були козачі писарі та голови; один Чіпка з Лозою ніколи ще не знали ніякої служби. Між гласними-селянами можна було помітити двох кріпацьких старшин: один — з Пісок, другий — з Рудки.

Пани собі гомоніли у горницях; крики та реготи доносились з хати на улицю. Селяни, поприїздивши на обивательських шкапійках (дехто привіз разом і подушне), розташувались коло будинку, нарізно од панських карет. Хто сидів під возом, хто під горницями: кожен ховався од душної спеки, що несамовито пекла-палила. Оддалеки козацької старшини сидів під горницями й Чіпка, рядом з Лозою, недалеко від рундука. По праву руку — кучери панські, по ліву — «п'явки людські», як колись Чіпка обзивав сільську старшину. Йому було тепер якось ніяково... Кучери позлазили з козел, дехто підійшов до знайомих гласних; балакали то про се, то про те; хвалилися урожаями, жалкували, що прийшлося такий гарячий час прогаяти. Чіпка сидів мовчки, слухав, та чи й чув що. По виду можна було помітити, що його голову клопотали неабиякі думки. Перервав їх Дмитренко своїм зичним голосом:

— Гей, ви! — гукав він з рундука на гласних: — сюди йдіть!

Гласні підійшли під рундук, поскидали шапки. Тільки один Чіпка з Лозою, як сиділи, так і зосталися.

— А скільки вас? — питає становий.

— Та скільки ж? — обізвався передній, волосний писар, скинувши очима на купку товаришів-гласних.— З нашого стану — три, та з вашого — п'ять, та двоє — з Свинок... Оце й усі!

— Ага, бач, Никифор Іванович... Здорові! — кивнув становий головою Чіпці.

— Доброго здоров'я,— одказав, підводячись, Чіпка і зняв шапку.

Лоза за ним устав, скинув і собі шапку.

— А що ж це ваші сюди усякої наволочі понасилали?— питає Чіпки становий.

— Якої наволочі? — зиркнув Чіпка та, трохи спустивши голос, додав: — перед богом усі рівні...

— То ж перед богом, а тут — перед людьми...

— Та й перед людьми — все одно... Усе-таки сміливіше, як с в і й коло тебе... А то: ви собі у будинок позалазили та й балакаєте у холодочку, а тут — печись на сонці...

— Хто ж вам велить пектись? Узяли б та й увійшли у коридор.

— Спасибі. Що громаді, те й бабі.

— А ви, капустяні голови! — покинувши Чіпку, повернувся становий до козачих гласних.— Це вже ви нам одну капость зробили?! Чого ви сюди поприлазили? Що ви тямите?.. Ну, що ти, Свербиносе, тямиш?..— визвірився Дмитренко на червонопикого, товстого козачого голову, од котрого так і несло горілкою.— Кис би собі у Хайки в шинку... Ні, у гласні преться!.. Або ти, Ступо? Жінчиної тіні боїться, до ладу не вміє слова вимовить, а теж — і собі між люди... у гласні!!.

Ступа й Свербиніс мовчали. Потупивши у землю очі, вони й не глянули на станового. Він кинув їх та до кріпаків:

— А ви, недобитки?.. Ще й вас тут нестaвало?! Давно з вас шкуру злупили?.. А тепер — думаєте, що й ви пани?!.

Стара виразка, розкорписана нечистими руками, защеміла у Чіпчинім серці. З-під насуплених брів засвітив гострий погляд,— то окидав він ним станового, то позирав на людей, що стояли мовчки, як до землі прибиті.

— Чого вам од нас, добродію, треба? — запитав Чіпка сердито і зиркнув на Дмитренка.— Хіба ми до вас приїхали?.. Нас громада прислала, ми громаді служимо...

— Та я про вас нічого й не кажу,— спустивши униз голос, заговорив становий.— Ви чоловік торговий: всюди буваєте, людей, світа бачили — де треба, до ладу й своє слово скажете... Я про вас не кажу! З вас гласний, то таки гласний... А то — що? — Дмитренко з огидливістю глянув на останніх гласних.— П-хуу!.. Та тепер уже не переміниш... Глядіть ще — не повибирайте й в управу своїх!.. Чуєте?

Гласні мовчали, мов не до них річ.

— Слухайте,— почав становий: — дивіться на мене... Як крутну правого вуса — клади направо білет; а крутну лівого — наліво... Глядіть мені!

Кажучи останнє слово, Дмитренко погрозив пальцем, повернувся, грюкнув дверима перед самим носом у гласних та й скрився у коридор.

— Бач, який гострий! — обізвався Ступа.— Мов над дурниками... Ні, стій! А ми так, братця: він нам правого вуса, а ми — наліво... Нехай дудика з'їсть!

— Це напасть та й годі! — каже якийсь писар.— Швидко нашому братові за ними нігде буде місця знайти...

— А нашому брагові,— увернув грізно Чіпка,— треба стерегти свого брата, а не тільки про себе думати...

Він мав ще щось сказати, та тут їх позвали у горниці.

Посеред довгої й широкої зали стояв довгий стіл, засланий червоним сукном, облямованим золотою гальонкою, з золотими китицями... За столом, на покуті, сидів предводитель. По праву руку од його — Данило Павлович Кряжов, потомок того самого гетьманського полковника Кряжа, що уславився ні боями, ні походами, а тільки тим, що, як прикріпляли до землі підсусідків, він прикріпив нетрохи своїх далеких родичів, а разом з ними брата й сестру рідну... або й не він прикріпив їх, а його жінка — та сама пані полковниця, що людям черевиками очі й зуби вибивала... По ліву руку од предводителя сидів Шавкун — городовий гласний. До його предводитель знай нагинався, а він йому шептав щось на ухо. Кругом столу обсідали другі гласні — горожани й земляни. Тут було ціле «сонмище», ціле кодло Польських. Тут були Совинський, Кривинський, Гаєцький, Митіль,— не було тільки одного Макухи: Порох таки його доїхав своїми ябедами: він тепер був під судом, без місця. Між горожанами можна було побачити Лейбу Оврамовича, орендаря пана Польського, а рядом з ним отця Дмитра, благочинного, що так менджував просительськими книжечками, як Дмитренко кіньми,— за що, кажуть, не раз і судився в консисторії. Дмитренко, як не гласний, сидів окремо, між панами, котрі приїхали подивитись на нове диво. На всю хату тільки два порожні стульці зосталися, та й ті, мабуть, дожидали когось з панських гласних. Чіпка сміливо опустився на один; за ним Лоза — на другий. Пани-гласні ззирнулися. Хоч

наші дукачі були у добрих синіх жупанах, а все-таки така незвичайна сміливість колола панські очі. Для останніх гласних-селян не знайшлося місця за столом: прийшлося спинами підпирати стіну.

Після молебню та присяги почались вибори. Радили вибирати Кряжова, хвалили Совинського, розпинались за Шавкуна, намірялись пропхнути Гаєцького, Митіля. Як не крутив уса Дмитренко, як не дивився на кожного, хто підступав класти білета не в сюртуці, а в свиті, а вийшло так, що ледве-ледве провели трьох перших. На Шавкунові зробили невеличкий перепочивок.

Як налагодились знову прийнятись за вибори, гласний Саєнко, син сотниченка, попрохав «слова». Панам було це не вдивовижу. Саєнко — здавна чоловік неспокійний. Ще за Василя Семеновича він, було, не пропустить виборів, щоб не наговорити, як казали про його, «сім мішків гречаної вовни...» Оже та вовна була для панів Польських гірше гіркої гірчиці. Нівроку розумний, гострий, як бритва, Саєнко не пропускав случаю, щоб не побрити своїх сильних родичів. Прості люди його любили, як чоловіка, котрий не змовчить сильному і стане завжди у пригоді немічному. Зате пани та жиди Саєнкового духу боялися — та й недурно. Напакостить панові, придавити жида — стало утіхою для його. Так оцей-то «ліберал», як його звали, зняв тепер річ про земство... Обертаючись до панських гласних, він доказував їм «всесословність земства», довго й красно розводив їм про «интеллектуальную деятельность», котру вони, за «прошлі гріхи», повинні були оддати на «алтарь общественного благополучия». То повертався до простих гласних, нагадував їм про «рівноправність», умовляв їх самим дбати про свої «інтереси», про «народне благо». А на заключку всім гласним разом радив вибрати членом в управу хоч одного з гласних-селян.

По хаті пройшов шелест. Пани здвигували плечима, хитали журливо головами, шепталися між собою. Мужики заворушилися під стіною, затупотали ногами на однім місці, зглядалися, мов питали очима один в одного: «А що?! кого тепер?»

Предводитель, пошептавшись спершу з Шавкуном, а потім з Кряжовим, задзвонив у дзвоник і, оглядаючи селян, голосно запитав: хто хоче вибиратись?

Шелест потроху стихав. Предводитель запитав удруге. Усі мовчали, тільки ззиралися.

— Ось хіба Варениченко...— якось несміливо, крізь зуби, процідив старшина з Пісок.

На його глянуло сто очей; глянув Дмитренко — і затулив рукою свого рота: «мовчи, мов, нескребо!»

— Якого Варениченка? — волею-неволею вимовив предводитель.

— Ось!.. ось!..— почулось з-під стіни кілька голосів, тикаючи пальцями, де сидів Чіпка.

Він почервонів. Усі уставились на його очима.

— Вы желаете? — спитав його предводитель.

— Та коли людська ласка та панська воля,— одказав Чіпка, підводячись,— то й про мене...

Голос його тремтів; лице горіло; очі світили радістю.

Пустили на голоси: вибрали Чіпку. Далі, мабуть, розгарячившись, вибрали Саєнка у губернські гласні.

Вибори скінчились. Селяни пороз'їздились по домівках. Пани забенкетували у городі.

Вернувся Чіпка додому. Галя побачила у вікно, вискочила з хати.

— А що?

— Усе гаразд! — скрикнув радо Чіпка.— Тепер я, Галю, не тільки гласний, а ще й член в управі...

— Невже? — разом зрадівши і злякавшись, скрикнула Галя.

— Далебі... вибрали! — хвалиться він.

— Кого вибрали? куди? — почувши останнє слово, питає Мотря, висунувшись у вікно.

— Мене вибрали, мамо, в управу!

Мотря глянула прямо Чіпці в вічі, по виду в неї пробігла нерадісна смужка.

— І нащо воно тобі, сину, з панами тягатись? — каже воно журливо.— Ще, не дай боже, підведуть як... Самі ж поховаються, а тобі — буде...

— Не бійтесь, мамо: не подамся! — заспокоює її Чіпка.

— Ще встрянеш куди...— своє таки Мотря.

— Нічого ви, мамо, як я бачу, не знаєте,— одказує без гніву Чіпка.— На те їх воля... А може я, мамо, людям у пригоді стану... добро яке зроблю...

— І вже, сину! Ти — один, а їх скільки...

— Один, та добрий,— оступилася за чоловіка Галя, і, всміхаючись, пішли обоє в хату.

Радів Чіпка, потай од матері, удвох з жінкою, що заробив людську шану, повагу. Те, що місяць назад тільки заклюнулось у серці, тепер уже снувало перед його очима, заволоділо його думками. Лагодився Чіпка громаді служити — збирався добро робити; грів у серці сам собі нишком, потай уже й жінки, голубку-надію — давнє забути і слід його загладити... А вийшло так, що — де знайшов шану, там загубив спокій і... долю!

Вибір його в управу, зроблений під гарячий час, без поради, без розмислу, нікому не був милий. Козацька старшина на Чіпку скоса дивилася. Писарям та головам заздро було, як-таки москальчук, ще недавній голодрабець, волоцюга, ледащо, посівши за жінкою багатство, вискочив у люди, між пани, куди вони перлися з самого малку, що їм снилося й ввижалося — та не сталося! Пани — оханулися, як уже вибрали. Стали вони один одному жалітися, який тепер вік настав, що свій брат-дворянин братається з «хамом» та ще підводить до того й других. Стали нарікати на Саєнка, що це він так зробив на глум, на сором цілому повітові... Товариші по управі вважали такий вибір тяжкою для себе обидою, залякували декого з панів, що коли на те пішло, то вони всі покидають управу: нехай заправляє сам!.. А Шавкун ламав уже голову, нишпорив по товстелезних томах законів, чи не знайдеться чого, щоб випровадити з управи члена, котрий, як він боявся, міг стати йому на переметі, шкодити, не допускати просовувать лапу до земських грошей...

Шавкун — битий жак! Недаром він посивів, сидячи над бумагами. Він метнувся сюди-туди; як той павук, сплів, розкинув сітку; ловив кожне слово, яке йому треба... Нічого сам не натрапивши, він повернувся за порадою до свого давнього приятеля Чижика — секретаря в суді. «Чи не було чого, братіку? чи не судився він?» — допитувався Шавкун. Чижик понюхав табаки, чхнув, приставив пальця до лоба, подумав хвилин з п'ять та й поліз у шафу з старими ділами. Перекинув одно, перевернув друге, заглянув у третє, у п'яте, в десяте, натрапив слід, піймав ниточку — та разом з Шавкуном дійшли і до клубочка...

— Найшли! — ускочивши в управу, скрикнув Шавкун, подаючи Дело об покраже пшеницы в коморах помещика Надворного Советника Василия Сем. Польского и о прибиении сторожа Деркача.

Члени пороззявляли роти, повитріщали очі. Шавкун перечитав діло, по котрому «солдатский сын Варениченко оставлен в подозрении». Управу обняла радість, мов кожному з членів прибуло від того щастя. Як на те в городі лучився Дмитренко. Його закликали в управу, зачинились, довго балакали. Усі вийшли, усміхаючись.

Чіпка нічого того не знає. На маковія поїхав у Хамло на ярмарок та вернувся аж перед спасом. Того самого дня, як він вернувся додому, заїздить до його Дмитренко, розказує діло, радить самому заздалегоди тікати з управи.

Чіпка, як почув про діло,— мов хто його обухом лигнув по голові. Сором, досада, злість — усе разом прилило в його голову, мутило його кров, гамселило у висках, заходило жовтими й чорними кружалами у віччю... Сам він поблід; руки тряслися... Він почував своїм серцем, що це вертається за ним давнє, простягає до його руки, хоче його схопити, обняти... Щоб себе не видати, він скочив з ослінчика, де перед тим сидів, став ходити по хаті, блудив мутними очима по стінах... Одна думка обганяла другу; одна одну випереджала, наче гралися наввипередки; він хотів на бігу піймати хоч одну з них; вони од його тікали, зникали, одні тільки краї їх на одну хвилиночку мелькали,— поки не злилися у одну думку: як-не-як, а живцем не податися в руки!

Дмитренко, як мара та, сидів над його душею, чигав, як шуліка, коли Чіпка пристане на його раду — сам «вийде в одставку».

— Коли б мене на шибеницю вели та сказали: як подасись сам помилуємо,— я б і тоді не послухав! — скрикнув Чіпка. —Хто скаже, що я чоловіка вбив?.. Може, вони на своїм віку десятки, сотні на той світ позагонили... А тепер шкода: нема волі?.. Тепер завадило — усі рівні?.. Я людям служу... мене люди вибрали... мене люди й скинуть!

Поїхав Дмитренко ні з чим.

На другий день летіла од предводителя до губернатора бумага.

Через день привезла стахвета од губернатора приказ: «устранить гласного Варениченка по неблагонадежности».

Упала ця вістка, як грім, на Чіпчину голову... «Це гірше крадіжки, розбою! — думає він.— І назви цьому немає... Там — пройшов, узяв — і нема... видно, чого не-

ма!.. А тут— усе є... і добро зосталося, і сам зостався... То що з того, що зостався?.. Коли твою честь украдено... душу твою обезславлено... Та ні! не буде сього... Ми ще поміряємось... Ще побачимо — чий батько старше... Не той тепер вік... часи тепер не ті... не ті люди!..»

Запрягає Чіпка коней, їде в Гетьманське. Не поганя — жене коней; не везуть вони — мчать — та прямісінько до Пороха в двір.

Перемінився Порох з того часу, як його бачив Чіпка: постарів, захирів, опав. Колись кругле обличчя розтяглося удовж, осунулось; щоки пообвисали; очі помутніли; руді вуси посивіли; сам згорбився, труситься... Оже пізнав він Чіпку; пізнав і його Чіпка. Привітались, як давні приятелі. Почула Галька чужого чоловіка, увійшла в хату, подивилась на Чіпку і вийшла мовчки. На ній — лиця було не знать, так вона схудла, аж почорніла...

Перше всього послав Чіпка за горілкою: побігла чорномаза дівчинка, Гальчина дочка. Порох зрадів горілці і випив підряд аж три чарки. Тоді Чіпка похвалився йому своєю пригодою. Не втаїв він нічого: розказав, як Дмитренко намовляв перед виборами людей у Пісках; розказав, як крутив усом на виборах; розказав, як пани намовлялись не пустити мужиків в земство, які були вибори... Сказано: нічого не втаїв гострий язик ображеного Чіпки.

Гаряча мова розпалила гарячу кров Порохову; засвітив огонь у його старих очах — і він написав Чіпці жалобу. Хоч тряслася рука старого писаки, хоч бризкало перо, одначе з-під його отрута на папері зосталася... Вилив Порох у жалобі всю свою злість, що накипала довгі роки: обписав, оцерклював старий ябеда панів Польських так, що аж сам трясся, читаючи Чіпці жалобу.

Чіпка заплатив йому добре, подякував, одвіз жалобу на пошту, а сам поїхав у Піски.

Минув тиждень. Ні чутки, ні вістки!

Був великий бенкет у предводителя. Настягалось гостей сила. До самого білого світу пили, гуляли, у карти грали; один перед одним новиною хвалилися; раділи, що «хама» з управи вижили...

Світом задзеленчав дзвоник повз будинок Польського — і на хвилину сполохнув веселе гульбище. Дехто на-

віть зазирнув у вікно, та з освіченої хати нічого не побачив; тільки чуть було, як застугоніли колеса, проминаючи будинок...

Незабаром принесли з станції бумагу до предводителя.

— Приїхав чиновник од губернатора,— сказав хтось, розпитавшись поштаря.

Як блискавиця шморгнула в хаті — і перелякала все гульбище. Усе затихло, немов замерло... Якісь перелякані погляди у недавно веселих очах без тямку блукали по хаті; кожен дивився на другого і мовчки переводив погляд на третього, четвертого... Предводитель вийшов у кабінет до себе, а по хаті пройшов тихий, задавлений гомін, наче вітрець повійнув листвою... по всіх кутках зашепотіли.

Через хвилин п'ять поштар пішов назад, а в хату увійшов предводитель.

— Оце так!..— скрикнув він, перевівши дух.— Зараз подаю в одставку...

У хаті все затихло: така настала тиша, що чутно було, як крізь спертий дух виривалось кожне слово у предводителя.

— Що це? Слідствіє... надо мною... над нами слідствіє наряжають... І після цього щоб я служив?.. Зараз же в одставку... зараз!

— Що, що таке, Петро Васильович? — питають його, обступивши з усіх боків.— Щось уже є... уже якась ябеда!..

— Как же, как же,— задріботав він, мотнувши головою.— Наші вибори не признані... слідствіє наряжено... І після цього служить?.. Не хочу, не хочу! — залементував він і заходив по хаті.

Шавкун з одного кінця зали протовпився на другий — як стіна блідий, задуманий...

— Так... так... це він... він та Порох,— зашепотав він, підступаючи до Чижика.— Він три дні... ні, мабуть, буде з тиждень, як водився з Порохом...

— А вже не хто, як не Порох! — обізвався Чижик до товариша.— От стара ябеда!! Не здихаємось ніяк... уївся та й уївся...

Шавкун одійшов трохи. Надія заграла у його хитрих очах.

— Знаєте що? — зашавкотів він.— Може, ще діло поправимо... Треба дізнатись, хто писав жалобу... Коли

справді Порох,— тоді нічого й казати... Ябедник писав! Хто повірить ябедникові?..

— А справді,— загуло кругом.— Треба довідатись... Петру Васильовичу треба поїхати до чиновника, розпитатись...

— Кому? до кого? — бришка предводитель.— Щоб я їздив? Не буде сього!

— Просимо, Петро Васильович!.. просимо, просимо-о!! — загукали кругом.

— Не поїду... виберіть кого другого... Я ні за що не поїду... Надо мною слідствіе?!

— Просимо... просимо!.. просимо!!— ще дужче загукали.

Насилу ублагали. Уже зовсім розвиднилось. Гості подякували хазяїну, попрощалися, порозходились...

Годин через три будинок Польського знову кишів панством. Сюди зібралися знову всі, хто був учора, щоб почути: хто писав жалобу і про що та жалоба. Предводительського синка не було: він поїхав до чиновника. Незабаром вернувся з жалобою. Подав Шавкунові до рук.

— Читайте!

В хаті затихло. Шавкуна кругом обступили. Шавкун розвернув бумагу, одкашлявся, як дяк на криласі, глянув:

— Так, так... і рука Порохова...— сказав наче сам до себе і став читати.

Кожного кидало то в огонь, то в холод од тії ябеди. Усяк — аж голову схилив, слухав,— як слухає винуватий школяр правдиві вичити про свої вчинки.

Шавкун скінчив.

— Клевета! ябеда!! — загукали кругом.— Жалійтесь, Петро Васильович! це — обида... Хіба можна так виражатись: «организованная шайка», «сонмище кріпосників?..» Хіба можна?..

— І як губернатор прийняв таку ябеду?! — хтось гірко вимовив...

— Підіть же! — каже другий, здвигнувши плечима.

— Это давление администрации... вмешательство в земские дела! — гукнув хтось з кутка.

— Так... так... вмішательство. Нада міністру писать...

— Еге ж, еге... Міністру! міністру!.. От ліца всєго дворянства. Ми всє вас просім, Петро Васильович!.. просимо! просім!!.

— Харашо, харашо,— одмовляє він, оддувшись, як індик.

Шавкун з Чижиком переглянулись — і іскорки сміху заблищали у хитрих очах.

— Ось постійте... не гарячіться так! — каже Шавкун.— Чого нам до того міністра лізти? Нам треба спершу це діло забити, позбутись його...

Шавкунова рада взяла своє. Шавкуна послухали — і змовились, як в один голос казати чиновникові про вибори.

У дванадцять годин приїхав чиновник до Польського удвох з справником і прийнявся за діло... О шостій годині сідали гості за довгий стіл обідати. На покуті сидів чиновник; по праву руку Польський; по ліву — Кряжов... Здавалося — то сиділо три давніх приятелі, котрі, не бачившись цілі довгі роки, на превелику радість зустрілися... За столом на покуті ішла весела розмова, сміхи та жарти... На однім крилі й на другім розмова ішла тихше; а все ж на веселих обличчях гостей можна було помітити, що покутня радість крайком зачепила й їх... Навіть на захирілих судових пиках Шавкуна й Чижика, що сиділи поруч у кінці столу, навпроти покутя,— видна була якась веселість...

Багатий на смачні страви, розкішний на дорогі трунки обід кінчався. Моторні лакеї розносили високі кришталеві чарки з пінистим шипучим вином. Перший підвівся чиновник, уставив в ліве око стекольце, підняв вгору чарку, подякував панові Польському за добру учту, нагадав, що адміністрація вкупі і в «союзе с привилегированным сословием» повинна «зорко следить» за «революционными элементами», що обох їх «интересы общие», що вони повинні піддержувать «государственный строй»,— берегти його од «напора безумных социалистических идей», котрі тепер злочинці розсівають всюди... І красна, і вчена була та річ: гетьманські панки ще зроду не чули такого гарячого слова! На заключку воно зичило панові Польському здоров'я, а «привилегированному сословию» радило злить його «интересы» з «интересами администрации», од лиця которої чиновник примовлявсь випити за «общее народное благо»...

Випили за «благо»... Лакеї знову поспішили поналивати чарки. Підвівся Польський — і тільки й видумав, що просив випити за здоров'я «дорогого гостя»... Випили й

за «дорогого гостя». Лакеї знов наповнили чарки. Підвівся Кряжов — і розпустив свого довгого язика про той розбрат, який пішов між двох «сословий»; похвалив адміністрацію, що вона стереже «интересы имущих классов», що вона піддержує «экономическое развитие страны» — помагає строїти залізниці, помагає заводити «банки», обороняє «отечественную промышленность покровительственною системою»,— просто сказати: «создает народное благо»... За таку велику послугу Кряжов прохав випити — за адміністрацію. Випили й за адміністрацію... Чиновник подякував від «легкого серця» і примовився випити за «дворянское сословие».

Обід скінчився. Повставали з-за столу, подякували хазяїнові і розтеклися скрізь по будинку. Гомін, галас! Одні дивувалися красномовству чиновника, другі підхвалювали Кряжова, а третім найбільше подобалась «скромность» речі «предводительського синка»...

Тільки один Шавкун з Чижиком дивувались усій отій «комедії» і, стоячи у кутку, радились нишком: як би їм здихатись Пороха.

Програвши в карти далеко за північ, чиновник став прощатись. Перед рундуком стояв уже трояк самих кращих поштових коней. Невелике чиновниче збіжжя зложене було у невеличкий чемодан і положено у ногах поштаря. Адміністратор сів; поштар махнув на коней батогом; задзеленчав голосний дзвоник — і тільки курява встала...

— Поїхав! — в один голос сказало кілька душ.

— Хороший чоловік...

— Чудесний... хоч і молодий... А розумний — не кат його взяв!

Та ще б! Правовід, та не розумний... Ну, звісно: благородне дитя...

— А коли б воно нам не нашкодило,— увернув хтось неймовірний.

— Хто? він? — оступився Кряжов.— Ніколи! Ні зроду-віку... Ми його знаємо, як облуплену овечку... Він у нас у банці — по уха застряв! В довгу — як в шовку!.. Він у мене ось тут сидить! — Кряжов стулив міцно кулак і показав поверх голови.

— Ну, коли так, то безпечно! — у один голос зарішили Шавкун і Чижик.

Горе, кажуть, об горе чіпляється.

Вернувся Чіпка з Гетьманського додому з розтрою-

дженим лихом у серці. Стріва його мати, хвалиться: нема Галі дома, поїхала до батька, бо Максим занедужав.

— Чим? — пита Чіпка.

— Господь його знає. Поїхав, кажуть, кудись на ярмарок любісінький, милісінький, а привезли — ледве дише.

— Гм... А що у вас чувати доброго?

— Що ж тепер доброго почуєш? Нема тепер нічого доброго... Он, розказують, на Красногорку напали розбишаки... Чоловіка з двадцять наїхало,— та сторожі одбили... Кажуть, така бійка була, господи!

Чіпку подрав мороз поза шкурою... «Так... так! — думає він.— Оце ж воно йому й ікнулося!..»

Порозпрягав він коней, підложив сіна. Ходить по двору — не хочеться і в хату. Сонце саме заходило. Піднялась вечірня шарпанина. Там воли ревли; там овечата мекали; там жінки свиней кликали.. Все то хазяйські клопоти. Чіпці — байдуже до всього того! Він навіть не дослухається... У його тепер свої клопоти, не оббережся їх...

Ходить він по двору — нудно; увійде у хату — хатні померки ще дужче розвертають сумну думку. Розстилає вона перед ним, наче страшний килим, страшні пригоди життя... Ось і Максим лежить — перебитий, переламаний... Ось висовуються давні, знайомі тіні: Лушня, Пацюк, Матня, ще й другі братчики... П'яні голови горять кривавим цвітом; у очах палає хижість, голоднеча... Ось піднімаються у пам'яті панські комори: про них нагадали у земстві... пригадався сторож... І сторож, і Максим качались перед ним, божевільно стогнали... Чи правда тому?.. Правда... гола, страшна правда!.. Що б він тепер дав, коли б можна було її викинути з пам'яті, забути... Так ні!.. Таке не забувається... Воно, мов нарошне, вилазить наверх; наче яке страховище, лякає тебе... Навіщо ж воно вертається? нащо воно здалося мені?.. Воно перестріло мене, перейшло мені дорогу тоді, як я хотів його слід затерти... І спливає йому на думку земство, з своїми плутощами та хитрощами, з своєю образливою неправдою... «Воно мені нагадало про те... Я хотів йому останній вік оддати, а воно мене завертає до старого... Хіба в земстві не ті люди, що й були?.. Хіба вони у один раз перемінилися?.. Чого ж їм можна служити?.. Чому мені ні?.. Кожен з нас несе гріх за собою... Чого ж одному прощено,— один забувся про його, наче спокутував... А мені — нема ні забуття, ні спо-

кути... І не карали — і винуватий... Де ж та правда на світі?!»

Зовсім смеркло. Люди і світ спочили. Лягла уже й Мотря. Тільки один Чіпка не лягає: ходить, нудиться, кається... З хати надвір, знадвору в хату.

— Чого ти, сину, тупаєш? Чому спати не лягаєш?

— А вам спиться? — неласкаво одказав він.

У голосі його забренчала давня туга. Материне серце почуло її зразу — і злякалося.

— Спиться ж...— ласкаво одказала вона.— Чому ж воно не буде спатись, коли така пора?

— Ну, то й спіть, коли спиться,— м'якіше сказав Чіпка та й опустився на лаву.

У хаті темно, тихо. Мотря тихенько зітхає...

— Мамо! — обізвавсь Чіпка.

— Чого, сину?

— Чи воно коли буде правда на світі? чи, мабуть, ніколи не буде?!

— Господь його знає, сину. Коли більше буде отаке заводитись, як тепер, то певно, що й тії не стане, яка тепер є...

— Ні, мамо... Видно — ніколи не було тії правди... ніколи й не буде! Не заводилось би таке, коли б вона була...

Мотря нічого не одказала. Чіпка знявся, знову вийшов з хати та проходив по надвір'ю мало не до світа білого.

На другий день поїхав Чіпка до тестя. Теща й жінка стріли його перелякані. Вони повели його у колись Галину хатину. Явдоха щось довго-довго шептала йому, ламаючи руки. Вона була, як полотно, бліда-перелякана. Галин погляд світився тяжкою мукою. Прикро й глибоко дивилась вона на чоловіка, немов казала: «Он, бачиш!»

Чіпці одначе було тепер не до того. Побалакавши нишком з Явдохою, він пішов у світлицю. Звідти доносилось до них страшенне стогнання. У світлиці на ліжку лежав Максим, перегнувшись удвоє. Раз поз раз з грудей у його виривались тяжкі «охи», раз поз раз він схоплювався руками за перегнуту спину. Його мучений вид уразив Чіпчине серце — аж забігала мишка... Явдоха підступила до недужого.

— Максиме! — обізвалась вона.

— О-ох! — одказав Максим, важко зітхнувши.

— Чіпка приїхав.

— Тату! здорові були,— привітавсь Чіпка, підступивши до ліжка.

— Ох-о-ох!..

— Чого се ви?..

Максим несамовито скрикнув — і схопився обома руками за спину. Скривлений у рота вид показував страшні болі. Він похлинувся, закашлявся... Забулькотіло в грудях; Максим виправився, тріпнувсь, розкрив широко очі, провів ними хижо по всіх... То був останній погляд — погляд наглої смерті... Явдоха мерщій накинула на вид чорний платок.

Як підняли платок,— Максима уже не було... Мука застигла у його на лиці, виглядала широко розкритим, скривленим ротом, витріщеними очима...

Галя глянула — і скрикнула... «Умер!.. умер!..» — кричала вона не своїм голосом, вибігаючи у кімнату і кидаючись на ліжко лицем у подушки.

Чіпка зиркнув — і затрясся... Він ніколи не бачив такого страшного, холодного погляду. Перед ним війнула друга смерть — бабина. Там — тихо, наче забуваючись або засипаючи, упокоювалась добра душа. Тут — з страшним болем, муками та прокльонами покидала вона землю... Голова в Чіпки закрутилася, зачуманіла. Він закрив на хвилину очі і опустив бліде лице на груди...

Одна Явдоха якось видержала. Вона знову прикрила чорним платком Максимову голову, сіпнула Чіпку за рукав і вийшла з ним з хати, боляче стуляючи очі, з котрих туга ледве видавила дві сльозини...

А в Гетьманському пани раділи, що по їх сталося. Вибори утвердили, а на Чіпчину жалобу через справника послали одказ.

Ось одкрилась і земська рада. На раду прибули одні пани: селяни не поїхали. Одні, як Лоза, через те, щоб не чути такої бридкої лайки та ганьби, яку вони чули од станового на виборах; а другі не поїхали — за возовицею. Саме хапалися з нею, бо дощі — як затялися: щодня та й щодня... Радили раду одні пани...

Через тиждень чутка про ту раду оббігла цілий повіт. Перш усього розказували, яке велике жалування положили членам в управі; потім того жалілися на якийсь чудний налог з землі: у кого її більше, той платить менш, а в

кого менше, з того й бери; далі хвалилися, що шляхи, греблі й містки будуть рівняти, гатити й лагодити «натурою», тобто мужичими руками...

Чіпці тепер не до того. Його заклопотали хатні клопоти. Треба було тестя поховати, поминати, худобі його порядок дати. Чіпка викрутився цілий місяць, як муха в окропі: ніколи було дослухатись, що люди говорять.

На Параски у Гетьманському ярмарок. Упоравшись коло хазяйства, Чіпка поїхав. Перше-на-перше зайшов в управу. Як же почув, що така біда з ним,— як сто зміїв разом ужалило його серце! Не розпитуючи, як, що, за вішо,— від злості він не міг слова вимовити,— вийшов неборак з управи, наче вчадів... Голова ходила ходором, кружала, боліла; у висках — як хто молотком стукав; у очах — жовто, чорно; а в ушах — пищало, стогнало, вило... Щоб хоч трохи очуматись, він пішов походити по ярмарку. Ходить поміж возами, попід крамницями — роздивляється, слухає... Тільки й речі, тільки й мови, що про земську раду, про налог!..

— Знаєте? — питає, усміхаючись, один великопомісний панюга другого.

— Знаю, знаю...

— Синок не уступить батющі...

— Та кий біс, не то він? То все — Шавкун з Кряжовим... От, голови!!

— Ото їм — всесословність! Хотіли рівноправності — оце їх і порівняли... А то споавді — всяка наволоч дере ніс угору... Нехай же тепер знають!

— Оце самоуправа!! — запихкавшись, з переляканим видом, стрічає мілкопомісний панок сусіду.— Чули про налог?

— Де ж не чути? Добре далеко розходиться, а лихе — ще далі...

— Оце так! — підскакує третій полупанок.— Цього ще не було, щоб без сорому, прилюдно, у вічі казали: хто має на десять рублів,— з того бери руб: а хто на тисячу — копійку! А тепер, при самоуправі, діждали...

— Їм що? — четвертий каже.— Вони собі повбиралась в управу, лущитимуть з нас грошики — та й ні гадки!..

— А нашому братові — дошкуля, до самих печінок доходить...— веде річ перший.

— Та ще як дошкуля! — піддержує третій: — такими поборами печінки витягнуть!.. А з чого його, скажіть на милость? То було сякі-не-такі, а все-таки три своїх робітники, а тепер... біда та й годі... А народ так розледачів, що, сказано, хоч сам за плуга берись... Ні за ласку, ні за гроші... Він швидше той день у шинку просидить, ніж піде на роботу до пана...

— Це розбій! це — здирство панське!! — чує Чіпка — гукають селяни під яткою.

— А бач?.. не я казав? — пристає до старшини підпивший староста.— Не я вгадав, що вони й земське вигадали, шоб себе полатати... Цар людей одібрав, цар волю дав... Хіба ж їх так і випустити? Еге ж!.. Коли не роблять,— хай же хоч платять!

— То було окружний з нас шкуру дере, а тепер — управа дратиме,— бідкаються козаки.

Чіпка усе це чує — і кожне слово, як гостра колючка, коле його в серце... Він слухає... До свого горя приливає ще людське; троюдить ним своє гаряче серце; розбуркує старі думки... Злом пашить лице його; злом світять очі,— аж поблід від злості, аж руки трусяться...

— Недурно вони так усилковувались мене випхнути... Аж їм он чого заманулося? Прокляті! Аби їм тепло, аби їм добре... Нехай дурний мужик на всіх робить, за всіх платить; хай одбуває одбучі... Нікому за його оступитися! Вони себе знають... своє панське кодло знають... А мужик — віл... ори, поки здужаєш! Дай йому полови, щоб не здох,— та знову запрягай... поки не впаде в борозні... А тоді здери з його шкуру на чоботи... Прокляті! Чорти, а не люди!

Чіпка кричав, розмахував руками; гаряча його річ огнем пашіла. Кругом його дедалі більшала та більшала купа людей; довго слухала мовчки; потім хто-небудь увертав і своє слово — підкладав дров до багаття. На той крик нахопився Дмитренко.

— Що це ви робите? — спитав він Чіпки.

— Як — що?

— Та де ж? ви людей бунтуєте... земство лаєте... управу... налог...

— Щоб вони не діждали його брати! — грякнув Чіпка.

— Чого це ти так розкричався? га? — перемінив становий річ, розсердившись.— Чого ти людей бунтуєш?

— То ви їх бунтуєте, а не я! — одрізав Чіпка.

— Гляди лишень, козаче, щоб з цілим язиком додому вернувся. Чуєш? не забувайся!

Становий пішов далі поміж возами. Чіпка знову прийнявся за управу...

Надвечір вертався він додому вкупі з Грицьком. Він був сумний, мовчав цілу дорогу. Грицькові аж моторошно стало, він зачепив його:

— І охота тобі, брате-Чіпко, з ними лаятись?

— Чи можна ж, Грицьку, втерпіти?

— Та плюнь на них... Хай їм з їх управою, з їх земством!

— Мене громада вибрала... Я громаді присягав... Хто старший: громада чи вони?

— То й на громаду плюнь!

Чіпка аж позеленів од такого слова — і нічого не одказав.

Приїхав перед вечором додому, сам на себе не схожий. Галя стріла його на порозі та аж перелякалася.

— Чіпко! що з тобою? ти нездужаєш?

— Ні, здоров... Їсти хочу.

Дали йому їсти.

Чіпка сидить насуплений, жовтий, аж зелений,— їсть мовчки. Пообідав, як стало сонце сідати. Не підводячись з місця, схилив він на руку голову, обперся об стіл — та так і закам'янів... Західне зарево освічувало його сумну, як з мармуру вироблену постать,— один її згорблений вид наганяв журбу тяжку... Галя глянула на його — і нишком стала плакати. Чіпка почув.

— Чого ти, Галю?

Вона мовчала.

Він підійшов до неї; узяв її руками злегенька за голову і, заглядаючи в вічі, промовив:

— Скажи мені, Галочко, чого ти?

— Ти мене зовсім забув...— одказала вона, схлипуючи.

— Як забув?

— За тим проклятим земством — ні поговориш ніколи, нічого...

— Та таки правда, що воно у мене отут сидить! — показав на серце.

— Чом же ти його не кинеш, сину? — обізвалась журливо Мотря.— Чи воно тобі не огидло?.. На тебе вже дивитись страшно... Який був, а який став!!

Чіпка матері нічого не одказав.

Обкладинка роману «Хіба ревуть воли, як ясла повні?», виданого чеською мовою.

Надворі стемніло. Спускалася ніч на землю, утихомирювала людські клопоти, руки й думки. Полягали спати. Чіпка лежав мовчки, хоч і не спав. Думки цілим роєм окрили його голову. Перелітали вони з самого малку — аж до сьогодні; назирнули кожну пригоду життя його, гарячили кров, мутили розум. «Скрізь неправда... скрізь! — шептав він.— Куди не глянь, де не кинь — всюди кривда та й кривда!.. Живеш, нудишся, тратиш силу, волю, щоб куди заховатися від неї, утекти від неї; плутаєшся у темряві, падаєш, знову встаєш, знову простуєш, знову падаєш... не вхопиш тропи, куди йти; не знаходиш місця, де б прихилитися... Сказано: великий світ, та нема де дітися!.. Коли б можна,— увесь би цей світ виполонив, а виростив новий... Тоді б, може, й правда настала!..»

Чуючи, як важко Чіпка зітхає, а не озивається, Галя знову почала плакати. Замість утіхи, Чіпка похвалився їй своїм горем та трохи сам не заплакав. Галя його заспокоювала, голубила, пригортала міцно до серця. Чіпка одмовляв їй нехотя.

Наплакавшись, Галя заснула, як мала дитина: тихо, спокійно.

Чіпка прокачався цілу ту ніч і очей не змикав: усе думав, мучився...

XXIX

ЛИХО НЕ МОВЧИТЬ

Поховавши Максима, Явдоха сама побоялася на хуторі жити. Підмовляла дітей — вони не захотіли. Тоді вона спродала дворище, спродала все, що можна було спродати, та й перебралася до дітей. Разом з нею уступило й нове лихо в Чіпчину хату.

Перше всього матері не помирилися. Явдоха була пишна, горда, Як тільки оселилася, зараз почала все на свій лад перевертати, господарством заправляти. І те — не так, і друге — не до ладу, і третє — не на своїм місці стоїть! Мотря,— з молодих ще літ зсушена то працею, то нуждою, суха, як опеньочок, тиха, бідненько зодягнена,— довго мовчала, потакала Явдосі... Одначе не видержала. Явдоха щось уже стала дуже верховодити, за віщось крикнула на Мотрю. Мотрю розібрала досада, вона обізвала Явдоху панією; а Явдоха налаяла Мотрю нищою, дармоїдкою... З того й пішло... Лайка та сварка, бучі та

колотнечі! Не було того дня, щоб вони між собою не лаялись.

Галі шкода було Мотрі, котру вона так уподобала, і вона, щоб не сердити й матері, ховалася от тих буч та сварок або у себе в хатині, або у Христі. Вона рада була зійти куди з двору, щоб ні чути, ні бачити! Як же уже й її зачіпали чим, то, звісно, як дитина, вона тягла материну річ. Чіпка й собі, хоч і бачив, що мати ні в чому не винна, держався руки жінки, а за нею — й тещі. Довелося Мотрі таке життя, що хоч без вісті тікай!

— Казала я тобі, сину,— жалілася іноді Мотря Чіпці, як уже й йому теща заллє за шкуру сала,— казала: не бери багачки... ні тобі життя не буде, ні мені, старій, спокою!

— Потерпіть, мамо, ще трохи. Що ж робити? Це все в о н а верховодить... вона бучу збиває... Поки її не було,— було тихо й мирно, усе гаразд; а як стала — усе так і пішло догори дном... Покоріться, мамо.

— Не буду я, сину, коритись чорт зна' кому. Краще піду у люди та людям покорюся й поклонюся, ніж мені їй кланятись за шматок хліба, що від тебе заробила...

Чіпка розсердиться ще дужче. Вийде з хати — або до Грицька піде розвести свою тугу, або коло худоби поратеться, а іноді й зовсім з двору з'їде у ярмарок куди — та не вертається днів три або й чотири.

— От, бач! — викладає тоді Явдоха Галі: — це вона, вона все вас розстроює... це вона, стара відьма, бунтує вас, підбиває його! Жило б, старе луб'я, коли й зобуте й зодягнене, не голодне й не холодне... Так ні! Ще й кирпу гне... мов їй гірше тепер, ніж тоді, як нужу годувала!.. Сказано — злидні! Як парші трохи обкидали,— зараз і вередувати...

Вернеться Чіпка додому, стане йому Явдоха викладати, на Мотрю клепати. Розпалиться він на матір, дивись: на Мотрі все й окошилося... Заплаче було, бідна, одна у кутку на печі сидячи, та й годі.

Такі безперестанні бучі та гризня доливали отрутою й без того вже отруєне життя Чіпчине. У своїй хаті він був, як чужий: вона йому остогидла. Йому було у ній душно, тісно; серце забажало волі, душа — простору. Він почав згадувати старе товариство...

Грицько з своїми завсідними жалобами на втрати, з своїми розмовами про достатки, про худобу, з своєю жінкою — тихою й доброю молодицею,— з усім напрямком

свого тихого пахарського життя,— здавався йому тепер нудним, сумним. Він слухав його жалощі, позіхаючи, а думка, рядом з розмовою, малювала йому інший побит життя — ще до заручин... Там — хоч і горілка лилася, як вода, хоч хто й верзякав з п'яних очей ка'зна що,— та все те жило, мучилось, любило, кляло... То життя було, хоч і під п'яною облудою. А тут — тихо та сумно, як у болоті; сонно, німо, як серед мертвого царства; а дома — гірше, ніж у пеклі!

Щоб хоч трохи одвести ту самотню тугу, Чіпка почав перекидати лишню... Та — добре тому пить, чий хміль спить. А Чіпчин хміль не спав: він його ще дужче мучив, як огнем пік і без того палке серце... Він тоді сердився на всіх і на все. Теща йому не вгодить; мати боїться; одна ще Галя має над ним волю: він її все ще кохає й поважає. Оже іноді і їй доставалося. Він доскіпувався до неї: то чому вона не хоче наймички найняти, то чому те та друге й досі не зроблено, то чого вона тратить над шитвом очі — то сяку, то таку всячину видере та й присікається...

Галя слухала все те — іноді одмовляла, іноді мовчки плакала, а іноді чогось боялася... А спідтиха-тиха серце їй щось недобре віщувало, боліло, нило...

— Чіпко! — іноді уночі, як усі поснуть, вона обізветься до його.— Що з тобою сталося?.. Ти почав вередувати усім... Все тобі не любе, не миле, усе остогидло... Невже правда, що в с е остогидло?..

Те питання було йому гіркою докорою. Він почував себе винуватим перед Галею: він даремно присікувався до неї... Тепер її журливий голос разом голубив і докоряв його.

— Галю, рибонько моя! — шепче він: — тяжко мені... важко... Сам не знаю, де б я дівся, куди б себе запровадив?.. Хоч би діти були... Може б вони розважили мою тугу... чи не розлепетали б вони мого суму?..

— Чого ж тобі важко?.. Хіба тобі й коло мене важко?.. І зо мною сумно, Чіпко?

— Ні... ні, Галочко!.. з тобою мені весело... коло тебе мені так легко.. Хоч би матері не лаялись, хоч би вони в миру жили... А то — щодня гризня, щоденна лайка...

— Чи я ж винна тому, Чіпко? Я б сама рада, коли б вони помирилися, поєдналися... Так же бач: нічого не вдію! Така вже у обох натура: кожна кожній не хоче й на крихту вступити.

— Ой, ні... Ні, Галю, не те... не те... Я боюся, коли б я не занапастив твого віку,— перескакуючи на друге, шепче Чіпка.— Я б оддав половину життя свого, аби ти була щаслива... Так же, бач: немає щастя, немає добра! Якесь лихо з самого малку мене окривало,— з самого малку воно учепилося за мене, ніяк я від його ні одіб'юся, ні одгребуся! Як той ірод, залізло в саму душу та й душить, та й вадить, та й каламутить усім... Он колишнє товариство (недавно бачив) — веселе, щасливе...

Галя почула — звідки вітер віє, куди хилить... Вона бачила, що чим далі, то все Чіпка від неї одходив та одходив... Вона бачила—серце їй правду казало,—що не вдержати уже їй Чіпки біля себе, що йому остогидло таке життя — не вдовольняло його... І вона тихо-тихо, потай од Чіпки, нишком плакала... То вона спускалася у своє недавнє щастя, роздивлялась на його, перевертала, розглядала — без того гарячого пошибу перших любощів, котрий перше не давав їй ясно глянути на життя їх, розбирала поглядом сторонньої людини. Після таких розглядин та рахування самої з собою вона перелякалась своїх думок... Вона справді не була щасливою, не принесла й Чіпці щастя: вона не була матір'ю — та чи й буде!.. І, падаючи перед образом, молила пречисту зглянутись на її сльози...

А тим часом Чіпка робився усе смутніший, зліший, нетерпеливіший...

— Ти б, Чіпко, коли тобі обридло так жити, кликнув товаришів, погуляв би з ними: може б, хоч трохи розігнав свою тугу,— раз сказала йому Галя, бачивши непереливки.

Вона захотіла увійти в те товариство тихим янголом-спасителем, навчити запеклі харцизяцькі душі, п'яні голови любові до людей, до їх мирних звичаїв, до раз заведеного тихого життя. Та ба! Тим запеклим душам треба було десь дівати свою силу, що пручалася, рвалася на волю, переступала звичаї, топилась у гульні, у горілці; п'яним головам одрадна була несамовита сваволя, котра б не знала ні в чому припону, заборони, буйна та шумлива, як самий хміль... Їх не зведеш на протерту стежку тихого, незамутнього життя! Не з її м'якою, до спокою, до тихого щастя похилою натурою, не з її розумом жіночим, тонким та гнучким, руйнувати було ту башту кріпкої волі... Туди треба було не жіночого серця, люблячого, теплого, а каменю дебелого та холодного, що його ніколи іскра любові

ні розтопить, ні нагріє... Тії волі не звоюєш слабою жіночою рукою!.

Галя побачила, що ускочила з Чіпкою, як риба у невід — і... заплуталась... Стала вона побиватись, борсатись, трепетатися... Шурхнула, як пліточка, у першу дірку — і вискочила на чисту воду... а Чіпка зостався у неводі!.. Вона за ним убивалася, сумувала, плакала. Та він того уже ні чув, ні бачив. Він тепер знай співає про неправду людську; кляне земство, котре йому не далося в руки; лає здирщину, котру лаяли усі небагаті люди; бідує з кріпаками, будить у них жаль, що вони одурені, що їм одвели нікуди невгодні землі; допомагає їм грошима, коли пристають за подушне зборщики; бенкетує з ними — і часом, заливши очі, викрикує, що час би й покарати... А прийде додому — і п'яними руками пригортає до п'яного серця свою Галю, не примічаючи палких сліз на її очах та смутку на змарнілому личку...

Настали часи інші, завелись порядки другі у Чіпчиній хаті. Привітна й тиха своїм спокійним сімейним побитом, стала вона тепер притоном гульні п'яної, несамовитих реготів, співів... Явдоха, звикши до гулянок замолоду, згадала їх на старість — допомагала зятеві у його затіях.

Оце у суботу, під неділю, або у свято завернуть до Чіпки старі товариші: Лушня, Пацюк і Матня. Уродиться боклаг горілки, страва усяка. Явдоха порядкує. Галя куди-небудь у куток заб'ється, сидить мовчки, дивиться, як її чоловік гуляє, слухає, що верзуть його товариші. А Мотря — аж на піч залізе, щоб хоч не бачити того нічого...

Чіпка сидить з товариством за столом; чарка літає за чаркою, задурює їм голови; крики, співи та реготи окривають усю хату, вириваються крізь вікна надвір... Іноді хто баляси точити, про свої походеньки розказувати. Явдоха слухає, сміється, радіє; Галя — сумує; Мотря — спльовує на печі мовчки... «Хоч би смерть швидше прийшла,— думає вона,— щоб ні чути, ні бачити такого!..»

Найбільше Лушня розказував. Як музика тільки поведе смичком по струнах — і заговорять вони то зичнорадісно, то журливо-плакучо,— так він своїм язиком грав по людських душах. Розказує одно—усі за животи беруться та регочуться; почне друге — жаль серце, немов каменем, давить, на очах виступають сльози... Частіше всього

він любив згадувати про своє молоде життя, про свою матір. Оце й зачне було:

— Мене мати привчала красти ще змалечку. Бувало, посадить мене, малого, коло себе, положить перед очима шматок хліба,— та й украдь у неї так, щоб не бачила! А побачила — зараз бити... А дубець у руках червоний та гнучкий, аж свистить... Я вже, бувало, і сим, і тим боком... углядить — так і стьобне дубцем по руці, аж синя попруга, як п'явка, кругом обів'є руку... Я закричу не своїм голосом та до неї: і «мамочко», і «голубочко»! «не буду... не буду!..» Обнімаю її... однією рукою нахиляю за шию, а другою, дивись, шматок уже й потурив у пазуху. Оглянеться вона — немає шматка... Тоді й пожалує і їсти дасть... А так — за цілий день не їстимеш...

— Була колись і цьому правда! — журливим голосом вимовить Галя, хитаючи головою.

— От хай мене хрест поб'є, коли неправда! — Та потім і каже: «Ти не думай, сину, що я тебе по дурному б'ю: це я тебе на добро учу! Виростеш, дякуватимеш... Усе, каже, крадь, де тільки легко лежить... А у пана — вишукай, а вкрадь!..»

— Бо пан з людей надрав,— уверне Чіпка...— У пана своє одбери...

— Еге ж... Пан усе набрав з людей, пан і людей брав... От мою матір — адже взяв! Та, спасибі йому, й мене на світ пустив...

І почне було розказувати, як його матір привели у двір, у горниці до пана, як вона усього боялася, поки з паном не зазналася, як пан радів, коли знайшовся у неї він, «Тимошка — добрий молодець...»

— Пан радий — мені радий і матері радий... держить нас у горницях, не випускає нікуди. Мене іноді пестить, гойдає. А став я на ноги спинатись, то все медяниками та цукерками годує та гривеники дарує. Мати дивиться та радіє. І така тоді до мене добра! Напуває мене чаєм; у панські пуховики положить спати; закутає у теплі одіяла; схилиться наді мною і довго-довго дивиться, а потім — ще довше цілує... Розкіш мені була! Коли це приїздить син додому з школи: вивчився вже — прогнали з школи... Як углядів це: «вон! вон з двору! щоб і духу не чутно було!» Пішла між ними гризня та лайка щоденна; мати моя щодня плакала та все мене ховала од панича... Увірвалося зразу добро наше!.. Мучився-мучився ото старий пан

та й перевів нас з горниць у нову хату, що за кузнею була. Там нас і поселено. Ото як перевели нас,— трохи угамувалось у горницях... Нічого! Живемо ми собі удвох з матір'ю до нас частенько й старий пан забігає: матір жалує, мені гостинці носить... Коли це, кажуть, панич жениться. І оженився. Узяв собі дочку в а ш о г о — чорну-чорну, як плащувату циганку, тонку та високу, з здоровенним носом, що аж через губу у рот заглядав, з язиком здоровкався... Як ото одружився, так і похмарило одразу всім. Не було того дня, щоб не чутно було плачу на стайні!.. Та й старому панові, видно, не медяно стало: посивів старий, з тіла спав, на виду подався, почав перекидати лишню... Бувало, устане вранці, рано-рано, викраде таку годинку, що ще син почиває, та до ключника Якима.

А Якимові наказано: як тільки забачить, що пан повернув за кузню,— щоб зараз біг і казав *їй*... То він було до Якима: «Якиме! голубе мій! Я вже тобі стару жилетку віддам — тільки мовчи, не кажи!» Яким гляне на його: стане йому жалко старого пана, що колись усім орудував, і самим Якимом, а тепер стоїть перед ним згорблений, труситься та так жалібно просить... «Ідіть, каже, тільки не баріться, бо вже швидко молоді повстають...» Він тоді підтюпцем до нас: «А де мати?» — питає мене. «На вгороді»,— або де там, одкажу. «Піди лиш, поклич». Та й ткне мені копієчку у руку. Я, бувало, на одній нозі поскачу. Прийде мати; сяде він проти неї, дивиться, згадає давнє — та й заплаче, жаліючись на сина та на невістку. «Благородне, кажуть, званіє порочу... Дурні! Яке там у біса званіє, коли мені жити недобре, коли мені нема ні в чому волі?.. Спершу,— каже,— я хотів тебе одарити: грунт дати, хату поставити, землі одвести і на волю випустити за твою службу... А тепер — не можна... невільно мені в тому... ні в чому немає мені волі...» Та схилиться на стіл головою та й заплаче. Мати дивиться на його та й собі плаче... А я, бувало, прищурюсь собі у куточку та нищечком і думаю: чого вони плачуть обоє? Оже недовго пан щось і пожив після того... Зажурився та й умер. Як почула мати, то цілісінький тиждень тужила, як божевільна, не своїм голосом, а мене била щось з місяць — хто його знає й за віщо... Швидко нас знову у кухні забрали: матір дивитись за дробиною, і мене з нею... А в кухнях — нужда... голодно й холодно! Мати й давай красти всячину:

сальця, було, украде — мені дасть, пупок або печінку з печеної вутки... Піймали її якось раз на крадіжці, розтягли та й одідрали, як кішку,— насилу встала... Оже не покаялась, не покинула свого ремесла... почала ще ото й мене вчити. І, спасибі їй, таки вивчила!

Слухає Явдоха такі речі та підхвалює «доброго молодця», що не забув науки. Галя сидить сумна-зажурена: жалко їй старого пана, жаль Лушневої матері, страшно такої неволі... А Мотря на печі журиться, що її син з таким товариством гуляє; вона стиха шепче: «Господи! і вродиться ж така дитина на світ... отаке на матір сплести?! Сказано: не має бога в животі... ірод!» А Лушня за те, що добре уміє язиком молоти, частує товариство, примовляючи: «Щоб пани здорові були, щоб нам худібки придбали!»

— А самі сконали! — кінчає Пацюк.

Іноді бував на тих сходинах і Грицько. Та не по душі йому були такі гульбища, а надто ті гострі колючки, які часто й густо заганяв йому у серце Лушня або хто другий з товариства.

— А що, Грицьку, чи пшениця вродила? — почне, бувало, здалека Лушня, натякаючи на завсідні жалощі Грицькові

Грицько мовчить, мов не до його річ.

— Шкода! — одмовляє замість Грицька Пацюк: — тепер настали такі літа, що пшениця не родить...

— Чому не родить? — огризнеться Грицько.— У такого, як ти, то й не родить, бо чорт має на чому родити... Хіба в роті посіеш?

— Ні, Грицьку,— знову Лушня: — тепер і земля така стала, що й на землі не родить! Ти її потом обливаєш, сльозами благаєш: уроди-бо, сира земле! А вона, бісова, глуха й німа: не чує й не роде!

— То й приходиться людям на неї жалітись,— піддержує Пацюк.— А кому ти на землю пожаліешся?.. Хіба іноді побачиш багатого товариша або кума, пожаліешся йому — чи не зглянеться, бува?..

— А знаєш, Грицьку,— вмішається одутлий Матня: — чого в тебе земля не родить? Не того, що сплодилася,— ні! То тебе бог карає... Було б тобі дурно тоді не брати Чіпчиного жита...

Грицько сидить — як на вугіллях тліє. Він би й огризнувся, та боявся бучу збити та ще з такими гультяями.

Та правда, таки й Чіпка забивав усіх, не давав Грицька у образу. Так миналися ті уїдливі жарти, аж поки Чіпка під товариську гульню не подарував Грицькові сто рублів грошей — на хрещеника.

— Тепер, Грицьку, знаєш, що тобі зосталось робити? — каже Лушня.

— А що? — питає радий Грицько.

— Тепер тобі годі й хліба робити,— однак земля не родить,— та все коло Христі ворожити: хай щомісяця дитину плодить! Чіпка — добрий чоловік: за кожним кумуватиме...

— Батькові своєму лисому розкажи!—приснув Грицько.

— А, їй-богу, угадав ти, Грицьку, що лисий... Я б йому сам з великою радістю сказав так, та шкода, що вмер! Тільки що ж з того, що я б йому сказав? Коли він мені нічого не кинув — одинцеві... А що б то було, якби моя мати щомісяця по такому родила, як я?!

— Поїли б одно одного... поки не подавилися,— лютує Грицько.

— Що, може, й їли б один 'дного,— то й то, може, правда... тільки б не їли чужого хліба та грошей!

— Так що ж? Я прохав у Чіпки, чи що? — кричить, розпалившись, Грицько.— У ногах лазив?.. Його добра воля була, а тобі — зась! Не твоє діло, он то що!

— Та я й не мішаюся, господь з тобою. Я тільки раю... А не хочеш — хай твоя Христя ніколи ні одного не зроде... Мені що? Я тільки кажу: якби частіше, то корисніше б було!

— Ні, Чіпко, я в тебе через твоє товариство не можу бувати,— жаліється Грицько, як Чіпка увійшов з комірчини, де брав горілку, у хату.

— Як саме? — розпитує Чіпка.

Грицько йому розказує. Лушня виправляється і тут же, між тихим словом, дивись, і вкине якого гедзика. Другі аж за боки беруться, регочуться. Чіпка на мирову зводе, частує. Грицько мов трохи і втихомириться, посидить ще, вип'є ще чарку та швидко й додому поривається.

Після того, як поли врізав від Чіпчиної хати, казав і Христі, щоб не ходила. Одначе вона іноді викрадеться нишком на хвилину та й побіжить провідати куму та Мотрю: Явдохи й Христя незлюбила.

Горілка, кажуть, усьому злому злодійка. А у Чіпки в хаті горілка тепер господиня. Рідко проходив той день, щоб

п'яне гульбище не збиралося, не гуло, не кричало... А коли не гульня — то гризня жіноча: матері як не кусають одна одну... Така колотнеча була Чіпці гірше полину. Він став солодити свою душу гульнею та горілкою... Без гульні йому нудно, сумно. Сновигає іноді по двору від хати до воріт, від воріт до хати, хмурий, насуплений, як з хреста знятий,— за цілий день від його слова не почуєш... А прийде ввечері товариство, вродиться боклаг — прощай, розуме! Наїдяться, нап'ються, погуляють — та й з двору... і Чіпка з ними! А перед світом — везуть повну повозку всякої всячини...

— Що це ти, сину, робиш? — з плачем докоряє Мотря, а серце у неї як не розірветься від горя.— Другі кривавим потом заробляють, а ти... Сину, сину! Бога побійся, коли людей не страшно! Згадай: у яких ми злиднях жили, у якій нужді гибіли, та ніхто про нас не скаже слова лихого... А тепер і достатки...

— Не ваше діло! — шпарко переб'є її Чіпка: — лежіть там собі на печі, коли лежиться!..

Застогне Мотря, обіллється гарячими сльозами та й замовкне. Аж недужа від того стала, аж почорніла... Її рідна дитина, її єдина надія... «Краще б я тебе не родила або малого задавила, ніж тепер отаке бачити!» Та й почне проклинати товариство, котре до такого підводить її сина.

Явдоха чула це й бачила, та нарошне йшла проти Мотрі: підохочувала Чіпку, вітала його братчиків. Живучи цілий вік таким життям, вона звикла до його сама, раділа всякій удачі, допомагала у розбишацьких затіях... Чіпка що день робився все хижіший та й хижіший. Як той звір, кидався він на кожного заможного чоловіка... Перше «карав» тільки пана та жида, а то вже став «одбирати своє» і в свого брата — заможного козака: обдере, як липку, тільки живу душу на світ пустить...

Галя, хоч від неї крилися й ховалися з цим, усе те волею-неволею бачила — та не мала сили що-небудь подіяти... Вона одмагалась сльозами. «Оце й мені, так як і матері, приходиться привикати до цього,— думала вона серед ночі самотою, як Чіпки не було.— Невже ж і я така стану, як мати? Чи, може, вона вродилася такою?.. Ні, то, видно, стала така за таким замужжям... Горенько моє! Це ж, видно, й мені не краща доля судилася: розбишацька дочка — розбишацька й жінка! Господи!..» І гидкий

і страшний здавався їй Чіпка: вона його тоді жахалася... Коли ж, під добру годину, у любу хвилину, прокидалося у його серці добро,— сповідався він своїй Галі, обнімав, голубив її,— вона не вірила тому, що вчора думала. «Ні!.. розбишака не вміє пестити так любо, не вміє пригортати так щиро, так гаряче цілувати... Ні! Мій Чіпка не розбишака... Ні... ні! Він любий, добрий... Він карає неправду... карає?.. хто йому велів карати?.. хто?? Ні, він не робить так!..» І впивалася щастям, хоч полохливим, боязким, а все-таки щастям...

А Явдоха гризлася з Мотрею, не давала їй спокою. Прийде оце у її хату — перекидає усе, лає її. Спершу Мотря одгризалася, не мовчала, а потім, як побачила, що Чіпка потакає тещі, кривдить її, матір стару, то промовила сама собі: «Іродове кодло! Ти ж моє добро вкрало, над моєю надією насміялося!» Та як замовкла, то й мовчала вже, що б там Явдоха не казала, не робила. Тільки, обливаючи сльозами пориті недолею та літами щоки, прохала у бога смерті. «Господи! — часто й густо молила вона: — прийми мене, безталанну, до себе! доки вже я мучитимуся на світі?..»

Думала Мотря про смерть, виглядала її, сподівалася, а вийшло так, що Явдоха несподівано вмерла. У неділю, після обіду, зразу ухопила її завійна. Душить її, під серце підступає, у грудях давить, дух випирає...

— Ой, лишенько... умираю! — скрикнула Явдоха та й дух спустила.

Галя як з-за угла прибита ходить. Бліда, з заплаканими очима, вона не примічає, що й волосся вибилося з-під її очіпка, так розпатлана й сновигає, білі руки ломить, голосить на всю хату... Де ж? Зранку ще Явдоха така весела була, жартувала, сміялася; а на вечір — один труп, без дихання, від неї... Страшно й тяжко! Чіпка собі блудить, як бовдур, не знає, що й розпочати: чи Галю втішати, чи коло мертвої порядкувати?.. Одна тільки Мотря при пам'яті. Вона не те, щоб рада була,— ні! Вона жалкувала Явдохи: вона бачила тут кару божу. «Отже й померла без сповіді, без святого причастя... прости, господи, як...» Одначе вона не дуже й убивалася... А за Чіпку раділа. «Може, хоч тепер кине... тепер нікому буде настроювати... може, оханеться...»

Третього дня, як поховали Явдоху, справив Чіпка по тещі бучні поминки. Зійшлися люди не тільки з Пісок,

прийшли й з хуторів. А старців-старців... як на печерах у Лаврі! Люди обідали у хаті; для старців поприроблювали лави надворі. Понаварювали великі казани усякої страви: Чіпка на поминки заколов свиню, зарізав три овечки, убив великого бузівка. А горілка — як вода, лилась за царство небесне... А після обіду Мотря старцям роздавала по шматку паляниці у торбу, а Чіпка — по сім гривень у руку.

На другий день після того Чіпка запріг коней та й поїхав з двору, не сказав і куди. Не було день, два.. А на третю ніч вернувся, везучи повні вози всякого добра. Аж скрикнула Мотря, як побачила. Серце її не видержало, стала вона корити, ганьбити і сина, й товаришів. Ті на докори не змовчали — загризлися з Мотрею. Пристав і Чіпка. Зчинилася у них лайка, буча... Галя перелякалась, заперлась у себе в хатині. Лушня розпалився, кричав; Мотря собі лаяла; він їй збив з голови очіпок...

Сердешна материна голова! «У своїй хаті... волоцюга... розбишака...» Не доказала, залилася гіркими.

Вранці пішла жалітися у волость — не за крадіжку, а за те, що її «волоцюга побив...» За *те* вона мовчала: боялася за свою рідну дитину. Набігли волосні у хату, де саме гульня йшла. Чіпка зараз до їх. Поналивав так, що ледве додому рачки долізли. Тим Мотрина жалоба й кінчилась. Тільки Чіпка, як пішли волосні, розпалився, як огонь, налаяв п'яний матір «сучкою» і нахвалявся побити... Мотря обливалася гіркими слізьми та нишком проклинала свою долю, що дала їй таку «прокляту дитину»...

А Чіпка знову засів — п'є та гуляє з братчиками.

— Ні,— кричить Лушня: — ніколи не буде у тебе, Чіпко, такої матері, як Явдоха була! Ото — рідна мати; а це в тебе — собака, а не мати! Гляди лиш, чи не вона була й Явдоху з світа звела?..

Страшно якось загуло це слово у кожного в ухах. «А справді, чи не так? — подумав кожен.— Дивись пак: любісінька, милісінька була жінка зранку, а на вечір — тільки тіло зосталося, та й те задубло!..»

— А й справді?! — скрикнув Чіпка. Серце у його повернулося... Коли б мати була перед очима, здається, вбив би відразу.

Галя, сидячи у себе в хатині, гірко плакала. Як же почула те крізь стіну, то зразу кинулась, гадки і в неї схибнулися... «А справді?..» І неначе вітер провійнув у її сер-

ці. Одначе чула душа не подалася тому вітру. «Ні, ні,— шептала Галя: — то зле серце таке тільки може пригадати... Свекруха правду каже: то матір господь скарав за таке життя... Ні, Мотря — не така людина...» І Галя одганяла від себе, як ув'язливу муху, злу думку.

Як розійшлась п'яна ватага, Чіпка прийшов у хатину. Галя не видержала: напустилась на його, корила, лаяла, плакала...

— Чіпко, Чіпко! чи я ждала такого від тебе, чи сподівалася? Попустив рідну матір на поталу волоцюзі, гайдамаці... І звір такого не зробить, як ти зробив, і розбишака хижий!..

— Ти чула, що Лушня казав? — спитав він грізно жінки.

— Лушня?.. Лушня... Коли було серце, котре ні разу не гріла правда, то серце Тимофієве!.. Коли чий язик не дубів від брехні, котрій немає й назвиська, то язик Тимофіїв! Сучка, а не жінка, тільки хіба зроде ярчука такого, як Лушня! А ти йому віриш? ти його слухаєш?..

— Що ж — ти боїшся людського поговору, чи що? Плювати я хотів на їх поговір!.. та й на них разом!

— Не поговору, Чіпко, не слави,— перебила його Галя,— хоч і її ніяково слухати, а правди, котру ти так любиш та нехтуєш... А ще кажеш: немає правди між людьми!.. А де ж у тебе правда?.. де?..

Останні слова гострим ножем шибонули в саме серце Чіпці.

— Ти завжди мене винуватиш... Ти проти мене завжди йдеш! — скрикнув він, виходячи з хати і грюкнувши дверима. Цілу ніч він проблукав по двору, а Галя цілу ніч навзрид проплакала.

На другий день пішов по селу гомін, що Чіпка трохи не вигнав матері з двору.

— Як їла хліб з остюками, то й усе добре було; а перейшла на буханці, то у ніс закололи: пішла на сина жалітись!! — винуватили Мотрю одні.

— Який він син? який він син, коли рідну матір попустив волоцюзі ударити?! — оступаються за Мотрю другі.

А Мотря від такої зневаги, від тяжкого уразу, від тривоги занедужала, у постіль злягла; не їсть, не п'є, мутно очима дивиться... Галя ходить коло болящої, як коло рідної матері. Прикликала до неї знахурок; ті шептали, зіха-

ли, давали якогось зілля — та ледве-ледве одходили Мотрю.

— Галю! — каже вона: — я знов чую, що одужую... Мені знову легшає... Навіщо?.. Я молила бога, коли б умерти... Краще б мені на тім світі, ніж на сім... Та не дає мені бог смерті... Його святая воля... Він то знає, нащо мене пускає ще жити. Може, додержить до тії пори, коли Чіпка оханеться — я його побачу, як свою дитину, як свого сина... Галю! дитино моя!.. рідная моя! Ти ж мені тепер найрідніша... Уговорюй його, як жінка: він тебе почитає, кохає щиро,— може, тебе послухає, коли вже мене не хоче слухати... Боже! що б я дала, що б я зробила?.. Я б свого серця влупила та дала йому, коли б тільки він став чоловіком! Я б тоді умерла спокійно. А то?..

І свекруха й невістка рясно-рясно плакали...

XXX

ТАК ОЦЕ ТА ПРАВДА?!

Стояла люта зима. Ще такої холодної та сніжної не зазнають люди. Багато тоді народу померзло — забило їх під лиху хуртовину, закидало, замело снігом — там богу й душу оддали. По весні уже несла вода річками мерзлі трупи, а других серед поля вовки поїли.

На зиму Мотря зовсім одужала. Сидить, пряде вовну, а Галя або шиє, або й собі пряде на прядці. У хаті в них тихо, тепло,— було б і одрадно, коли б не ту́ма якась стояла в кожного перед очима, не повітря важке носилося по хаті. А то сидять вони собі при ясному світі свічки — тихі, сумні, мовчазні,— тільки одні тіні від них колишуться по стінах та чутно, як прядка гуде та наводить якийсь сум, викликає сон-дрімоту. І в душі у них гіркий смуток, на серце налягла важка туга, журливі думки сповили їх голови. Іноді по хаті пронесеться глибоке зітхання; увірветься нитка й затихне на який час гуркання прядки, поки її налагодить Галя, або випаде починок з рук у Мотрі, глухо вдариться об піл і розбуркає тишу сумну. Тільки коли-не-коли вирветься з уст живе слово, пронесеться по хаті, як мара страшна, злякавши і сум, і німоту,— та й замре без відгомону. Чіпка собі нудиться світом, коли немає нікого з товариства. Ляже — душно йому; встане — холодно. Слухає іноді, що розказує мати з свого молодого віку, і встають перед його очима дитячі літа,

встає сива бабуся, дід, степ, вівці... «Щасливий я був тоді!» — думав він і не знає, де тепер себе діти.

Ніч, як куйовда, стояла надворі; мела страшенна хуга; завірюха крутила; та холод такий, що страшно й носа виткнути з хати; мороз перся у хату — позамуровував шибки узорчатими виводами; а в димарі, як голодний звір, ревла та вила відьма-буря, кидаючи у вікна кім'ями снігу — мов хто добивався у хату знадвору. Галя й Мотря сиділи собі та мовчки пряли. У кожної чогось так тяжко було на серці, що вони аж попригиналися до гребенів. Чіпка лежав на лаві, задравши голову угору, мовчки дивився у стелю та слухав божевільні заводи буйного вітру. Свічка на триніжку неясно горіла: знай гніт нагоряв-жужелився, і знай його зривала або Мотря або Галя, кленучи вогонь, що так немилосердно пік у пучки. Разів два чи три ненароком свічку зовсім гасили — і тоді в темряві проносився жарт та сміх, немов боявся світу, бо справді, коли знову засвічували світло, то — немов воно замикало уста їм — ні одне слово не зривалося з язика, наче то не люди сиділи, а якісь тіні — глухі й німі...

Коли це зразу, як грім, загуло коло хати, й почало щось стукати у вікно. Чіпка кинувся, скочив з лави, мов хто його скинув з неї,— та мерщій надвір. Засов клацнув; почувся гомін, тупіт. Незабаром Чіпка увів у хату Лушню, Матню, Пацюка та ще чоловіка семи незнайомих людей. Були між ними москалі — і Сидір там, були й прості.

— Господи! — ледве вимовила стиха Мотря та й прикипіла до гребеня.

— Здорові в хату! — обізвався дехто.

— А ти, стара, вже одужала? — питає Матня Мотрі.— Оже, їй-богу, час тобі вже умирати. Дивись: зуба в роті немає, а ти ще й досі живеш — марно тільки хліб переводиш!

— Відчепись од мене, лихий чоловіче! Чого ти прийшов у чужу хату насміхатись з старої людини? — одказала Мотря.

— Не займай її, Якиме,— обізвався Пацюк: — бач, як вона зуби вискиря... покусає ще!

— Щоб уже ти вискиряв та й не стуляв їх ніколи, розбишако! — гірко одмовила Мотря.

Гайдамацтво підняло регіт.

Галю разом ухопив за серце жаль, образа; серце в неї затіпалось.

— І воно так слід добрим людям робити?! — призро кинула вона цим питанням у вічі товариству.

Регіт стих; усі похнюпили очі у землю; одна тільки Галя гостро дивилася на всіх гультяїв — і червона краска грала на її щоках, тоді як серце підкидалося в грудях, а груди поривчато дихали. Разом і лиха й хороша була вона у ту годину. Як вовчиця, оберігаючи дітей, уся наїжиться, жде тільки одного замаху, щоб разом кинутись на свого ворога, так вона гордо й призро дожидала ще хоч одного слова... Слова не було.

Чіпка помітив скриту бурю, похопився промовить:

— Ходім, пани-браття, у світлицю, бо тут з бабами ніякого пива не звариш... хай вони собі прядуть.

Як ноги вломили братчики з хати — мерщій перейшли за Чіпкою у світлицю.

Мотрі зробилося так тяжко на душі, так гірко на серці, що вона аж не всиділа на гребені: встала, побралася на піч, лягла — та так і залилася сльозами. А Галя, оставшись одна, думала: «Підожди ж! підуть твої братчики... це вже не первина... постій же... прокляті, каторжні!» — і лютувала разом на Чіпку й на його товариство.

А в світлиці тим часом обходила рядова, розв'язувала й без того смілі язики, дурманила безпутним життям задурені голови, надавала силу й без того дужій волі; неслися сміхи, реготня; гвалт окривав хату і несамовито вривався в другу, де була Мотря з Галею.

— А що, отамане? — обертається Лушня до Чіпки: — у яку мутну воду закинемо сю ніч свій невід?

— Коли б так, щоб і недалеко, і рибки піймати,— уставив червоний, як після лазні, Матня.

— Ми оце з Петром,— веде далі річ Лушня,— налагодились до Хоменка на хутір...

— Воно туди й небезпешно,— обізвався хтось з гурту: — у його така ва́рмія...

— Та правда, що у його три сини, як кати,— каже Лушня,— та й сам такий, що, посмоливши вірьовку, ведмедя вдержить,— та сількісь! Он той братко припас задля його таку важну штуку, що й не здивує,— кажучи се, Лушня показав на москаля Сидора.

— Яку? — питає Чіпка, котрий до того мовчав.

Сидір витяг з-під поли рушницю, мовчки показав Чіпці. Той понуро глянув — і нічого не одказав.

Обійшла ще раз чарка кругом столу,— посоловіли в кожного очі ще дужче.

— Та коли йти, братця, то вже й пора,— своє таки Лушня.

— Чи пора, то й ходімо,— понуро відказав Чіпка, підводячись.

За ним повставали другі. Випили ще на дорогу; вийшли з хати. Чіпка погасив світло — і собі за ними... «Кукуріку!» — прокричав на сідалі півень, залопотавши крилами. Усі кинулись.

— Пху, проклятий!.. перелякав!! — обізвався Лушня.

Галя почула, що п'яна зграя побралася. «Чи тож-то й Чіпка пішов, чи, може, в світлиці?» — подумала вона, взяла свічку і пішла у світлицю.

У світлиці не було ні душечки. На столі стояла порожня пляшка з горілкою та три порожніх чарки, та два полумиски на денці з росолом — видно, були з огірками. На столі поналивано горілкою, понакришувано хліба, дегде валялися недоїдені гузки з огірків. Під столом валявся порожній боклаг — аж воронка торохтіла. Ослони в хаті попереставлювані: один вздовж, другий впоперек. Накурено так, що дихати важко було; страшенно смерділо горілкою... Сказати: була то не світлиця заможного хазяїна, а корчма п'яна!

Галя не могла довго побути у ній, так її давив дим, змішаний з горілкою. Вона грюкнула дверима і увійшла до себе в хатину, де стояла її постіль, заслана добрим коцем. Галя зняла коц, мала була лягати,— та сама незчулася, як опустилася на стулець, обперлася на стіл рукою, на руку схилила голову — і задумалась... Довго вона думала; потім покотилися з очей сльози — і, заливаючись ними, вона впала на постіль; довго-довго плакала, та незчулася, як і заснула. На столі свічка догоріла й сама потухла...

Мотря, качаючись на печі, цілісіньку ніч не спала — теж плакала. Так її уразили лихі речі «проклятих людей». А скільки то думок переплило у материній голові за ту ніч! Думала вже всяко. Думала піти сказати на сина, що він розбоєм промишляє, щоб узяли його разом з його лихою ватагою: тоді вона буде знати, що вже немає у неї дитини! То знов нова думка: а може, оханеться? Та шкода

й сердешної Галі — вона так мучиться, так побивається за ним!.. І знову візьме жаль материне серце: стане вона молитися богові, щоб послав їй смерть швидше, та знову плакала... Так цілу ніч проплакала та продумала.

Прокричали другі півні. Коли геть за північ почувся здалека тупіт, гомін. Далі — ближче... ближче... коло самої хати... «Ідуть! — подумала Мотря.— Хоч би ж хоч сюди не заходили»,— прошептала. Коли чує — повернули в світлицю.

Перегодя трохи, рипнули двері — увійшов хтось у хату.

— Хто там? — питає вона з печі.

— Це я,— одказав Чіпка.

І — чує вона — став над помийницею вмиватись... У серці їй наче хто гострим ножем шпортонув.

— Що то, сину?

— Нічого...

— Ой, сину, сину! хоч би вже ти на те не пускався... Хай би крав, хай би грабив... а то...

— А Явдоху хто з світа звів? — питає гостро Чіпка.

— Що ти кажеш?

— Хто, кажу, Явдоху струїв?

— То це я, сину??!

— Уже ж не я...

— Спасибі...

Не доказала, замовкла... Запекло коло серця, мов хто огню приложив; плач, злість, досада разом піднімались з душі, бунтували стару кров: як обухом ударило в голову, задзвонило у вухах, потемніло у віччю...

— Краще б я руки наложила на себе, ніж таке чути! — прошептала, качаючись на печі та стогнучи.

Незабаром повходили в хату й другі. Засвітили світло. Мотря виглянула з-за комина — і затрусилася... На кожному видні були сліди свіжої крові. Мотрі зробилося страшно, холодно. Вона забилась у самий куток печі, трусилася, як в лихоманці... Далі вона почула, як стали в печі огонь розводити — одежу палити. Вона боялася, щоб не скрикнути, боялася зітхнути — та все міцніше й щільніше стискувала зуби, тулилася в куток...

Упоравшись як слід: повмивавшись, попаливши, яка була в крові, одежу, розбишаки погасили світло, побрались у світлицю.

— О-ох!..— здихнула Мотря.— Хоч би Галя коло мене... Ох, господи!..— застогнала вона: — дай мені дожити до завтрього... Одсахнусь тебе... зречусь тебе, мій сину... моє лихо... перед усім світом скажу... на все село прокричу... Ох!.. Чого хоч ніч така довга?.. чого хоч вона так нешвидко тягнеться?.. Хоч би швидше світа діждати... Господи... боже наш! сохрани й заступи...

Та злізла з печі, упала навколішки перед образом та тихо й чуло молилася, б'ючи земні поклони. Не чула вона, коли й треті півні прокричали, не помітила, коли почало на світ благословитися. Од щирої молитви одірвав її, розбуркав несамовитий крик та стук у вікно.

— Ря-а-туй-те... Ой... рят-у-у-йте!..— кричало щось під вікном молодим дитячим голосом.

Мотря кинулась до вікна.

— Хто там?..— питала вона з хати.

— Це я... рятуйте... хто в бога вірує... Одчиніть... пустіть...— аж плакало та просило.

Мотря тихенько вийшла надвір — та трохи не омліла... Перед нею стояла літ десяти дівчинка, у одній сорочці, об'юшеній кров'ю, боса, розхристана, розпатлана — стояла й трусилася...

— Що се?.. що з тобою, дочко?.. чия ти?.. де ти була?.. звідки вирвалась?..— тремтячи сама всім тілом, питала Мотря дівчинку.

— Ой, лишенько... бабусю... Ой... горенько тяжке...— з плачем ледве вимовляла дівчинка.— Я з хутора... розбишаки були... усіх побили... порізали... постріляли... батька... й матір... діда... бабу... дядьків... дядину... маленького братіка... усіх... усіх... Одна я зосталася... одну мене не знайшли... втекла...

— Як утекла?

— Поїхали... запалили хату й поїхали... Ой... о-ой! бабусю... горенько мені!..— скрикувала дівчинка, хапаючись рученятами за Мотрю,— боялася, щоб та, бува, не втекла...

— Цить... ци-ить, моя дитино! — зацитькувала Мотря.— Я знаю, хто ті розбишаки... Мовчи!.. То мій син, клятий!.. Цить... а то як почує — не животіти тоді ні тобі, ні мені...

Дівчинка прихилилася до Мотрі та тихо схлипувала. Мотря увела її у хату.

— Ходім у волость... у волость ходімо! — шепче вона, а сама чує, що голова у неї кружиться, очі страшно горять,

ноги трусяться... от-от упаде! — Ходім, дочко... поки ще сплять...

— Я змерзла, бабусю... холодно...— шепче дівчинка, тулячись до Мотрі.

— На хоч мої старі чоботи узуй... Он платок... юпка... швидше!..

Похапки назула вона на дівчинку старі закорублі чоботи, накинула юпку, платок; на свої старі плечі натягла кожушанку — і вийшли удвох тихо з хати.

Червоне зарево ударило їм прямо у вічі. Дівчинка схопилась за Мотрю: вона боялась тії пожежі — то горіла їх хата... Хутко вони обидві повернулися спинами до широкої полоси огняного світу, що піднімалась високо вгору, наче хотіла запалити хмару, та й потягли підтюпцем на другий край села. Червоний півень просвічував їм шлях своїми кривавими очима... а навкруги собаки валували...

Незабаром прибігли волосні, назбиралось народу повнісінький двір, обступили кругом хату. Ні одної душі не випустили: усіх побрали, пов'язали. Піднявся крик, гвалт.

Від крику прокинулась Галя. Швиденько накинула вона на себе юпку, вийшла з своєї хатини... Як глянула вона на Чіпку, що з скрученими назад руками стояв і понуро у землю дивився, як угляділа об'юшену кров'ю дівчинку:

— Так оце та правда?! Оце вона!!! — скрикнула не своїм голосом — і несамовито залилась божевільним сміхом.

Тіло в неї тряслося; очі помутилися — вона ними якось чудно водила; на губах встала кривава піна, а вона все сміялася, все сміялася...

Чутка про все те, як грім, розкотилася на всі кінці, рознеслася на всі боки — в одну мить обхопила усе село. Збігалися люди, як на пожежу, дивитись, а вертаючись додому, від страху богу молилися.

— Чула? — як божевільний, вскочивши в хату, скрикнув Грицько.

Христя глянула на його та й пополотніла.

— Що там? пожежа?..

— Чіпка людей порізав... усю Хоменкову сім'ю виполонив!

— О-о-о...— якось чудно загула Христя. Очі в неї розкрилися, боязко й страшно повела вона ними по хаті.

— Уже погнали у город... в тюрму,— каже Грицько.

— А Галя? а мати? — ледве чутно спитала Христя.

— Не знаю... здається, дома...

Христя мерщій за кожушанку, хапаючись накинула її наопашки та чимдуж побігла з хати.

Грицько гукав, завертав, кликав. Вона нічого того не чула — була вже далеко.

Перегодя трохи вернулася, як з хреста знята. Вступивши в хату, перехрестилася.

— А що? — спитав Грицько.

— Галя...— знову перехрестилася: — повісилась...

— Отуди к лихій годині! — виторопивши очі, сказав Грицько та й замовк.

Цілий день вони обоє мовчали: смутні, бліді, неспокійні — мов дожидали смерті. Двоє діток їх, хлопчик та дівчинка, помітили це та, не розуміючи, від чого воно, сиділи собі тихо на печі й шепталися:

— Чого це тато та мама сердиті? — питав стиха хлопчик.

— Не знаю...— одмовила дівчинка й замахала на хлопчика пальчиком.— Ци-ть! мовчи... битимуть!..

Це вже було туди під осінь, на другий рік. Сонце заздалегоди, почувши її, надолужало своїм теплом: не гріло, а пекло. Дощ, як затявся, і трохи не на корх лежало на шляху пилу, та стояв він і в воздусі, як сивий туман, ліз у вічі, душив у горлі... Люди знай їздили по шляху: настала саме гаряча пора возовиці. По тому ж самому шляху простувала у Сибір, на каторгу, ціла валка скованих по руках, по ногах рештантів. Кругом їх цілий звод москалів з ружжями.

Пройшовши Піски, валка стала коло волості, на вигоні, на перепочинок. То був Чіпка з своїм товариством.

Як почули люди, то стали збігатись з усього села — старе й мале, мов на ярмарок.

У той час Грицько вертався з поля з снопами — аж трьома возами. Він — за одним; Христя — за другим; а син — хрещеник Галин — сидів на третім поверх снопів, тільки головка манячила. Побачивши зборище, вони спинили волів, а самі пішли до гурту... та й поторопіли обоє! Не швидко вже Грицько опам'ятався, підступив ближче.

— Що це, брате Чіпко? — журливо, з самого глибу серця, обернувся до його Грицько.

У тому запитанні, у його голосі не було ні докору, ні помсти, а вчувся тяжкий жаль — шкода пропащого брата...

Чіпка скоса зиркнув, здвинув густі брови — та й одвернувся.

Грицько стояв, як пришиблений, дивився мовчки.

Незабаром старший москаль, що вів етап, скомандував в дорогу.

Рештанти стали підводитись, забряжчали важкими цепами. Почалося прощання, обнімання, почувся плач, голосіння... Плакали люди, обнімаючи своїх безталанних братів; подавали їм на прощання — кожен по своїй спроможності: той шага, той копійку, а хто й гривню... Плакали розбишаки, навіки прощаючись з рідним селом, з своїми людьми — рідними й нерідними. Один Чіпка не плакав. Як той сич насуплений, стояв він нарізно всіх, звісивши на груди важку голову, в землю потупивши очі,— тільки коли-не-коли з-під насуплених брів посилав на людей грізний погляд... Не знайшлося душі, щоб підійшла до його — попрощалася...

Брязь!.. дзень!.. Брязь!.. дзень!.. Валка рушила.

— Хай тобі бог помагає на все добре! — крикнув навздогін Чіпці Грицько.

Чіпка озирнувся — і одгукнув з дороги:

— Грицьку! поклонись матері... Скажи: хай мене дожидає в гості, коли не сконіє до того часу...

— Господи! — заливаючись сльозами, мовила Христя: — напути його на все добре! — та разом з Грицьком і повернула до возів.

— Воно таки правда, що цей Чіпка непевний...

— Такий і батько був...

— І вродився т а к — прости, господи!

Балакали люди, проводжаючи очима потонувшу в сірій куряві валку. Довгенько ще вони стояли, судачили, рахували, поки не перевели розмови на урожаї, на посіви та другі хазяйські турботи, а тоді вже й порозходились по домівках.

Мотрю узяв Грицько — догодувати до смерті. Швидко після того вона й умерла.

Чіпчину хату опечатали, забили. У ній одні сови та сичі плодилися та тічки собак товклися по вгороду, що увесь заріс бур'яном, як лісом. Через рік — веселе ко-

лись місце опустилося, зглухло. Облупана пустка стояла ще страшніша, ніж та, котру купив Хрущ. Люди знову стали її відхрещуватись, як проходили мимо; а малі діти боялися й здалека глянути на того чоловічка, що, як те страховище, позирав з воріт на шлях своїми витрішкуватими очима.

А недалеко од Пісок, над самим шляхом, коло Хоменкового хутора, насипана висока могила, на ній стоїть височенний хрест — оглядає навкруги хутори, села, всі околиці... Під ним тліє вісім безневинних душ, загублених в одну ніч «страшним чоловіком».

А посеред села, насупроти похилої церковці, тоне в саду, як у раю, видивляється на свою красу у ставкові води поновлений палац — у позолоті, у розкошах. В йому тепер живе новий хазяїн Пісок — перший дукач на все Гетьманське, перша голова в повіті, найщиріший земець, предводитель, предсідатель, банкір, заводчик-сахаровар — Данило Павлович Кряжов. І як тепер весело в тому палаці! Які бувають іноді гулянки... устала б генеральша, якби можна! Тепер уже не з одного, не з двох якихсь повітів, а з цілої губернії саме спинкове панство, саме найзаможніше купецтво знаходить тут щирий привіт, добру учту веселого й щедрого хазяїна...

Минав рік; минав другий... Стояла на край села сиротою пустка — завидувала палацу. Аж ось — випало й їй несподіване щастя: купив її у казні за безцінок давній знакомий — жид Гершко, причепурив трохи зокола облупані боки, полатав, де попрогнивала, оселю — та й завів шинок. Щонеділі, щосвята, а часом і серед будня, щоб не одстати од вельможного сусіди,— бенкетує тут п'яне море темної простоти... Оже ще й досі, під пізній вечір, подирає мороз поза шкурою веселих гуляк, як глянуть вони на хрест, що геть-геть здалека чорніє над Ромоданом...

ДОДАТКИ

ЗАУВАЖЕННЯ ІВАНА БІЛИКА ДО ПОВІСТІ «ЧІПКА»

(До першої редакції роману «Хіба ревуть воли, як ясла повні?»)

Всякое общественное явление, а в том числе и разбойничество, имеет две стороны: внутреннюю — процесс нравственного падения человека — и наружную — общественную. Так, по-моему, эти две стороны и следует развивать.

Рисуя какую-либо типическую личность, следует ее оттенять другими лицами — с начала до конца, оттенять не только в тесном круге деятельности известного типа, но вообще в том широком просторе, который мы называем общественною жизнью. Вещи познаются по сравнению. Типы тоже. Между тем, с Чіпкою автор справился и оттенил его только как розбишаку, упустивши человека. Так, ты вывел компанию разбойников, его товарищей, которые, при сравнении с Чіпкою, и дают ему тот героически-зверский образ, который ты имел в виду. Но все они разбойники. А мне, нап[ример], интересно бы знать Чіпку человека. Жизнь его в семье ты вывел (хотя и не развил), деятельность его — тоже; но отношений к другим людям, кроме разбоя, я не вижу. Мало того: я не вижу, как люд относился к разбойнику,— кого он выставил в мирной жизни как прототип труженика, хотя и ограниченного громадянина. Ты, вероятно, задавался мыслью: что создало в Чіпке идею — жить на чужой счет? Ты ее, по мере сил, разъяснял. Сначала бедность, как основа зависти и недоброжелательства к людям; потом несправедливость сильных (паны — история с дідом), далее — имущественное горе (утрата земли, а особенно Галі); от несправедливости властей повело в шинок, а из шинка в комору, ради дружбы; еще далее — несправедливость власти и панов (крестьянский бунт),— за что невинного Чіпку (в этом,

конечно, отношении) выпороли (личная месть). На себе кара и кривда чувствительнее, чем на дідові. Отсюда идея о лжи перед силою (властью и обществом) и идея о мести людям за их неправду — и мести преимущественно богатым. Сначала месть по отношению к имуществу — кража, грабеж, без убийств, а потом и убийства... Это внутренний процесс, так сказать, психическая деятельность умного, нервного бедняка Чіпки. Но неужели же такая психическая деятельность — участь всех бедняков? Неужели все они становятся Чіпками? Нет, этого ты не можешь сказать; но об этом ты умалчиваешь. А между тем, выведенный тобою люд, эти болячки общественные, сидят же на организме, который, хотя и болен, но все же существует не средствами Чіпки. Эта-то заурядная полоса жизни, это примирение с нею во имя чего бы ни было (веры, нравственности, страха, наконец, тупости головы), наконец, идеал жизни людей той полосы,— все это пропущено тобою. А между тем, если ты не с разбойничьей точки, а с общественной посмотришь на Чіпку и его подвиги (с внешней, о которой я сказал выше), то у тебя горизонт расширится. И жизнь цельнее выйдет, и типы жизненнее, ибо они не будут изолированы от общества в узкую сферу своей типической (на этот раз — разбойнической) деятельности. Прочти еще раз Чіпку (странное заглавие, перемени его в сколько-нибудь определенное, например, Розбишака (Легкий хліб), что ли, а не то — сам придумай), и ты увидишь, что жизнь, выведенная в повести, ужасна. Мужики — пьяницы, дураки (бунтуют, не понимая за что, хотя это и действительная черта их), а протестанты — разбойники. Одни бабы похожи на людей, да разве еще отживающий век — дід. Но неужели же теперешняя жизнь не представляет ничего, кроме пьянства, глупости, зависти, разбоя, убийства? Нет, к жизни известного народа можно всегда приложить древнее библейское правило, прилагавшееся прежде к городу: если бы в городе не было хоть одного святого, город бы исчез с лица земли! Жизнь в одно и то же время представляет и темные и светлые стороны. Если есть грабители, то есть и живущие трудовою жизнью, если есть грешники, то, для познания их необходимо знать и святых (я говорю, конечно, не о церковных). Даже вот что я тебе скажу: не могло бы существовать общество, оно бы немедленно превратилось в диких зверей, если бы держа-

лось одними грешниками. Напротив, оно держится святыми, оно держится человеческою стороною человека, а не зверскою. Зверская сторона — злочинства — только есть протест против скверного устройства человеческой стороны. Хіба рика онáгра серед паші? Хіба ревуть воли, як ясла повні? (Іов) [1]. Отсюда у меня вывод: тебе необходимо расширить горизонт и посмотреть на жизнь, как она есть, а не в изолированном фокусе — разбойничестве. Автор должен не с разбойнического притона смотреть на мир, а напрот[ив], — с мировой точки на разбойнический притон. Ты, к моему тоже удивлению, при мягкости характера, смотришь разбойником Чіпкою. У тебя он даровитая натура, не выносящая гнета условий, в которые поставила его веками сложившаяся жизнь. Ну, ему и протест подобает. Но нужно же знать, что при тех же самых условиях, под влиянием другого мировоззрения, живут люди и дают другим жить. Ты этого знать не хочешь. Сначала я думал, что ты это под конец оставляешь как радужный свет жизни в лужах крови; но конец ничего подобного не представляет. Как же помочь горю? — спросишь ты. Художник (ты отныне — он) — лучший судья. Наше дело, критика, указать — чего не достает, а советовать фабулу для этого дело трудное. Мне кажется, что ты мог бы это сделать, не отправляя Грицька (підпасача і друга Чіпки) на Дін. И в самом деле. Ты вывел Грицька, очевидно, не за чем другим, как только за тем, чтобы оттенить глубину мировоззрений и крепость нрава мальчика Чіпки,— вывел довольно веселого шалуна, поверхностного мальчика, который то катается на баране (мелкие пакости его удовлетворяют), то дерет и бьет горобенят. Но он, правду сказать, является у тебя темная фигурка — и ты ее скоро совершенно сводишь со сцены. Между тем, как ты бы им мог воспользоваться для показания середины общественного типа, который живет честно, трудится упорно, но ограничен, поверхностен. Не отсылая на Дін или, отославши, возвративши, мог бы сделать его заурядным хозяином, который не попал в компанию кутил-розбишак, а женился на бедной дівчине, наплодил 3 детей. Забота о завтрашнем дне, о детях, забота посредством мозольного труда его смягчила, хотя и пригнітила, а не подняла в умственном отношении. Но все-таки он — честный, полезный труженик. Можно бы и,

на конце, вывести его. Когда Чіпку в каторгу ведут, Грицько подъезжает с возами снопов к своей убогой, но чистой, белой хаточке и видит товарища детства в кандалах... Так, мне кажется, художник несколькими штрихами должен оттенять широкую область двух идей: идеи богатства на чужой счет и идеи труда с мозольными руками.— Чіпку повели, а люди, возвращаясь с места казни, останавливались возле Грицька и, радуясь, что избавились от ужасного разбойника, заговорили об обычных хозяйственных занятиях, о хлебе, об умолоте...

К Грицьку потом могла бы и Мотря перейти, дітей глядіти й віку доживати, та оплакувати лиху долю сина.

В повести твоей, вообще говоря, много наблюдательности и таланта, но уменья мало. Впрочем — ты сам говоришь, это только черновая тетрадь. Кроме чисто внешней отделки, по-моему не лишнее бы, если признаешь нужным, изменить несколько порядок фабулы рассказа. Так, сначала я бы вывел сцену, положим, с Незнайкою, а вслед за тем другие. Этим хоть с виду и нарушен бы был естественный порядок событий, но зато выигрыш был бы в самом интересе — при чтении. Я, впрочем, выдаю это мнение за свой личный вкус, спор о котором должен быть прекращен. В подтверждение же — почему мне кажется подобная фабула интереснее — я могу представить вот что. Обыкновенно рассказывая чью-либо жизнь, люди не говорят о ней — за здорово живешь, что вот, мол, был такой-то, отец у него такой-то, жил так-то etc. А всегда вспоминают жизнь чью-либо и приводят ее в пример — по поводу каких-либо воспоминаний. Так и тут. Впрочем — ты сам тут лучший судья *.

При описании крестьянского бунта следует вывести, что он явился как результат причины важной — притеснений, несправедливостей, но причина эта не была никем из бунтовщиков осознана, а люди поднялись от слухов — что там-то сделали одни, там-то другие.

Да едва ли бы и явился бунт, если бы не были люди подогреты водкою. Обычная забитость крестьян уступила,

---

* В автографі Білик увесь цей абзац перекреслив, а збоку дописав: «Это написал, но и зачеркиваю, как могущее повредить цельности рассказа». — *Ред.*

под влиянием спирта и свободы речи (водка языки развязывает), естественному чувству — самозащиты. При отношениях крестьян наших к панам самозащита перешла в своеволие, в непризнание законов — от невежества, от грубости нравов. Чувство законное и благородное в невежественном народе облекается в дикие формы — в виде правежа денег, под пьяную руку, перед панским двором, криков, ругани и т. п.

Изображени· нашего сельского выборного начальства у тебя вышло тускловато. Это — такие же п'явки людськi, как и чиновники, но еще хуже их, ибо мелочнее, грубее и алчнее. История с землею, что отобрали у Чіпки, недостаточно выяснена: нужно бы, если не намекнуть, то дать почувствовать читателю, что племянник Луценків, возвратившийся из Дону за худобою, был вовсе не племянник, а неизвестное беглое лицо — такой же блудяга, как і батько Чіпчин; но гораздо практичнее. Он, давши волостным взятку, взял Чіпчину землю и немедленно же спустил ее в третьи руки, а сам — снова на Дін. Чіпчин батько человек домовитый, он без семьи жить не мог,— человек-труженик, тем только и преступный, что бродяга да двоеженец; а этот — блудяга практический, знающий, как можно жить на свете.

Отношения Чіпки к Гале — нежность, любовь. Когда она уговаривает его бросить разбойничество — Чіпка уничтожен. Он чувствует — насколько она выше, неизмеримо выше его. Отсюда некоторое рабское послушание Галі, а если не послушание, то боязнь. Чіпка скрывает от Галі свои походы. Вообще боится омрачить ее светлую душу своими темными делами. Словом, хищный волк Чіпка перед кроткою, но нервно-энергическою Галею превращается в ягненка. Хоч в ухо бгай — вот его отношение к Гале, созданное любовью его к ней и ее честным поведением.

Характеристика Чіпки

Хотел бы я еще сказать о Чіпке после его женитьбы, но боюсь явиться профаном в художественном деле. Но так и быть, скажу,— не для указания, как что переделать,

а в виде мнения. У тебя довольно хорошо анализирована психическая деятельность, доведшая Чіпку до разбойничества. Мировоззрение его с детства: люди злы, люди богатые несправедливы, власть — одна неправда. В парубостве он испытал уже это: раз — діда отняли. Жажда мести, но самой мести еще нет и быть не должно; но укрепляется идея, что богатые (паны) имеют богатство не благодаря собственному труду, а благодаря чужим рукам — діду и проч. Отсюда недалеко до заключения: чужими руками заработанное принадлежит не тем, кто им владеет. Рассказ діда о Чіпчинім батьку создал идею силы, применяемую к людям несправедливо: личная обида Чіпке. Смерть бабы создает идею о божьей несправедливости. Словом — насилие, несправедливость, месть — вот те грозные образы, которыми питается сызмальства Чіпка. Улыбнувшаяся надежда на счастье при встрече с Галею — исчезла. Вырастает образ богатства, б е з к о т о р о г о п л о х о н а с в е т е. Доказательство несправедливости — землю отобрали. Что делать Чіпке? Надежда на личное счастье лопнула — лопнула вместе с богатством (землею), которое у других чужими руками н а д б а н е. — Чем помочь горю? — Наш мужик редко ему помогает, он не возвышается, правду сказать, до идеи: богатство можно заработать. Он робить, бо не робить не можна — во 1-х, потому, что бог велел робити, а во 2-х, потому, что иначе їсти нічого. Хотя идеал у него — честный зароботок, но до идеала подымается редко кто. При хороших условиях мужик работает и багатіє, а при худых — другого средства нема — он идет в ш и н о к т о п и т ь с в о е г о р е. И Чіпка пошел в шинок и встретил компанию д в о р о в ы х — воришек. Пропивши худобу, он, р а д и д р у ж б ы, под пьяную руку, готов полезть и в комору до пана. В голове у него даже оправдание своего поступка могло бы быть: пан не сам заробив, чому у його не взять? Первый шаг — удача. В чорній создалась жажда мести властям, которые оступаются за панів. На волі — пьянство, грабеж из мести. За бунт, причиною которого была панская несправедливость, а распойство Чіпкою людей было только поводом, Чіпка наказан. М е с т ь л и ч н а я в с о е д и н е н и и с о б щ е с т в е н н о й. Идея грабежа неправильно нажитого добра. Как умный ч[елове]к, он умеет организовать компанию. Грабеж п а н о в и ж и д о в сначала, г р е б е ж б е з у б и й с т в а. Первый луч надежды на личное счастье —

встреча Москаля в числе своих. Тут уже Чіпка должен был служить делу, которое делало его счастливым. Все это естественно. Личная месть, соединенная с общественною, из-за личной выгоды — подслужиться Москалю, чтобы выдал дочку. Но когда счастье его говорит ему: или ты оставь те средства, которыми меня достичь желаешь, или я тебя оставлю,— что тогда следовало Чіпке сделать? Естественно, добившись того, за что сделался злым, сделаться порядочным человеком. Так и поступает Чіпка сначала, женившись на Гале. Он сделался промышленником, прервал все связи с товарищами, даже тестю не видно, чтобы помогал. Жизнь в их хате — рай да и только. Так продолжается до смерти тестя (у тебя она случайное явление,— тогда как москаль Сидір мог пойматься на воровстве, где ему спину перебили, так что едва вырвался), когда Явдоха перешла к ним жить. Результатом естественным этого перехода были, конечно, ссоры двух матерей, из которых одна богачка — всегда правая, другая — бедная — всегда виновная. Но у тебя является и второй результат ее перехода к Чіпке, а именно: возобновление старого товарищества с Лушнею, Матнею и Пацюком (у тебя это последнее лицо мало обрисовано — что оно), а вместе с товариществом и возобновление промыслов — убийств и т. п. По-моему, такая метаморфоза с Чіпкою неестественна. Из-за чего же теперь он мог заниматься разбоями, когда он был человек богатый, человек промышленный (полотенщик). Разве влияние Явдохи или товарищей могло на него подействовать? Но Чіпка не из тех, чтобы перед кемнибудь пассивно склонять голову; напротив, он натура крутая, с сильною волею, натура, подчиняющая себе других. Что же, какой психический мотив заставил его взяться за нож? Разве привычка? Разве кара — неимение детей? Словом, для меня неясно и непонятно: как из героически-порядочного Чіпки, даже при несчастьи, вдруг сделался ужасный злодей, достигши всего, из-за чего грешил. Чувствую, что если ты так переделаешь, то много с о л и пропадет, то есть: наше село для гениальных личностей не представляет другого дела общественного, кроме преступности. По-моему, гораздо больший трагизм был бы не в ужасной сцене резни на хуторе, а в том, как порядочного человека, раскаявшегося под влиянием женитьбы, исторгают из его семьи, заковывают в кандалы, засылают в каторгу из-за того, что он 5 лет назад, под

влиянием несчастья, созданного скверным общественным строем, был преступником. В этом, mon cher, трагизм истинный! Если бы ты на это посмотрел не с разбойничьей, а с общественной точки зрения,— тогда бы тебе не пришлось и жаловаться, что Чіпка у тебя вышел не тот, каким ты его желал изобразить. Ты думал его преступность вывести из бедности и несправедливости, как протест, а у тебя Чіпка вышел героический зверь, жадный до резни, во имя чего — ты не объяснил. Последние две главы у тебя вышли не общественно-гуманные, а разбойничьи. Режет, льет кровь прежде порядочный человек — из-за наживания на чужой счет, несмотря на то, что сам восставал против подобного наживания. По-моему, ты не справился только под конец с Чіпкою. И опять-таки потому не справился, что рисовал его в узкой сфере разбойничьей, а не посмотрел общественным оком. У тебя Чіпка под конец становится омерзительным, а не симпатичным, что, я думаю, ты имел в виду. Если ты зверскою сценою убийства хотел показать, что делает с обществом болячка на его организме, до чего доводит скверное устройство общества,— то этого ты вовсе не доказал. У тебя зверски-корыстная сцена — и больше ничего; действующие в ней лица — злодеи. А между тем, наш народ смотрит на преступников скорее, как на людей несчастных: он им во многом сочувствует. Что же за причина тому? Причина одна: он инстинктивно, бессознательно понимает, что преступники — люди протеста против известных порядков, часто вредных и для мирных громадян, и гуманизм народа часто снисходительно относится к преступности. Он карает преступников, как и закон, но он гораздо шире закона понимает те причины, которые создают преступника. В этом и вопрос преступности: что одному можно, то другому — зась. Так, пану награбить чужими руками можно; волостным (начальству) оббирать народ — можно; а Чіпке с товарищами — нельзя. Но что же делать Чіпке, при невежестве его, но гениальности, в затхлой сфере?

Как же переделать? — спросишь, наверное, ты,— чтобы из Чіпки-зверя сделать Чіпку-человека, достойного сожаления, чтобы кара его преступности наводила на мысль о причинах ее, о скверном общественном устройстве, а не вызывала бы, как теперь, фразу: «так

ему и нужно!» Устранить подобный безотрадный приговор можно только тем, что под конец *вывести женившегося Чіпку порядочным человеком, сторонящимся своих товарищей, которых (вот тут соль) крепостничество и солдатчина сделали для жизни в обществе неспособными. Тут уместна будет и биография Лушні, которого еще мать учила красть. Можно вывести, что окончательно с товарищами Чіпка отношений прервать не мог — они заходили к нему и требовали водки и попрекали его за то, что он отстал от их дела (тут и рассказы их о походах). Когда они удалялись, Мотря напускалась на сына: зачем он водится с такими, а Явдоха, напр[имер], упрекала его в б е з д е л ь н и ч е с т в е и напускалась на Мотрю. Сцены двух матерей у тебя хорошо выведены. Чіпка между двух огней: с одной стороны мать и Галя, с другой — Явдоха и товарищи. Смерть Явдохи немного развязала руки Чіпке. Он мог, при упорстве, порвать с товарищами всякие связи.

Раз товарищи ночью ворвались к Чіпке с постороннними москалями и приглашали ехать на ловлю. Чіпка отказывался. Москаль загрызся с Чіпкою — Чіпка в шею вытолкал. Преступность взбудоражилась: все товарищи поссорились с Чіпкою, упрекали его за прошлое,— а тепер, як став багатир, так ми й сякі, й такі, поклялись отомстить... Выехали от Чіпки. Куда идти? Поехали на хутор. А Чіпка дома — не спит. Борьба начал: чувства нравственности и порядочности с чувством преступной дружбы, которую теперь прервал. Горечь от упреков матери и жены, которые советовали и уговаривали давно порвать эту дружбу. (Насмешки товарищей над матерью усиливали горечь Мотри, которая то и дело выбивала сыну очи этою дружбою.) Чіпка истомился, заснул, одна Мотря не спала. Загуркотало під вікном. Вышла — девочка.— Чего? — Всех порезали.— Хто? — Люди. Злоба Мотри не выдержала,— она отправилась вместе с девочкою у волость. Волосні бросились к Гершку, где, по слухам, был главный притон всего — и застали всех разбойников, в крови умывались, палили одежу, даже пили за здоровье Гершка. Забрали всех и Гершка. Привезли. Все признались, а мос-

---

* Еще лучше вывести, что Чіпке, при его гениальности, при его уме, делать было нечего общественно, а личное счастье его не было полно — детей не было. Да едва ли бы он и удовлетворился одним личным счастьем? Это удел Грицька и т. п.

каль указал на Чіпку, что он убил три года назад кацапа вместе с ними, у него и гаман от грошей. Пацюк подтвердил.

Чіпка тільки що вийшов з хати, а за ним волосні. Арестовали и Чіпку, отыскали гаман. Галя с ума сошла — и повесилась. Мать плакала, посивіла, зісохла... Молилась богу, щоб її бог простив, що вона донесла на свого сина. Через півроку всіх на каторгу, одного Гершка випустили. Всі прощались, плакали,— один Чіпка хмурий був — і хвалився, что так как ему на земле нет больше дела, то он скоро порешит с собою.

Когда вели Чіпку на каторгу, люди выбегали и жаль им его было и страшно. А Грицько в то время привез ко двору воз жита с поля. Покивал головою. Люди остановились — и пошли обычные разговоры о труде, об урожае и т. п. (представители труда). Мотря покинула будинок и перебралась до Грицька віку доживати. Отаке-то скоїлось у Пісках etc.

Но весьма может быть, что и я несправедлив к твоему концу. Из твоего конца вовсе не видно, чтобы Чіпка наполнил свою жизнь счастьем. Галя личность оказалась не сильная,— она на него не имела влияния; детей у них не было. Значит, личное счастье удовлетворено не было. Да едва ли такая натура, как Чіпка, и мог удовлетвориться одним личным счастьем. Но где он и какую деятельность мог найти общественную? (Впрочем, у тебя Чіпка, при счастьи, все-таки страшным эгоистом является: ты даже нигде не обмолвился словом, чтобы Чіпка кому-нибудь из бедняков помог хоть чем-нибудь.) Такой деятельности мирной не было. Чіпка, очевидно, мог костенеть в своем зверстве; но у тебя то именно и не выведено — к а к и е п р и ч и н ы э т о г о к о с т е н е н и я. Я понимаю, что для таких натур нет еще деятельности у нас в селе, но нужно же это и вывести. А то — они явятся, подобно Чіпке, под конец закоренелыми злодеями, не понимающими, за что они льют кровь. Положим, сами они, по невежеству, могли бы и не сознавать, но дело художника осветить, раскрыть эту причину. Ведь у Чіпки два главные момента в жизни. Первый — когда он первый раз полез в комору, а второй — когда он, не удовлетворившись личным счастьем, у душі заліз. Первый у тебя вышел порядочно,

второй, по-моему, вовсе не выяснен. Сего для и обращаю преимущественно твое художественное внимание на это объяснение. (У тебя совершенно не видно, какие отношения Чіпки к Гале-жене, и, напротив, удачно, по-моему, выведены отношения к Гале-дівчині.) Вообще — конец дело венчает, а у тебя конец очевидно писался на скорую руку.

Вообще говоря, повесть твоя в малор[усской] литературе явление необыкновенное. Ты, довготелеса гитаро, серьезно талантливо бренчишь — и мотивы, самые существенные, схватываешь верно, хотя у тебя не выработана: во-1-х, группировка, а во-2-х — и преимущественно — техника. Впрочем, это ведь черновая, да еще такая, за которую я тебя не раз, читая и не разбирая, предавал проклятиям. Отсюда следует: 1-е) группировку фактов (вроде, напр[имер], бунта и т. п.) обдумать хорошенько и разместить в соответственных местах, так чтобы факт каждый не торчал сам по себе, а служил бы необходимою связью событий; 2-е) избегать повторений одних и тех же фактов, сопровождаемых одними и теми же обстоятельствами, а если их избегнуть нельзя, то разнообразить (вроде вторичного изгнания матери из дому); 3-е) события рисовать таким образом, чтобы они являлись достаточно ясными, со всеми мотивами, их произведшими. Но не нужно и передавать кутьи меду, т. е. не нужно размазывать и без того ясных фактов, а, напротив, изображать их живо, рельефно, но без утрировки, как, напр[имер], у тебя ужасная сцена резни. Помни, таинственность привлекает внимание, а внимание читателя — это твоя награда; 4-е) у тебя часто образы общие — небо ясне, голубе, зорі блискучі и т. п. Картины следует, по-моему, рисовать широкою кистью (тоже без утрировки и растянутости, свойственной даже Тургеневу), но так, чтобы и картина имела значение и отношение к событию (связь природы внешней и влияние ее на внутреннее состояние человека); 5-е) вообще говоря, у тебя плавность рассказа не обделана: он у тебя, помимо иногда неправильной группировки, весь чего-то коштрубатый. Я говорю о языке. Язык у художника непременно должен быть образный, и образы должно употреблять не в одном только роде, с р а в н е н и и, как почти везде у тебя, а во всех: метафорах и проч. (Если ты читал «Веш-

ние воды» Тургенева, то ты вероятно помнишь — как он рисует сцену страсти героини и Санина. Они ехали верхом, у нее кобыла, у него жеребец; жеребец бесился, ярился, а ездоки не замечали этого, хотя — автор дает почувствовать — и сами ярились, ибо раскраснелись... Тонко и политично!)

Кроме этих 3 листов, набросанных мною, как видишь, в ужасном беспорядке, за один присест, ты найдешь много замечаний и в середине повести. Те я делал по мере чтения, а потому не удивляйся, если где встретишь и противоречия: чоловік не дослухався кінця, а давай делать замечания. Но много и из тех замечаний прими к сведению. А когда все это писание разберешь, сведи воедино замечания и приложи их к переделке Чіпки. Но заклинаю — не будь Плюшкиным — и пиши на белой бумаге. А когда перепишешь снова (ты только не вздумай сызнова в с е переделывать — убьешь все дело), пришли. А тем временем вступай в объяснения и полемику со мною по поводу моих замечаний. Что-нибудь да выяснится же при этом, если не для тебя как художника, то для меня как критика, а может и наоборот.

Перебери мысленно не только поступки — слова каждого действующего лица — тогда, может быть, ты увидишь, где что следует подправить. Каждое лицо, помни, живет собственною жизнью и жизнью обстоятельств. Следует, чтобы каждое было и себе верно и гармонировало со всем строем повести.

А когда мы твоего Чіпку таким образом проштудируем вдвоем да пошлем еще и в Италию [2] для той же цели, тогда можно будет, поблагословивши, пустить его и в люди. Раз — та гаразд! Ты, повторяю, в малорусской литер[атуре] явление новое — не по приемам, а по мотивам. У тебя с о ц и а л ь н ы е мотивы, которых дондеже мы не хотели и не умели изображать. Пильчиков [3] не ошибается: у тебя вкус французский. Те тоже любят криминальные сюжеты облекать в романы. У нас тоже есть такой романист — Д о с т о е в с к и й.

Ты часто путаешь имена действующих лиц. Так у тебя П а ц ю к — и Петро и Грицько, а на конце уже Притика. Москаль-Махмед-Сидір — и Сидір и Максим. Это недосмотры важные.

Вот список действующих лиц по мере появления их на сцене:

Остап Хрущ — он же Иван Вареник — отец Чіпки. Беглый на Дон крестьянин, впоследствии москаль, Притика.

Мотря — мати Чіпчина — замужня вдова.

Оришка — баба Чіпчина.

Чіпка — москальчук-розбишака.

Дід Улас — чабан.

Грицько — підпасач, товариш Чіпчин.

Галя — дочь москалева, Гудзя.

Сидір Гудзь — москаль (Махмед Сидір в юности).

Явдоха — жінка його, московка — не наша.

Лушня Тимофій — байстрюк панський.

Матня — Яким, Пацюк — Петро — товариші — крепостные.

Москаль Максим, что Галя была засватана.

Орися Кнурівна — дівчина.

Баба повитуха — в которой жила Мотря.

Годі, хай ще в листі — іншим часом.

N. B. Я хотел проверить хронологию событий и сделал это тут же. Може здасться:

Розбишака

I. Замужня вдова. Літ за 20 до кріп[ацької] волі — 1840 г. весною — появление в Пісках Остапа Хруща. 1841 год — женился на Мотре. Жил 2 года (1841—42), а потом ушел. В 1843 г. открылась история о его происхождении. Отдача в солдаты. В 1844 г. на масляной (февраль, март) родился Чіпка.

II. Дитячі годи (1844—1856).

III. Підпасач с 1856 [года] (12 лет).

IV. Свій хліб, в 15 лет, в 1859 году, баба умерла. Волю объявили в 1861 году — 17 лет Чіпке. Чіпка предлагает услуги в 1862 г. (18 лет) пасти овцы.

Хазяйнує с 1862 (весны) года.

V. Незнайка. Встреча летом 1863 года — 19 лет.

VI. Нема землі! — осенью 1863 г.— почти 20 лет, поздняя осень 1863 г.— изгнание матери из дому.

VII. З шинку до комори. Первое нравственное падение осенью 1863 г. (20 лет).

VIII. У чорній — осень 1863 г.

IX. На волі — осень 1863 г. Різдво перед 1864 годом. Пьянство. Бунт. Высекли в 1864 г. в январе.

X. Нишком та тишком. 1864 г. (20 лет Чіпке) с весны до осени.

XI. Невзначай свої — осенью 1864 г.

XII. Спізнались — осень 1864 г., 20 л. Чіпке.

XIII. Умова. (осень 1864 г.).

XIV. На своїм добрі (осінь 1864 г.). Женился 1865 г.— построил будинок, 1866 г.— снова товарищи.

XV. Душі залізли — 1867 г., зима.

Да не молодым ли ты очень изображаешь Чіпку-розбишаку? Всего ведь 23—24 года!

ЛИСТ ПАНАСА МИРНОГО ДО ІВАНА БІЛИКА З ПРИВОДУ 2-ої РЕДАКЦІЇ РОМАНУ «ХІБА РЕВУТЬ ВОЛИ, ЯК ЯСЛА ПОВНІ?»

1 часть

1 глава при теперешней перестановке утратила свою силу и то влияние на читателя, какое она имела в прежней редакции. Вообще же как-то скучна, монотонна.

2 глава осталась без исправления и не развита.

3 глава беспорядочна, хотя и лучше первых.

4 глава и верна действительности и не лишена прелести в очерках детского мировоззрения.

5 глава, исключая ночного мечтания Чипки, которое отгонит чем-то неестественным, ничего себе. Не лучше ли оставить этот гневный порыв только до места, где поставлен крестик карандашем, т. е. закончить: «Ні, ти їх не скараєш...» [1].

2 часть

1 глава более ученое этнографическое исследование, нежели художественное произведение. Не правда ли?

2 глава, исключая некоторых картин, тоже отгонит исследованием.

3 глава слишком прозаична и скучна.

4 глава. Не знаю, передал ли я верно хоть тень того солдатского строя, который необходим мне для оправдания извращений Максима. И вообще — проглядывает ли действительная жизнь в разговорах, в рисовке?

5 глава. Правда, небрежно отделана? Этим, впрочем, страдает вся 2-я часть.

3 часть

1 глава. Сначала какая-то неловкая спайка частей чувствуется.

2 глава — и верна действительности, и более цельна, чем 1-я.

3 глава. Эта глава новое изделие. Удовлетворителен ли Грицько — честная посредственность?

4 глава. Оставлена почти без изменения и как несколько раз уже я перечитываю и переделываю, то это мне надоело до омерзения. Омерзение полное чувствую я и к этой главе

5 глава. Некоторые неловкости чувствуются при переходе от одного положения к другому — от Чипки до Мотри, от Мотри до Грицька и Христи. Правда? Что, Грицько удовлетворяет тебя, как честная посредственность.

6 глава переделана по тому плану, который ты начертил [2]. Не слишком ли идеализирован Чипка? Как, по-твоему, отделка этой главы? Я считаю ее лучшею из предыдущих. Не пахнут ли обчеркнутые слова на обороте 93 стр. некоторым барским недовольством, хотя, я думаю, тут наиболее правду высказал. Действительно крестьяне так делали [3]. Если признаешь смягчить выражения, то смягчи. Теперь, что скажешь о сне Чіпки?

7 [глава]. Я думаю, последние главы, как переделка полная, значительно лучше и по самому языку выше. Или это еще по новизне они мне не приелись?

8 глава осталась без изменения.

9 глава — тоже.

10 глава. Все это, как и в 9, слишком кажись идеализировано.

11 глава. Не лишнее ли похождение Чипки к Сидору? Я долго думал, оставить его или выбросить? Оставил на твое благоусмотрение.

12 глава. Не лишни ли те беглые ученые рассуждения, которыми, так сказать, обрисовываются отношения Христи к Чіпці и Галі? Как Галя-жена? Правда, у них много есть сходного с Христею, но у Галі чувствительнее организация — она глубже чувствует и шире смотрит.

13 глава. Я все напираю на то, не слишком ли идеализирована Галя? Как Грицько? Верен ли он почину? Не лишнее ли объяснение на об. 147 и на 148 стр. душевного положения Галі? [4] Оно как-то не гармонирует с общим строем повести своим более возвышенным языком.

О 14-й главе я ничего не скажу,— она сама за себя говорит. Не лишнее ли прибавление в конце о кресте?

Итак, друг любезный, Чипка окончен и лежит передо мною перечитанный и где кое-что исправлено, также на-

бросал я и свои заметки о каждой отдельной главе. Все это предназначается завтра к отсылке тебе.

Но вот я пока нахожусь в нерешительности. Меня мой труд, когда я его вот перечитал всего и, так сказать, сгруппировал в своей голове, поражает своею неряшливостью в отделке, неумением в постановках, в связывании одного факта с другим. Кстати, говоря о внешней стороне, я спрошу тебя: как ты смотришь на деление повести на части? В первой я обрисовал детство Чипки до любви, во второй совсем иной строй — солдатский; занялся Максимом. Нужна ли эта вторая часть в таком виде, как я ее смастерил? Не лучше ли в общих чертах обрисовать Максима,— ведь он так мало фигурирует в 3 части, что я ни мало не сомневаюсь в напрасном труде, потраченном на эту часть. Исключивши ее, тогда устранится самое деление на части и выйдет одна *. Как ты думаешь? Без нее только мало будет понятно то внутреннее побуждение, которое заставило Максима итти на путь грабежа. Мне не хотелось очертить этого в общих чертах, но хотелось развить, показать мерзость строя.

Теперь перейду к внутренним мотивам, заставившим так или иначе поступать, действовать моих созданий. Достаточно ли выяснены они в Чипке? Мне кажется, я слишком мало дал места общественной деятельности и вообще строю жизни общественной, который повлиял так на направление Чипки. В особенности это чувствуется при дальнейшем развитии в Чипке наклонности к грабежу **. Христя, которую я заставил говорить за себя, слишком бледно обрисовывает строй этот, да при том касается лишь одной стороны — сиротства. А вот деятельность волостных, исключая мистического сна Чіпки, в котором привидение Галі шепчет ему о п ь я в к а х — ничем себя в моем труде не заявила... Я готов волосы на себе рвать, видя такие капитальные ошибки и страшные прорехи в построении главного типа. Что скажу о других? о Гале, например?

---

* Зауваження Івана Білика: «И ты и я делали сизифову работу. Оба мы много потрудились над этой проклятой частью. А между тем она — действительно — кажется, лишняя: она разрывает целое, служа только декорацией. Видно, мы с тобой оба плохие мастера в большом труде связывать части (1 ноября 1874 г.)».

** Зауваження Івана Білика: «Имея это в виду, я и задумал «Новий вік» и «Старе — та поновлене». Как выполнил, суди сам, особенно первое — переделать в начале (1 ноября 1874 г.)».

Ведь ее положение в доме отца вовсе не выяснено; о внутреннем процессе, заставившем ее отшатнуться от грабежа и его прибылей — ни слова! Разве это не грех мой?

Перехожу к Мотре. Жизнь ее — ряд лишений и страданий. Но под этою грубою кожею бьется человеческое сердце, светится искра божья. Мотря уже отживает свой век,— она продукт патриархального строя жизни, с его суевериями и с его чувством к чему-то доброму. Баба повитуха — та же Мотря, только пользующаяся популярностью пупорізки и шептухи. Кстати: нужна ли Христя, внука бабы? Я оставил эту сценку, как картину наивности девической, скрытого желания попеть — повеселиться.

Ясен ли Максим и его половина? Естественно ли подобное превращение с Явдохою, после ее разгульной девической жизни? Согласно с ее биографиею, она, кажись, должна выйти еще хуже, чем у меня выведена.

О Лушне, Матне и Пацюке я не скажу ничего. Они, как второстепенные личности, оставлены мною без исправления. Ты их видел и знаком по первой редакции.

Я забываю о Грицьке и Христе. Что они? Я поставил немного выше Христю по сердцу, но не по уму. В умственном отношении они равносильны, и Христя ничего не может сказать на решимость Грицька, вызванную суеверным страхом, отдать подаренные Чіпкою 100 руб.[5] Я думаю, эта последняя картина довольно рельефно очертила их мировоззрение.

Я попрошу тебя перечитать «Чіпку», перечитать эти беглые заметки и прислать мне ответы на них. Этим, видишь ли, мы войдем в соглашение при исправлении.

Согласием М. П.[6] на предварительную критику я обрадован. Пусть он расчинит моего Чіпку своим критическим ножем и понюхает — не слышно ли где гнили? Я думаю, труд мой его отчасти не удовлетворит,— мною добавлено в этот нюхательный табачок (ведь Чіпка мой — табак, который, если понюхать, произведет не мало чиханья в романтических носах) романтического попелу. Попел этот проявляет сильно себя в мечтаниях, в сне Чіпки. Ну, уж там будь, что будь! Марш в дорогу! На сегодня — спокойной ночи, а на завтра — доброго пути.

Согласно твоему желанию, я шлю и старую редакцию. Оставляю только отдельные черновые тетради, в которых

набросаны дополнения. Они, я думаю, тебе не нужны. Нужны твои собственные заметки — их ты найдешь все в старой редакции.

Пришли, голубчик, «Правду»[7] и «Палійку»[8]. 3 № у тебя «Правды» или 2? Если два — то один тут где-то зачитали. Не получил ли ты 16 №? Что за причина, что его мне не прислано?

Разберешь ли ты эти заметки? Извини, что так написал скверно. Я по этой части неисправимый грешник. Письма отдельно не пишу — утомлен. Обнимаю тебя и вас всех.

А. Рудченко.

[ДЕ СОНЦЕ СХОДИТЬ?]

От так розмовляючи з бабою про всяку всячину, наслухався Чіпка про ту сторону, де сонце сходить. Що як сходить воно, то всякими цвітами грає, везуть його вогняні коні, запряжені в золоту карету. І дуже йому забажалося побачити тих вогняних коней, що з ніздрів полум'я паше, і ту золоту карету, у якій сонце їде — притьмом заманулося. І от одного літнього ранку прокинувся Чіпка до зорі: почало на світ благословлятися. Устав та прямо з хати — на поле. Біжить. Невмитий, нерозчесаний, заспаний, сорочка чорна, розхристана... Біжить, малими ногами куряву зачіпає; біжить — тільки очі, як дві жарини, горять у лобі, напрямлені на червоний край неба. Біжить Чіпка. Верстов зо три убіг, задихався, засапався... Небо почало ще дужче червоніти; ранній легенький вітер подихає. Підтюпцем перевів Чіпка дух трохи — і вп'ять майнув. А ось почало і сонце сходити. Як діжа, червоне викочується з-за гори і горить вогняним світом. Боляче у воці, на нього дивлячись; оже Чіпка не зводить очей з нього та все біжить. Біг-біг,— десь ломака узялась під ногами, спіткнувся Чіпка та—геп! так з усіх чотирьох і брьохнувся на землю... Забився тяжко; насилу підводиться; сіда на курному шляху — і зводить очі на сонце. А воно вже підбилося геть угору.

«Де ж ті коні і де ж та карета? — дума Чіпка.— Так само сонце світить і сяє, як і дома. А не бійсь — казали — що?!..»

Устає він на ноги, дивиться кругом себе: тільки поле зеленіє та блищить роса по траві, як зорі на небі темної ночі. «Де ж це наша хата?» — дума Чіпка і повертає назад. Ішов, ішов — хати не видко; давай підтюпцем. Біг, біг і знову упав — уп'ять забився. Сів серед шляху та й пла-

че. Поплакав трохи, підвівся, роздивляється: кругом ані духа! Сумне і мовчазне поле зеленіє своїми ланами; блакитне і привітне небо синіє над головою; а хати — не видко. Знову сів Чіпка і знову плаче, і плач його розстеляється по траві, і слухають його синє небо та ясне сонце.

А дома прокинулись — нема Чіпки. Шукати — пошукати — немає. Питали-гукали — не обзивається.

— Боже ж мій! де це воно? не дай господи, забіг куди або завіз хто? — і Мотря вдарилася в сльози.— Тільки ж і утіхи, тільки й надії було; задля нього й жила тільки!..

Бігає Мотря всюди по селу, розпитує встрічного й поперечного: чи не бачили де? чи не йшов куди? Пішла у поле аж геть за село, кричить, гукає: «Чіпко, Чіпко!» Немає, не вертає. Плаче Мотря, Оришка й собі сумна ходить, хоч і твердить Мотрі:

— Та не плач, дочко, не вбивайся! він найдеться, не плач! Зайшов може куди, заховався, заграв ся,— втішає.— Хіба ти не знаєш, який він у тебе старий? Підожди, схоче їсти — вернеться.

Ждати-пождати, уже сонце підбилося геть, уже й рання обідня пора настала — немає... Голосить Мотря і на роботу не йде; засумувала і Оришка.

— Треба, дочко, у волость об'явити,— каже Мотрі,— уже ж щось воно за знак, що його так довго немає.

Пішли у волость. Волость заперта. Поцілували в замок та з тим і назад вернулися. А в селі тільки зачули, зараз і розгвалтували, а найбільше жінки.

— А що? от бач, Явдохо,— гука старенька жінка через тин до своєї сусіди,— от бач; казали люди, що москаль непевний! Воно таки так і вийшло. Пропала дитина у Мотрі,— як лизь його злизав! Ніхто не знає, й не бачив, нігде й сліду ніякого немає. Якби воно людське — де б йому дітись? а то... і родилося, прости господи, так і пішло, бог його знає куди!

— Та вже ж не куди,— на те сусіда,— як не до того... Туди йому й стежка: відкіля прийшло — туди й пішло!

— Господи! Мати божа! Заступи і сохрани! — замолилася старенька жінка на таку річ — та й перехрестились обидві.— А що ж то тепереньки батюшці буде? Він якось довго і хрестити не хотів... Що ж тепер буде? уже сього утаїти не можна.

Як голосний дзвін, обігла ця чутка усе село з краю в край; усіх зворушила: гвалтують, лементують люди усюди.

А Мотря та Оришка — самі не свої, повиходили за двір, посідали коло воріт — за сльозами світа не бачать... Так їх і вечір застав.

Сонце зовсім сіло у курі та пилу, червоно западаючи та неначе кров'ю обливаючи увесь світ. Люди верталися з поля. Тихо виступали сірі воли шляхом, тягнучи за собою важкі вози, повні чоловіків, жінок, дівчат. Видно, тяжка праця не відібрала в людей веселої розмови, бо чутно раз поз раз вони заливались сміхом. Де-где вчувався брязк пісні: то підпивші по парі йшли або гурт дівчат з заквітчаними головами. І все те ішло і їхало поуз Мотрин двір, збиваючи на шляху кіптюгу; і все те в кіптюзі тій за гіркими сльозами здавалося Мотрі та Оришці за якісь тіні, котрі, знай, снували, тяглися цілою чередою без перестанку, без угаву.

— Ач, як люди пустилися з роботи,— вимовила сумно Оришка.— А ти сьогодні, Мотре, й не була! А на завтра богзна-яка година буде; глянь, як червоно сонце сідає.

Мотря на це не сказала ні слова: голос задавили сльози. Вона дивилася і нічого не бачила. Тільки крик, співи та гомін людський, що перед ними проносився, одгукнувся в голові в неї, гули, як рій жуків.

Коли це: «Ото і наша хата!» — донеслося до уха Мотриного. Сльози, що застилали їй очі, як горох, скотилися по сумному виду... З-за пилу видко було чоловічу постать коло пари добрих волів, запряжених в порожній віз. І їй здалося — віз той до них котився, а з воза учувся рідний їй голос, знайомий... Мотря аж на ноги скочила. Вона і зраділа і злякалась. Разом насторочила і очі і уші, та за пилом нічого не видко, а за скрипом та гуком не чутно... Оже вона вже не спускала очей з чоловічої постаті, з волів та воза. А воли собі тихо йшли і тихо наближалися до двору.

— Оце, оце наша хата! — донеслося до Мотрі. «Прр-у!» Воли серед шляху стали. Чоловік, одрізнившись од воза, ішов до двору. Мотря назустріч.

— Добровечір вам! — промовив чоловік, зійшовшись з нею.

— Добровечір.

— Ідіть, візьміть дитину... Чи не ваша, бува?

Мотря, а за нею і Оришка разом кинулись до воза. Серед воза сидів Чіпка й, усміхаючись, дивився то на Мотрю, то на бабу.

— Де ви його взяли? — питає Оришка чоловіка.

— На полі.

— Чого ти туди зайшов, вишкварку проклятий! — гримнула Мотря і вдарила Чіпку кулаком по спині.

Чіпка закричав, залився сльозами. Мотря не м'яко зняла його з воза додолу.

— Куди ти ходив, проклятий! Де ти був,— кричала Мотря,— іди у хату. Та ляпасом його, ляпасами ззаду. Біжить Чіпка до хати та кричить не своїм голосом.

А Оришка розпитує чоловіка.

— Скажіть, будь ласка, де ви взяли його? де він був?

— Та на моїй ниві. Кошу я собі ячмінь, слухаю, немов дитина плаче. Де воно взялося, думаю, та іду на голос. Доходжу: справді дитина; прихилилося личком до землі та так плаче, так плаче.— Чого ти плачеш? — питаю. Мовчить.— Відкіля ти і чий? Мовчить він, плаче. Узяв я його за ручку, підвів — не пізнаю. Я одвів його до воза, нагодував. Перестав він плакати. Давай я знов його розпитувати. Так що ти у дитини випитаєш? Мовчить та дивиться.— У тебе,— питаю,— батько є? — Ні, нема. Був, та пішов у москалі.— А мати? — Мати є і баба є. Як же твою матір звуть? — Мати.— А бабу? — Баба. От ти і знай, думаю, і допитався.— А як твоя баба кличе матір? — питаю.— Мотре, каже, іди сюди.— Думав я, думав: якої це Мотрі; перебирав, перебирав, бог його знає; хіба мало є Мотрів. Може і не з Пісок, а з другого якого села. Та вже ж, думаю, він нашої волості; уже коли що, то у волості дознаються. Ото діждав вечора та й їду додому. Коли він і пізнав свою хату. От тепер, думаю, і я знаю, якої Мотрі, а то бог його знає якої!

— Так, так! — одмовила баба.— Спасибі вам, що довезли. А ми тут такий струс зробили. Де ж, лягали — була дитина, устаємо на ранок — немає. Шукати — шукати — немає та й немає, як у воду впало! Мотря ходе та голосе: пропала! пропала! а я думаю: куди б йому таки дітись!

— Еге. А він, кажу, на моїй ниві був. Прощавайте ж! — попрощався чоловік та й побіг до волів.

— Щасливо. Спасибі вам,— і Оришка пішла у хату. А з хати чутно: Мотря кричить, Чіпка репетує.

— Де ти був? куди ти ходив? Через тебе, сучого сина, день угаїла, страху всякого набралась. А він? подумай! пішов, бог його знає, куди й що... Де ти був, питаю

тебе,— гримала Мотря. Чіпка кричав і не казав нічого. Мотря починала бити: їй хотілося допитатися, куди ходив Чіпка.

— Та не бий його! — каже Оришка.— За що ти його б'єш?

— Ще такого не бити? Як такого не бити? — та знову за своє.

— Та геть к бісу! — гукнула Оришка, одпихаючи Мотрю.— От заходилася коло дитини! Ти б його сперше попитала, чи їв він що, та їсти б дала, а то зараз бучу збила!

— Йому їсти, йому? та я йому, сякому, такому синові, три дні їсти не дам! Я його голодом заморю! — і знов кинулась бити.

— Та піди собі к чорту... навіса!— розсердилась Оришка.— Цить, Чіпко, цить, мій голубе! — пестила вона дитину.

— Так, так! Отак ви ж його і повадили. Через це він і ухом нікого не веде.

— Та за що ж, скажи, бити так? Ти ж мати!

— Я його уб'ю, сучого сина! Моїй душі легше буде!

— Тю-тю, навіжена... розпалилася, не зна, що й каже!

Та обидві, розсердившись, і замовкли. Чіпка уже не кричав, а тільки схлипував.

— Цить, мій сину, моя люба дитино,— умовляє Оришка,— цить, не плач! Ти їв що-небудь? Їстки не хочеш?

— Не хо-чу,— крізь плач розтягає Чіпка.

— Цить же, цить, мій любий! Ти спатки хочеш? Ляж спатки. Ну я простелю тобі.

Прокинула ряднину на полу, послала у голови свитку, положила Чіпку і сама коло нього сіла. Скоро Чіпка після того і заснув.

На другий день уже допиталась Оришка Чіпки, де він був. Посміялися удвох з Мотрею та й годі.

Дивуються піщани: чого це кучер Шамрай попер так через Піски на Побиванку? То було як заверне в рідне село, то зараз до братів та до дядьків — погуляють добре... А то — став коло дядькової хати, постукав в віконце, сказав дядькові кілька слів, не злазячи з коня, та й на Побиванку — повіз листи. Чи не родився хто? чи, може, хто переставився з панів або з дітей? Думають піщани. Розпитали Шамраєвого дядька — не знає. Потягли до Лейбиного сина, Лейби, трактувати. Питали й Лейби — не знає й той... Тільки плечима здвигує...

— Якась уже знову новина! — патякають, підпивши, піщани.

— Чи не мулить їх уже, бува, й свята неділя? — верне Омелько.

— А може й замулила... То-то вони з братами рад[яться]...

— Еге ж... Неділя не неділя, а щось уже є,— каже Кирило.— Хведір Кнур був у Котолупівці на ярмарку — так чув, що, мабуть, і козаки швидко не втечуть їх рук...

— Коли б таки,— увернув Омелько,— а то вони справді розпаніли... Он, дивись: які Шраменко комори будує? У нас, того й гляди, хати попровалюються к бісу, а вони як розкошують?

— Та так, так,— каже Кирило.— Час і на них налигача, щоб не дуже драли голову...

— Еге, еге,— вмішався Лейба.— Ви люди робоці, а вони — з музиків панують... Хоц би їм шинки позапечатували... через них ніяк не можна шинка вдержати.

— Та кий біс, не вони торгують... Ми всі до Лейби. Нам іноді Лейба й лишню чарку піднесе.

— А що з? Я вас добре знаю; ви — мене знаєте...

— Так, так... А давай лиш ще півкварти. Чуєш, Сурко, півкварти сип!

Сурка усипала раз, усипала й два, і третій раз усипала... Беседа потягла додому. Годі козаків лаяти, годі думати й про те, чому кучер Шамрай не зайшов до дядька у хату.

А Шамрай тому не зайшов, що сьогодні була субота, а завтра буде неділя, а в неділю у Василя Семеновича має бути велике зборище усього роду панів Польських. Чого? За чим? — Шамрай-кучер не знав. А тільки добре знав те, що сьогодні треба розвезти аж десять листів — по різних селах. Тому він не загаявся і в Пісках: було уже не рано, а ще зосталася половина дороги.

Настала й неділя. День був хмурий; сонця не видно; а душно так — аж парко. Так буває тільки перед дощем з грозою. Красногірці прокинулись ще зарані. Усі чогось дожидали неабиякого. Ніхто не знав чого. Кухарям сам Василь Семенович загадав великий обід — аж на сорок душ. Чуть стало на світ благословитись, у кухні піднявся стук, писк. Рубали м'ясо, терли в макітрах сир, сметану і збивали білки у піну... Була робота кухарям, була й лакеям! Ще пани спали, а вже лакеї у пустих хатах натирали воском поміст — шарували щітками... Сказано: великий буде з'їзд!

Коли так — після раннього обіду стали з'їжджатись родичі. Були там пани, панії й дівчата. Понаїздило їх не сорок душ, а чи вбереш і у півсотні. Поназлітались, мов те гайвороння... А Василь Семенович — як журавель між ними. Цибатий, огрядний (розкабанів на хазяйстві), підняв угору кустрату голову, витяг довгу шию — ходить, тільки очима світить. Де пройде — розступаються; з ким заговорить — той радіє... Сказано: голова в роді, та ще й неабияка!

Посідали обідати. Василь Семенович сів на самім покуті. Чогось усі дожидали, самі не знали чого. Коли так — між першою й другою стравою — Василь Семенович провів рукою по своїй куйовді від лоба аж до потилиці і, наче сам до себе, промовля:

— Швидко й вибори...

За столами заворушилися — притихли. Настала така тиша в хаті, що чутно було, як муха дзижчала. Кожен насторочив уші, притаїв дух — боявся поворухнутися... Одні тільки лакеї бряжчали тарілками та ножами.

— Я зібрав вас,— веде річ далі Василь Семенович,— щоб зарані порадитись... Шведовим годі повітом верховодити! Когось треба другого... Ми досі мовчали... Час і нам своє слово сказати... щоб наша взяла!

За столом знову заворушилися; на деяких хижіших обличчях засвітилась радість... Василь Семенович повернув голову до свого брата, що сидів по праву руку від його, і сказав, поглядаючи йому в вічі:

— Ну, Степане! Кажи ти: кого нам у предводителі?

— Та кому ж більше, як не тобі! — одказав той.

— Василя Семеновича! Василя Семеновича! — закричали родичі з усіх боків і попідводились.— Василь Семенович у нас голова в роді!.. Ви наш заступник... ви наш і предводитель!

Василь Семенович тільки облизнувся, як хто його медом по губах мазав.

— Ну, а кого в судді? — питає він далі.— Хто буде справником?

— Кого ж у судді?? — родичі зглянулись.— Кого вгодно, Василь Семенович! Ми усі на вас здаємося... Кого скажете, того й виберемо.

— Хіба Гаврила Йвановича? — повернув голову на лівий бік (Гаврило Йванович почервонів, потупився).— Ну, так Гаврило Йванович буде у нас суддею! А справником буде... (подумав трохи) Семен Васильович! (І той потупився). Треба ж тепер подумати й про меншу братію...

Лакеї подали нову страву. Думати було ніколи — треба їсти, щоб не захолола. Василь Семенович прийнявся їсти. За ним і другі. Незабаром лакеї знову тарілки перемінили, а Василь Семенович зняв річ про меншу братію.

— Непремінним у нижнім суді хто буде? — викрикнув він, облизуючись.

— Не кому ж його, як не Саві Кириловичу Митілю,— обізвався несміливо Семен Васильович — будучий справник. А далі додав: — Митіль змалечку в суді, своє діло знає...

— Чи Митіля, то й Митіля,— згоджується Василь Семенович. — А в повітовий же кого?

Родичі ззирнулися, наче один в одного запитували: кого ж його у повітовий? Василь Семенович мовчав, їв свою страву... І всі мовчали: кожен наче боявся перший річ завести. Василь Семенович доїв і виручив:

— Опекою,— каже він,— заправлятиме Макуха.

— Макусі й слід! — увернув Гаврило Йванович Совинський, зять Василя Семеновича — кандидат у судді.— Макуха в суді був столоначальником шість год без малого.

— А ще кого? — допитувався Василь Семенович.

— Любов Семеновна,— каже Совинський,— прочитала за Карпа Петровича... Його б де пристроїти.

— Та коли ж він не сидить в суді! Він тільки те й робить, що по городу біга та весілля та хрестини справляє...

Карпо Саєнко — син «мазепи» — середнього росту чоловік, станкий, з довгими чорними лискучими кучерями, з карими веселими очима, з рум'янцем на всю щоку,— підвівся, пригладив хороші, униз по-козацькій опущені уси і сказав:

— Якби не було, Василь Семенович, хрестин та весілля, то й люди б не плодилися! А то — я погуляю, а цілому повіту — прибиль!

— Ха-ха-ха! — покотився регіт на весь будинок. Дехто з панночок почервонів.

— Карпо Петрович що не скаже, то як гвіздками приб'є,— обізвалась жінка Василя Семеновича, усміхаючись.

— Ну, коли вже він так дбає за повіт,— каже той,— то ми його у повітовий.

— Його, його! Карпа Петровича!

— Одно тільки тобі скажу, Карпо! — каже йому Василь Семенович.— Не загризайся ти з Чижиком... не зачіпай його! Він — ділець, роботай добрячий... За ним, як у бога за дверима, сидітимете та підписуватимете.

— Так, так... Чижика не займайте... Все ж таки — секретар, голова в суді.

— Та кий його біс зачіпає! — одказав Карпо.— Хіба іноді над горбом пошуткуєш...

— З шуток усе лихо встає! — гримнув Василь Семенович.— Ти своїми шутками колись собі наробиш... Та й не одному собі... Шведови зараз скажуть: «От, яких вибирають! От, які родичі!..» Весело таке нам (Василь Семенович придавив на цьому слові) слухати? Не забувай: треба стерегти честь роду... нашого славного роду!

— Та хто ж забуде рід Саєнків?..— каже Карпо, чи нарошне. чи, може, гаразд не второпавши.

— Саєнків? Яких Саєнків?! Хто такі Саєнки?.. Такий

твій батько був, такий і ти... Яблуко від яблуньки недалеко одкотиться. Ой, пошануйся, Карпо! Ой, пошануйся!!

— Покаюся,— одмовив Карпо не то з усмішкою, не то навсправжки.

Обід кінчався. Лакеї одтикали затички у шампанського.

— Бач! і забув...— похопився Василь Семенович.— Третім засідателем буде Гаєцький, Миколай Миколайович.

У Степана Семеновича аж усміх пробіг по виду! Гаєцький був жонатий на його середній дочці.

Лакеї розносили високі кришталеві чарки з пінистим, шипучим вином. Гості позабирали чарки. Перший підвівся, як хазяїн, Василь Семенович. За ним повставали усі.

— Дай же, боже,— привітався хазяїн,— щоб наші надії справдились! Щоб наші виборні піддержали честь древнього славного роду... Щоб вони служили царю на славу, нам на користь, а нашим ворогам Шведовим — на завись!

— Ура, Василь Семенович!... ура!! у-рра-а!!!

Наче на одгук — блиснула блискавка, гуркнув грім... Здається, само небо салютувало... Дощ полив як з відра. Гості повставали з-за столу, подякували хазяїнам і розкотились по великому будинку. Хто сів в карти грати, хто вийшов на ганок прохолодитися. Незабаром дощ перестав; виглянуло ясне сонечко, мов викупалось у хмарі... З садка потягло в хату пахощі. Ціла метка панійок з панночками висипала на ганок. Коло панночок вертівся й Карпо Саєнко, як те шило. Точив їм баляси, смішив, сам реготався, пританцьовував нищечком, щоб не побачив «дядюшка»; затяг був «Ой кряче, кряче та чорний ворон»... Та на останньому слові й запнувся: саме на той час виткнувся з хати Василь Семенович. Глянув він на Карпа, похитав головою, як кобила в спасівку, махнув рукою та, не сказавши ні слова, й пішов назад у горниці.

— Страшно! — каже Карпо якійсь хорошій панночці, котра справляла з ним реготи.— Боюся, моя голубочко!

— Яка я вам голубочка?

— А така... що сидить на вишні, а я — на дубочку...

— Хіба ви голуб?

— Та ще й волохатий... го-го-го! — реготався Карпо з своєї вигадки. Зареготалась і панночка, та обоє разом спустилися з рундука й пішли у сад.

Уже вечоріло. Сонце сідало за хмару і посилало на прощання з землею пасмуги ясного світу... Дехто й з гостей став прощатися. Опівночі Василь Семенович, лягаючи, стомлений денними клопотами, у ліжко, весело усміхався...

Через тиждень були вибори. Вибрали суддею Гаврила Івановича Совинського; підсудками чи засідателями: Макуху, Гаєцького й Карпа Саєнка; справником став Семен Васильович Кривинський, а непремінним в нижнім — Митіль. Усі свої — усіх, кого треба, кого пораяв Василь Семенович. А самого його, як не стояли рожнем Шведови, провели таки у предводителі.

Через місяць — бенкет у нового предводителя. Поназ'їздились нові виборні; понаходили чиновники з Гетьманського, станові з цілого повіту. На сей раз тільки жінок не було. Розмістили гостей на двох столах обідати. На одному столі Василь Семенович з своїм родом; на другому— чиновники, станові. Напитків та наїдків ще більше, ніж тоді! Василь Семенович любив і сам посмакувати; любив, щоб не вставали голодні й гості з-за столу.

На кінці обіду знову лакеї обносили кришталеві чарки з шипучим вином; Василь Семенович знову пив за здоров'я славного роду панів Польських; пани Польські (бо найбільше там було родичів) знову кричали «ура», аж вікна бряжчали... Не вспіло те «ура» затихнути, як коло другого столу, де сиділи станові, заворушилися, затовпились.

— Тихше! тихше! — гукав Карпо Саєнко на всю хату.

Гомін трохи стих. Усі стояли, дивилися на Карпа. А той усе ще не своїм голосом викрикував: «тихше!» і махав рукою то на одно крило столу, то на друге... От і утихли... До столу, де сидів Василь Семенович, підступив становий Ларченко — косоокий, одутлуватий. Праву руку він держав назад себе, як деякі школярі в школі, коли їх питає урок учитель, а в лівій — шматочок списаного папірця. Ставши в кінці столу, якраз насупроти Василя Семеновича, Ларченко завів тоненьким тенорком вірші... Усі на його витріщились, далі, мов чого засоромились, потупили очі. Сам Василь Семенович стояв з опущеними униз очима... У одного Саєнка іскрили очі — не то від радості, не то від сміху.

Поки там Ларченко вихваляв «сословіє родноє» та «благородного родителя» Василя Семеновича (хоч родите-

ля того ніхто з гостей не тільки не знав, а й не бачив), у хаті все завмерло... Як же сказав, нагадуючи панування скупеньких Шведових:

Эти годы миновали...
Предводители у нас
И францвейном угощали
Губернатора подчас...—

по хаті прошумів якийсь шелест... Василь Семенович усміхнувся. Так йому любо було слухати, як Ларченко стьобонув, мов батогом, Шведових — ворогів його. А Карпо Саєнко, як почув це, нахилився до сусіди і шептав на ухо: «А що? Добре я зробив, що переставив бутилку з того кінця столу на сей... А то б і нам з тобою довелося угощатись францвейном!» Далі Ларченко, як того й слід, зачав вихваляти самого вже Василя Семеновича — який він: і сякий, і такий, і немазаний... А на заключку становий-поет, підсолодивши голос, трохи не крізь сльози, пропищав і чолобитну, щоб Василь Семенович був «в бедах оградой, нашей гордостью, отрадой...»

— Ур-р-а-а! — закричав Саєнко й зареготався.

— Ур-р-а-а-а-а-а!! — розкотилося по будинку.

Василь Семенович обняв Ларченка.

На другий місяць становий-поет уже правив станом у багатій Котолупівці.

Заверховодили пани Польські у Гетьманському, як у себе на царстві. Василь Семенович — царьок; його родичі — царські слуги; а цілий повіт — з мужиками й панами — піддані. Василь Семенович у себе в Красногірці й прийоми царські уставив. Хто б з панів не приїхав у повіт або кого б з чиновників не прислано — не їдь на своє добро, не приймайся за своє діло, не поклонившись Василеві Семеновичу! І всяк їздив — і кланявся... Окрім того, їздили в установлені дні. На різдво, на новий рік і разом на іменини Василя Семеновича; їздили у четвер на масниці, на другий день великодних свят там паску їли... Кожен знав, що у ці дні [повинен] бути у Василя Семеновича, не глядя ні на що. Жінка у постіль злягла, дитина ледві дише... Не можна — треба їхати! На дворі таке мете, що й світа не видно; на масниці або на великдень така іноді калюка, що ні пройти, ні проїхати, ще й дощ як

з відра ллє... Треба їхати до Василя Семеновича! І цілий повітовий уряд їздив у Мекку; кожен підслужувався, піддобрювався... Кого Василь Семенович підхвалить, той аж мов виросте. Усі дивляться й думають: виріс чоловік від одного слова! На кого ж Василь Семенович гнів положить — лихо [тому] тяжке! Хто знав, то одвертається...

За те ж він і правив Гетьманським повітом, як своєю батьківщиною. Що Василь Семенович скаже, так тому й бути. Як Василь Семенович загадає, так і станеться. Одному йому годили й служили, та ще хіба його орандареві Лейбі Оврамовичу — зятеві старого Лейби, генеральського прикажчика... Та як його й не слухати? Свої слуги, свої й прислужники! Хай би хто слово сказав насторч — тільки б і місце мав! Сказано: ніхто у Гетьманському не знаходив місця без волі Василя Семеновича; ніхто не пристроїв дочки або сина «на казенный счет» без його [волі]... Хоч не хоч — годити треба!

Минало три роки. Нові вибори. Знову своїми позапихали уряд. Тільки й переміни, що Семен Васильович з справника став суддею, а Гаврило Йванович з судді — справником! Пішло усе по-старому, по-давньому... Через три роки знов вибори. І тепер — те ж саме... Сказано: захопили пани Польські повіт у свої лапки! І всі кругом мовчали, терпіли, слухали й робили на великий рід панів Польських та ще нижче кланялись голові його — Василеві Семеновичу... Такого він холоду нагнав на гетьманців! Тільки всього раз наклюнулась громадська зрада.

Жив у Гетьманському небагатий панок Петро Колодязь. То був чоловік високого росту, тонкий, сухий, мов засушений, з рівною, як дощечка удавлена всередину, грудиною, з блискучими чахотними очима, з зачісаним догори чубиком, як у голуба. Учився він десь, кажуть, у Москві, служив у Петербурзі, та покинув службу, приїхав на батьківщину, одружився на хорошій панночці та й зажив собі тихо та гарно, одно читаючи, одно щось пишучи... Між сусідами Колодязь славився як чоловік дуже розумний, з дуже гострим язиком, а до того ще й масон. Кажуть, що його й рід масонський був. Через це усяк масона наче чогось стерігся — може, боячися, щоб самим не помасонитись... Одначе він успів заробити собі й шану, й повагу. Підібрав собі невеличкий кружок товариства — з полупанків, як сам. А між ними найприязнішими були до його Петро Озерський та Петро Степанидко. З ними,

бувало, Колодязь і водиться, бо й вони десь трохи науки понюхали.

Сидять якось наші приятелі у Колодязя за чаєм, гуторять то про се, то про те. Зайшла річ і про панів Польських.

— Те «сонмище» швидко у розбій пуститься,— заговорив перший Колодязь,— все готово — тільки в розбій...

— Еге ж,— піддакнув Озерський.

— Сказано: шайка! Свій суддя, свій справник, свої засідателі, станові...

— Й опекуни свої,— додав Озерський.— Ти повіриш, Петро Данилович, де тільки зосталися маєтки багатих сиріт — усі в свої руки захопили!

— А на мені по Ліщині опека нащитала,— обізвався Степанидко.— Не дав хапуна Макусі — узяв та тридцять карбованців і нащитав... Шутка? Тридцять карбованців як одна денежка!

— Що ж ви? — питає, затягаючись люлькою, Колодязь.

— Заплатив... не що.

— Чом же ви не жалілися?

— Куди його нам, Петро Данилович, жалітися... Він і з губернатором запанібрата, його скрізь по губернії знають...

— То що, що знають? І добре, що знають... більше сорому!

— Бодай же його не позиватися,— сказав Степанидко й замовк.

— Тим вам так і є, що ви мовчите...

— А то ось ще! — зачинає Озерський.— Живе коло Хитунів, коли знаєш, мій далекий родич Щавельський — рядом з Митілями: ліси з лісами сходяться. От, цієї таки осени, Митіль узяв та й звелів Щавельського ліса рубати. І вирубали — може, з десятину вирубали... чистого тобі дуба! Щавельський до Митіля: «І що це ви, добродію, мій ліс вирубали?» — Який ваш! — Митіль йому.— «Мій,— каже Щавельський,— з діда-прадіда мій!» — Чи ви в своїй сорочці? Йдіть собі геть з двору за доброї години! — каже Митіль та й двері розчинив — «А! Коли ж так,— думає Щавельський,— знатимеш же ти мене!» — Плюнув та на коні, та до Ларченка — «Таке і таке!» — Не моє діло,— пропищав той.— Жалійтеся в суд.— Щавельський у суд. Що ж ви думаєте? Оце позавчора ріши-

ли: так як Щавельського ліс не одведений канавою од ліса Митіля (а в того — чорт батька зна, який чагарник! Ще за Василя Семеновича ліс на винницю вирубали...). Так, коли — рішили — не окопав, а «по показанію сусід» (їй же богу нікого не питали й не думали питати) — ліс той здавна Василя Семеновича (чуєте, куди вернуть?) і достався Митілю за жінкою, то Щавельському «иск» отказать, а за проїсти й волокити взискать з нього сто рублів!

— Шкода — трохи? — уставив, осьміхнувшись, Колодязь.

— Сказано: ворон ворону ока не виклює! — закінчив Озерський.

— Так треба не одного ворона, а всіх перестріляти,— загарячився Колодязь.

— Кому ж його? Такого й стрільця не знайдеш...

— Нам треба!

— Щоб уже його з дужчими не биться, а з сильними не позиватися,— увернув Степанидко.

— А ви їм покажіть, що й у вас сила є! Що й ви дужий!.. А не ховайтесь у себе в Степанидівці...

— Де у нас сила? яка у нас сила?

— Де?.. Отут! — Колодязь показав пальцем на лоба.

— І, вже!..

— За силою журитись?.. От ваша сила: пишіть й пишіть та ще пишіть! Лякайте їх хоч тим, щоб про них усе знали.

— Так, так,— каже Озерський.

Степанидко мовчав, тільки раз по раз затягався.

Колодязь і собі вибив люльку, наложив тютюном, запалив, потяг раз, удруге і, присмоктуючи, зачав:

— От недавно були вибори... Що то за вибори? То шахер-махер... Де ж? Уже третє трьохліття своїх вибирають. Їм тільки того й треба! Не так їм жалування, як те, що свої на місцях. Свій за свого завжди руку тягне. Один одного виручає... Чому їм не робити, що хотять! Кажу вам: я ще дивуюсь, чом вони у розбій не йдуть! Вони сильні, бо їх сила! А ви — що? Кожен сам собі... Аби мені затишно, а там — хай хоч цілий повіт виріжуть...

— Та що ж нам робити? Їх сила — їх і правда! — каже Степанидко.

— Брехня, а не правда! Кажу вам: пишіть... жалійтеся... от що! Підпишете жалобу — я сам напишу?

— Та воно й страшно... Все-таки Василь Семенович — великий чоловік.

— Наплюйте йому на голову! — гарячився Колодязь.

— Якби то достати!..

— Так згода?

— Та вже, як ти, Петро Данилович, підпишеш, то й ми від тебе не одстанемо,— каже Озерський.

— Глядіть же,— казав увечері Колодязь, вириджаючи своїх однодумців.— Не поламайте союзу трьох Петрів.

Через кілька день везла пошта з Гетьманського «жалобу» на скривджені вибори. І оцирклював же в ній Колодязь панів Польських!! Та що з того? Так та жалоба й згинула, мов її й не було ніколи. Тільки місяців через два Василь Семенович кликнув до себе в канцелярію Степанидка і Озерського. На першого, кажуть, гримав дуже, сердився — і вийшов Степанидко з кабінету червоний-червоний, як той рак, витягнений з юшки. З Озерським після того була тихша розмова: ніхто не чув і не бачив, що там між ними було.

Швидко після того Степанидко з Озерським були в Гетьманському. Оже ні один, ні другий не заходив до свого давнього приятеля Петра Колодязя. Скоро Колодязь почув, що Озерського зробили опікуном над великим добром сиріт Мочарських. А Степанидко, де не бував, скрізь хвалився, як Колодязь підбив «жалобу» підписати.

Так і минулася громадська зрада, задушена сильними руками ще в сповитку.

Зостався Петро Колодязь на цілий повіт — один супротивник, сам собі, як гілка одірвана від дерева. Так же й гілка та була гостра та колюча, як терен. Де було кого не встріне Колодязь, з ким не забалакає, за що не прийметься (а любив таки всюди встрявати й балакучий був), та все про панів Польських, усе про них. Не зостало у них кісточки цілої — усе перетер, все перемняв завзятий масон. Гарячий був, як огонь, а сміливий, як чоловік великого розуму і кріпкої волі. Коли що задума, як за віщо прийметься,— хоч от по сю, а буде вернути на своє. Як ділом не допече, то словами. Він ото й прізвища подавав: цілий рід Гетьманського царька прозвав «сонмищем», а Красногірку — «Меккою»!

Та нічим він так не допікав панів Польських, як тими «вольними». Тільки було й робить, що кріпакам волю одшукує. Де було, звідкіля хто не вирветься, що не хоче панові служити — преться на волю — зараз до Колодязя. А той у себе в столі держав і гербовий папір... Зараз сідає та й пише... Піски, між другими селами, багато йому давали роботи. Як генерал покинув Лейбу на господарстві, в Пісках оселилося ще скілька сімей захожих. Пани Польські наложили й на них свою ведмежу лапу: «живеш на моїй землі — значить мій!» Так не так оцих надоумив Колодязь: він їм радив «пошукати волі»... І справді: одного визволив. І-і! Пішла поголоска на цілий повіт: «Колодязь волю одшукує, Колодязь з неволі визволяє... До Колодязя!.. Ходімо в Гетьманське до Колодязя!..» То це — під ярмарок або під празник — дивись: навернуло до Колодязя кріпаків повен двір. А Колодязь, як хто його медяниками годує,— кожному порадить, прикаже й розкаже, а кому слід, то й просьбу напише... Нігде і не служив, а роботи в його з ранку до вечора. Пише та й пише! Якби не жінка придалася хазяйка, то, мабуть би, дописався до того, що всю худібчину спустив. А то жінка — невсипуща хазяйка. Мали вони собі невеличке хазяйствечко та своїх людей було, може, душ на десять, вони з того й жили та дітей учили. Тільки тим обоє і тішились, що дітям, може, буде краще.

Правда, не раз вибирали Колодязя й у службу — тільки таку, де жалування не було... Оце: затесалась у Гетьманське холера, людей душить... Треба щось робити! Заворушилися... Треба «комітет» заводити... Хто ж його візьме безплатну роботу на себе? Хто? — «Петро Колодязь робитиме. Вибирайте Петра Колодязя!» Вибрали. Кидає Колодязь своє діло, забуває про дітей, про жінку,— давай від холери людей рятувати... Минула холера; не треба комітету — не треба й Колодязя! І Колодязь знову «волю одшукує»... Така вже уїдлива душа в того Колодязя!!

Не жалували ж і його пани Польські, як свого кревного ворога. Коли б здужали, вони б його на шматки розірвали; якби можна, в ложці води втопили... Та — ба!.. Нічого з таким колючим не подієш: прилюдно такого й зачіпати страшно! То вони хоч нишком рили під його. І дорили до того, що зовсім від його панків одбили. Хто його знав — став цуратися, щоб не прогнівити бува всесильного

гетьманського царька. Одні тільки полупанки та гетьманські міщани не цуралися Колодязя, та кріпаки щонеділі, щоярмарку ходили до його волі одшукувати.

— Який сам, з такими й знається! — казало «сонмище», як заходила річ про Колодязя.

— Ябедник! — рішив за всіх Василь Семенович.

Так і знемоглося під тяжкою нудьгою громадського горя, так і зачахло невеселе життя Колодязя. Ніхто його не пригрів, не пожалував, не приголубив... Не подарували йому провин його і після смерті. За убогим гробом ішла його заплакана жінка з малими сиротами; коло неї — всього тільки одним-один лисенький панок, з хлопчиком-сином, та ціла юрба гетьманських міщан... Кріпакам було не до того: вони працювали на панщині... Тоді саме пронеслася чутка про волю... Пани думали свого надолужити...

[СЛИЗЬКА ДОРОГА]

— Тихо ж, братця,— каже Лушня та й побрався через тин з-за садка.

Усі полізли за ним. Матня зачепився за кілок та й упав у рів і пожалив вид кропивою. Як опечений, засичав він і вискочив з рову.

— Нехай його сто чортів батькові! Повів такою дорогою, що трохи не зажалився навіки!

— Ти бо, йолопе,— каже йому Лушня,— у рів убрався... і внесла тебе в нього лиха година!

— Внесла ж, як повів через рови...

Собаки, почувши гомін людський і луск ліси, кинулися у садок, забрехали...

— Леско, Барбос, Ярчук! — гукнув на них Пацюк. Собаки замовкли, заскавучали, кинулися цілуватися з Пацюком.

— Пішли! — загукав він на них.

Собаки, задравши хвости, помчалися, скільки видно, садком у двір. А гурт прямісенько до комори.

— Оце,— каже Пацюк,— крайня комора з старою одежею, підситками, горшками і другим крамом; з того боку — борошенна, а це середня — з зерном. З якої почнемо?

Чіпка не став слухати ради,— як та звірюка, кинувся він під першу. Доліз до середини і виправив спину... Як з пушки випалила дошка, зірвавшись з гвіздків. Собаки кинулися на стук. Пацюк знову їх обізвав, і знову вони затихли.

Незабаром котить Чіпка з-під комори повну липівку меду, далі подав здір сала. Пацюк з Матнею поодносили все аж за садок і склали у рові.

Знову лізе Чіпка під середню комору, знову луснула

дошка, і знову поніс Матня мішок якогось зерна, що подав з комори Чіпка.

— Як хочеш, Петре,— каже Лушня до Пацюка,— як хочеш, а Чіпка у нас щирий товариш! Хто б з нас поліз туди?

— Та що й казать!

На цю саме пору сторож, що спав у кухні, запалив люльку і пішов оглянути двір.

Коли почули Лушня та Пацюк, що рипнули кухонні двері, то зараз і притихли, а як побачили світ у дворі од люльки, то дай бог ноги, як вітер, помчалися садком до Матні, котрий сторожив добра. Там ото вони і засіли піджидати Чіпки.

А Чіпка одно порається. Наскидав під комору щось мішків з п'ять, думаючи, що товариші підбирають.

— Буде вже,— промовив сам собі,— ще, чого доброго, не донесемо.

Почав вилазити, коли мішки як лежали, так і лежать. Злість його пройняла наскрізь.

— Чому ви, сучі сини, не берете! — гукнув він з-під комори.

— А ось я візьму,— каже сторож, на той час озираючи кругом комори.— Подавай!

— Так чого ж ти стояв і досі рот роззявивши? — кричить на нього Чіпка — і не туди, що то сторож. Та й почав вишвергувати з-під комори мішки. Повикидавши, сам почав вилазити. Тільки що висадив голову, а сторож обіручки як ухопить його за в'язи — і пригнітив пикою до землі.

— Ага, сучий сину, піймався!

Страх обняв Чіпку на перший раз. «От тобі й на»,— майнуло в думці.

— Ей,— почав гукати на все горло сторож,— каравул! Злодій!

— Пусти мене, чоловіче добрий,— молиться Чіпка, перевівши трохи після зляку дух.— Пусти! Христом богом тобі поклянуся, що більше мене ніхто не підведе на се діло. Пусти, коли маєш душу та серце.

А сторож:

— Пустить? Карравул! — ще дужче почав теліпати. Собаки собі кругом сторожа, як не розірвуться, аж виють.

— Пусти,— вже з серцем гукає Чіпка,— пусти, бо гірше вийде!

Сторож міцніше придавив шию руками та одно кричить та кричить.

Бачить Чіпка, що не минути лихої години, що або пан, або пропав!

Як змій той розпалений, рвонувся він з-під комори, аж в'язи у нього і пальці у сторожа залущали, і — не пройшло хвилини, як насів він сторожа, мов яструб голуба. Собаки з усіх боків рвуть, кричать, виють. Не слуха Чіпка, не чує, одно мне під собою сторожа, той аж стогне... «Оце тобі ей! оце тобі каравул! оце тобі злодій!» — приказує раз по раз, садючи кулаки то в спину, то в боки.

Сторож уже не тільки не заікнеться, а ледве дише. Кинув його Чіпка, як вітер, помчався двором... Собаки за ним... Крик, гвалт далеко-далеко розносився по сонному селу.

Чіпка прибіг прямо додому і ліг на полу, як огонь палкий, як змій лютий... «Нема правди на світі!..— шепче зо зла.— Немає нігде! Товариші!?.. Які вони товариші? Пити, гуляти — то й товариші; а як прийшлося до діла, то й хвости попідвертали, як хорти! Собаки! Стійте ж! знатимете ви мене! дамся я вам узнаки! Пам'ятатимете сю ніч!»

Та аж зубами скрегоче.

Товариші ждали, ждали, не вертає Чіпка, забрали здобич на плечі і потягли до жида. Жид за мед та за зерно аж два карбованці дав, а сало назад вернув.

До самого світу качався сторож коло комори,— не встати, не крикнути, голосу не одтягне. Світом уже узяли його у хату — ледве дух переводить, слова не вимовить.

— Де ж ми, братця, дінемо це сало? — питає Лушня у Пацюка та Матні, як вийшли уже з шинку на шлях.

— Однесімо до Чіпки та там де-небудь і заховаємо,— каже Пацюк.

— А якщо спіймали Чіпку? — ввернув Лушня.

— То що ж, як спіймали? Труситимуть, то й сало у нього витрусять; ми тоді в стороні,— все ж на своє верне Пацюк.

— А як признається?

— То що ж, що признається? Скажемо: злодієві не заборонити сказати на кого хоче. Тільки, хто ж бачив?

— Не гарне діло... ні, не гарне діло! — шепче Лушня:

— Було б нам, дурним, хоч гукнути йому; як-небудь дати знати, що, мов, тікай — ловлять! Та як на те і сторожа нечиста мати піднесла...

— Так ми оце так на суху і підемо? — питає Матня: — Два карбованці взяли, та одного й не проп'ємо? Сало і в горо́д укинемо кому-небудь, а по трудах таки треба!

— Шкода, брате, такої важкої штуки,— каже Лушня.— А може Чіпка вирвався як? Ходімо до нього. Уже ж не що — збігати...

— А може б уперед,— за своє Матня,— випити добре, поки ще жид не потушив.

— Та що ти — випити та випити! А Чіпка як?

— Та чорт його бери! От його не видав! Чому ж він не поспішав за нами? Сам винуватий... А нам чого ради себе морить?

— Піди ти к нечистій матері! — крикнув Лушня та, скинувши сало на голову, прямо потяг до Чіпчиної хати. За ним повагом поволоклися один за другим Пацюк і Матня.

Чіпка почав уже дрімати. Коли чує — у розбиту шибку голос Лушні:

— Чіпко! Чіпко! Чи ти дома?

Як ножем хто шпортонув Чіпку у серце! Скочив він, як опечений, і закричав од злості задихаючись:

— Вон, розсукині сини! Вон! Щоб і дух ваш не воняв коло моєї хати!.. Пити та гуляти — так і товариші, а як до діла — так і ноги на плечі?!

— Тю-тю! тю-тю! — затюкав Лушня у вікно.

— Ось я тебе, сукин сину, потюкаю!

Та вхопивши кочергу, як вискочить надвір... Уже був замахнувся, щоб увірвати Лушню, як підскочили Пацюк з [Матнею] і вирвали кочергу з рук.

— Чи ти не збожеволів? — каже, тіпаючись Лушня.

— А-а-а! так ви такі? Стійте ж! Завтра піду у волость і розкажу про всіх... Хай сажають мене — та й вам не здобрувати; хай мене заправтарять — та й ви за мною! Я вам нароблю! Знатимете мене! До суду будете згадувати сю ніч!

— Та ти спершу розслухайся, що ми кажемо,— провадить Лушня,— а не зразу у гнів! Дурню ти! От, завгориш комусь, як розкажеш! Іди хоч і зараз розказуй! Що нам таке! Винуватому на кого вгодно можна показати. Та чи повірять? Хто бачив нас? Хто чув?

Як молотком ударили в голову Чіпці слова ці. Угамувалася його кров,— пом'якшав, перестав лютувати, а став товаришів словами ганьбити.

— Так хіба так товариші роблять, як ви? Усі разом пішли, усі були, а одного кинули на розправу! Чи ж воно це по-товариській? чи є воно по правді? Що б було, коли б я сторожеві в'язи не скрутив? Зв'язали б мене, засадили... Ви б гуляли, а я у тюрмі сидів.

— Та розслухайся ж, що і ми скажемо,— править уже сміливіше Лушня: — Чого ти скачеш, як зінське щеня? Не скачи — краще буде; не кричи, бо люди почують!

— Я тільки питаю: чи так по-товариській робить, чи ні?

— Та постій же, дай слово промовить...

— А що, Тимохвію? — озвався Матня: — Я й казав, що краще нам було спершу карбованця пропити, ніж оттепер з ним воловодитись.

— Та постій, Якиме: дай я йому усе розкажу по ряду, як там було. Отож ти поліз у комору?

— Ну, поліз,— одказує Чіпка, зовсім уже одійшовши.

— Подав ти нам липівку меду?

— Подав.

— І здір сала подав?

— Подав.

— Ну хіба ж його так і покинути? Петро та Яким узяли, однесли та й приховали у рові за двором. Потім ще Яким одніс мішок пшениці. Далі — ждати-пождати з Петром — не чути тебе. Коли це з-за комори зирк! — світить вогонь... Куди ж нам було кричати на тебе? Ми зараз і драла... Ну, хто ж тут винуватий? От і розсуди! Годі тобі сердиться; краще он візьми сало у здорі та приховай де, щоб не витрусили; а ось ще два карбованці — жид дав за мед та за пшеницю... Потім розділимось. А тепер ходімо у хату та порадьмося: як би краще вибрехатися на всяк случай...

— Як же його так насухо й радитись? — каже Матня сумно, тягнучи за другими у хату.

Уже була пізня доба ночі. Товариші, порадившись що і як казати, пішли собі, а Чіпка завалив спати.

Після присяги та молебню, що гласний піп одправив, почались вибори. Першого раяв «предводительський синок» вибрати Совинського — колишнього суддю. Тепер він був на підножнім корму: у посередники не пішов, у судді якось не проскочив — зостався на хуторі ні в сих, ні в тих... Худоби — трохи, а примхів панських — багато... Хоч у гласні треба, може в управу хоч сим-тим боком пролізти можна. Стали вибирати,— став Дмитренко крутити правого уса... Вийняли шари: тільки всього 17 білих, а то 11 чорних. «Вибрали!» — загукали і кинулись поздоровляти Совинського.

Далі вибирали Пармена Саєнка. У цього було біляків 22, а тільки 6 чорних; потім — Шавкуна сказано вибирати. Дмитренко, що рвав та крутив правого уса,— одначе дорвався тільки до 14 біляків, а 14 чорних... Пани зашамотіли, ззирнулися, один одному стали щось на ухо шептати. Шавкун стояв позад «предводительського синка» і підозвав пальцем Дмитренка. Той підійшов — і втрьох вони щось довго шепталися... Тоді «предводительський синок» сказав:

— Хто ще хоче вибиратись?..

Пани ззирнулися: усім хотілось! Мужики спідлоба дивилися — і щось думали... Тихо було хвилин зо дві.

— Моя,— каже Шавкун,— рада, панове гласні, така: коли земство всесословне, то було б не гоже управу зробити з одного сословія, хоч і дворянського, хоч і такого, що служило царю і отчизні «вірою і правдою».. Не ті тепер часи: ми самі хочемо, щоб був хто-небудь в управі і з другого стану людей... От ми і радимо подумати та вибрати ще останнього чоловіка,— та не такого, щоб він нам усякі перешкоди робив тим тільки, що ми пани, а щоб він слу-

жив громаді, як самому собі... Однаково як панам, так і мужикам...

— Ось Варениченко...— вирвалось з чиїхось уст слово.

Чіпка зам'явся, почервонів трохи.

— Спасибі за добре слово!

Усі пани вліпили очі в Чіпку...

— А може отця Дмитра,— обізвався городовий гласний Лейба Абрамович.

— Та про отця Дмитра,— каже рудківський голова,— діло є... Батюшка продали нашу книжечку просительну якомусь волоцюзі,— так громада жалілася... До нас і з консисторії приїздив хтось...

Отець Дмитро так дивився на рудківського голову, немов хотів з'їсти або убити своїми очима. Червоний увесь, худий, довгий, з маленькою ріденькою, як у цапа, борідкою, великими, як у кабана, зубами, що на версі і сиділи,— він, вищирівши їх, як би можна уп'явся б у товсту червонопику голову... Поки голова казав, отець Дмитро тільки кректав...

— Ваша громада,— не витерпів далі,— ябедничала, писала владиці за мене, а вас підбивав ваш же таки піп, отець Михайло... Видите,— обернувся він уже до панів, що аж очі наставили,— іду я раз у Рудку, як благочинний, приход назирати... Дивлюсь по книгах: нічого не розберу... Я до отця Михайла: «Чи вам,— кажу,— не соромно таке робити? Що скаже консисторія, як я пошлю їй такі книги?..» Ну, звісно,— моє діло благочинне. Пишу я у консисторію... Таки випрохали владичине благословеніе — і перевели отця Михайла на нижчий приход у Ступки. От він тепер і підбива рудківських прихожан ябедничати! А ви їх, забувши страх божий, слухаєте,— обернувся він до рудківського голови.

— Так це неправда? — питає Шавкун.

— Та ми зараз хоч під присягу,— одмовив голова,— що отець благочинний продали нашу книгу за двісті карбованців якомусь волоцюзі з Котолупівки.

— Неправда, неправда... Чи мій благочинський сан те позволив би?..

— А моя рада,— знову Шавкун: — щоб була всесословність, вибрати... ну хоч Варениченка.

— Та ж ще є люди поважні,— каже Чіпка.

— Я прошу слова,— обізвався з Окрайців пан Слободянський, виступивши уперед.— Я вижу, что этим лю-

дям недостаточно понятна вся важность земской деятельности. И я желал бы разъяснить ее.

— За вами голос,— тихо обізвався «предводительський синок» і поглядав то на Шавкуна, то на рід свій.

Слободянський провів рукою по своїх довгих чорних лискучих кучерях, кашлянув, узявся за часову цепку і рівним, гарним голосним голосом сказав річ, де розписався про «прогрес», про «родное благо», про «интеллектуальную деятельность», котру раяв «посвятить на алтарь общественного благополучия». А в самім кінці, обернувшись уже до простих гласних і дивлячись прямо на Чіпку, карав його тим, що він не з охотою одгрібався од місця, і скінчив острахом, що як Чіпка не прийме місця, то він нанесе «сильний афронт пуризму плебисцита».

Поки Слободянський говорив, усі стояли і слухали, голови вниз потупивши. Кожен чув, що чоловік говорить, а що він каже — бог його знає! Слухали-слухали та й роти пороззявляли. Уже він і замовк, а вони все слухали... А може ще що скаже? Кожен боявся цього і слухав... Та вже мужики перебили.

— Бач, бач! — каже один кріпак другому, стоячи ззаду...— Не то, що ми нічого не второпали... Он — дивись: пани роти пороззявляли.

Останні слова сказані були упівголоса, так що кожен поспішив стулити рота.

— Так кого ж, люди добрі? — питає предводитель.

— Та кажемо ж — Варениченка... Ви чоловік поворотний, у вас хазяйства ніякого — не те що нашому братові... От і тепер пшениця стоїть — осипається.

— Та коли людська воля та панська ласка — то хай уже і мене,— обізвався, мов нехотя, Чіпка. А проте у самого очі горіли радістю.

Стали Чіпку вибирати — і налічили йому аж 24 біляків.

Потім того вибирали в губернські земські. Перше всього вибрали «предводительського синка», далі вибрали Тихолаза — того самого, що служив при губернаторі (щоб за нас оступався, щоб обороняв нас, де треба, як казав Шавкун), потім того Лейбу Абрамовича, предводительського арендаря, Кривинського — посередника і Слободянського... Цього насилу вибрали. Його ніхто не любив у повіті з панів. Бо він був якийсь чудний собі. Учився він десь, кажуть, дуже добре, та, закохавшись у якусь акторку, покинув науку, приїхав до себе з акторкою на батьківщи-

ну, жив не вінчаний з нею щось років з п'ять, потім розплювався, поїхав кудись і знову привіз акторку і знову щось довго не вінчаний жив. Хороший з себе, розумний нівроку, гострий, як бритва — він між усіма був замітний. Кожен його боявся, кожен стерігся... Хазяйство у його йшло абияк, а треба ж якось жить з акторками! От він давай гроші позичати. Понапозичав стільки, що й добро усе стільки не стояло. Тоді кудись і махнув. Його піймали, задержали... Він тоді наскочив знову на якусь уже третю акторку — багачку, видурив у неї не малу силу грошей, дав одчіпного тому, хто задержав — та й був такий. Така удача стала йому у пригоді. З того часу давай він панів та жидів піддурювати, давай з ними тяганину заводити... А добрий, кажуть, юрист був: сяде, бувало, і так у рукавичці й пише просьбу чи там що. А на виборах — гостра його бритва не втерпіла таки, щоб кого не побрити. Він панам Польським приходився і з якоїсь рідні, а проте не милував і родичів. Ті його дуже не любили... Жиди духу його боялися... У Гетьманському, як було жид бідкається, що грошей не має, сміються: «Піди, кажуть, до Слободянського — він позичить».— «Хай йому цур!.. Хай йому пек з його грісьми,— одказує жид.— Він і з душею не випустить!..»

Кінчились вибори. Пороз'їздились селяни по домівках, а пани забенкетували на радощах, що все гаразд обійшлося.

Вернувся і Чіпка додому.

— Ну, що? — вискочила Галя, побачивши у вікно.

— Добре. Тепер я не тільки гласний, а й член в управі...

— Як саме?

— Вибрали,— каже радо Чіпка.

— Кого вибрали? — почувши це слово, вийшла з хати Мотря.

— Мене вибрали, мамо, в управу!..

— І на що́ воно тобі, сину, з панами тягатись? Ще — не доводь господи — підведуть як... Самі ж поховаються, а тобі — буде...

— Нічого ви, мамо, не знаєте,— каже гніваючись Чіпка

— Ще встрянеш як...— своє таки Мотря.

— На те їх воля,— одказує Чіпка.— А може я, мамо, й людям чим у пригоді стану!

— І вже, сину!.. Ти один, а їх скільки...

— Один, та добрий! — оступилася за чоловіка Галя. Чіпка замовк.

Минуло щось тижнів зо два чи зо три, поки то гласних та членів стверджено. От саме перед першою пречистою: треба б у Княжу Луку на ярмарок їхати, а тут в управу членів скликають. Чіпка не поїхав на ярмарок, а поїхав в Гетьманське в управу. Поки доїхав, сонце вже геть підбилося — запізнився трохи. В управі він застав трьох своїх товаришів: Совинського, Пармена Саєнка і Шавкуна. Суддя, засідатель, предводительський письмоводитель і Чіпка. Оце вам і управа. За голову вибрали суддю. «Щоб добре розсуджував»,— завважив шуткуючи Пармен. А за непремінного члена і за скарбника Шавкуна, бо «жив завжди у городі і всім заправляв — всі порядки знає».

Совинський і Шавкун прийняли Чіпку звисока,— перший навіть і не глянув, а Шавкун подивився і тільки похитав головою. Один Пармен обізвався до Чіпки з шуточкою:

— А що, козаче, заспав?

— Та од нас не блигий світ,— каже Чіпка і сміливо лізе за стіл. Шавкун усміхнувся: такий сіряк, а за столом з панами!.. От вам і всесословність: вранці кізяки в загороді чистив, а тепер в управі — член!

Совинський уткнув свої банькаті очі в «земское положеніе»; сидів і мовчав. Шавкун перечитував, які получились в управі, бумаги і одписував їх. Пармен — непосидько здавна — не всидів і тут: то він виходив кудись, то знову приходив увесь червоний, як рак, то, оддихавши трохи, знову виходив і вже не вертався.

Чіпка сидів тумою в управі — не знав, що робити, з чого і як почати. Він сидів і думав: «Ну, от мене й вибрали? Що ж? Темний чоловік — скрізь темний... От як би я письменний... О, тоді б вони мною так не гордували, носів вгору не задирали: я б їм їх понатягував. Та лихо моє!.. І як то погано чоловіку на світі божому темним... І чому не навчать усіх людей грамоти. Тоді б, мабуть, зовсім інші порядки позаводились. А тепер що? Всяк, хто хоч трохи помазався тією грамотою,— кожен нас дурить. Кажуть: плати стіль-

ки. Що ж? Хіба ти знаєш — чи стільки треба платити, чи ні? Платиш... Кажуть: роби те! — і робиш. А може того й робить не слід. Сказано — неграмотний все одно, що сліпий... Завезуть його видющі в яри, в бескети,— ще..., а того й не знає, що там йому й капут!.. І чому таки всіх людей не навчено грамоти? Отже москалів учать муштрі всякій, пани своїх дітей учать (тим вони і сильні), а нашого брата, простоту, нічому не навчено. А от тепер і сиди тут, як дурний, нудись світом... Он, вони і читають, і пишуть, а ти сиди... Тим вони, мабуть, і кріпаків позаводили, що підвели так машинерію. Певно, цар би не наробив з людей яремних волів, а то все вони... А будь народ грамотний... Ого! Аби позаторік, торік? Бери землю, плати — скільки скажуть... А не хоч — москалів наведуть, переберуть кожного... Москалеві — що? Москалеві все одно — кого не перебирать, то перебирать: його на те й навчено! Скажуть: стріляй на батька! І на рідного батька стрілятиме... І мій, мабуть, батько стріляв...» Думка в Чіпки повернула на інший шлях; давній спомин запалив його кров, аж почервонів Чіпка... І жаль його пройняв і стид. Він сумно дивився і не знав, що з собою робити? «Легше б мені було загороду своїми руками чистить, з косою ходити, ніж отак, німим тумою, сидіти отут за червоним столом і не знати, з чого річ зняти... Чи я такий дурний? Чи зо мною щось сталося. На громаді, між людьми, який сміливий... А тепер — дивись: між оцими німими паперами, мов сам занімів, як язик у мене одібрало, аж розум мутиться, аж голова болить...»

Шавкун на той час підійшов до Совинського — і став радитись про якусь «сміту». Чіпка слухав — і не второпав... Ще більший сум узяв його. «Оце,— думає,— піймався: вони балакають, а я,— мов чужинець який,— не знаю й що».

Сонце вже геть повернуло з полудня, уже й їсти хотілося. Чіпка не видержав, набрався духу і промовив до Шавкуна:

— Що ж тут робити? Скажіть бога ради: чого нас сюди ззивано?

— Як чого? А засіданіє управи.

— Та вже ми сидимо тут, мовчки, відколи. Чом же ми не радимось про що?

— Яка там рада,— шавкнув Шавкун: — коли б уміли, підписали б ось оці бумажки, а то...

— То треба ж їх прочитати,— каже Чіпка.

— То й читайте, коли хочете...

Чіпку узяла злість, а проте сам бачить: ніхто йому не повинен читати.

Він повісив голову — і дожидав, що ще далі буде? Совинський усе мовчав. А це встав, витягся, узяв картуз, подав Шавкунові назад себе руку, не дивлячись на його,— той обома схопив своїми,— і вийшов. Остався Шавкун удвох з Чіпкою.

— То це вже й кінчили засідати? — каже Чіпка.

— А бачите ж...

— То й додому тепер їхати?

— Про мене, хоч ви тут і ночуйте...

Шавкун став збиратись. Чіпка взяв шапку і собі вийшов мовчки, злий, аж мурий од злості. Сів на коня, поїхав.

Через місяць земська рада — ствердити сміту. Це саме було перед Симоном Зилотом. На полі хліб у снопах стоїть, не позвожений пріє, бо дощі,— як затялися,— щодня та й щодня, а тут на зборище земське їхати!

Понаїздилось од панства 11 гласних, прийшли і 3 городові члени, а сільських всього тільки 6, а 7 справляли возовицю... Тепер вони поприїздили не до «предводительського синка», а в управу.

Поз'їздились. Повходили в хату, де посеред хати стояв стіл, засланий червоним сукном; за столом, на покуті, сидів «предводительський синок», по праву руку його — Совинський, по ліву — Шавкун. «Предвод. синок» завжди обертався до Шавкуна. Кругом столу сиділи пани гласні, між ними сидів і благочинний от. Дмитро і Лейба Обрамович — городові гласні. Заліз і Чіпка за стіл і сів поруч з Парменом. А останні гласні стояли під стінкою...

Для селян не знайшлося ні одного стільця, не поставили навіть ослона, щоб було хоч де трохи спочити. Так люди на ногах цілісінький день і простояли...

Раду одкрив «предводительський синок», сказавши, що гласних зібрали сюди задля того, щоб ствердити сміту, «яку управа составила».

Чіпка слухав і дивувався: коли? яку? А проте мовчав: побачимо, мов, що там за сміта така!

— Прочитайте, Артамон Сидорович! — обізвався Совинський до Шавкуна. Шавкун устав — і давай читати. Перша річ йшла про налоги... «Так і є»,— подумали люди.

Шавкун уже від себе пояснив, що тим воно і земством зветься цей уряд, що всі датки, усі одбучі одбувають тепер земляни: хто тільки має землю, той і одбуває. Тим з землі тепер і налоги беруться.

— Наша управа поставила: у нас в повіті увести «прогресивний налог».

— Що то за налог такий,— здивувалися панки, ніколи зроду не чувши, що то за налог! Вони звикли до подушного, до земельних, а про прогресивний налог ніколи не чули.

Мужики слухали — як слухають іноді, коли німці говорять. Щось кажуть, слова вилітають з уст, а ніхто не второпа...

— Та ви нам кажіть,— обізвався Чіпка,— не так, щоб ми нічого не втропали, а так, як слід...

— Ну, так управа рішила у[с]тановити прогресивний налог на землю,— не вважаючи на увагу Чіпки, удруге каже Шавкун.

— Та що ж то воно за налог такий, добродію,— обізвався чийсь голос з-під стіни.

— А ось слухайте, то почуєте, а не перебивайте,— одрізав Шавкун.— Налог це такий: хто більше має землі, той більше й платить... От, наприклад, Петро Іванович мають 1000 десятин, а козак який там (він глянув на тих, що плечами підпирали стіну) — 10 десятин. Коли взяти з десятини по 10 копійок, то їм (показав на «предвод[ительського] синка») прийдеться заплатити 100 карб., а козакам тільки 1 карб.

— Так! — разом промовило душ кілька гласних.

— Чи була б же це правда. Багатший би тоді платив у сто раз більше від бідного... От розумні люди й видумали прогресивний налог: хто більше має, той і платить більше,— через те з його треба брати менше; а в кого землі менше — з того більше.

— Як це так? — аж скочив Чіпка.— З біднішого більше?

— Та не більше... Слухайте: коли з 1000 десятин положимо по 2 копійки, то він заплатить 20 карб., а коли з того, що має 10 дес[ятин], по 10 коп. візьмемо, то всього тільки 1 карб[ованець]...

— То це так — добре? — скрикнув Чіпка.— А кому більше треба — багатшому чи біднішому — земська управа? Хто більше возить хліба по шляху: той, хто має 1000 десятин, чи той, хто тільки 10? Га? хто?

— Та за те ж багатий і платить удвадцятеро більше, ніж бідніший.

— А має у сотеро, у тисячу раз більше! — скрикнув Чіпка.

— Та чого ж ви кричите на мене? Хто вас злякався? — каже Шавкун.— Чом же ви в управі нічого не казали, як сміту робили?

— Ви самі мені нічого не сказали, чи ви робили ту сміту, чи ні!

— А я ж вам давав читати... Чому ж ви не читали?

Чіпка не знав, що йому відмовити на це. Він справді пам'ятав, що Шавкун казав йому, коли хоче читать, хай читає. І його ще більше злість розібрала.

— То секретареве діло — читати, а не моє! — насилу вимовив Чіпка і засвітив на всю хату очима.

— Секретар бумагу пише, а читає той, хто підписує,— завважив Совинський.

— Та в нас же, Мих[айло] Йванович,— обізвався Пармен,— ще й секретаря немає: у нас Артамон Сидорович і член, і скарбник, і секретар...

Совинський тільки глянув спідлоба на Пармена і нічого не сказав.

— Ну, так згода? — питає уже предводитель.

— Коли б мене на шибеницю вели,— завважив Чіпка,— то я б і тоді не згодився на таке здирство. Що це справді? Де б з убогшого менше драти, а вони — хочуть з його й шкуру...

— Так згода, панове дворяни? — незважаючи на Чіпчині слова, предводитель.

— Тут немає дворян,— увернув Чіпка: — тут всі рівні... Ми тут всі гласні — однакові!

— Так згода? — питає втретє предводитель.

— Ні, Петро Васильович,— обізвався Пармен...— Не по правді то буде, коли ми з бідного більше візьмемо, що б тільки багатому було легше.

— Бач!..— каже Шавкун: — а чому ж ви, Пармен Петрович, в управі цього не сказали? Вам би тепер не слід і пари з уст пускати: адже ж ви підписали нашу сміту?

— Та підписав же, бо підсунули... Я кажу: на що це я позавчора вам здався в управі. Аж воно — он що?

Поки Пармен змагався з Шавкуном, Чіпка устав з-за столу, підступив до селян і став їм розказувати, що то за прогресивний налог.

Пани тим часом самі між собою щось балакали нишком. По хаті голос, гармидер... Предсідатель продзвонив у дзвінок. Затихло трохи... Пармен тільки стояв коло Шавкуна і, весь червоний, щось йому так вичитував, так вичитував... Той тільки, як гусак на морозі, переміняв ногу на ногу та сичав... Як затихло трохи, предводитель нахилився до Совинського, щось йому сказав нишком — той махнув головою; тоді він повернувся до Шавкуна, взяв його за плече, повернув до себе і шепнув щось йому на ухо. І Шавкун щось йому шепнув.

— Я пускаю на голоси прогресивний налог! — каже предсідатель.

— На голоси! на голоси! — загукали гласні, що обсідали кругом столу.

— Не треба нам такого налогу... Це не налог — це кара божа! — кажуть з-під стіни.

— Це розбой! Це здирство панське! — зіпає Чіпка і розмахує руками.

Пармен дивиться на всіх — і сміється.

— На голоси! — знову гукнули сидячі.

Пустили на голоси і ствердили регресивний, а не прогресивний налог 13 голосами проти 7.

— Оце так! Буде ж тепер од громади,— чухали потилиці селяни, їдучи з управи.— Як його хвалитися?

— Скажіть, що панське здирство настало,— каже Чіпка.— Та не таке, як колись було... Ні, тепер здиратимуть шкуру вашими руками.

— Та й тоді вони здирали нашими, бо їх тендітні до сього діла.

— Тоді було не те... Тоді вони сильні були, тоді вони над нами були поставлені, а тепер — ви самі над собою.

— Оце так! Оце так! — гомоніли селяни.

— Ото, щоб знали, як усе собі та собі,— каже сердито Чіпка.— Чому ваші не поприїздили? Га, чому?.. Возовиця?.. Ну, тепер знатимете возовицю? А як би всі зібрались: тоді б одних наших було 14 голосів та Пармен Петрович. Тоді б наша взяла. А тепер — на три годи платіть на здоров'я за панів грошики на земство.

— Та що правда, то правда,— кажуть селяни, чухаючись.

— Та ще вам трохи... Нехай з вас шкуру здирають, нехай печінки видеруть... Тоді, може, ви оханетесь, що чуже лихо — своє лихо. А то ви всі такі, всі! Тим вам і є!..

— Чого це ти, козаче, так кричиш, кров нівечиш? — каже, усміхаючись, Пармен, виходячи з управи.

— А ви вже й забули — чого? — сердито одказав Чіпка.

— Та хіба ж тобі не все одно: адже в тебе землі своєї нема?

— То що, що нема? То нехай з людей і шкуру поздирають? Їм що? Аби їм тепло, аби їм добре. А там, хай мужик робить, як не перерветься, та оплачує і подушне, і земське за всіх... Йому тільки, як волові, треба їсти давати: аби не здох. Ще трохи сліз та кривавого поту поточили? Ще трохи?.. А тепер дурного мужика якимись кумедними словами лякають. Якийсь прогресивний налог видумали... Щоб вам не діждати його одбирати!

— Плюнь ти, козаче, на їх з їх налогами! Плюнь і на мужика! Мужик — свиня, дурак!..

— А як та плюватина позаливає нас, назад вернувшись річкою крові?.. Що тоді буде? га?..

— Нічого не буде... Поюртуються, виб'ють їх добре та й заплатять.

— Ще трохи били... Не діждуть! — гримнув Чіпка.

— А про мене — байдуже! — каже Пармен, усміхаючись.— Я сам маю 10 десятин поля, незаставленого, ну й заплачу... Кат їх бери! Обідати час та пропустити чарочку, бо аж коло пупа нудно — так і пече...

Пармен пішов, Чіпка сів на коні і поторохтів додому.

Одні тільки великі пани зраділи та кріпше давили, зустрівшись, один одному руки.

— Чули?

— Чув! чув!

— Синок не уступить батькові...

— Та хіба то він? То все Шавкун... Голова, а не чоловік!

Мілкопомісні дворяни, невеличкі панки, полупанки загвалтували, закричали.

— Оце самоуправа! Хай бог боронить од такої. Ще цього не було, щоб, не сором'ячись, прилюдно прямо в вічі казали: хто має десять р[ублів], з того бери рубля, а хто тисячу — копійку. А тепер, при самоуправі, діждали!..

— Нашим салом та по нашій шкурі,— завважив хтось.

— Ні, не салом,— одмовив якийсь старенький панок, видно з воєнних.— Колись у нас у полку так було. Як

треба кого вибити — розтягнуть його, як кота; два на ноги, два на голову, а два дубасять... А тепер — не так: нові, кажуть, порядки... тепер кріпаки все одно, що пани, нікого бити не можна. Що ж? Хіба, думаєш, тепер краще? не б'ють?

— Де воно тепер краще. Все пішло шиворот-навиворот.

— Еге ж. Тоді хоч одних хлопів били, а тепер усіх... Тільки й то, що тоді прутом, а тепер рублем... А хто скаже, що більше дошкуля.

— Так, так... То було здерУть шкуру, та вона знову наросте. А тепер — печінки витягнуть поборами...

— Та я й кажу ж: тоді били одних кріпаків, а тепер — всіх... Та ще, кажу, й по-новому. Тепер так: роздягайся! — роздягся. Піди прута принеси! — пішов. Бери прут! — узяв. Бий себе! Хоч не хоч, треба бити. От вам і земство. Своїми руками самі себе дубасимо. Хто ж командує, тому бач і нічого, а нашому брату — дошкуля, до живого доходить! З чого його. То було хоч які там не є три своїх роботники, а тепер? Що ти з 25 десятинами зробиш?.. Та ще треба ж найти їх зорати, засіяти, вижати. Ох!

Селяни ж вели таку річ про те саме.

— Бач, не казав,— мовить кріпацький староста,— оце вони земське вигадали, щоб полатати себе... Цар одібрав людей; цар волю дав. Як же їх так і випустити? Коли не роблять, так хай же хоч платять! Оце вам і земське...

— Так, так. Окружний було дере з нас, дере,— обізвався козак,— а тепер оце управа... Це справді управа: вона наші кістки повиправляє — не то що! Це ще тільки цвіт, а ягід і ніт... Що ще далі буде?..

— Та й далі те саме буде, або ще й гірше,— увернув Чіпка: — Поки самі себе не глядітимете, поки один за одного не будете стояти... А то,— скажіть, люди добрі,— чи воно так годиться? Ваша ж старшина, як ішлося до вибору, піддрочувала: своїх, своїх... А вибрали,— на перший раз тільки поїхали в управу, мов на кумедію дивитись. А як прийшлося до діла, так всяк пошкодував робочого дня угаїти. Чи то воно по-громадській так роблять? За те ж вам таке і є! Коли ви самі не шануєте, самі не стережете себе, то ніхто вас не пошанує!.. Ото вам ваша старшина!.. Дурисвіти, а не громадські люди! А піймався їм свій чоловік у руки — кишки вимотають, живйом вимотають... Ну, а тим і на руку ковінька. Їм що? Хай дурний мужик за всіх робить, як той віл, хай за всіх платить,

одбучі одбуває... Вони своє панське діло знають, не бійсь, добре! От і тепер здирщину установили...— Та так і піде і піде вичитувати. Люди стоять похмурившись, слухають, і тільки, чухаючи потилицю, дехто промовить:

— Так, так!.. Правда, правда!..

Дійшла чутка про гарячі Чіпчині речі і до управи. Шавкун не втерпів. Завернув якось Чіпка в управу,— він до його:

— Що це ви робите?

— Як що?

— Та де ж? Скрізь по повіту тільки й речі, що про вас... Ви, кажуть, всюди по ярмарках їздите та гудите управу, лаєте прогресивний налог, що сама ж земська рада установила?

— Підвели, то й установила.

— То ви людей підводите, а не ми! Ой, постережіться! Ви знаєте, що за бунт людей буває?

— То ви їх бунтуєте, а не я!

— Я вас остерігаю, як доброго... Ось подивіться: каторга!

— А за те, що людей піддурюють,— що там написано? — обізвався Чіпка і глянув гостро прямо Шавкунові в вічі.— За те, що темноту зобіжає... Га? Що тим є?

— Купаються собі, як вареники в маслі,— каже усміхаючись Пармен.

— Добре!.. Коли б тільки їх не викупали в чому іншому.

Перезимували. Настала весна. Тають сніги, біжать річки, розносять греблі, містки. А тут чутка: губернатор буде! Справник в управу: лагодьте містки, гатіть греблі, рівняйте дороги! Сам приїхав до Совинського, побалакали вдвох, написав бумагу: чотири, мов, містки зовсім рознесло, а три зруйновано... Лагодьте швидше, бо через місяць або два буде губернатор! Скликали управу. Шавкун і Совинський рають оддати підряд жидові Лейбі Обрамовичу, пана Польського арендаторові. Чіпка з Парменом опираються — кажуть: як таки його оддати підряд, не бачивши, що там і як там треба лагодити. Пішла перепалка! Оже на сей раз Чіпчине зверху. Сказано — одложити підряд, а спершу обдивитись, що лагодити.

Хто ж поїде дивитись? У нас і під суху путь дороги де-где такі, що хіба тільки пройти, а проїхати і не думай!

А тут — весна, розпустило, розквасило, розмісило... Сказано: не проїхати, не пройти! Кому ж його? Хто при такій дорозі прийме на себе муку?..

— Та вже не хто, як наші козаки,— каже Шавкун Совинському.— Вони бунтувались проти підряду, хай самі й їдуть. До того ж вони призвичаїлись: один знай по ярмарках їздить, під лихою годиною кисне, а другий у козаках (Пармен у козаках служив) призвичаївся до того... Нехай,— каже,— коли хочуть, їдуть...

— Так ви їм напишіть «поручение».

Шавкун написав, Совинський підписав — і «два козаки» поїхали. Обдивились, аж тільки всього один місток зовсім рознесло, а три поруйновано. Щоб полагодити, оцінували всю роботу у половину менше, ніж брався зробити підрядчик. Вернулись, доложили управі. Совинський, як рак, став червоний, Шавкун тільки плечима здвигнув, а предводительський орандар, Лейба Абрамович, аж бороду почесав.

— Нехай же вони самі і строять! — каже, показуючи на Пармена та Чіпку.

Нігде дітись — треба строїти. Чіпка покинув і по ярмарках їздити (бо весною які вже там і ярмарки), накупив дерева, найняв сільських майстрів, і через місяць скрізь містки — хоч гармати коти!

Після того Чіпка найняв тих самих майстрів у себе комори строїти. Як дізнались про це в Гетьманському — так і заговорили: «Чули? Он чому він не хотів підрядом строїти! Самому краще... Одні майстри й комори йому строять — певно на земські гроші».

Чіпці раз натякнув про це й Шавкун. Оже, мов, і те кажуть про вас.

Так Чіпка, як опечений, скочив:

— Собака бреше, вітер несе! — скрикнув він і глянув на Шавкуна так, мов по щоці увірвав. Той аж очі опустив в землю.

Містки полагодили, а за шляхи — одклали. Поти одкладали, поки справник, запихавшись, прискочив в управу: через тиждень губернатор буде! Що його робити?..

— Позгоньте,— каже Совинський,— мужичйо, хай рівняє.

— Та більше тепер нічого не остається,— завважив справник і поїхав.

На другий день скрізь по повіту од станових приказ: шляхи рівняти!

Давай одривати людей од гарячої весняної роботи та згонити земську одбувати.

Чіпка нічого не знає,— тоді тільки довідався, як уже всі дороги порівняли одні селяни, мужики, а пани і пальцем не кивнули... Чіпка в управу:

— Що це за земство? Хіба одні мужики по дорогах їздять? А пани ні, що одні мужики дорожну одбули одбучу?! Як це так!.. То заплатіть хоч за те!

— Коли у вас багато грошей, то й платіть їм!

— А земські гроші на що?

— Знайдемо їм місце!

— Скажіть ви мені на милость: що це ви робите? — витягшись в струнку, підвівши голову, питає Чіпка.— Де ж та правда на світі! Скажіть мені, де вона?

— Чого ви до мене пристаєте,— огризнувся Шавкун.— За вами нам життя немає. Там за містки баталію збили — тепер за шляхи... Що б ми не зробили, ви все нам на перешкоді... Тільки народ бунтуєте... Доведеться писати губернаторові... Це за вами життя немає!..

— Пишіть хоч самому цареві! Так і пишіть: є, мов, у нас член в управі Варениченко, котрий не дає нам над земськими грошима руки гріти та за убогих людей оступається, не дає їх на поталу. Пишіть, кажу! Хіба мені страшно!

Перелітували. Чіпка зробився похмурий, злий — знай усе чогось сердився, юртувався, лаяв земство, лаяв громаду, лаяв усіх. Тільки й жалував одну Галю та матір трошки.

— І охота тобі, брате Чіпко,— каже Грицько,— з ними лаятись!

— Не можна ж утерпіти,— одмовляє Чіпка,— ніяк не можна!

— Та ти плюнь на них!.. Хай їм з їх управою, з їх земством!

— А громада на що мене вибрала?

— Та й на громаду плюнь, своє діло лежить, а він за чуже клопочеться!..

— Не можна, Грицьку! Гірше буде. Тепер вони все-таки хоч трохи нас з Парменом Петровичем побоюються, а тоді їм — лахва буде, як нас не стане!

— Дивуюсь я, Чіпко: чого вона до тебе так пристала — громадська послуга. Адже тобі ніхто не служить...

— Нічого ти не тямиш, Грицьку, як я бачу! — каже розсердившись Чіпка.— Громада у нас — темна, з нею, що хотять, те і зроблять оті дуки... Хто ж за неї оступиться? Скажи мені: хто?

— Та хай хто хоче! Чого ж це тобі випало?

— Того, що я громаді присягав... Того, що вона мене вибрала, щоб я служив їй, не вона мені.

— І охота ж чоловікові,— дивувався Грицько.— Колись тобі ота громада ввіриться... Знатимеш її...

— Ні, Грицьку... Громада — великий чоловік.

— Та великий же. Та й пани, бач, великі, а неправдою живуть!

— Громада ніколи не живе неправдою, Грицьку!

— Побачиш!

Незабаром справдились пророкування Грицькові: Чіпка побачив і громадську неправду.

Чіпка був на ярмарку. Приїздить додому — таке і таке, кажуть! Ліс горить уже другий день, а ніхто й не думає тушити... Чіпка попрохав сусіду, дав свого коня і послав в управу — сказати. А сам — зібрав людей, обіцяв, що їм заплатять за ті дні, що вони прогають, з земської казни. Люди послухали. Тушили ліс щось чоловіка, може, до сотні, чотири дні і чотири ночі. І Чіпка за все це время, може, спав всього тільки чотири години, а то все порядкував між людьми. Ліс потушили. Чіпка поторгувавсь з людьми за роботу, виторгував з 500 до 300 карбованців, через тиждень обіцяв заплатити, і поїхав у Гетьманське в управу. Розказує там, яке лихо скоїлось, а разом просить, щоб 300 карбованців заплатили людям за труди.

— З якої речі? — питає Шавкун.

— Як — з якої? За людські труди, що сотня душ чотири дні й чотири ночі не спочивали, одежину попалили, руки попекли.

— Платіть, коли маєте з чого, а земство не заплатить.

— Як не заплатить? чому?

— А тому: чому ви спершу не спитали управи — чи згодиться управа заплатити, чи ні?

— Чи ви в своїй сорочці? — гарячився Чіпка.— Ліс горить, уже з десятину викотило: займалось все далі і далі. Коли ж тут було ще розпитуватись? Спасибі людям,

що послухали... А то біди б наробило такої, що й у 100 тисяч не одбуло б...

— Кажу вам: управа не розрішала — я вам не видам!

— Та я не вас прошу, ні — я управу прошу,— гарячився Чіпка...

— Та й управа вам нічого не зробить: було б спершу спитаться!

— Так це нехай цілий повіт горить, а поки не попитаєш вас, тушити не смій?! Так, по-вашому, чи що?

— Та-а-к,— процідив Шавкун.

— Щоб же вам на собі довелось того лиха спробувати!.. Що вам? Ви з людей ссете кров — то вам і нічого... А, може, в кого тільки й худоби, що шматочок ліса... Так нехай і той вигорить!

Шавкун пішов у другу хату до Совинського.

— Душогуби! Блюдолизи! — посилав їм навздогінці Чіпка.

Шавкун мов не чув. Чіпка поюртувався ще трохи і поїхав додому ні з чим.

Вернувся додому злий, як змій... Мати стала йому радити, прохати, вичитувати: чому він не покине своєї «служби», котра йому здоров'я тільки збавляє, та не глядить свого діла! Галя мовчала і не обзивалася. Мабуть, і вона згоджувалась з матір'ю, та боялася Чіпку прогнівити. А Чіпка справді розсердився на матір, гримнув на неї, щоб «не мішалася не в своє діло», злагодився і поїхав ще у Хамло на ярмарок.

Це було саме на Параски. З людей стали викупні, земельні збирати. Піднявся гвалт, крик, почулися жалощі бідноти... Немає Чіпки день, два, а тут схопилося — аж два лиха разом. Одно лихо: Максим занедужав, ледве дише, а вернувся — руки й ноги повикручувані: видно, що в добрих лабетах побував!

А друге — трохи селяни Чіпчиної хати не розвалили, Мотрю, Галю перелякали... На третій день після Чіпчиного виїзду, як прикрутив їх Дмитренко з викупними та з земельними, зібралися вони — і пішли до Чіпки грошей правити. Приходять — немає Чіпки.

— Ага? Сховався, вражий син!.. Сховався...

— Та він поїхав у Хамло, на ярмарок,— каже Мотря перелякано.

— Брешеш, стара відьмо! Подавай сина! Гроші давай! Робиш-робиш, та й не заплатять! Як це він собі дума?

— Та бог його зна... Прийдете, люди добрі, як він приїде з ярмарку: може, він і оддасть вам. Я не знаю...

— Ні, ми не одступимо од хати, поки не дасть грошей... Що це він? Дурисвіт, як і всі! З нас деруть, і ми свого не попустимо...

Простояли так аж до ночі, викрикуючи та вигукуючи. Галя ж — у батька, одна Мотря дома — ні на кого й хати покинути. Добре ще, що Христя навідалась і пішла сказати Грицькові, щоб ішов обороняти. Грицько побіг до волості. Волосні здвигнули плечима і просили пождати до вечора, «може, вони переказяться». Ніч справді порозгонила цілу громаду кріпаків, п'янюг. Хазяїни ж пішли додому, проклинаючи і ліси, і земство, і панів, і Чіпку, а п'яниці — в шинок. Тільки світом поприходили додому, а дехто — у жида під лавою звалився та й захріп.

На другий день знову зібралася громада — і знову підступила під Чіпчин двір. Одначе тепер далеко вже менше прийшло. На той саме час налетів на Піски становий Дмитренко і став правити викупні та земельні. Тупав ногами, лаявся, одного навіть по уху заїхав, кричав, що коли до вечора не будуть податки внесені, то завтра їх корівки і одежу попродають... Люди почули це — та врозтіч: один туди, другий туди. Поховалися, щоб не чути бридкої лайки Дмитренка та не покуштувати важкої його руки. А він позіпав-позіпав та й попер назад та справникові соцького: «Таке й таке, піщани не платять ні земельних, ні викупних, а бунтуються — коло Чіпчиного двору цілою громадою збираються». Справник до предводителя; предводитель — за Шавкуном.

— Якби нам отого бузувіра з Пісок виперти, то все б гаразд було!..— каже Шавкун.— А то все через його... то все він! Там така запекла душа... А ви, Петро Іванович, ще його нам порадили...

— Та хто ж його знав? Чи я знав, що він такий луципір? — виправлявся Дмитренко.

— А нам тепер життя з ним немає... Який неотеса, який сіряк... а от — і Пармена Петровича піддрочує... Та вдвох нам всякі перешкоди тільки роблять... Я вже не знаю, що воно далі буде...

— То стойте,— каже справник,— ми його налякаємо... Скажемо: як не подасться в одставку, то донесемо, що народ бунтує — тоді піде на каторгу...

— Та там така запекла душа, що йому й каторга не страшна!.. Та він таки її й не втече...

— То я завтра ж напишу губернаторові...

— Напишіть, та не пропишіться, бо кажу вам, що він такий запеклий, що до самого царя полізе!

— Та вже я скажу Хведору Андреєвичу: він сам напише...

— Хай чернетку до мене принесе!

— Добре!

Увечері, пізно вже, вернувся Чіпка додому. Таке і таке лихо!

— От, дурні! — скрикнув Чіпка.— Ні, ще їх мало били, ще мало карали...

Та швидше до Максима на хутір. Тільки й того, що застав ще попрощатись. Як прокричали перші півні, у глупу ніч, старий москаль і богу душу віддав...

Вранці Чіпка вернувся у Піски попорядкувати — і аж зблід: перед його двором стояла громада і гомоніла. Ще він не доїхав до двору, а вже кріпаки закричали:

— Стой! Стой! — і хотіли коней спинити.

— Чого ви? Я й не тікатиму! — каже Чіпка, злазячи з повозки.

— Як це воно так, Никифор Іванович! — обізвався улесливо передній.— То це ми так пекли-пекли свої руки, нівечили одежину, та дурно?.. Те, що обіцяне,— так обіцянками й зосталося?...

— Та ви ж знаєте, люди добрі, що управа ще не розрішила...

— Що нам управа... Ми управи не знаємо!.. Нам ось управа: уже двічі конокрад був, кричав, лаявся, що не платимо викупних, земельних... Казав, що як сьогодні не заплатимо, то буде коровки продавати... А з чого нам платити? Самі знаєте, з чого?

— То, може, я переговорю з ним...

— Та яка тут розмова: подавай податки, та й годі!

— Та хіба він не знає... Я йому скажу: ось люди получа́ть з управи — тоді й оддадуть...

— Та кажемо ж, що нам немає ніякого діла до тієї управи... Може, вони й вас дурять... Може, й ви нас дурите.

— Хай той здуріє, хто вас дурить!

— Та дай господи!.. А все-таки ви нам що слід заплатіть...

— Постойте ж хоч до завтрого: поки тестя поховаю...

— Та що нам до тестя?.. Самі наймали, самі й платіть! Ми вже так і наважили: не одійдемо і од двору, поки не заплатите... Ми вже знаємо: яке то завтра... З нас деруть, і ми свого не попустимо!

— Шкода — чом вони з вас шкур не поздирають...

— Та ти бо, Чіпко, не дуже...— обізвався хтось із середини.— Пам'ятаєш: як тобі зідрали... гарно воно було?..

Чіпці стало якось ніяково слухати про ті давні тяжкі пригоди: він почервонів, поблід, засвітив очима, вийняв 300 р[ублів] з кишені — і дав... Громада узяла гроші і понесла у волость, а сама, рада та весела, пішла по шинках...

Поки це робилося, приїздить од губернатора чиновник, а коло його брат, чи що, питає: чого кріпаки бунт підняли? Призиває і Чіпку. Чіпка розказав, як і що було, доточив до того усе про управу. Чиновник поїхав. А через тиждень-два усі Гетьманські пани, ціле сонмище лаяло і Чіпку, і чиновника. Чіпку за те, що розказав про всякі порядки, а чиновника за те, що приїздив з якимся братом, а той про все те описав десь у газетах... Ну, та що з того! Полаяли так, полаяли, та зажили знову по-старому, подавньому.

А Чіпка, поховавши Максима, перевозив тим часом усе його добро до себе в Піски, а за тим добром і тещу. Хатні клопоти трохи одірвали його од земства. Одначе, пристроївши усе, як слід, Чіпка поїхав в управу. Тут на його мокрим рядном напустилися: Шавкун звав його «ябедником», за що Чіпка оддячив назвою «блюдолиза». Вернувся додому аж ввечері, голодний, ні ріски в роті за цілий день не було, аж помарнів.

Галя зустріла його на порозі і злякалась.

— Чого ти такий? — питає вона.— Ти нездужаєш? Чіпко?

— Нічого,— одказав Чіпка.— Їсти хочу.

Дала йому їсти.

Він сидів і мовчки їв. Пообідав уже як сонце зайшло, схилив на руку голову, обперся об стіл — і сидів, як той сум, хмурий, насуплений... Галя дивилась на його і стиха плакала. Чіпка угледів.

— Чого ти, Галю?

Галя мовчала.

— Скажи мені, моє серце, чого ти?

— Ти мене зовсім забув...

— Як забув?

— За тим земством ніколи й слова не скажеш... Аж сам помарнів...

— Та таки правда, що воно отут аж у мене сидить! — він показав на серце.

— Чого ж ти його не покинеш? — крізь сльози одмовляє Галя.— Чи воно тобі не обридло? Он трохи голодранці хати не перекинули. Матір перелякали. Якби не Гриць-ко, то, може, і живої не оставили, а то побоялись чоловіка.

— Одного тебе прошу, сину,— каже боязно, несміливо Мотря: — покинь ти земство! Бач, до чого воно доводить!

— Та покинь, Чіпко, покинь! Хіба воно легко сказати: 300 карбованчиків,— завважує Явдоха.— Адже пропали!

— То що пропали, то пропали,— каже вже м'якший Чіпка.

— А коло хазяйства скільки пішло так. Скільки втеряв через те, що не одного діла глядиш? — знову Явдоха.

— Мені уже страшно стає,— каже, плачучи, Галя,— як я гляну на його. Який був, а який став через те земство.

Чіпка нічого не одказав і вийшов з хати покурити в сіни люльки.

Довго він там стояв, курив і все думав. Перелетіла його думка змалку до сього дня, заглянула, назирнула усяку значну пригоду життя його.

«Скрізь неправда, скрізь! — шептав він.— І пани такі і мужики не кращі. І що його робити, що його казати? Нема правди, та й годі. Що ти подієш сам, один, коли коло тебе і кругом тебе кривда та й кривда!? Якби можна — виполонив би увесь цей світ, а виростив би новий. От тоді б, може, і правда настала».

Увійшов у хату, полягали спати. Галя ще раз плакала і просила покинути земство, бо він її зовсім за ним забуде!

— Добре, покину,— каже Чіпка.

І на другий таки день поїхав у город і подав просьбу увольнити.

Вся управа зраділа, тільки Пармен пожалів.

— Не буде тепер мені, козаче, товариша! — каже Чіпці на прощання.

— Паркою волів хліба не доробишся! — одказав Чіпка і, поцілувавшись з Парменом, поїхав додому.

ПРИМІТКИ

ПОДОРІЖЖЯ ОД ПОЛТАВИ ДО ГАДЯЧОГО

Вперше надруковано без підпису у львівському журналі «Правда» за 1874 р., №№ 10 (стор. 438—445), 11 (стор. 464—471), 12 (стор. 500—506), 13 (стор. 544—549).

Автограф невідомий. Видавці «Правди», друкуючи нарис, невірно прочитали ряд слів, а в окремих місцях, очевидно, втручались в авторський текст. Про це свідчить такий факт. У одній з останніх редакцій роман «Хіба ревуть воли, як ясла повні?» закінчувався цитатою з «Подоріжжя од Полтави до Гадячого». Окремі розділи цієї редакції («Мекка», «Махамед», «Нема землі» та кінцівка роману), писаної рукою Івана Білика (І. Я. Рудченка), зберігаються у відділі рукописів Інституту літератури ім. Т. Г. Шевченка АН УРСР (ф. 5, № 59) [1]. Характерно, що в уривку з «Подоріжжя...», вмонтованому в кінцівку згаданої редакції роману, поряд з «іншими розбишаками післягайдамацької пори, котрі уславилися по всій Україні, яко боронителі убогих і безталанних...», називається й ім'я Кармелюка. У публікації «Правди» його нема.

«Слівце до редакції», яким відкривається «Подоріжжя...», належить перу Івана Білика, що переконливо довів М. Є. Сиваченко у книзі «Історія створення роману «Хіба ревуть воли, як ясла повні?».

Датується орієнтовно першою половиною 1872 р. на основі конкретних фактів, подій, згаданих у нарисі, а також інших об'єктивних даних: вказівки, що подорож, описана Мирним, відбувалася весною («виїздив я саме у страсну п'ятницю»), згадки про події 1872 р. («побоїще Харківське 1872 р.») та ін. Незаперечно свідчить про час написання нарису і те, що восени 1872 р. уже був закінчений чорновий варіант повісті «Чіпка», в якій майже дослівно повторюються окремі місця з «Подоріжжя од Полтави до Гадячого».

Подається за першодруком.

ХІБА РЕВУТЬ ВОЛИ, ЯК ЯСЛА ПОВНІ?

Вперше надруковано окремою книжкою: «Хіба ревуть воли, як ясла повні? Роман з народного життя П. Мирного та І. Білика». Женева, 1880. Автограф зберігається у відділі рукописів Інституту літератури ім. Т. Г. Шевченка АН УРСР (ф. 5, № 55).

---

[1] Далі всі посилання на відділ рукописів Інституту літератури ім. Т. Г. Шевченка подаються у тексті з зазначенням номера фонду та одиниці збереження.

Роман «Хіба ревуть воли, як ясла повні?» належить перу двох авторів — Панаса Мирного і його брата Івана Білика (Івана Яковича Рудченка). Спільна праця братів над романом почалася після завершення Панасом Мирним початкового варіанту.

Панасу Мирному належить первісний задум твору, його загальна ідейно-тематична концепція, написання основних розділів. Іван Білик багато зробив для поглиблення проблематики твору, соціальної характеристики представників панівних класів, удосконалення композиції, стилю. Крім того, Білик — автор ряду розділів, зокрема у другій і четвертій частинах.

Панас Мирний постійно підкреслював рівноправність Білика як автора роману. В листі до видавництва «Вік» він зазначав: «...То не одна моя праця, а ще й Біликова» (ф. 5, № 293). Подібна думка висловлювалась і в інших листах: «Я одібрав недавно від брата листа, що він згоджується до друку «Волів». Треба тільки їх пустити не під одним моїм менням, а під обома, тобто «Мирний і Білик» (ф. 5, № 295). Всі прижиттєві видання роману, а також і ті, що здійснювалися у роки радянської влади аж до кінця тридцятих років, виходили під двома прізвищами. Традиція ця була безпідставно порушена у 1937 р. при підготовці вибраних творів письменника (Панас Мирний, Вибрані твори в одному томі, К., Держлітвидав, 1937).

Творча історія роману «Хіба ревуть воли, як ясла повні?» складна і тривала в часі (1872—1875). Нею зацікавились уже перші дослідники творчості Панаса Мирного (див. рецензію В. Барвінського на женевське видання роману — «Діло», 1882, ч. II).

Автор «Історії літератури руської» Омелян Огоновський пізніше прямо вказував, що «в сім романі видимо двояке писання, одно більш художницько-поетичне, друге історично-прозаїчне» («Зоря», 1891, № 6, стор. 132).

Однак дореволюційні дослідники за браком конкретного матеріалу неспроможні були визначити принципи і вивчити фактичну сторону творчого співробітництва Панаса Мирного та Івана Білика.

Справжнє вивчення творчої історії роману «Хіба ревуть воли, як ясла повні?», оперте на документальну основу, розпочалося тільки в радянський час.

Перший крок у цьому напрямку зробила у 20-х роках Є. Я. Рудинська. На основі вивчення рукописів Панаса Мирного вона прийшла до висновку, що всі прижиттєві видання роману є неповними, оскільки в них зроблено значні купюри, порівняно з тим текстом, який автори 1875 р. подавали до цензури. Цей автограф, на думку Рудинської,— єдине джерело для повного видання твору.

У 1925 р. дослідниця здійснила таке видання за згаданим автографом. У післямові Рудинська подала стислу, але вже оперту на факти історію створення роману, визначила і проаналізувала основні його редакції, показала, що саме зробив кожен з двох авторів. Наступні дослідники, поглиблюючи вивчення творчої історії роману «Хіба ревуть воли, як ясла повні?», спиралися на висновки Є. Рудинської.

Значну роль у вивченні творчої історії роману зіграла праця М. Марковського «Як утворивсь роман «Хіба ревуть воли, як ясла повні?» П. Мирного та Ів. Білика» (К., 1925). Вона цінна передусім своїм фактичним матеріалом. Марковський перший текстуально

зіставив і проаналізував основні редакції роману, подав у додатках найцікавіші уривки, які не увійшли до остаточної редакції. В той же час праці М. Марковського бракувало глибших узагальнень, синтезу. Фіксуючи різницю між окремими редакціями, дослідник обминув сам процес створення роману, його задум, логіку творення образів, особливості типізації. В рецензії на книгу справедливо вказувалося, що праця М. Марковського «становить лише перший етап студій над текстом», наголошувалося на необхідності такого «дослідження роману, щоби в кожній редакції виступила вся повнота змін — з боку найосновніших моментів» («Україна», 1926, кн. 5, стор. 174—177).

Всебічно питання творчої історії роману досліджено в праці М. Є. Сиваченка «Історія створення роману «Хіба ревуть воли, як ясла повні?» (К., 1957). Автор книги, на основі детального вивчення рукописних редакцій і варіантів, простежує зародження задуму роману, зв'язок його ідейних мотивів і образів з конкретною історичною дійсністю, генезис головних мотивів, досліджує основні принципи типізації, найважливіші особливості всіх редакцій, доробок кожного з авторів.

У процесі написання роман пройшов кілька редакцій, а окремі його частини й розділи мають безліч варіантів.

Першим етапом у створенні роману «Хіба ревуть воли, як ясла повні?» була повість «Чіпка» (ф. 5, № 57), завершена Панасом Мирним у чорновому варіанті на кінець 1872 р. В її основу лягли матеріали з нарису «Подоріжжя од Полтави до Гадячого», який пізніше (у 1874 р.) надруковано у львівському журналі «Правда».

Повість «Чіпка» ще дуже відрізнялась від остаточного тексту роману як в ідейно-тематичному, так і в художньому плані. Вона складалась з п'ятнадцяти розділів і не ділилася на частини (в основному тексті тридцять розділів і відповідно — 4 частини). Сюжет розгортався тільки по одній лінії — навколо життєвої долі головного героя Чіпки Варениченка — і не ускладнювався іншими сюжетними лініями, широкими історичними екскурсами.

Свою повість Панас Мирний розглядав як первісний начерк, багато в чому незавершений і недосконалий. Бажаючи почути про твір кваліфіковану думку, він надсилає рукопис своєму братові І. Я. Рудченку, відомому на той час дослідникові фольклору і літературному критику, що виступав під псевдонімом Івана Білика.

Зауваження Білика, написані олівцем на полях і в кінці рукопису (див. додатки), були за своїм змістом докладною рецензією. Даючи повісті в цілому високу оцінку, критик вважав за необхідне значно поглибити її соціальну основу. Вказував він і на прорахунки у змалюванні провідних образів, давав поради щодо групування матеріалу, композиції повісті взагалі.

Панас Мирний погодився не з усіма зауваженнями, але Білікова рецензія по суті стала своєрідною програмою в дальшій роботі письменника над твором.

Праця Мирного над твором на даному етапі ще не мала характеру грунтовної переробки. Але все ж письменник робить у тексті окремі зміни, виправлення та доповнення, які здебільшого стосувалися образу Чіпки. У повість вводиться кілька нових епізодів, що доповнюють картину дитячих літ героя, пояснюють процес формування його бунтарської натури. Зокрема у IV розділі з'являється новий монолог Чіпки.

Зміст монолога був настільки соціально загострений, що при дальшому доопрацюванні твору письменник, виходячи з цензурних міркувань, переробив його і скоротив. Нові моменти помітно і в трактуванні поведінки дорослого Чіпки — значно чіткіше проступає тенденція до зображення його як протестанта проти соціального зла, а не просто розбійника.

Розширюється і характеристика Грицька, який у першому варіанті повісті виступав епізодичною фігурою. Щоправда, Білик пропонував зробити Грицька «честным полезным тружеником» і тим самим протиставити його «идее богатства за чужой счет», однак Панас Мирний, працюючи над образом, робить наголос на таких його рисах, як індивідуалізм, заздрість, скнарість.

Проте навіть після доопрацювання повість «Чіпка» не справляла враження закінченого твору. Раптове повернення Чіпки до розбійництва пояснювалося виключно сімейно-побутовими обставинами. Білик справедливо вказував, що цей складний і надзвичайно драматичний момент у житті головного героя потребує значно глибшої мотивації. Він запропонував і свій план кінцівки повісті: Чіпка стає добропорядним господарем, але його за гріхи молодості засилають у Сибір. Погодившись у принципі з зауваженнями критика, Панас Мирний все ж не приймає його пропозиції щодо зміни фіналу повісті. Водночас письменник ще не знаходить вірного пояснення раптовому поверненню Чіпки до розбійництва. Не були повністю усунені й інші суперечливі моменти у трактовці образу головного героя. Інші персонажі також вимагали глибшої розробки, більшої психологічної мотивації їх поведінки.

Необхідність дальшого вдосконалення повісті була для Панаса Мирного очевидною. Тому протягом 1873 р. він здійснює нову, на цей раз кардинальну переробку твору, результатом якої було виникнення нової редакції (ф. 5, № 56).

На цьому етапі значно зростає обсяг повісті: вводяться п'ять цілком нових розділів, а частину старих поділено надвоє. Кількість розділів зростає таким чином з 15 до 24, які письменник вирішив розділити на 3 частини (перша — 5, друга — 5, третя — 14). П'ять новонаписаних розділів виділяються в окрему «частину другу». Новим у композиції було й те, що повість відкривалася розділом «Незнайка» (в остаточній редакції — «Польова царівна»), перенесеним з середини на початок для створення зав'язки.

Істотних змін зазнає повість і в плані ідейно-тематичному: поглиблюється її соціальна основа, робиться спроба показати в образі Чіпки і позитивне начало.

Уся нова «частина друга» присвячена обгрунтуванню розбійництва Максима, яке у попередніх редакціях виглядало невмотивованим. Внаслідок цього почала чіткіше проступати різниця між вчинками Чіпки і Максима. Дальшої розробки у зв'язку з цим зазнає і образ Явдохи. Однак інші персонажі з цієї частини (пан Польський, січовик Мирін) залишаються ще схематичними, соціально неокресленими.

Різкіше вимальовуються у цій редакції негативні риси Грицька, розгортається і образ Христі, який у попередніх редакціях залишався епізодичним.

Ще раз повертається письменник до образу Чіпки. Не відступаючи від первісного сюжету, він прагнув посилити соціальну зумовленість поведінки Чіпки, показати, що його розбійництво — це

своєрідна кара за неправдою нажите добро. Зазнають часткового вдосконалення також образи Мотрі та Галі.

Твір, таким чином, все більше набуває рис соціального роману. Однак і ця редакція не задовольнила письменника. Його непокоїть обробка окремих розділів, їх зв'язок, групування матеріалу і, чи не найбільше, знову ж таки образ Чіпки. У листі до І. Білика Мирний скаржиться, що «слишком мало дал места общественной деятельности и вообще строю жизни общественной, который повлиял так на направлечие Чипки. В особенности это чувствуется при дальнейшем развитии в Чипке наклонности к грабежу» (див. додатки).

Білик, ознайомившись на прохання Мирного з рукописом, а також з його листом-авторецензією, приходить до висновку, що твір ще потребує значної доробки. Але цього разу він виступає не стільки в ролі критика, як співавтора. Доопрацьовуючи рукопис, Білик основну увагу зосереджує на удосконаленні структури, композиції твору та групуванні матеріалу. Замість трьох нерівномірних за обсягом частин він утворює чотири. Деякі розділи у зв'язку з цим зазнають суттєвої доробки. Так, у першій частині з розділу «Замужня вдова» (в остаточному тексті — «Двужон») вилучається надто деталізований опис життєвої долі Івана Вареиика. У розділі «Дитячі літа» Білик пропонує зняти епізод, який носить умовну назву «Де соице сходить?». З цього приводу він зазначає на полях рукопису: «Не признаешь ли ты лишним выбросить эпизод «Де сонце сходить?» Во-первых, эпизод этот — факт из биографии Шевченко: могут подумать, что ты взял его оттуда, а во-вторых, он не имеет, кажется мне, органической связи с последующими событиями из жизни Чипки...» (ф. 5, № 56, арк. 17—18).

Панас Мирний, очевидно, погодився з думкою брата, бо в остаточному тексті згаданий епізод відсутній. Однак з погляду розвитку авторського задуму, концепції головного героя епізод «Де сонце сходить?» становить безсумнівний інтерес. З цих міркувань наводимо його у додатках (див. додатки).

У третій частині грунтовних змін зазнає розділ «Грицько Чупруненко». Частина матеріалу з иього організовується у розділ, який дістав назву «Сповідь і покута».

Особливу увагу приділяє Білик вмотивуванню раптового переходу Чіпки від спокійного життя заможного господаря до розбійництва. Розуміючи, що одних сімейних обставин для такого зламу недостатньо, він вирішує безпосередньо зіткнути Чіпку з соціальною несправедливістю. З цією метою створюються у четвертій частині нові розділи про земство і діяльність у ньому Чіпки, яка показана тут на широкому тлі, паралельно із сатиричним зображенням діяльності земства і панів-земців. Проте конфлікт між Чіпкою і панами-земцями тут ще не набуває соціальної гостроти: Чіпка, який тривалий час активно працює в земстві, розчаровується у ньому і сам виходить із управи.

У процесі створення цієї редакції остаточно формулюється і нова назва роману — «Хіба ревуть воли, як ясла повні?». У тісному зв'язку з нею знаходиться посвята, яку було виявлено на склеєній титульній сторінці: «На вічну пам'ять першого з зрячих Кобзарів, Тараса Григоровича Шевченка» [1].

[1] Див.: М. Є. Сиваченко, З історії створення роману «Хіба ревуть воли, як ясла повні?» — «Радянське літературознавство», № 18, 1955, стор. 139.

Після декількох редакцій повість «Чіпка» переростає у великий багатоплановий соціальний роман. Але праця над ідейним і художнім удосконаленням твору на тому не кінчається. Виникає потреба ввести у текст, доопрацювати численні доповнення, розробки окремих сцен та епізодів тощо. За виконання цього завдання спочатку береться Білик. Доопрацьовуючи роман, він пише і цілком новий розділ до другої частини під назвою «Мекка» (див. додатки), який, проте, не увійшов до остаточного тексту. Основну роль у цьому зіграли цензурні міркування: окремі ситуації і персонажі дуже нагадували своїх життєвих прототипів — гадяцьких дворян та чиновників, які ще на той час були живі. Крім того, розділ випадав з розвитку основної сюжетної лінії, переобтяжував роман новими персонажами, подробицями. Разом з тим розділ «Мекка» має самодостатню художню вартість. Він цікавий передусім як зразок оригінальної соціальної сатири. Ситуації і персонажі, виведені в ньому, надзвичайно рельєфні, змістовні. Це розуміли і самі автори. Іван Білик підкреслював, що розділи «Січовик», «Піски в неволі», «Пани Польські». «Мекка», якщо вони будуть вилучені з роману, «не пропадут», що в іншому творі «они не только были бы уместны, но, может быть, крайне необходимы...» (ф. 5, № 62, арк. 3).

Значних змін зазнає у III частині і розділ «Перший ступінь...». З нього вилучено чималий уривок — опис пограбування панської комори і наступних подій, — цікавий глибоким розкриттям внутрішнього стану Чіпки в момент першого грабунку та показом психології його «товаришів» (див. додатки). Натомість, очевидно, з метою поліпшення композиції, у наступному розділі («Слизька дорога») поновлюється значно коротша розповідь Чіпки про ці ж події, яка була знята у попередній редакції.

Доопрацьовуються і розділи, присвячені земству («На громаді», «Земці», «В управі»). На їх основі створено два розділи — «Новий вік», «Старе та поновлене», які увійшли до остаточного тексту. Поглиблюючи соціальну характеристику земців, автори знімають всі епізоди, що стосувались діяльності Чіпки в земській управі (перше засідання управи, ствердження «прогресивного» податку, історія з лагодженням містків, рятуванням від пожежі громадського лісу). По-іншому розв'язується і конфлікт між Чіпкою і панами-земцями: Чіпка не сам залишає управу, а його виганяють пани-земці, сфабрикувавши справу про його участь у пограбуванні панської комори.

Вилучення цілого ряду епізодів, цікавих сатиричним зображенням земства, колоритними постатями земських діячів (див. додатки), було викликане, без сумніву, тим, що автори розуміли неможливість спільної праці простого селянина з учорашніми кріпосниками та бюрократами-чиновниками, які люто ненавиділи трудовий народ.

На цьому етапі була створена і знаменита сатирична сцена бенкету земського начальства.

Остаточна редакція роману теж була здійснена Біликом. В основному вона зводилася до редагування, переписування і монтування тих розділів, що зазнали доробки у попередній редакції.

25 жовтня 1875 р., після остаточного доопрацювання, роман «Хіба ревуть воли, як ясла повні?» надсилається до цензури. Київський окремий цензор дає дозвіл на друкування роману, але вилучає з нього найгостріші соціально спрямовані місця:

1. Розділ VII — «Хазяїн»: від — «Так! цар тобі ловитиме!» — увернув дядько Остап» до — «Розмова на цім обірвалася».

2. Розділ IX — «Піски в неволі»: від — «Їхала недоля до ляхів у гості, та завернула у Піски» до — «Одгукнувся той крик далеко-далеко — аж у самих Пісках...»

3. Розділ XI — «Махамед»: від — «Тоді саме у столиці велике діло скоїлось» до — «Та щоб був один у один: високий, станкий, показний...»

4. Розділ XXII — «Наука не йде до бука»: від — «Нічого робити — прийшлося тую волю силою вгамовувати...» до — «Коли-неколи вирне: той на Сибір пішов; той на каторгу!..»

5. Розділ XXVIII — «Старе — та поновлене»: від — «Минув тиждень. Ні чутки, ні вістки! Був великий бенкет у предводителя» до — «Ну, коли так, то безпечно! — в одии голос зарішили Шавкун і Чижик» та ін.

В остаточній редакції роману є й такі місця, що їх, очевидно, з цензурних міркувань вилучили самі автори. Наводимо головніші з них:

1. Розділ XIII — «Максим — старшим»: «Ішов 1848 рік. Заворушились французи (закр.— і махнули свого короля геть з престолу). За ними піднялися німці, італьяни... Охопив вільнолюбивий дух чехів, цесарців з ляхами... (закр.— Загомоніли піддані проти своїх королів, цесаря...».

2. Там же: «А тут і війна — шабаш! (закр.— Погасили в сусіда вільнолюбиву пожежу,— тепер і самим безпечніше. Годі!»).

3. Розділ XVI — «Товариство» (закр.— «Панові — що? Хіба пан думав про гірку працю, хіба йому слід до того свою панську увагу звертати?!») та ін.

Після отримання цензурного дозволу роман було надіслано у Петербург, до друкарні М. М. Стасюлевича, де він мав видаватися. Довіреною особою авторів був майбутній великий український композитор М. В. Лисенко, який тоді перебував у Петербурзі. Він здійснював нагляд за підготовкою твору до видання. Однак у зв'язку з появою царського указу 1876 р. про заборону українського друкованого слова роман «Хіба ревуть воли, як ясла повні?» не вийшов.

У 1877 р. автори надсилають його М. Драгоманову в Женеву, де він був виданий 1880 р. («Хіба ревуть воли, як ясла повні? Романи з народного життя П. Мирного та І. Білика»).

Перше (женевське) видання роману було здійснене не за чистовим автографом, що надсилався до цензури, а за дублікатом. Про це є свідчення І. Білика, який у листі до брата від 11 липня 1877 р. писав: «Вырвал своих «Волов», переписанных и скрепленных цензором. Дубликат поехал за кордои. В каком виде возвратится — не знаю» (ф. 5, № 737).

У цьому виданні було поновлено більшість цензурних і авторських купюр. Але такі важливі для ідейного звучаиня роману епізоди, як антицарська за своїм спрямуванням розмова Грицька з Остапом (розд. «Хазяїн»), гостро сатирична сцена бенкету земського начальства (розд. «Старе та поиовлене») та деякі авторські купюри у ньому відсутні. Відрізняється женевське видання від чистового автографа й іншими незначними різночитаинями (заміна окремих виразів, слів).

Друкуючи твір у такому вигляді, автори, очевидио, сподівалися полегшити йому доступ на Україну.

Царська цензура виесла роман до списку літератури, забороненої для розповсюджеиия і друкування в Росії (див. «Алфавитный

каталог изданиям на русском языке, запрещенным к обращению и перепечатыванию в России», СПб., 1894, стор. 40), і майже протягом чверті століття він був на Україні рідкісною книгою.

Лише у 1903 р. Панас Мирний, обійшовши цензуру, надрукував роман під зміненою назвою «Пропаща сила» у журналі «Киевская старина», а в 1905 р. видав окремою книжкою у видавництві «Вік» як другий том зібрання творів: Панас Мирний, Книжка друга творів. У Києві, 1905. Пропаща сила (Хіба ревуть воли, як ясла повні?). Повість П. Мирного та Ів. Білика. Обидва ці видання, за незначними винятками, повністю повторювали текст женевського видання.

Перше повне видання роману «Хіба ревуть воли, як ясла повні?» з'явилося лише після Жовтневої революції (П. Мирний — І. Білик, Хіба ревуть воли, як ясла повні? Романи, [Х], «Книгоспілка», 1925, тт. 1, 2). Це видання було здійснене Є. Рудинською за автографом 1875 р. з відновленням всіх цензурних і авторських купюр.

Наступні видання роману (їх було більше десяти) аж до виходу п'ятитомного зібрання творів Панаса Мирного (1954) в основному повторювали видання Є. Рудинської. Правда, у 30—40-х роках в окремих виданнях допускалися свавільні і нічим не виправдані втручання в авторський текст.

Перше науково-критичне видання роману було здійснено Інститутом літератури ім. Т. Г. Шевченка АН УРСР у 1954 р. (Панас Мирний, Твори в п'яти томах, т. II, К., Видавництво АН УРСР, 1954 р.). Однак і воно не позбавлене недоліків: відновлені не всі купюри, в окремих випадках допускалося втручання в авторський текст, невірно прочитано цілий ряд слів.

Найповнішим і художньо найдосконалішим джерелом тексту роману «Хіба ревуть воли, як ясла повні?» є чистовий автограф, писаний рукою І. Білика, який подавався 1875 р. до цензури (ф. 5, № 55).

Друкується за чистовим автографом із поновленням всіх цензорських викреслень і найважливіших авторських купюр, зроблених з цензурних міркувань.

ДОДАТКИ

Зауваження Івана Білика до повісті «Чіпка»

Вперше з пропусками та невірно прочитаними словами надруковано у книзі М. Марковського «Як утворивсь роман «Хіба ревуть воли, як ясла повні?» П. Мирного та І. Білика» (К., 1925, стор. 88—89).

Зауваження написані олівцем у кінці та на полях автографа повісті «Чіпка» (ф. 5, № 57), яка була надіслана Івану Білику для ознайомлення.

Дати під зауваженнями нема. Датується орієнтовно 1872 роком, оскільки повість була закінчена і надіслана Івану Білику восени цього року.

Подається за автографом (ф. 5, № 57).

1. *Іов* — біблійний пророк.

2. *...пошлем еще и в Италию...* — Йдеться про намір І. Білика надіслати повість «Чіпка» відомому українському критикові та вченому М. П. Драгоманову, який у той час перебував у науковому відрядженні в Італії.

3. *Пильчиков Дмитро Павлович* (1821—1898) — викладач Полтавського кадетського корпусу, близький знайомий братів Рудченків; колишній член Кирило-Мефодіївського братства, у 60-х роках очолював Полтавську громаду. Д. П. Пильчиков підтримував зв'язки з М. П. Драгомановим.

Лист Панаса Мирного до Івана Білика з приводу другої редакції роману «Хіба ревуть воли, як ясла повні?»

Вперше з пропусками та невірно прочитаними словами надруковано у книзі М. Марковського «Як утворивсь роман «Хіба ревуть воли, як ясла повні?» П. Мирного та І. Білика» (К., 1925, стор. 114—117).

Автограф зберігається у Відділі рукописів Інституту літератури ім. Т. Г. Шевченка АН УРСР — ф. 5, № 62. Дати під автографом нема. Датується приблизно початком 1874 р., оскільки окремі помітки Івана Білика на полях листа позначені 1 листопада 1874 р.

Цей лист є своєрідною авторецензією Панаса Мирного на другу редакцію роману «Хіба ревуть воли, як ясла повні», здійснену після одержання зауважень І. Білика на повість «Чіпка». З листа видно, як письменник реагував на зауваження брата, які зміни вніс у твір і, зрештою, як сам оцінював нову редакцію роману.

Подається за автографом.

1. *...т. е. закончить: «Ні, ти їх не скараєш...».* — Після цих слів у другій редакції роману йшло: «їх (панів. — *Ред.*) скарає тільки ніж, тільки вогонь од руки сина безталанного батька! Тоді вони схопляться, тоді схаменуться, тоді почнуть каятися; а до того — не буде добра на світі! Тоді і ти почуєш наші сльози, а то вони заступили їх од тебе; сльози наші тільки на їх падають. Хай же краще обіллє їх кров несита!» (ф. 5, № 56, арк. 30).

З подальшого тексту видно, що Панас Мирний був схильний, виходячи, очевидно, з цензурних міркувань, зняти відверто бунтарські висловлювання Чіпки. Є підстави вважати, що Білик погодився з Мирним, бо наведені вище слова не увійшли до остаточного тексту роману.

2. *б глава переделана по тому плану, который ты начертил.* — У своїх зауваженнях до повісті «Чіпка» Іван Білик висловив цілий ряд пропозицій відносно поширення соціального тла твору та розподілу матеріалу, зокрема радив повністю переробити IX розділ. На полях рукопису він накреслив свій план розділу (ф. 5, № 57, арк. 31—32):

IX. На волі

1. Грабеж старшины и писаря из мести.

2. Бенкет Чіпка задає на награбленное праздниками — різдво. Люди попились — колотнеча.

3. Бунт крестьянский в 1864 р. (из. гл. IV-й), подогретый водкою. Усмирение. В числе высеченных оказался и Чіпка. Ушел к себе, а товарищи разбежались.

4. Лежить на печі. Злость и месть кипит на властей и панов, а вместе и некоторое раскаяние. Товарищи тоже подлецы — второй раз оставили его, бедного, а сами убежали. Нет правды на свете!

5. Стыд, что высекли его, Чіпку. Раскаяние и месть. Борьба нравственная. В это время постучал в окно Лушня.

6. Жажда отместки товарищу за измену. Чуть не убил Лушні. Тот Лазаря поет, говорит, что оставили его не потому, что изменили, а потому, что их в черной снова держали.

7. Смягчение Чіпки. Проклятие богатым, панам и властям. Поддакивает Лушня. Потребность в дружеском излиянии.

8. Ночлег у Чіпки. Разговор о дівчині... Затронута незажившая рана Чіпчина. Власть его лишила счастья личного, власть помогает богатым, панам, власть его секла напрасно (ибо он бунта не производил). Жажда мести, под влиянием воспоминаний и незаживших ран, проснулась в Чіпке — и воплотилась в теорию «грабежа неправдою нажитого добра».

«Вот тебе,— писал тут же І. Білик П. Мирному,— фабула главы IX-й. Так, по-моему, естественней будет переход от раскаяния к грабежу» (ф. 5, № 57, арк. 32).

На основі цього плану Мирний і написав у другій редакції розділ VI (до третьої частини), який дістав назву «На волі».

3. *...крестьяне так делали.* — Мається на увазі вихід селян на «волю» після двох років відробітків на пана (1863).

4. *Не лишнее ли объяснение... душевного положения Галі?* — Йдеться про переживання Галі після того, як вона зазнала невдачі у своєму намірі відвернути Чіпку і його товаришів від розбійництва.

5. *...отдать подарованные Чіпкою 100 руб.* — Цей епізод, у якому Грицько відносить слідчому 100 крб., подаровані йому Чіпкою, був випущений уже в другій редакції.

6. *М. П.*— Михайло Петрович Драгоманов.

7. «*Правда*» — літературно-науковий і політичний журнал буржуазно-ліберального напрямку, що виходив з перервами у Львові (1867—1880, 1888—1896).

8. «*Палійка*» — одне з ранніх оповідань Панаса Мирного.

[Де сонце сходить?]

Вперше надруковано у книзі М. Марковського «Як утворивсь роман «Хіба ревуть воли, як ясла повні?» П. Мирного та І. Білика», К., 1925, стор. 81—84.

Друкується за текстом автографа другої редакції (ф. 5, № 56, арк. 16—19).

[Мекка]

Вперше неповністю та з невірно прочитаними словами надруковано у книзі М. Марковського. «Як утворивсь роман «Хіба ревуть воли, як ясла повні?» П. Мирного та І. Білика», К., 1925, стор. 138—149.

Друкується за текстом автографа (ф. 5, № 59, стор. 95—105).

[Слизька дорога]

Вперше неповністю та з невірно прочитаними словами було надруковано у книзі М. Марковського «Як утворивсь роман «Хіба ревуть воли, як ясла повні?» П. Мирного та І. Білика», К., 1925, стор. 85—87.

Друкується за текстом автографа другої редакції (ф. 5, № 56, арк. 81—84).

[Земці]

Вперше неповністю було надруковано у книзі М. Марковського «Як утворивсь роман «Хіба ревуть воли, як ясла повні?» П. Мирного та І. Білика», К., 1925, стор. 118—131.

Друкується за текстом автографа (ф. 5, № 56, арк. 154—168).

СПИСОК ІЛЮСТРАЦІЙ

	Стор.
Панас Мирний. Фото. 1871 р.	6—7
Панас Мирний та Іван Білик. Фото 1881 р.	32—33
Автограф сторінки повісті «Чіпка» з правками Панаса Мирного (аркуш 13, зворот).	61
Автограф сторінки II редакції роману з правками Івана Білика (аркуш 51) . .	85
Титульна сторінка чистового рукопису роману з цензурним висновком . . .	123
Автограф сторінки чистового рукопису роману з викресленнями цензора . . .	185
Титульна сторінка першого (женевського) видання роману	257
Обкладинка роману «Хіба ревуть воли, як ясла повні?», виданого чеською мовою	347

ЗМІСТ

	Стор.
Подоріжжя од Полтави до Гадячого	7
Хіба ревуть воли, як ясла повні?	33
Частина перша . .	35
Частина друга	96
Частина третя .	167
Частина четверта	269
Додатки . .	371
Зауваження Івана Білика до повісті «Чіпка»	373
Лист Панаса Мирного до Івана Білика з приводу 2-ої редакції роману «Хіба ревуть воли, як ясла повні?»	387
[Де сонце сходить?] . . .	392
[Мекка]	397
[Слизька дорога]	415
[Земці] . .	415
Примітки .	437
Список ілюстрацій .	450

ПАНАС МИРНЫЙ

Собранне сочнненій в семи томах

Том второй

(На украинском языке)

Редактор О. Д. Покидько
Художній редактор В. М. Тепляков
Технічний редактор Є. Н. Розенцвейг
Оформлення художника В. Д. Квітки
Коректор Л. І. Козленко

Зам. № 377. Вид. № 16. Тираж 32000. Папір № 1, 84×108¹/₃₂. Друк. фіз. аркушів 14,125+ +2 вкл. Умовн. друк. аркушів 23,94. Обліково-видавн. аркушів 25,69. Підписано до друку 14.II 1969 р. Ціна 1 крб. 80 коп.

Видавництво «Наукова думка», Київ, Рєпіна, 3

Київська книжкова друкарня № 5 Комітету по пресі при Раді Міністрів УРСР, Рєпіна, 4.